

**Міністерство освіти та науки України
Одеський державний економічний університет**

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

**Навчально-методичний комплекс
для самостійної роботи студентів**

За редакцією Л.О.Сандюк та Н.В.Шубелка

**Автограф
Одеса 2006**

УДК 168522
ББК 411

Анотація:

Згідно з навчальною програмою, затвердженою Міністерством освіти і науки України, у навчально-методичному комплексі “Культурологія” розглядаються проблеми сутності культури та механізми її функціонування і розвитку, провідні концепції культурології щодо походження, типологізації культури, схем культурно-історичної динаміки; історичні типи соціокультурних світів, що базуються на певній ціннісно-світоглядній основі; провідні тенденції сучасного культурного розвитку. Значна увага приділяється таким феноменам духовної культури як релігія та мистецтво.

З метою найбільш ефективної організації самостійної роботи студентів, поряд з викладенням теоретичних основ курсу, в комплекс до кожної теми включені запитання для самоперевірки, плани семінарських занять, тематика рефератів та доповідей, індивідуальні завдання для самостійної роботи, тести, а також література. Фрагменти текстів першоджерел до кожної теми будуть сприяти більш глибокому засвоєнню матеріалу студентами та збагаченню їх інтерпретаційного досвіду.

Посібник призначено для студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

***Автори: Сандюк Л.О., Симоненко С.П.,
Сулим О.В., Цибра М.Ф., Шмиголь М.Ф., Щубелка Н.В.***

За редакцією Л.О.Сандюк та Н.В.Щубелка

Підписано до друку ____ 2006р.

Формат 60x84/16.

Умовн. друк. арк. 25,0+обкл.

Тираж _____прим.

Замовлення №

Друкарня №1, ТОВ "Автограф", Французький бульвар, 29. Тел. 777-28-68

ПЕРЕДМОВА

У сучасному суспільстві дедалі виразнішою стає тенденція до формування утилітарно-раціоналістичного, технократичного мислення, що приводить до *занепаду духовних цінностей*, загрожуючи культурною катастрофою. Тому на нинішньому етапі соціального розвитку економіко-технократична компонента освіти має врівноважуватися *гуманітарною* освітою. Підготовка сучасного економіста передбачає не лише засвоєння ним спеціальних знань, але і наявність у нього широкого кругозору, розуміння ним *цілісності світу людського буття*.

Важливим шляхом формування гуманістичних орієнтирів майбутніх фахівців, розвитку їх світоглядного потенціалу, залучення до духовного досвіду людства є вивчення курсу “*Культурологія*”. Він передбачає ознайомлення зі світом людської культури, механізмами її розвитку, з провідними концепціями культурології щодо походження, типологізації культури, схем культурно-історичної динаміки. Всі ці питання розглядаються в *першому* розділі посібника: “*Теоретико-методологічні основи культурології*”.

Значна увага в посібнику приділяється історичним типам соціокультурних світів, що базуються на певній ціннісно-світоглядній основі і характеризуються *притаманними лише їм „картинами світу”*. У зв’язку з тим, що найважливішими феноменами духовного життя людини виступають *релігія* та *мистецтво*, вони є предметом особливого розгляду в рамках кожного культурно-історичного етапу. Цим питанням присвячений *другий* розділ навчально-методичного комплексу: «*Історичні етапи становлення та розвитку культури*».

Структура посібника з необхідними матеріалами *для активізації самостійної роботи студентів*: запитаннями для самоперевірки, планами семінарських занять, тематикою рефератів та доповідей, індивідуальними завданнями для самостійної роботи, тестами, списками рекомендованої літератури - буде сприяти формуванню творчого підходу до осмислення культурологічних проблем, до їх самостійного аналізу. Вивчення наведених після кожної теми курсу *періоджерел* допоможе студентам більш глибоко засвоїти матеріал та збагатити їх інтерпретаційний досвід. Ознайомлення з різними системами цінностей, що лежать в основі усякої культури, сприятиме формуванню здатності до плідного *діалогу* в сучасному багатокультурному світі.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Зміст теми: 1. Культурологія як галузь наукового знання. 2. Культурологічні категорії. 3. Функції культури.

Культурологія як галузь наукового знання

На Землі одночасно існують самі різні культури. Як вони виникли? Яка їхня доля? Чи здатні вони сприймати одна одну? Ці і подібні питання, думки, міркування привели до того, що народилася наука *культурологія*. Культурологія (від латинського слова *cultura* – оброблення, виховання, освіта, розвиток та грець. – “логос” – слово або вчення) – це наука про множинність культур, про їхню унікальність і несхожість і про закономірності культурно-історичного процесу. Як галузь наукового знання культурологія почала формуватися наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Сам термін «культурологія» був запропонований у 1949 році видатним американським антропологом Леслі Уайтом (1900-1975) для позначення нової наукової дисципліни як самостійної науки в комплексі соціальних наук. Появі культурології сприяли, зокрема, успіхи *етнографії*, а також *криза європоцентризму*.

Етнографія – (від грець. *ethnos* – плем'я, народ) – наука, що вивчає культуру та побут народів світу, окремих племен. Саме наприкінці ХІХ – початку ХХ століття відбувається накопичення в етнографії даних про різні культури *несвропейських* народів. Сама етнографія як наука починалась у ХІХ столітті із вивчення малих безписьменних та доіндустріальних суспільств, іменованих *примітивними* у протиставленні їх цивілізованому світу. Перший професійний етнографічний опис – “Ліга ірокезів” належав американському історичу та етнографу *Льюїсу Генрі Моргану* (1818-1881). Він детально описував політичне життя, ритуали, матеріальну культуру ірокезів. Велика увага приділялась історії, географії та результатам культурних контактів ірокезів з білим населенням. Велике значення мали також дослідження американського лінгвіста, етнографа та антрополога *Франца Боаса* (1858-1942), який вивчав культуру індіанців і ескімосів та англійського етнографа та соціолога *Броніслава Малиновського* (1884-1942), котрі наполягали на ретельному вивченні *специфіки* окремих культур. Малиновський під впливом книги *Фрезера* “Золотая ветвь” став вивчати

антропологію. Він вважав культуру універсальним феноменом, стверджуючи, що культури принципово порівнянні і що їх *порівняльний аналіз* дозволяє відкрити *універсальні культурні закономірності*. Він надавав великого значення збиранню емпіричного матеріалу в “*польових*” умовах з метою зрозуміти чужу культуру, побачити її *із середини*, очима людини, що живе в цій культурі. Виконання цієї задачі можливо тільки за допомогою *включеного спостереження*: дослідник повинен жити серед тих людей, котрих він вивчає, спостерігати в усіх подробицях їх повсякденну поведінку, збирати та фіксувати найменші деталі їхнього життя, спілкуватися з ними їх рідною мовою тощо. Серед видатних етнографів слід відзначити також російського вченого *М. М. Міклухо-Маклая* (1846-1888), який вивчав корінне населення Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії, в тому числі папуасів Нової Гвінеї, виступаючи проти расизму і колоніалізму. Саме етнографи виступили серйозними противниками *європоцентризму*, криза якого стала *другим* важливим чинником виникнення культурології.

Європоцентризм – це світоглядна установка, відповідно до якої Європа із властивим їй духовним укладом є *центром* світової культури і цивілізації, зразком для всіх інших народів. Вже у Давній Греції розмежування Сходу і Заходу стало формою протиставлення варвара і елліна, “дикості” і “цивілізованості”. Звеличення Заходу прослідковується в європейській свідомості на протязі століть. Проявами європоцентризму було захоплення нових земель в результаті великих географічних відкриттів, хрестові походи, жорстокі колоніальні війни. Згідно європоцентристській точці зору, Європа, Захід з їх історією, політикою, культурою, мистецтвом являють собою *єдину і безумовну цінність*, яка протистоїть «неправильності» і “нерозвиненості” східного світу. Віра в прогрес людського знання в епоху Просвітництва зміцнювала уявлення про *односпрямований* рух історії, прогрес уявлявся представниками цієї епохи як поступове *проникнення* європейської цивілізації в усі регіони світу. З різкою критикою європейського раціоналізму, теорії безперервного прогресу людства, єдності всесвітньо-історичного прогресу, з критикою європоцентризму, поряд з видатними вченими-етнографами, наприкінці ХІХ - початку ХХ століття виступили також і видатні культурологи О.Шпенглер та А.Тойнбі. Криза європоцентризму стає ще більш виразною в умовах ХХ століття.

У сучасній культурі домінуючими стають процеси *загальної інтеграції*. В інтелектуальній діяльності це виявилось у взаємодії донедавна

далеких одна від одної наук і виникнення нових - біохімії, генної інженерії, біофізики тощо. Культурологія є також *інтегративною сферою знання*, народженою в широкому багатоаспектному діалозі на перетині філософії, історії, психології, мовознавства, етнографії, релігіознавства, соціології культури та мистецтвознавства. *Міждисциплінарний* простір можна вважати особливою ознакою культурології. Саме її міжнаукові зв'язки значно розширили дослідницькі можливості гуманітарної теорії.

Отже, *культурологія* – філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні *закони буття* культури як способу життя людини в його цілісності; це система знань, які стосуються *закономірностей існування та розвитку культури* - її *структури, динаміки* і взаємодії основних елементів (традицій, норм, звичаїв, соціальних інститутів), а також основних *етапів еволюції* і *перспектив*. *Предметом* культурології є також дослідження феномену культури як історично-соціального досвіду людей, що втілюється в специфічних нормах, законах та рисах їх діяльності, транслюється від покоління до покоління у вигляді ціннісних орієнтацій та ідеалів, інтерпретується в “культурних текстах” філософії, релігії, мистецтві, праві. Зазначені моменти і складають зміст курсу культурології. *Мета культурології* як навчальної дисципліни – не просто вивчення закономірностей розвитку культури, а аналіз взаємодії і взаємопроникнення культури і людини, розкриття сутності людини як творця культури, розуміння *як своєї, так і іншої* культури.

Культурологічні категорії

Культурологія як наука оперує власною *системою категорій*. Слід підкреслити, що категоріальний апарат культурології знаходиться в процесі становлення. Проявом цього є той факт, що представники різних культурологічних шкіл в ході теоретичних досліджень та пошуків використовують власні системи категорій. Проте, до кола *загальновідомих культурологічних категорій* можна віднести такі: культура, цивілізація, культурогенез, ментальність, культурні типи, культурні норми, цінності, символи.

Крім головних понять культурології, існує багато другорядних. Оскільки вона контактує з усіма гуманітарними дисциплінами і бере з їхнього арсеналу багато термінів, її *понятійний апарат* надзвичайно широкий; до ХХ ст. він в основному поповнювався з філософії, етики, естетики й інших наук, на рубежі ХІХ-ХХ сторіч різ-

ко зріс вплив соціології. Потім понятійний апарат культурології став поповнюватися з таких дисциплін як етнологія, психологія, антропологія, семіотика, інформатика і навіть генетика та зоологія. Зокрема, у наші дні великої популярності набуло вчення Р. Докінса про *генетичні коди культури*. В якості гена культури, іменованого «*мем*», пропонується приймати деякі першоелементи, такі як голос, колір, жест, візерунок, речі, одяг тощо. Усе це свідчить про усе більше взаємопроникнення і взаємовплив наук про людину, а так само про ту зростаючу роль, що починає грати культурологія в системі гуманітарних наук.

Особливе місце в системі культурологічних категорій належить поняттям „культура”, „цивілізація”, „цінність”.

Поняття культури

Особливістю категорії „культура” є *багатозначність*, поліфонія смислів, яка може бути осягнутою через вивчення її культурно-історичних трактувань. Поняття “культура” має довгу *історію становлення*, в якій проявилась багатофакторність цього явища та глибина змісту; тому воно не піддається одномірному визначенню.

Розгляд історії становлення поняття “культура” зазвичай починають з *античних часів*, хоча саме слово “культура” набуло самостійного значення лише у другій половині *XVII століття*. Широко відомо, що в античні часи поняття “культура” мало декілька значень – обробка, виховання, навчання, шанування, поклоніння. Особливість античного розуміння культури полягає у тісному зв’язку понять “культура” і “*поліс*”, в особливій увазі до процесу формування громадянина античного полісу, який саме і був культурною людиною внаслідок його підготовленості до життя в цьому суспільстві, чим він і відрізнявся від некультурних варварів.

Загального значення поняття “культура” набуло в *XV-XVI столітті*, а широко вживаним стає в добу Просвітництва. За умов промислового розвитку та товарного виробництва на перший план виступає залежність людини від засобів виробництва, а не від природних сил. В той час під культурою розумілися *всі здобутки людської діяльності*, передусім, знання, наука, мистецтво тощо. В понятті “культура” закріплюється смислова подвійність: культура тлумачиться і як штучне, неприродне, породжене людською діяльністю, і, разом з тим, як деякий вищий вияв людського буття, пов’язаний з людським духом.

В XVIII столітті в літературі починають вживатися два самостійних, протилежних за значенням поняття: “культура” і “натура” (природа); з часом смислове навантаження поняття “культура” зростає.

XX століття визначається багатоманітністю філософських та наукових дефініцій культури, в яких в якості основоположних закріплюються ті чи інші її ознаки. Більшість трактувань культури пов’язана з іменами видатних філософів, соціологів, істориків, етнографів. Зокрема, *Е.Тейлор* розуміє культуру як комплекс знань, вірувань, законів, звичаїв та інших здібностей та навичок, набутих людиною як членом суспільства; *Х.Ортега-і-Гасет* вбачає в культурі соціальні форми і способи облагороджування біологічних потенцій людини; *К.Маркс* визначає культуру як уречевлені сутнісні сили людини; *М.Герскович* розглядає культуру як створену людиною частину навколишнього середовища; для *М.Гайдеггера* культура являє собою умову і спосіб реалізації верховних цінностей шляхом культивування вищих людських якостей; *Г.Францев* визначає культуру як сукупність матеріальних та духовних цінностей; у *Е.Маркаряна* культура виступає способом людської діяльності; за *П.Гуревичем* культура – це усвідомлена робота духу по удосконаленню всього, що оточує людину.

Отже, можна вважати, що культура – поняття суто *антропологічне*, сутнісно пов’язане з феноменом людини.

З огляду на окреслену ситуацію доцільно виділити наступні *групи визначень* поняття “культура” як найбільш поширені в науковій літературі:

- *соціологічні* (соціологія - наука про суспільство) в своїй основі мають тезу про *протилежність феномену культури природі*;
- *аксіологічні* (аксіологія – філософське вчення про природу цінностей) підкреслює, що культура є *сукупність матеріальних та духовних цінностей*, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;
- *онтологічні* (онтологія – філософське вчення про буття) розглядають культуру як *форму самореалізації людини* у всій її багатоманітності. Тут культура постає не перспективою людського життя, а формою існування, реальністю, за якою настає межа людської присутності в світі. Культура – це *спосіб буття людини*.

Поняття “цивілізація”

З категорією “культура” тісно співвідноситься поняття “цивілізація”. Існує навіть декілька варіантів трактування цієї категорії в плані *співставлення* її з категорією “культура”. Як культурологічні категорії

поняття „культура” і „цивілізація” мають *довгу історію становлення*, що вважається своєрідним свідченням їх багатозначності та глибини змісту. Традиційно розгляд історії становлення цих понять починають з античних часів, хоча в якості наукових вони вперше були використані в добу Просвітництва.

Термін “*цивілізація*” походить від латинського “громадянський”, тому формування цивілізації пов’язують із становленням державності і правових норм, які прийшли на зміну давнім культурним традиціям. В XVIII столітті французькі просвітителі терміном “цивілізація” позначали ідеальне суспільство, побудоване на засадах розуму. В XIX столітті термін “цивілізація” почав використовуватися в якості характеристики вищої стадії соціокультурного розвитку.

В системі сучасного культурологічного знання за терміном “цивілізація” закріпилась *багатозначність*, існують наступні *варіанти її тлумачень*:

- цивілізація і культура – *тотожні* за своєю суттю поняття;

- цивілізація – це *протилежність* культури; при цьому цивілізація символізує матеріальний компонент соціального життя (техніка, комунікації, міста), а культура – духовний компонент (цінності, норми, ідеали тощо);

- поняття культури розглядається як більш широке од поняття цивілізації: цивілізація – це *заклучний* етап розвитку культури.

Для культурологічної думки XX століття, на відміну від попередніх епох, коли культура і цивілізація традиційно розумілися як синоніми, характерною є *поляризація* цих понять. За таких умов поняття “культура” традиційно отримує статус позитивного феномену, а поняття “цивілізація” набуває ознак невизначеності або негативу.

Пов’язуючи цивілізацію із рівнем розвитку *матеріального полюсу людського буття*, в умовах сучасної соціокультурної ситуації досить важко визначити її ціннісний потенціал. В якості рівня оволодіння силами природи матеріальний компонент, безумовно, є свідченням технічного прогресу та сприяє досягненню значних благ в суспільстві. Проте, сама по собі техніка, матеріальний добробут не можуть символізувати духовний розквіт суспільства. Матеріальні надбання суспільства поза контекстом історичних подій чи фактів є абсолютно нейтральними за своєю суттю. Виходячи із конкретних історичних фактів, технічний прогрес може бути оцінений і як безумовно позитивне явище, і як безумовно негативне. Підґрунтям негативної оцінки цивілізації стали її тенденції до стандартизації мислення, формування масової

культури, урбанізації, залежності людини від світу техніки, дегуманізації суспільства. Не випадково термін „цивілізація” стає синонімом урбанізації та дегуманізації.

Таким чином, хоча поняття „культура” і “цивілізація” тісно взаємопов’язані, проте в наукових дослідженнях ці категорії доцільно розрізняти. Як правило, науковці погоджуються з тим, що *цивілізація – це створений людиною світ матеріальних об’єктів, а культура – це духовний потенціал суспільства чи конкретної особистості.*

В сучасній культурологічній теорії оформився *новий варіант* розуміння категорії „цивілізація”, а саме – як локальної моно- чи поліетнічної спільноти з яскраво вираженою специфікою. Культурологи використовують дану категорію в процесі вивчення історико-культурного процесу. В цьому випадку цивілізація розглядається як певна характеристика народів світу і макроодиниця для теоретичного аналізу.

Поняття „цивілізація” як *соціокультурна цілісність*, як одиниця для дослідження світової культури різними авторами використовувалась по-різному. Так, М. Данилевський під цивілізаціями розумів „культурно-історичні типи”, О. Шпенглер – „високі культури”, П. Сорокін – „соціокультурні суперсистеми”. Відмовившись від ідеї лінійності в трактуванні людської історії, прихильники цивілізаційної методології висунули нову *плюралістичну* модель культурного розвитку. Нове розуміння історичного буття людства ґрунтувалось на тезі про *культурно-історичний процес як низку самостійних, унікальних, незалежних одна від одної культурних форм.*

Саме в цій сукупності конкретних культурних форм і реалізується вся багатоманітність людської історії. В культурологічній теорії оформилась нова концепція *локальних цивілізацій*, яка за своєю сутністю є протилежною лінійній схемі історико-культурного процесу та ідеї європоцентризму. Класичними теоріями, що були розроблені в межах даного методологічного підходу, стали концепції М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, що буде детальніше розглянуто в розділі “Класичні теорії цивілізації”.

Категорія цінності

Найважливішою культурологічною категорією є також категорія „*цінність*”. Проблема цінностей досить глибоко розроблена у філософії і соціології, антропології і психології такими мислителями як Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Т. Парсонс. Вони вважали категорію „цінність” *стрижневою* категорією усього культурологічного знання. Зо-

крема, відомий американський соціолог П.Сорокін на основі ціннісного підходу розробляє хвильову модель розвитку культури (сутність цієї концепції буде розглянута в розділі “Схеми історико-культурного процесу”).

Цінність є визначальною *характеристикою особистості*, що освоює певну систему суспільних цінностей. Соціальні цінності відбиваються у свідомості окремої людини у вигляді *ціннісних орієнтацій*, які є необхідною умовою підтримки нормативного порядку в суспільстві. Засвоєння системи цінностей – основа *соціалізації* особистості. Але кожна людина є індивідуальність, її життя – неповторна історія пізнання і досвіду, і тому вона формує свою *неповторну* систему ціннісних орієнтацій, що визначає, у кінцевому підсумку, сенс її життя.

Поняття цінності вказує на культурне, суспільне чи особистісне *значення* (значимість) явищ і фактів дійсності. Усе розмаїття світу можна розглядати в якості *предметних або об’єктних* цінностей, тобто оцінюватися з погляду добра і зла, істини і неправди, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого тощо. До таких цінностей відносяться предмети матеріальної і духовної діяльності людей, суспільні відносини, а також включені в їхнє коло природні явища, що мають для людини *позитивне значення* і здатні задовольняти її різноманітні потреби. З іншого боку, в якості цінностей можуть виступати і самі *критерії оцінювання* явищ і фактів дійсності. Тоді говорять про *суб’єктні цінності*, до яких відносяться установки, оцінки, вимоги, заборони, виражені у формі норм. Кожне суспільство характеризується такими особливими найбільш фундаментальними орієнтирами і критеріями оцінювання діяльності людей, які називаються в культурології *базовими цінностями*.

Таким чином, *цінність являє собою загальновизнану (або ж широко визнану в суспільстві) норму, сформовану у певній культурі, що задає зразки і стандарти поведінки і впливає на вибір між її можливими альтернативами*. Фундаментальні цінності ще характеризують як розповсюджені серед членів суспільства уявлення щодо основних життєвих цілей і засобів їх досягнення.

Світ цінностей якоїсь культури ніколи *не може абсолютно адекватно* бути трансформованим у світ іншої культури. Як вважав О.Шпенглер, душу брахмана може зрозуміти тільки брахман. Саме ціннісні компоненти культури найважче запозичуються і піддаються зовнішнім впливам - на відміну від техніко-технологічних аспектів культури: форм організації виробництва, науки, форм управління.

Ціннісне ядро будь-якої культури не можна змінити шляхом посилення на його недосконалість, невідповідність, шляхом демонстрації більш привабливих цінностей. Тому ціннісні системи різних культур слід розглядати як *рівноправні*.

Цінності виконують *роль регулятора* як на рівні суспільства в цілому (соціальні цінності), так і на рівні окремої особистості.

У переломні епохи суспільного розвитку система цінностей переживає кризу і підлягає *переоцінці*. Е. Дюркгейм ввів поняття *аномії*, яке позначає стан ціннісно-нормативного вакууму, характерного для перехідних і кризових періодів і станів у розвитку суспільства, коли старі соціальні норми перестають діяти, а нові ще не встановилися: «колишні боги старіють і вмирають, а нові не народилися».

Саме криза афінської демократії змусила Сократа поставити питання: *що є благо?* Це основне питання загальної теорії цінностей, або *аксіології*.

Проблема «Що є благо?» передбачає відповідь на питання про *співвідношення духовних і матеріальних цінностей*. І в історії соціально-філософської думки, починаючи з античності, розглядаються дві діаметрально протилежні *концепції сенсу життя*. Наприклад, школа кініків (Антисфен) вважала, що благом є те, що може вважатися нашою власністю. А що може вважатися нею? Багатство, здоров'я, життя? – Ні. Тільки внутрішня воля, сила духу є нашою власністю. Треба максимумально звільнитися від зовнішнього – від прагнення до насолод, матеріального. І цим ми захистимо себе від ударів долі, ніщо не зможе нас позбавити душевного комфорту. Діоген вважав, що всі людські страждання обумовлені тим, що люди багато чого бажають, багато чого бояться, багато чому заздять, багато на що сподіваються, не усвідомлюючи того, що в них самих є усе, що їм потрібно. Таку ж думку пізніше висловив німецький філософ А.Шопенгауер: «те, що є в людині, набагато важливіше од того, що є у неї».

Кінічна школа спиралася на тезу Сократа: «Тільки богам властиво не відчувати потреб. А той, хто відчуває ці потреби в найменшій мірі, той подібний богам». Відомий також вислів Сократа, котрий, оглядаючи ярмарок речей, сказав: «як багато тут речей, що мені не потрібні». Ще древні на прикладі спартанців відзначали, що поки народ не знає розкоші, він не знає поразок. Подібно до того, як в армії, що обтяжена здобиччю, знижується боєздатність, *так і в суспільстві, перенасиченому речами, послаблюється життєва сила*.

Аналізуючи стан сучасної цивілізації, Еріх Фромм у своїй книзі «*Мати чи бути?*» розглядає проблему співвідношення матеріального і духовного, володіння і буття, коли матеріальні блага здобуваються ціною духовних втрат і заради матеріальних надбань люди жертвують своїми природними і духовними якістьми, а справжнє життя замінюється матеріальними втіленнями і символами.

Функції культури

Значення культури в житті людини і суспільства виражається через її *функції*. Багатогранність феномену культури визначає розмаїття функцій. Ми зупинимся на деяких з них, які, на наш погляд, є найбільш значимими. Окремий розгляд основних функцій культури в суспільстві є досить *умовним*; в реальному житті їх розмежувати неможливо, вони тісно переплетені, переходять одна в одну і практично являють собою *єдиний* процес, в цілому забезпечуючи прогресивний поступ людства.

Адаптивна функція полягає в тому, що культура забезпечує пристосування людини до навколишнього середовища. У світі живих організмів адаптація до життєвого середовища відбувається у процесі *біологічної* еволюції; завдяки мінливості, спадковості і природному добору формуються і *генетично* передаються з покоління в покоління особливості органів тіла і механізмів поведінки, що забезпечують виживання і розвитку виду у *заданих* умовах зовнішнього середовища. Адаптація ж людини відбувається інакше. Людина як біологічний вид Homo Sapiens не має своєї природної екологічної ніші. Вона є, за твердженням одного із засновників культурної антропології А.Гелена, “незавершеною”, “біологічно недостатньою твариною”. У неї бракує інстинктів, її біологічна організація не пристосована до якоїсь стійкої форми тваринного існування. Тому вона не у змозі вести, подібно іншим тваринам, природний спосіб життя і вимушена, щоб вижити, створювати навколо себе *штучне культурне середовище*.

Розвиток культури дав людям той захист, котрим не забезпечила їх природа: можливість створювати і використовувати одягу, житло, різноманітні продукти харчування тощо. Таким чином, *біологічна незавершеність*, неспеціалізованість, непристосованість людського роду до певної екологічної ніші обернулася здатністю освоювати *будь-які* природні умови - не за рахунок зміни біологічних видових ознак, а шляхом формування “*захисного шару*» штучних умов існування. Людина як біологічний вид Homo Sapiens залишається *тим же самим* в

різних природних умовах, але при цьому виникає розмаїття її “захисних оболонок” - форм культури, особливості котрих обумовлені природним довкіллям, в якому живе етнос. Розвиток культури усе більшою мірою забезпечує людям безпеку і комфорт, але оточена благами цивілізації, людина попадає в залежність від них. Зменшуючи свою залежність від сил природи, люди опиняються в залежності від сил культури, і тому мабутнє людства цілком визначається тим, як і в якому напрямку буде воно розвивати свою культуру.

Глибинній потребі людини у спілкуванні з подібними до себе відповідає **комунікативна** функція. Культура *формує* умови і засоби людського спілкування. Вона є *умова і результат* комунікації людей - процесу обміну інформацією між ними з допомогою *знаків і знакових систем*. Розвиток форм і способів комунікації - один з найважливіших аспектів культурної історії людства. На *найбільш ранніх етапах* еволюції культури наші далекі предки могли входити в контакт один з одним лише шляхом безпосереднього сприйняття жестів і звуків. Принципово новим засобом комунікації стала *мова*. В подальшому винахід *письма* створює основу для широкого розвитку комунікацій у часі і просторі. З подальшим розвитком *техніки, засобів масової інформації* (телебачення, аудіо- відеозаписи, Internet, мобільного зв'язку тощо) комунікативні можливості культури, тобто її здатність зберігати, передавати і тиражувати культурні цінності, незмірно зростають, а також збільшується кількість контактів окремої особистості з іншими людьми. Але ці контакти мають опосередкований та односторонній характер. Глядач у них пасивний, і тому таке спілкування нерідко сприяє розвитку почуття самотності. Виникає парадокс сучасної культури - *дефіцит* глибокого міжособистісного спілкування при величезній масі контактів; однак, потреба в такому спілкуванні завжди була нездоланно привабливою. Згадаємо слова відомого американського поета XIX ст. У.Уйтмена:

Первый встречный, если ты, проходя, захочешь

Заговорить со мною, почему бы тебе не заговорить со мною?

Почему бы и мне не начать разговора с тобой?

Інформаційна функція забезпечує процес *культурної спадковості* і проявляється у *закріпленні* результатів соціокультурної діяльності, накопиченні, зберіганні і систематизації інформації. Культура, яка являє собою складну знакову систему, виступає *єдиним* механізмом передачі соціального досвіду як по «вертикалі» - від покоління до покоління, від епохи до епохи, так і по «горизонталі» - як обмін духов-

ними цінностями між народами. Тому не випадково культура вважається *соціальною пам'яттю* людства. Для реалізації цієї функції культура має представляти собою складну знакову систему, котра постійно ускладнюється по мірі кількісного і якісного накопичення соціального досвіду. Розрив культурної спадковості може привести до втрати соціальної пам'яті. Інформаційна функція культури реалізується переважно через спілкування людей, тому вона нерозривно пов'язана з комунікативною. В сучасну епоху має місце ситуація *інформаційного вибуху*, що потребує створення якісно нових способів обробки, збереження і передачі інформації, більш досконалих інформаційних технологій.

Нормативно-регулятивна функція полягає в тому, що культура виступає як розгалужена система норм і вимог, що їх пред'являє суспільство до індивідів в усіх сферах їх життєдіяльності. Це обумовлено необхідністю підтримувати рівновагу і порядок у суспільстві, а також між окремими групами людей в інтересах виживання людського роду, забезпечувати визначеність, зрозумілість, передбачуваність, узгодженість поведінки індивідів. Тому американський соціолог Т.Парсонс вважав цю функцію однією з найважливіших ознак культури. Регулятивна функція культури реалізується за допомогою певних *норм*, засвоєння яких необхідно кожному для успішної адаптації в суспільстві; причому вона здійснюється на різних рівнях: найвищий рівень - норми моралі, наступний - норми права, далі - звичаї та обряди, нарешті - правила виховання, етикету, норми спілкування тощо; в ролі регуляторів культури поведінки людини виступають не лише норми, але і *взірці* поведінки.

Аксіологічна функція виражає *якісний стан* культури. Культуру можна уявити собі як величезну лабораторію, в якій створюється масштабна *система цінностей*, збираються воедино величні досягнення людства в науці, літературі і мистецтві, філософії і етиці, релігії та політиці від глибокої давнини до наших днів. Культура як система цінностей формує в людині певні *ціннісні орієнтири і потреби*. Про цінність як фундаментальну категорію культурології йшлося вище. У зв'язку з тим, що цінність являє собою загальновизнану норму, сформовану в певній культурі, а також цінності виконують роль регулятора як на рівні суспільства, так і на рівні окремої особистості, аксіологічну функцію слід розглядати в єдності з нормативно-регулятивною функцією.

Можна розглядати в єдності також такі функції культури як функцію *соціалізації* і *виховну*. Під *соціалізацією* розуміється включення індивіда в суспільне життя, засвоєння ним соціального досвіду, норм, знань, цінностей, зразків поведінки, що відповідають *даному* суспільству. Культура і виступає найважливішим *чинником* соціалізації, що визначає її зміст, засоби і способи. Процес соціалізації дозволяє індивіду діяти в якості повноправного учасника суспільного життя. Слід зазначити і активну роль самої людини в формуванні самої себе, свого унікального духовного світу. Тому кожного конкретного індивіда правомірно розглядати як продукт *власної* культурної творчості. Давньогрецький філософ Сократ зазначав, що не кожна людина може стати великим митцем, але кожен може стати автором одного видатного творіння - свого власного життя.

Інтегративна функція полягає в *об'єднанні людей* - в соціальні групи, народи, держави. Будь-яка соціальна спільнота, в якій складається своя культура, скріплюється цією культурою. Збереження культурного спадку, історичної пам'яті створює зв'язок між поколіннями, на якому будується історична єдність нації і самосвідомості народу як існуючої на протязі століть спільноти людей. У своїх дослідженнях відомий французький мислитель Е.Дюркгейм вважав, що саме засвоєння культури створює у людей тієї чи іншої групи почуття *спільності*, приналежності до однієї нації, релігії. Таким чином, культура згуртовує людей, інтегрує їх, забезпечує цілісність суспільства. Слід зазначити, що інтегративна функція культури носить складний та суперечливий характер і тому культура може виконувати і *деінтегративну* функцію: культурні відмінності утруднюють спілкування людей, виступають як *бар'єри*, що відокремлюють групи і спільноти. Люди, що належать до одного і того ж культурного кола, сприймаються як "*ми*", а представники інших культурних кіл - як "*вони*".

Етноси, нації, країни розділені не стільки політичними і географічними межами, котрі легко долаються і змінюються, скільки своїми *культурно-психологічними* особливостями, ментальністю (про феномени *ментальності* та *ідентичності* йтиметься пізніше), котрі мають багатовікову історію і здатність до *стійкого супротиву* спробам асиміляції і чужорідного впливу. Саме тут проходять рубежі індивідуальності і суверенітету народу, формується його "душа". Незважаючи на втрату економічної і політичної незалежності, на спроби

створення величезних імперій, малі етноси і народи *зберігались і відроджувались* саме завдяки вірності *своїй* культурі, психологічному складу, способу життя, звичаям, вірі тощо. Історія свідчить, що культурні відмінності між спільнотами нерідко ставали причиною їх протистояння і ворожнечі. Особливо недовіра, побоювання і антипатії стосовно “чужих” культур і їх носіїв - народів, країн, соціальних груп - мали певні виправдання у минулому, коли контакти між різними культурами були слабкими, нечастими і мінливими.

Однак, в ході світової історії поступово контакти культур посилюються, зростає їх взаємодія і взаємопроникнення. Широкі рамки культурної єдності створюються *світовими релігіями*. Єдина віра пов’язує різні народи, що складають “християнський світ”, “світ ісламу», “буддійський світ”. У ще більших масштабах проявляється об’єднуюча роль *науки*. Свідомство цьому - поява всемогутнього науково-технічного шару сучасної культури, котрий не має національної специфіки, і, поступово охоплюючи усі країни, нейтралізує тенденцію до розмежування людства. Всесвітня павутина Інтернету сплітає різні культури в єдине ціле. Найбільш яскраво інтегративна функція виявляється в процесах *глобалізації*. Інтегративна функція культури спрямована не на стирання культурних відмінностей, а на об’єднання людей як в рамках однієї культури, так і за її межами і, в кінцевому підсумку, - на усвідомлення *єдності* усього людства.

Серед чисельного кола теоретичної проблематики, що сформувалася в руслі культурології, слід виділити комплекс методологічних проблем *періодизації* історико-культурного процесу, *направленості та сенсу* історії; визначення *наскрізних, надісторичних культурних цінностей*, ідеалів, норм; проблем *походження* культури, її типологізації тощо.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

С.Я.Левит. Культурология как интегративная область знания

Роботи В.Виндельбанда, Г.Риккерта, Э.Кассирера, М.Вебера, Г.Зиммеля, Р.Кронера, Э.Трельча, К.Манхейма, К.Ясперса, Т.Лессинга, Э.Гуссерля и многих других заложили фундамент культурологии — интегративной области знания, возникшей на стыке культурфилософии, культурной антропологии, социологии культуры, теологии культуры, этнологии, культурпсихологии, истории культуры.

Эти основные блоки культурологии входят в нее под определенным, новым углом зрения.

Культурология изучает мир в контексте его культурного существования, т.е. со стороны того, чем этот мир является для человека, каким смыслом он для него наполнен. Она изучает системный объект — культуру как человеческое оформление существования, как утонченную, исполненную разума форму жизни, результат духовной и практической деятельности. Культурология включает в себя теоретический срез — построение неких инвариантных моделей культуры, а также исторический срез — показ реального процесса развития культуры.

Существует мнение, что культурология — это только теория культуры, а история культуры соотносится с ней как конкретная историческая наука с теоретическим знанием, и если история культуры исследует преимущественно прошлое, то культурология — знание о текущей современной культурной жизни, структуре культуры, ее функциях, перспективах развития. Но в действительности культурология ориентирована на познание того общего, что связывает различные формы культурного существования людей. Вопрос о том, что такое культура, может быть решен с позиций целостного понимания истории, т.е. с позиций философского осознания ее всеобщего содержания и природы. История культуры — попытка посмотреть на предшествующее развитие человечества с точки зрения целей, потребностей и задач современности. Поэтому как только историк переходит от изучения отдельной эпохи к построению всеобщей истории культуры, он неизбежно обращается к ее философскому осмыслению, к теории культуры. Исторический и теоретический способы рассмотрения форм культурного существования человека находятся в культурологии в единстве. Исходя из такого понимания, культурологию можно рассматривать как знание о прошлой и современной культуре, ее структуре и функциях, перспективах развития.

Культурология не может довольствоваться анализом индивидуальных форм человеческой культуры. Она стремится к универсальной синтетической точке зрения, включающей все индивидуальные формы. Различные формы деятельности не образуют гармонию мира культуры, наоборот, они противостоят друг другу: научное мышление и мифологическая мысль, религия, ее идеал и причудливые фантазии мифа и искусства. Если мы довольствуемся содержанием результатов этих видов деятельности (мифами, религи-

озными ритуалами, верованиями, искусством, наукой), то привести их к общему знаменателю оказывается невозможным.

Философский синтез предполагает нечто иное — единство творческого процесса. Вопреки всем различиям и противоположностям разнообразных форм, всякая деятельность направлена к единой цели. В отдельных науках, на стыке которых складывается культурология, на основе присущих им некоторых принципов организации фактов человеческой культуры систематизируются и упорядочиваются явления культуры.

Культурологии не с чего было бы начать, если бы не этот первоначальный синтез, достигаемый отдельными науками о культуре. Работа всех больших ученых — это не только накопление фактов. Это, прежде всего, теоретическая, а значит, и конструктивная работа. Эта спонтанность и продуктивность — подлинный центр всей человеческой деятельности, важнейшей характеристики человека. В этом — высшая человеческая сила и одновременно естественная граница человеческого мира.

Все, что только и может сделать человек, — это создать (в языке, религии, искусстве, науке) свой собственный универсум — «символическую Вселенную», которая открывает перед ним возможность понимать и истолковывать, связывать и организовывать, упорядочивать, синтезировать и обобщать свой человеческий опыт, а также обрести свою индивидуальность через приобщение к культурному космосу.

Человек выражает свою жизнь, оформляет свое существование. Различные способы выражения этой жизни устанавливают свою собственную сферу; каждый способ выражения живет собственной жизнью, создавая род вечности — человеческий способ преодоления единичного и эфемерного существования. Во всех видах человеческой деятельности обнаруживаются основополагающие полярные противоположности, напряжения возникают между устойчивостью и изменчивостью, стремлением к стабильным формам жизни и тенденцией к их изменению, между традицией и инновацией, между репродуктивными и креативными силами. Эта двойственность прослеживается во всех областях культурной жизни. В мифе и религии тенденция к стабилизации перевешивает противоположную. Эти культурные явления, как и язык, наиболее консервативны. В искусстве, которое, в отличие от науки, есть «оформление» бытия посредством чувственных форм, напротив, преобладает тенденция к оригинальности, индивидуализации, творчеству. Искусство не просто выражает внутреннюю жизнь худож-

ника, но и открывает нам «сверхиндивидуальное бытие». Человеческую культуру в ее целостности можно описать как процесс последовательного самоосвобождения человека. В каждой из форм своей деятельности человек проявляет и испытывает новую возможность — возможность построения своего «идеального мира», «символического мира», культурного космоса. В культуре находит свое выражение фундаментальная человеческая потребность — упорядочить свое существование и сделать его значимым.

Культурология стремится понять мир человеческой культуры не как простое скопление разрозненных фактов, а осмыслить эти факты как системное единство.

Культурология. XX век. Антология. М., 1995, с.654-657.

Г. Риккерт. Науки о природе и науки о культуре

Природа и культура

...Слова „природа” и „культура” далеко не однозначны, в особенности же понятие природы может быть точнее определено лишь через понятие, которому его в данном случае противопоставляют. Мы лучше всего избежим кажущейся произвольности в употреблении слова „природа”, если будем придерживаться сперва первоначального его значения. Продукты природы—то, что свободно произрастает из земли. Продукты же культуры производит поле, которое человек вспахал и засеял. Следовательно, природа есть совокупность всего того, что возникло само собой, само родилось и предоставлено собственному росту. Противоположностью природе в этом смысле является культура, как то, что или непосредственно создано человеком, действующим сообразно оцененным им целям, или оно уже существовало раньше, по крайней мере, сознательно взлелеяно им ради связанной с ним ценности.

Как бы широко мы ни понимали эту противоположность, сущность ее всегда остается неизменной: во всех явлениях культуры мы всегда найдем воплощение какой-нибудь признанной человеком ценности, ради которой эти явления или созданы, или, если они уже существовали раньше, взлелеяны человеком; и наоборот, всё, что возникло и выросло само по себе, может быть рассматриваемо вне всякого отношения к ценностям, а если оно и на самом деле есть не что иное, как природа, то и должно быть рассматриваемо таким образом. В объектах культуры, следовательно, заложены ценности. Мы назовем их благами, чтобы таким образом отличить их как ценные части действитель-

ности от самих ценностей как таковых, не представляющих собой действительности, и от которых мы здесь можем отвлечься. Явления природы мыслятся не как блага, а вне связи с ценностями, и если от объекта культуры отнять всякую ценность, то он станет частью простой природы. Благодаря такому либо наличному, либо отсутствующему отнесению к ценностям мы можем с уверенностью различать два рода объектов, и мы уже потому имеем право делать это, что всякое явление культуры, если отвлечься от заложенной в нём ценности, необходимо может быть рассмотрено как стоящее также в связи с природой и, стало быть, как составляющее часть природы.

Что же касается рода ценности, превращающей части действительности в объекты культуры и выделяющей их этим самым из природы, то мы должны сказать следующее. О ценностях нельзя говорить, что они существуют или не существуют, но только, что они значат или не имеют значимости. Культурная ценность или фактически признаётся общезначимой, или же ее значимость и тем самым более чем чисто индивидуальное значение объектов, с которыми она связана, постулируется, по крайней мере, хоть одним культурным человеком. При этом, если иметь в виду культуру в высшем смысле слова, то речь должна идти не об объектах простого желания, но о благах, к оценке которых или к работе над которыми мы чувствуем себя более или менее нравственно обязанными в интересах того общественного целого, в котором мы живем, или по какому-либо другому основанию. Этим самым мы отделяем объекты культуры как от того, что оценивается и желается инстинктивно, так и от того, что имеет ценность блага, если и не на основании одного только инстинкта, то благодаря прихотям настроения.

Легко показать, что эта противоположность природы и культуры... действительно лежит в основе деления наук. Религия, церковь, право, государство, нравственность, наука, язык, литература, искусство, хозяйство, а также необходимые для его функционирования технические средства являются, во всяком случае на определенной ступени своего развития, объектами культуры или культурными благами в том смысле, что связанная с ними ценность или признаётся значимой всеми членами общества, или ее признание предполагается; поэтому, расширив еще наше понятие культуры настолько, чтобы в него могли войти также и начальные ступени культуры и стадии ее упадка, а кроме того, и явления, благоприятствующие или препятствующие культуре, мы увидим, что оно охватывает собой все объекты науки о религии,

юриспруденции, истории, филологии, политической экономии и т.д., т.е. всех „наук о духе”, за исключением психологии.

Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология XX век. Антология М., 1995. С. 69—71, 73—74, 75, 82—83, 90—91.

***Быстрицкий Е.К. Бытие человека в культуре
Изменение места личности и образа культуры
в современном мире***

При всем многообразии определений того, что такое культура, существуют тем не менее некоторые устоявшиеся ее понимания. К их числу относится традиционное представление о культуре как совокупности созданных человеком материальных и духовных ценностей. Но наиболее широкие определения культуры рассматривают ее в динамике – не только как данность готовых результатов человеческой деятельности, но и как исторически определенный способ отношения человека к природе, обществу, самому себе, в процессе которого люди усваивают созданную ранее культуру, распредмечивают ее, делая тем самым предпосылкой своей деятельности, а также творят культуру, создавая новое на основе приобретенных знаний, умений и способностей, усвоенных и признанных ими ценностей и т. д., опредмечивая субъективно освоенное и присвоенное. И хотя это и подобные ему формальные дефиниции ничего по существу не говорят о содержании того, что следует разуметь под культурой, тем не менее они указывают на основное в её понимании. Очевидно, что культура вообще распознается в отношениях человека к действительности, включая других людей и себя, а отношение человека к тому, что называется культурой, является в конечном счете определяющим не только для культурного развития человека, но и для существования самой культуры....

...Сегодня мы можем отчетливо наблюдать поворот к иному восприятию отношения культуры и человека. Он инициируется меняющейся смысловой перспективой, видвигающей на первый план общественного мира *личность и личностную модальность* отношения человека к действительности...

Если личность признается фактом культуры не как будущая перспектива общественного развития и не в качестве отдельно возвышающихся деятелей культуры, но как массово-значимое явление ее сегодняшней организации, то и отношение культуры и человека приобретает новое качество. Культура предстает уже не только в виде идеализированной перспективы индивидуального развития и формирования

человека. Ее недостаточно рассматривать и как необходимый «набор» всеобщих образцов жизнедеятельности, ряд основных социальных функций, ролей, область культурных «подсистем» действия и поведения и т. д., в которых обычно видят некоторые базовые условия для нормального функционирования индивидов в общественном целом. Вместе с признанием человеческой индивидуальности универсально значимым феноменом культуры последняя предстает как предпосылка и условие производства и воспроизводства именно *личностного отношения к миру*....

Культура в самом широком смысле предстает как весь массив человеческого бытия. ...Подобное – онтологическое – понимание культуры как способа бытия человека равно приемлемо на предельно широком диапазоне воззрений – как для научно- теоретических исследований культуры, так и для ее обычно-повседневного восприятия и переживания людьми принадлежащими определенной культуре самим фактом собственного бытия.

Быстрицкий Е.К., Козловский В.П., Пролеев С.В., Малахов В.А. Бытие человека в культуре. К., 1991. С.8-11.

Бердяев Н.А. О культуре

В жизни общественной духовный примат принадлежит культуре. Не в политике и не в экономике, а в культуре осуществляются цели общества. И высоким качественным уровнем культуры измеряется ценность и качество общественности. ...Культура родилась из культа. Истоки ее – сакральны. Вокруг храма зачалась она и в органический свой период была связана с жизнью религиозной. Так было в великих древних культурах, в культуре греческой, в культуре средневековой, в культуре раннего Возрождения. Культура – благородного происхождения. Ей передан иерархический характер культа....Культура – символична по своей природе. Символизм свой она получила от культовой символики. В культуре не реалистически, а символически выражена духовная жизнь... Все достижения культуры по природе своей символичны. В ней даны не последние достижения бытия, а лишь символические его знаки. Такова же и природа культа...

Цивилизация не имеет такого благородного происхождения. ... В ней нет связи с символикой культа. Ее происхождение мирское. Она родилась в борьбе человека с природой, вне храмов и культа. Культура всегда идет сверху вниз, путь ее аристократический. Цивилизация идет снизу вверх, путь ее буржуазный и демократический. Культура

есть явление глубоко индивидуальное и неповторимое. Цивилизация же есть явление общее и повсюду повторяющееся. Переход от варварства к цивилизации имеет общие признаки у всех народов, и признаки преимущественно материальные, как, например, употребление железа и т. п. Культура же древних народов на самых начальных ступенях своих очень своеобразна и неповторимо индивидуальна, как культура Египта, Вавилона, Греции и т.п. Культура имеет душу. Цивилизация же имеет лишь методы и орудия.

Благородство всякой истинной культуры определяется тем, что культура есть культ предков, почитание могил и памятников, связь сынов с отцами. Культура основана на священном предании. И чем древнее культура, тем она значительнее и прекраснее. Культура всегда гордится древностью своего происхождения, неразрывной связью с великим прошлым. ...Культура ...более всего дорожит своей преемственностью. ...Слишком новая, недавняя культура, не имеющая преданий, стесняется этого своего положения. Этого нельзя сказать про цивилизацию. Цивилизация дорожит своим недавним происхождением, она не ищет древних и глубоких источников. Она гордится изобретением сегодняшнего. У нее нет предков...Цивилизация всегда имеет такой вид, будто она возникла сегодня или вчера. Все в ней новенькое, все приспособлено к удобствам сегодняшнего дня. В культуре происходит великая борьба вечности с временем, великое противление власти времени. Культура борется со смертью, хотя бессильна победить ее реально. Ей дорого увековечение, непрерывность, преемственность, прочность культурных творений и памятников. ...В этом отношении величайшим образцом ... является культура древнего Египта. Она вся была основана на жажде вечности, жажде воскресения, вся была борьбой со смертью. И египетские пирамиды пережили долгие тысячелетия и сохранились до наших дней. Современная цивилизация не строит уже пирамид и не дорожит тем, чтобы памятники ее имели тысячелетнюю прочность. Все быстротечно в современной цивилизации. Цивилизация, в отличие от культуры, не борется со смертью, не хочет вечности. Она не только мирится со смертоносной властью времени, но и на этой смертоносности временного потока основывает все свои успехи и завоевания. ...Цивилизация футуристична. ...

В культуре действуют два начала – консервативное, обращенное к прошлому и поддерживающее с ним преемственную связь, и творческое, обращенное к будущему и создающее новые ценности. Но в

культуре не может действовать начало революционное, разрушительное...

Вся европейская культура большого стиля связана с преданиями античности. Настоящая культура и есть античная греко-римская культура, и никакой другой культуры в Европе не существует. Эпоха Возрождения в Италии потому и была глубоко культурной эпохой, что она не только не совершила революционного разрыва в преданиях культуры, но возродила предания античной культуры и на них воздвигла свой небывалый творческий подъем. Духовный тип Возрождения есть культурный и творческий тип....

Антология культурологической мысли М., 1996. с.195-198

3. Фрейд. О сущности культуры

...Термин „культура” обозначает всю сумму достижений и институций, отличающих нашу жизнь от жизни наших предков из животного мира и служащих двум целям: защите человека от природы и урегулированию отношений между людьми. Для лучшего понимания рассмотрим подробно характерные черты культуры, какими они себя проявляют в человеческих коллективах. При этом без опасений позволим себе руководствоваться обычным словоупотреблением, или, как говорится, будем следовать чувству языка в расчете на то, что таким образом мы сможем учесть внутреннее содержание, еще противящееся выражению в абстрактных терминах.

Начать легко: мы признаем в качестве свойственных культуре все формы деятельности и ценности, которые приносят человеку пользу, способствуют освоению земли, защищают его от сил природы и т. п. По поводу этого аспекта культуры возникает меньше всего сомнений. Заглядывая достаточно далеко в прошлое, можно сказать, что первыми деяниями культуры были: применение орудий, укрощение огня, постройка жилищ. Среди этих достижений выделяется, как нечто чрезвычайное и беспримерное, – укрощение огня, что касается других, то с ними человек вступил на путь, по которому он с тех пор непрерывно и следует; легко догадаться о мотивах, приведших к их открытию. При помощи всех своих орудий человек усовершенствует свои органы – как моторные, так и сенсорные – или раздвигает рамки их возможностей. Моторы предоставляют в его распоряжение огромные мощности, которые он, как и свои мускулы, может использовать в любых направлениях; пароход и самолет позволяют ему беспрепятственно передвигаться по воде и по воздуху. При помощи очков он исправляет недо-

статки кристаллика своего глаза; при помощи телескопа он видит далеко вдаль, а микроскопы позволяют ему преодолеть границы видимости, поставленные ему строением его сетчатки. Он создал фотографическую камеру – аппарат, фиксирующий самые мимолетные зрительные впечатления, что граммофонная пластинка позволяет ему сделать в отношении столь же преходящих звуковых впечатлений; и то и другое является по существу материализацией заложенной в нем способности запоминать, его памяти. При помощи телефона он слышит на таком расстоянии, которое даже в сказках казалось немислимым...

Это звучит не только как сказка, это просто исполнение всех – нет – большинства – сказочных пожеланий; и все это осуществлено человеком при помощи науки и техники на земле, на которой он сначала появился как слабое животное, на которой и теперь каждый индивид должен появляться как беззащитный младенец...! Все это достояние он может рассматривать как достижение культуры. С давних времен человек создавал себе идеальное представление о всемогуществе и всезнании, которые он воплощал в облике своих богов, приписывая им все, что казалось ему недостижимым для его желаний или что было ему запрещено. Поэтому можно сказать, что боги были идеалами культуры. И вот ныне человек значительно приблизился к достижению этих идеалов и сам стал почти богом. Правда, лишь в той мере, в какой идеалы достижимы по обычному человеческому разумению...

Итак, мы считаем, что та или иная страна достигла высот культуры, если видим, что в ней все, что касается использования человеком земли и защиты его от сил природы, тщательно и целесообразно обеспечено, т. е., короче говоря, обращено на пользу человека. В такой стране реки, грозящие наводнениями, урегулированы в своем течении, а их воды отведены через каналы в те места, где в ней есть нужда. Почва тщательно возделана и засеяна растениями, для произрастания которых она пригодна; ископаемые богатства усердно подаются на гора и перерабатываются в требуемые орудия и аппараты. Средств сообщения много, они быстры и надежны; дикие и опасные животные уничтожены, а разведение прирученных домашних животных процветает. Но к культуре мы предъявляем и иные требования и, как это ни удивительно, рассчитываем увидеть их реализованными в тех же странах. Дело происходит так, как если бы мы, отказавшись от нашего первоначального критерия, приветствовали в качестве достижения культуры заботы человека о вещах, которые ни в коей мере не являются полезными, а скорее кажутся бесполезными, например, когда мы отмечаем,

что парковые насаждения, необходимые для города в качестве площадок для игр или резервуаров свежего воздуха, используются также и для цветочных клумб, или когда мы отмечаем, что окна в квартирах украшены цветочными горшками. Легко заметить, что бесполезное, оценку которого мы ждем от культуры, есть не что иное, как красота; мы требуем, чтобы культурный человек почитал красоту каждый раз, как он с ней сталкивается в природе, и чтобы он ее создавал предметно, в меру возможностей труда своих рук. И этим еще далеко не исчерпываются наши притязания к культуре...

Красота, чистоплотность и порядок занимают, очевидно, особое место в ряду требований, предъявляемых культурой...

Индивидуальная свобода не есть достижение культуры. Она была максимальной еще до всякой культуры, правда, тогда она не имела большой цены, так как единичный человек едва ли был в состоянии ее защитить. Развитие культуры налагает ограничения на эту свободу, а справедливость требует, чтобы от этих ограничений никому нельзя было уклониться. То, что в человеческом обществе проявляется как жажда свободы, может быть направлено на борьбу с существующей несправедливостью и в этом смысле быть благоприятным для дальнейшего развития культуры. Но это же может брать свое начало в недрах первобытной, неукротенной культурой личности и тогда быть враждебным самим основам культуры. Жажда свободы, таким образом, или направлена против отдельных форм и притязаний культуры, или – вообще против культуры. Едва ли какое-либо воздействие может позволить преобразовать природу человека в природу термита, он, вероятно, всегда будет защищать, вопреки воле масс, свое притязание на индивидуальную свободу. Значительная часть борьбы человечества концентрируется вокруг одной задачи – найти целесообразное, т.е. счастливое, равновесие между индивидуальными требованиями и культурными требованиями масс; одна из роковых проблем человечества заключается в том, достижимо ли это равновесие при помощи определенной организации человечества или этот конфликт останется непримиримым.

До тех пор пока мы руководствовались общим впечатлением о том, какие черты в жизни людей могут быть названы культурными, мы создали себе довольно ясное представление об общем характере культуры, но, однако, пока еще не узнали ничего, что не было бы общеизвестным. При этом мы старались избежать предрассудка, который ставит знак равенства между культурой и совершенством или путем к этому

совершенству, для человека предрешенным. Теперь, однако, напрашивается подход, который, возможно, уведет нас в иную сторону. Культурное развитие представляется нам в виде какого-то своеобразного процесса, протекающего в среде человечества и как будто напоминающего нечто знакомое. Этот процесс можно охарактеризовать изменениями, вызываемыми им в сфере наших инстинктивных предрасположений, удовлетворение которых и есть задача психической экономии нашей жизни...

Так как человек не располагает неисчислимым запасом психической энергии, он должен разрешать свои задачи при помощи целесообразного распределения либидо...

Фрейд З. *Неудовлетворенность культурой // Избранное. М., 1969. С. 280-295.*

Фромм Э. *Иметь или быть?*

Значение различия между обладанием и бытием

Альтернатива «обладание или бытие» противоречит здравому смыслу. *Обладание* представляется нормальной функцией нашей жизни: чтобы жить, мы должны обладать вещами. Более того, мы должны обладать вещами, чтобы получать от них удовольствие. Да и как может возникнуть такая альтернатива в обществе, высшей целью которого является иметь – и иметь как можно больше – и в котором один человек может сказать о другом: «Он стоит миллион долларов»? При таком положении вещей, напротив, кажется, что сущность бытия заключается именно в обладании, что человек – ничто, если он ничего не *имеет*.

И все же великие Учители жизни отводили альтернативе «обладание или бытие» центральное место в своих системах. Как учит Будда, для того чтобы достичь наивысшей ступени человеческого развития, мы не должны стремиться обладать имуществом. Иисус учит: «Ибо кто хочет душу свою сберечь, тот потеряет ее; а кто потеряет душу свою ради Меня, тот сбережет ее. Ибо что пользы человеку приобрести весь мир, а себя самого погубить, или повредить себе?» [Евангелие от Луки, К, 24-25]. Согласно учению Майстера Экхарта, ничем не обладать и сделать свое существо открытым и «незаполненным», не позволить «я» встать на своем пути – есть условие обретения духовного богатства и духовной силы. По Марксу, роскошь – такой же порок, как и нищета; цель человека *быть* многим, а не *обладать* многим.

Долгие годы различие между бытием и обладанием глубоко интересовало меня, и я пытался найти его эмпирическое подтверждение в

конкретном исследовании индивидов и групп с помощью психоаналитического метода. Полученные результаты привели меня к выводу, что различие между бытием и обладанием, так же как и различие между любовью к жизни и любовью к смерти, представляет собой коренную проблему человеческого существования; эмпирические антропологическими психоаналитические данные свидетельствуют о том, что *обладание и бытие являются двумя основными способами существования человека, преобладание одного из которых определяет различия в индивидуальных характерах людей и типах социального характера...*

...Под бытием я понимаю такой способ существования, при котором человек и не *имеет* ничего, и не *жаждет иметь* что-либо, но счастлив, продуктивно использует свои способности, пребывает в *единении* со всем миром. Гёте, безмерно влюбленный в жизнь, один из выдающихся борцов против одностороннего и механистического подхода к человеку, во многих своих стихотворениях выразил свое предпочтительное отношение к бытию, а не к обладанию. Его «Фауст» – это яркое описание конфликта между бытием и обладанием (олицетворением последнего выступает Мефистофель). В небольшом стихотворении «Собственность» Гёте с величайшей простотой говорит о ценности бытия:

СОБСТВЕННОСТЬ

Я знаю, не дано ничем мне обладать,
Моя – лишь мысль, ее не удержать,
Когда в душе ей суждено родиться,
И миг счастливый – тоже мой,
Он благосклонною судьбой
Мне послан, чтоб сполна им насладиться.

Различие между бытием и обладанием не сводится к различию между Востоком и Западом. Это различие касается типов общества – одно ориентировано на человека, другое – на вещи. Ориентация на обладание – характерная особенность западного индустриального общества, в котором главный смысл жизни состоит в погоне за деньгами, славой, властью...

1. Под обладанием и бытием я понимаю не некие отдельные качества субъекта, примером которых могут быть такие утверждения, как «у меня есть автомобиль» или «я белый», или «я счастлив», а два основных способа существования, два разных вида самоориентации и ориентации в мире, две различные структуры характера, преобладание

одной из которых определяет все, что человек думает, чувствует и делает.

2. При существовании по принципу обладания мое отношение к миру выражается в стремлении сделать его объектом владения и обладания, в стремлении превратить все и всех, в том числе и самого себя, в свою собственность.

3. Что касается бытия как способа существования, то следует различать две его формы. Одна из них является противоположностью *обладания*,... и означает жизнелюбие и подлинную причастность к миру. Другая форма бытия – это противоположность *видимости*, она относится к истинной природе, истинной реальности личности или вещи в отличие от обманчивой видимости...

...Осторожные, ориентированные на обладание люди получают удовольствие от безопасности, но на самом деле их положение весьма ненадежно. Люди зависят от того, что имеют: от денег, престижа, собственного «я» – иными словами, от чего-то, что вне их самих. Но что же происходит, когда люди теряют то, чем обладают? Ведь, в самом деле, все, что каждый имеет, может быть потеряно. Например, можно лишиться собственности, а с нею – что вполне вероятно – и положения в обществе, и друзей, и, более того, рано или поздно нам придется расстаться с жизнью, в любой момент мы можем потерять ее.

Если я – это то, что я имею, и если я теряю то, что я имею, то кто же тогда я есть? Не кто иной, как поверженный, опустошенный человек – жалкое свидетельство неправильного образа жизни. Так как я могу потерять то, что имею, я постоянно озабочен тем, что я потеряю то, что у меня есть. Я боюсь воров, экономических перемен, революций, болезни, смерти; боюсь любви, свободы, развития, любых изменений, всего неизвестного. Меня не покидает поэтому чувство беспокойства, я страдаю от хронической ипохондрии, меня волнует не только состояние здоровья, но и страх потерять все, что я имею; и я становлюсь агрессивным, суровым, подозрительным, замкнутым, движимым потребностью иметь еще больше, чтобы чувствовать себя в большей безопасности. Ибсен дал прекрасное описание такого эгоцентричного человека в «Пер Гюнте». Герой Ибсена целиком поглощен самим собой; в своем крайнем эгоизме он думает, что является самим собой, только когда он удовлетворяет свои желания. В конце своей жизни он осознает, что в силу собственнической структуры существования ему так и не удалось стать самим собою, что он – пустоцвет, несостоявшийся человек, который никогда не был самим собою.

Когда человек предпочитает быть, а не иметь, он не испытывает тревоги и неуверенности, порождаемых страхом терять то, что имеешь. Если я – это то, что я есть, а не то, я имею, никто не в силах угрожать моей безопасности и лишит меня чувства идентичности. Центр моего существа находится во мне самом; мои способности быть и реализовать свои сущностные силы – это составная часть структуры моего характера, и они зависят от меня самого. Все это верно при условии естественного хода жизни и, разумеется, не относится к таким непредвиденным обстоятельствам, как внезапная болезнь, бедствия или другие суровые испытания.

В отличие от обладания, которое постепенно уменьшается по мере использования тех вещей, на которые оно опирается, бытие имеет тенденцию к увеличению по мере его реализации. (В Библии символом этого парадокса является «неопалимая купина», которая горит, но не сгорает.) Все важнейшие потенции, такие, как способность мыслить и любить, способность к художественному или интеллектуальному творчеству, в течение жизни возрастают по мере их реализации. Все, что расходуется, не пропадает, и, напротив, исчезает то, что мы пытаемся сохранить. Единственная угроза моей безопасности при установке на бытие таится во мне самом: это недостаточно сильная вера в жизнь и свои творческие возможности, тенденция к регрессу; это присущая мне лень и готовность предоставить другим право распоряжаться моей судьбой. Но все эти опасности нельзя считать *внутренне присущими* бытию в том смысле, в каком опасность лишиться чего-либо составляет неотъемлемую сущность обладания...

Новый Человек

Функция нового общества – способствовать возникновению нового Человека, структура характера которого будет включать следующие качества:

– Готовность отказаться от всех форм обладания ради того, чтобы в полной мере *быть*.

– Чувство безопасности, чувство идентичности и уверенности в себе, основанные на вере в то, что он существует, что он есть, на внутренней потребности человека в привязанности, заинтересованности, любви, единении с миром, пришедшей на смену желанию иметь, обладать, властвовать над миром и таким образом стать рабом своей собственности.

– Осознание того факта, что никто и ничто вне нас самих не может придать смысл нашей жизни и что только полная независимость и от-

каз, от вещизма могут стать условием для самой плодотворной деятельности, направленной на служение своему ближнему.

– Ощущение себя на своем месте.

– Радость, получаемая от служения людям, а не от стяжательства и эксплуатации.

– Любовь и уважение к жизни во всех ее проявлениях, понимание, что священна жизнь и все, что способствует ее расцвету, а не вещи, не власть и не все то, что мертво.

– Стремление умерить, насколько возможно, свою алчность, ослабить чувство ненависти, освободиться от иллюзий...

– Всестороннее развитие человека и его близких как высшая цель жизни...

– Все более глубокое и всестороннее самопознание. Ощущение своего единения с жизнью, то есть отказ от подчинения, покорения и эксплуатации природы, от истощения и разрушения ее, стремление понять природу и жить в гармонии с ней...

– Счастье всевозрастающей любви к жизни, независимо от того, что уготовано нам судьбой, ибо жизнь в меру своих сил приносит человеку такое удовлетворение, что едва ли остается место для беспокойства о том, чего он мог бы или не мог бы еще достичь....

Фромм Э. Иметь или быть? //Человек для себя. Иметь или быть? М., 1997. С.222-368.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

- 1.Що є предметом культурології? З якими дисциплінами пов'язана культурологія?
- 2.Що є основними категоріями культурології?
- 3.Як співвідносяться поняття “культура” та “культурологія”?
- 4.Які Ви знаєте основні підходи до визначення культури?
- 5.Що таке цивілізація? Які склалися основні підходи до її визначення?
- 6.Чому категорія “цінність” виступає фундаментальною категорією культурології?
- 7.Як співвідносяться суспільні цінності та ціннісні орієнтації особистості?
- 8.Як змінюються цінності? Які фактори впливають на переоцінку цінностей?
- 9.Які Ви знаєте основні функції культури?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Передумови виникнення культурології та основні її визначення. Основні культурологічні категорії.
2. Становлення поняття культури в історії культурологічної думки.
3. Співвідношення понять “культура” і “цивілізація”.
4. Цінність як фундаментальна культурологічна категорія.
5. Основні функції культури.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Культура як творчість людини.
2. Культурна людина. Хто вона?
3. Культура – соціальна пам’ять людства.
4. Традиції і новації в культурі.
5. Роль цінностей в житті людини та суспільства.
6. Національні і загальнолюдські цінності.
7. Цінності та сенс життя.
8. Духовні цінності та суспільний прогрес.
9. Функції культури.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізуйте історичні етапи становлення змісту поняття “культура”.
2. Як Ви розумієте вислови С.Я.Левіта, що людина через культуру створює «символическую Вселенную» і создает “род вечности – человеческий способ преодоления единичного и эфемерного существования»?
3. Охарактеризуйте специфіку соціогуманітарного знання, використовуючи роботу Ріккерта Г. “Науки о природе и науки о культуре”.
4. Прокоментуйте вислів французького філософа К.Леві-Строса: “XXI століття буде століттям гуманітарної культури, або його не буде взагалі”.
5. Проаналізувати, в чому, на Ваш погляд, полягає причина розмаїття підходів до визначення поняття “культура”.
6. Прокоментуйте розуміння культури та цивілізації М.Бердяєвим (за роботою “О культуре” - Антология культурологической мысли М., 1996).

7. Проаналізуйте розуміння культури З.Фрейдом (використовуючи роботу “Неудовлетворенность культурой”).
8. Проаналізуйте, як розглядалась основна проблема аксіології – «що є благо?» – в різні історичні епохи.
9. Охарактеризуйте причини відмінностей цінностей в різних культурах.
10. Охарактеризувати два основних типи ціннісних орієнтацій сучасної людини (за роботою Е.Фромма “Иметь или быть?»). Якому типу цінностей Ви віддасте перевагу?

ТЕСТИ:

1. За своєю соціальною функцією культура постає:

- а) сукупністю нагромаджених людством багатств;
- б) сукупністю створених людством мистецьких шедеврів;
- в) матеріалізацією творчих самовиявлень людини;
- г) своєрідним „генетичним кодом” людськості.

2. Найпершою ознакою культури можна вважати:

- а) таку людську поведінку, в якій відчувається вишкіл;
- б) створення чогось нового;
- в) „другу природу”, створену людиною;
- г) змінений природний стан речей.

3. В працях якого дослідника вперше був введений термін “культурологія”?

- а) О.Шпенглера;
- б) А.Тойнбі;
- в) Ф.Ніцше;
- г) Л.Уайта;
- д) М.Вебера.

4. Які визначення поняття “культура” вважаються соціологічними? Ті, що:

- а) підкреслюють, що культура є сукупність матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;
- б) в своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;
- в) розглядають культуру як форму самореалізації людини у всій її багатоманітності.

5. Які визначення поняття “культура” вважаються аксіологічними? Ті, що:

- а) в своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;

б) підкреслюють, що культура є сукупність матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;
в) розглядають культуру як форму самореалізації людини у всій її багатоманітності.

6. Які визначення поняття “культура” вважаються онтологічними? Ті, що:

а) в своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;

б) підкреслюють, що культура є сукупність матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;

в) розглядають культуру як форму самореалізації людини у всій її багатоманітності.

7. Кому належить вислів: «те, що є в людині, набагато важливіше од того, що є у неї»?

а) І.Канту;

б) Сократу;

в) А.Шопенгауеру;

г) Діогену.

8. Виберіть правильне висловлювання:

а) Культура засвоюється особистістю в процесі її соціалізації і являє собою сукупність загальноприйнятих зразків поведінки, мислення і світовідчуття.

б) Категорія „культура” позначає зміст суспільного життя і діяльності людей, штучні, створені людьми об’єкти (артефакти).

в) Обидва висловлювання правильні.

9. Яким чином реалізується взаємозв’язок культури й особистості?

а) особистість – об’єкт культурного впливу;

б) особистість – суб’єкт культурної творчості;

в) особистість – носій певних культурних цінностей;

г) усе перераховане.

10. Спробуйте пояснити, чому культура від самого початку та в самій своїй сутності передбачає внутрішню та зовнішню діалогічність. Використайте для цього наведені нижче можливі варіанти такого пояснення:

а) культура неможлива без наслідування форм діяльності;

б) культура передбачає зв’язок поколінь;

в) різні сфери культури взаємно впливають одна на одну;

г) різні культури чинять взаємний вплив;

д) культура передбачає діалог і навіть сперечання людини і природи.

11. Способи збереження, розподілу та використання культурних цінностей:

- а) постають однією із суттєвих ознак культури;
- б) не мають суттєвого значення для культури.

12. Виберіть правильне висловлювання:

- а) Культура – це організовані сукупності матеріальних об'єктів, ідей, образів.
- б) Культура – це способи діяльності (технології).
- в) Культура – це система стійких зв'язків між людьми і способи їхнього регулювання.
- г) Культура – це оціночні критерії, що мають у суспільстві.
- д) Усі висловлення правильні.
- е) Усі висловлення правильні, крім г).

13. У якому сенсі вживається в науковій літературі поняття „друга природа”?

- а) суспільство;
- б) культура;
- в) техніка;
- г) освіта.

14. Культурологія – це:

- а) соціальна наука;
- б) гуманітарне знання;
- в) інтегративне знання.

15. Назвіть основні задачі культурології:

- а) емпіричний опис культури, порівняльний аналіз культур, міжкультурна комунікація;
- б) вивчення джерел загального і специфічного, стійкого і мінливого в культурі;
- в) усі перераховані.

16. Виберіть правильне висловлювання:

- а) Культурологія – інтегративна дисципліна, що вивчає зміст суспільної життєдіяльності людей.
- б) Культурологія – система наук про природу і суспільство.
- в) Культурологія – область природничонаукового знання.

17. Як називається підхід до дослідження культури з погляду ціннісного її змісту?

- а) гедоністичний;
- б) аксіологічний;
- в) комунікативний;
- г) діалогічний.

18. Різні культури (в історичному та етнічному планах):

- а) можна та потрібно порівнювати між собою;
- б) не підлягають ніякому порівнянню;
- в) можуть порівнюватись за технологічними вимірами, але не підлягають порівнянню за ціннісними;

г) порівнюються за технологічними даними, але не підлягають порівнянню в аспекті фіксації ними глибинних людських можливостей.

19. Яка з функцій культури виражає її якісний стан:

- а) світоглядна; б) оціночна;
в) нормативна; г) регулятивна;
д) інформативна; е) комунікативна.

20. Яка з функцій культури покликана пропагувати взірці для наслідування з метою розвитку кращих надбань попередників:

- а) комунікативна; б) пізнавальна;
в) перетворююча; г) виховна;
д) оберігаюча; е) естетична.

21. Яка з функцій культури синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особистості:

- а) світоглядна; б) оціночна;
в) нормативна; г) регулятивна;
д) інформативна; е) комунікативна.

22. Кому з видатних мислителів належить цей вислів: “Если я – это то, что я имею, и если я теряю то, что я имею, то кто же тогда я есть?”:

- а) Х. Ортезі-і-Гасету; б) А. Швейцера;
в) Е. Фромму; г) А. Тойнбі.

ЛІТЕРАТУРА:

Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 1999.

Бердяев Н.А. О культуре // Антология культурологической мысли М., 1996.

Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. М., 1987.

Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. за ред. Яртися А. В. та ін. – Львів, 1994.

Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология XX век. Антология М., 1995.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. Бичко А. К. та ін. К., 1992.

Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.

Фромм Э. Иметь или быть? // Человек для себя. Иметь или быть? М., 1997.

Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

ТЕМА 2: РЕЛІГІЯ ТА МИСТЕЦТВО ЯК ФЕНОМЕНИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Простір культури утворюється багатьма феноменами культури, що переплітаються і взаємодіють один з одним. Одна з найважливіших частин культурного світу – *духовна культура*, що включає, в першу чергу, *релігію, мистецтво, філософію*. Характерною рисою форм духовної культури є те, що в них на першому плані знаходиться сполучення *знань та цінностей*.

Пригадавши афоризм Дж. Фрезера про те, що вся культура походить з храму, слід підкреслити історичний пріоритет *релігійної свідомості та її культового вираження*. Духовне життя суспільства, його релігійно-філософська свідомість максимально яскраво виявляються в *літературно-мистецькій* творчості, яка естетично інтерпретує світ і проблему людини. Мистецтво слова, музика й театр, архітектура, скульптура та живопис – найважливіші моменти культурного життя будь-якого суспільства. Мистецтво образно характеризують навіть як дзеркало культури. Таким чином, релігія та мистецтво як *феномени культури* мають стати предметом особливої уваги.

Зміст теми: 1. Релігія в соціокультурній системі суспільства. 2. Основні структурні елементи релігії. 3. Функції релігії в житті людини і суспільства. 4. Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя. 5. Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки в мистецтві.

Релігія в соціокультурній системі суспільства

Релігія – це *світогляд*, який задає певну *картину світу* і в той же час *формує систему цінностей та норм*, у відповідності з якими одні дії забороняються, а інші дозволяються. Тим самим вона створює моральні норми поведінки людини. Релігійне витлумачення світу є засобом орієнтації в ньому людини та регуляції її поведінки, *набуття життєвого смислу*. На думку видатного німецького вченого *М.Вебера*, саме на основі релігійної свідомості все, що відбувається в житті людини, кваліфікуються нею як таке, що має життєвий смисл або як безглузде.

Як відзначав видатний американський філософ *Е.Фромм*, релігія містить в собі значний *гуманістичний потенціал*, який реалізується через формування духовного світу людини, через пріоритет духовності над іншими цінностями (про пріоритет духовних цінностей в житті людини більш детально мова йшла вище). На думку американського

філософа, духовність, духовна культура має вселенський, космічний вимір, вона являє собою сферу зв'язку людини з Абсолютом, з буттям як таким. І цей зв'язок оформлює релігія. Можна стверджувати, що, в певному сенсі, виникнення релігії та її функціонування – це відповідь людини на *потребу в рівновазі та гармонії зі світом*, переживання єдності з усім сущим. Пріоритет духовності необхідним чином пов'язаний з розвитком суб'єктивності людської особистості, її внутрішнього світу, формуванням віри, надії та любові.

Слідуючи за думкою Е. Фромма, можна зробити висновок, що релігія являє собою *необхідний елемент культури*, котрий виконує, разом з іншими формами духовно-практичного опанування людиною світу та соціальної реальності (мораллю, філософією, мистецтвом), важливі суспільні функції. Як необхідний елемент людської культури, релігія несе в собі глибокі гуманістичні потенції, що реалізуються в конкретних історичних формах її існування.

В історичному плані еволюцію релігії можна представити наступним чином:

1) *ранні* (родоплемінні, первісні – функціонують в межах одного роду чи племені) – фетишизм, магія, тотемізм, анімізм тощо;

2) *національно-державні* (етнічні та регіональні) релігії, поширені в межах певної держави або у певних народів – іудаїзм, індуїзм, зороастризм та інші; національно-державні релігії відповідають більш високому рівню розвитку суспільства, в якому вони існують;

3) *світові релігії* – не обмежуються одним народом чи державою, а прагнуть виразити потреби усіх людей: буддизм, християнство, іслам;

4) *нетрадиційні релігії* сучасності.

Говорячи про характер виникнення (генези) релігії, виділяють *природні* релігії і релігії *одкровення*. Під природними релігіями маються на увазі ті з них, котрі виникли безпосередньо в ході розвитку певного суспільства, поступово еволюціонуючи від ранніх до більш пізніх форм. До таких релігій відносяться усі родоплемінні і значна частина національно-державних, наприклад, *синтоїзм* або *індуїзм*. Релігії ж одкровення пов'язані з особистістю засновника і фактом надприродного одкровення або осяяння. До таких релігій відносяться, зокрема, такі як *зороастризм, буддизм, християнство, іслам*.

На протязі тривалого часу робляться спроби пояснити, що представляє собою релігія, які її сутнісні характеристики тощо. Виникла спеціальна галузь знання – *релігієзнавство*, яка вивчає процес виникнення, функціонування та розвитку релігії, її структуру, різноманітні про-

яви релігії в історії культури людства і в сучасну епоху, роль релігії в житті окремої людини, конкретних суспільств та суспільства в цілому, взаємозв'язок та взаємодію її з іншими сферами культури. Релігієзнавство – *комплексна галузь* людського знання, яка склалась внаслідок зусиль представників богословсько-теологічної, філософської та наукової думки. Історично першою формою релігієзнавчого знання були *теологія* – вчення про Бога в католицькій та протестантській традиції, а також *богослов'я* – вчення про прославлення Бога в православній традиції. Богословсько-теологічному підходу до релігії протистоїть *філософський* та *науковий* способи пояснення релігії, котрі піддають її критичному дослідженню з позицій розуму.

Основні структурні елементи релігії

Релігійна свідомість

Конкретний аналіз специфіки релігії передбачає, передусім, необхідність з'ясувати питання про так званий „мінімум” релігії. Тобто виникає питання, на якій підставі ті чи інші погляди, уявлення, дії, організації ми називаємо релігійними. В пошуках такого „мінімуму” окреслились *три* основних підходи. Згідно першому, якого дотримуються більшість науковців, цей “мінімум” слід шукати *в сфері релігійної свідомості*, другий підхід зазначає, що специфіка релігії пов'язана з *культуовою діяльністю*, третій акцентує увагу на *релігійних організаціях*.

Прихильники першого підходу, як правило, пов'язують релігію з *вірою*. В релігієзнавчій літературі розрізняється *релігійна* та *нерелігійна* віра, які відрізняються одна від одної своїм предметом. Предметом безрелігійної віри є *гіпотетичні* образи (поняття, судження) або поняття та судження, які відносяться до майбутнього. Але ці образи сприймаються як реальні процеси, котрі є елементами системи закономірностей матеріального світу, які можуть бути виявлені та вивчені. Предметом же релігійної віри є *надприродне*. Надприродне, що знаходиться у потойбічному світі, не підкоряється, на думку віруючих, законам оточуючого світу. Релігія – це віра в істоту або істоти, котрі не сприймаються звичайними емпіричними методами. Отже, віра в існування надприродного є тим „мінімумом”, котрий характеризує будь-яку релігію. Саме ж уявлення про надприродне – це результат довготривалого розвитку людської культури.

У визначенні „мінімуму” релігії німецький релігієзнавець *Р.Отто* (1869-1973) запропонував замінити поняття „надприродне” поняттям „*священне*”, що задане людині споконвічно і реалізується у двох на-

прямах. З одного боку, оскільки людина сприймає священне як щось принципово протилежне їй, то це викликає в неї *страх, тремтіння, жах*. А з іншого боку, людина ставиться до священного як до чогось близького, рідного, воно викликає *захоплення*. Визнання священного як особливої характеристики релігії підкреслюють і інші філософи - *Е.Дюркгейм, М.Вебер* тощо.

Існує ще один аспект при виявленні специфіки релігії, в якому релігійна віра розглядається, перш за все, як *релігійне переживання, відчуття*. В чому полягає особливість релігійних відчуттів і чим вони відрізняються від інших людських відчуттів? Відповідаючи на це запитання, православний богослов *О.Мень* зазначає, що таке відчуття можна визначити як відчуття *благоговіння перед Богом*. Зрозуміло, що емоційні переживання віруючих залежать і від індивідуальних особливостей кожної людини та культури, в межах якої вона виховується, і від соціальних умов, в яких вона живе тощо.

В розвинутих релігійних системах слід також розрізняти *два рівні* релігійної свідомості: *буденну* та *теоретично оформлену, концептуальну (понятійну)*. На буденному рівні релігійна свідомість існує у вигляді образів, уявлень, установок, настроїв, переживань, звичок, традицій; домінуюча роль належить *емоційно-вольовому* елементу. Зміст свідомості набуває *наочно-образних* форм. Цей рівень називають *релігійною психологією*.

Інший рівень релігійної свідомості називають *релігійною ідеологією*. На цьому рівні релігійна свідомість існує у формі *систематизованого концептуального віровчення*. Тут зміст віровчення представлено у канонізованих текстах – *священному писанні* (Біблія, Коран тощо). Цей зміст розвивається та обґрунтовується в спеціальній галузі релігійного знання – *богослов'ї, або теології*, що являє собою цілу низку теоретичних та практичних дисциплін: апологетику, догматику тощо. Розробкою ідеології займаються певні групи релігійних *ідеологів* – жерців, богословів, релігійних філософів тощо. Основне завдання *теології* – розробка, захист та пропаганда віровчення, яким оперують релігійні організації та церква.

Релігійний культ: зміст та функції.

Визнання релігійної свідомості в якості основного елементу релігійного комплексу є домінуючою, але не єдиною точкою зору в релігієзнавстві. Так, у 80-і роки XIX ст. англійський антрополог *Р.Маретт* показав, що є релігії, котрі не стільки уявляються, скільки „танцюються”. В цих релігіях вірування виражається в ритуальних рухах,

танцях. Звідси впливав висновок, що наявність віри в певні об'єкти, в тому числі і священні, надприродне саме по собі ще не є показником наявності релігії. Така ж віра може бути присутньою і в міфології, мистецтві тощо. Ця віра набуває релігійного характеру, стає елементом релігії в тому випадку, коли вона включається в систему релігійних дій та відносин, або, інакше кажучи, включається в *релігійну культову систему*, яка є основним елементом релігії. Тобто між релігійною свідомістю та релігійною дією існує органічний взаємозв'язок. Релігійний культ є не що інше, як *соціальна форма об'єктивації релігійної свідомості*, реалізація релігійної віри в діях соціальної групи або окремих індивідів.

Релігійний культ представляє собою *сукупність дій, за допомогою яких віруючий намагається впливати на надприродні або реально існуючі об'єкти*. До культу відносяться усі види дій, що пов'язані з релігійно-містичними уявленнями: обряди, ритуали, жертвопринесення, таїнства, богослужіння, пости, молитви, а також предмети і споруди, які при цьому використовуються: храми, святилища, реліквії, одяг тощо. Культіві прояви є спільними майже для усіх релігій: поклони, молитви, жертви, пости. Існують і специфічні культури, такі як шанування корови в індуїзмі або чорного каменю в ісламі.

Для усвідомлення особливостей релігійного культу необхідно з'ясувати, що представляють собою *обряди*. Обряд – це сукупність стереотипних дій, які встановлюються звичаєм або традицією тієї чи іншої соціальної спільноти і символізують ті чи інші ідеї, норми, ідеали та уявлення. Обряд слід розглядати як *різновид символу*. *Символізація* – це здатність свідомості через певні об'єкти, що чуттєво сприймаються, образно представляти інші об'єкти або явища дійсності. У цьому зв'язку мета та зміст обрядових дій полягає не в самих цих діях, не в їх предметному вираженні, а *в тому ідеальному смислі, що стоїть за ними*. В обряді будь-який рух, жест, слово, усі речові об'єкти сповнені певних *значень*, поза якими дії перестають носити обрядовий характер. Тому сенс, значення і функцію обряду можна визначити лише в тому випадку, якщо буде розшифровано його смисл, тобто виявлені образи, уявлення, ідеї, котрі він представляє.

Обряди охоплюють *усі сфери життєдіяльності* людини і не є специфічним елементом релігії. Специфіка ж релігійних обрядів полягає в їх ідейному змісті, тобто в тому, *які саме* образи, уявлення, ідеї, цінності вони втілюють в символічній формі. Кожна релігійна організація в процесі свого формування та розвитку виробляла свою специфічну

систему культових дій. Тому одна і та ж культова дія набуває в різних релігійних системах *різного* ідейно-символічного та образного змісту. Так, обряди очищення, що пов'язані з зануренням у воду, існували ще в первісних суспільствах і це був особливий спосіб „очиститися” від скверни у зв'язку з порушенням тією чи іншою людиною табу – суспільної заборони. В християнстві ж цей обряд очищення водою набув значення хрещення, тобто очищення від первородного гріха та залучення до церкви.

Релігійний культ базується на вірі про певний взаємозв'язок між людиною і предметом її віри. *Обряд жертвопринесення* з'явився ще на самому початку людського суспільства. В релігіях Давнього Сходу жертвопринесення розглядались як ядро релігійного культу. В християнстві відмовились від безпосередніх жертвопринесень. Цікавим є те, що еволюція релігійних обрядів ішла в напрямку їх спіритуалізації, одухотворення. Вершиною такого шляху є *молитва* – вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта своєї віри. Етнографи стверджують, що молитва як специфічний релігійний обряд склалась на основі язичницьких заговорів та заклинань як елемент вербальної магії – магії слова.

Значну роль в культовій системі відіграє *естетична сторона*. Як правило, культові дії відбуваються в спеціально збудованих спорудах. Архітектура храмів, їх інтер'єр покликані мобілізувати релігійні почуття. Як відзначають дослідники релігії, в процесі богослужіння за допомогою культових дій в свідомості віруючих відтворюються релігійні образи, символи, думки, емоції. Відбувається процес *переродження негативних емоцій в позитивні*: зникає стан стурбованості, занепокоєння, невдоволеності, і на зміну приходять відчуття полегшення, задоволення, заспокоєності, радості.

Релігійні організації

Соціологи підкреслюють, що релігійна культова система – це, передусім, система *колективних дій*. Колективні ж дії не можуть відбуватися спонтанно, хаотично. Вони потребують упорядкування, організації, тому на базі культових дій формується релігія як *соціальний інститут*.

Першим кроком в інституціоналізації релігії виступає *релігійна група*. Дослідники історії релігії свідчать, що в первісному суспільстві коло учасників релігійного культу співпадало з колом учасників трудових та інших соціальних дій. Тому релігійна група за своїми розмірами співпадала з іншими соціальними групами – племенем, родом,

общиною тощо. Суттєвою ознакою, що відокремлювала один рід від іншого, було спільне виконання релігійних обрядів.

Важливою метою релігійних організацій є *нормативний вплив* на їх учасників, формування у них певних цілей, цінностей, ідеалів. Здійснення цих цілей досягається через виконання низки *функцій*: вироблення систематизованого віровчення, розробки системи його захисту та виправдання, керівництва та здійснення культової діяльності, контролю за дотриманням релігійних норм та здійснення санкцій, підтримки зв'язків зі світськими організаціями, державним апаратом.

Поява релігійних організацій обумовлена розвитком процесу інституціоналізації. Вирішальну роль в цьому процесі відігравав відокремлений соціальний прошарок *служителів культу*, що протистояв основній масі віруючих .

Дослідники релігії виділяють *чотири* основних типи релігійних організацій: церква, секта, харизматичний культ та деномінація. *Церква* – це тип релігійної організації зі складною централізованою та ієрархізованою системою взаємодії між священнослужителями і віруючими, що здійснює функції розробки, збереження та передачі релігійної інформації, організації та координації релігійної діяльності та контролю поведінки людей. Церква, як правило, має велику кількість послідовників. Приналежність до церкви визначається не вільним вибором індивіда, а *традицією*. В церкві відсутнє постійне та строго контрольоване членство.

Секта виникає в результаті відокремлення від церкви частини віруючих та священнослужителів на основі зміни віровчення та культу. Характерними рисами секти є порівняно невелика кількість послідовників, добровільне та контрольоване членство, прагнення відгородитися від інших релігійних об'єднань, претензії на виключність цінностей, опозиційність стосовно інакомислячих, відсутність поділу на священнослужителів та мирян, проголошення рівності усіх членів організації.

Харизматичний культ розглядається як один із різновидів секти. Особливість цього утворення пов'язана з процесом його формування: він виникає на основі об'єднання *прихильників якоїсь конкретної особистості*, котра визнає себе сама і визнається іншими в якості *носія особливих божественних якостей* – *харизми*. Засновник та керівник такої релігійної організації проголошується або самим Богом, або представником Бога чи якоїсь надприродної сили, скажімо, Сатани.

Деномінація – це проміжний тип релігійної організації, що поєднує в собі риси як *церкви*, так і *секти*. Від церкви вона запозичила високу ступінь централізації та ієрархічний принцип управління, визнання можливості духовного відродження та спасіння для усіх віруючих. З сектою її зближує принцип добровільності, строгої контрольованості членства, претензія на виключність, богообраність.

Отже, підводячи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити висновок, що розвинуті релігії представляють собою досить *складне структуроване утворення, що містить в собі релігійну свідомість, релігійний культ та релігійні організації. Всі вони утворюють цілісну релігійну систему.*

Функції релігії в житті людини і суспільства

Як вже відзначалося, релігія постає необхідною складовою частиною суспільного життя. Це означає, що її можна розглядати і в плані виявлення тих *функцій*, котрі вона виконує в суспільстві.

Однією із найважливіших функцій релігії є *світоглядна*, або *смыслеутворююча*. Світогляд – це сукупність поглядів, оцінок, норм та установок, що визначають відношення людини до світу та регулюють її поведінку. Функція релігійного світогляду полягає в тому, щоб намалювати людині певну картину світу і завдяки цьому допомогти їй набутися смислу свого життя. Світоглядну функцію релігії ще називають функцією *смыслеутворення*, або функцією „значень”, тобто наповнення людського життя значеннями і смислом. Суть цієї функції детально розкрив *К. Юнг*, який підкреслював, що релігійні символи призначені надавати сенс людському життю. Так, індіанці публо вірять, що вони діти Сонця-батька і ця віра відкриває в їх житті перспективу, яка виходить за рамки їх буденного існування, дає їм можливість для розкриття особистості і повноцінного життя. *Відчуття сенсу* існування виводить сучасну людину за межі повсякденного споживання. Якщо вона втрачить такий сенс, то зразу стає жалюгідною і загубленою. Як зазначав *К.Юнг*, якби апостол Павло був переконаний, що він усього-на-всього лише мандрівний ткач, то, зрозуміло, він не став би тим, ким став. Його справжня впевненість в смислі життя трансформувалась у внутрішню впевненість, що він посланник Божий. Релігія *гармонізує* свідомість віруючої людини та постійно підтримує її в повсякденному житті. Знання людиною відповіді на питання, навіщо вона живе, в чому сенс подій, що відбуваються, робить її сильною, допомагає подолати життєві труднощі, страждання і достойно сприйняти смерть, оскільки

ці страждання і сама смерть для релігійної людини наповнені певним сенсом.

Релігія виконує функцію *інтегратора та стабілізатора суспільства* як певного організму. Е.Дюркгейм порівнював релігію в цій якості з тим, як діє клей: по-перше, релігія допомагає людям усвідомлювати себе як моральну спільноту, скріплену спільними цінностями та цілями. По-друге, релігія дає людині можливість самовизначитись в суспільній системі і тим самим об'єднатися з іншими людьми, котрі мають такі ж погляди, цінності, вірування. Через культ релігія конституює суспільство як ціле: готує людину до соціального життя, закріплює соціальну єдність, підтримує традиції тощо.

Окрім інтегруючої функції релігії, соціологія акцентує увагу на *дезінтегруючій* функції релігії. Суть її полягає в тому, що, виступаючи в якості джерела єднання тих чи інших соціальних спільнот на базі того чи іншого віровчення, культу та організації, релігія одночасно *протиставляє* ці спільноти іншим спільнотам, що сформовані на основі *іншого* віровчення. Це протистояння може служити джерелом конфліктів, наприклад, між християнами і мусульманами, між православними і католиками, між православними та баптистами тощо. Причому ці конфлікти часто свідомо роздуваються представниками тих чи інших об'єднань. Конфлікти існують не лише між релігійними об'єднаннями, але і всередині них (наприклад, Реформація).

З ідеєю про релігійні конфлікти пов'язана концепція про *ідеологічну* функцію релігії, згідно з якою вона є надбудовним явищем, формою суспільної свідомості. Вона сама по собі не може детермінувати ті чи інші суспільні відносини, а лише відображає їх та інтегрує певним чином. В залежності від тих соціальних сил, інтереси яких виражає та чи інша релігія на даному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства, вона може виправдовувати і тим самим узаконювати існуючі порядки або засуджувати їх, відмовляючи їм в праві на існування.

Поряд зі світоглядною, інтегруючою (дезінтегруючою) ті ідеологічною, виділяють також *регулюючу* функцію релігії, тобто релігія розглядається як специфічна ціннісно-орієнтуюча та нормативна система. Зміст цієї функції полягає в тому, що кожна релігія у відповідності з особливостями віровчення виробляє певну *систему цінностей*, реалізація яких здійснюється індивідом в процесі його діяльності та відносин. При цьому утворюється своєрідна *шкала цінностей*. Так, наприклад, в християнстві цінується все те, що має відношення до спілкування Бога та людини. Віруюча людина, як правило, має настанову

наблизитися до Бога, подолати той розрив, котрий встановився між людиною та Богом в результаті первородного гріха. Ця установка формує мотиви її поведінки, які реалізуються як в системі культових дій (молитви, пости тощо), так і в повсякденних вчинках. Християнин ставить перед собою конкретні цілі. Наприклад, участь в релігійних обрядах дозволяє людині набути „дарів благодаті”, що укріплюють її сили в боротьбі з дияволом, наближаючи людину до Бога. Кінцевою метою цієї діяльності та поведінки віруючого є „спасіння” його душі, злиття з Богом, здобуття „царства Небесного”, тобто того ідеалу, на реалізацію якого націлені усі зусилля християн через діяльність релігійних організацій. Регулятивним потенціалом характеризується *нормативна система* релігії. Релігійні норми – це різновид соціальних норм, це система вимог та правил, спрямованих на реалізацію релігійних цінностей.

Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя

Серед форм культурної діяльності особливе місце займає *мистецтво* у всій безлічі своїх форм, видів, типів тощо. В цілому мистецтво являє собою унікальний *суспільний феномен*. Ця своєрідність виявляється в багатьох аспектах і на різних рівнях: мистецтво соціальне за своїм походженням, функціонуванням, методом відображення дійсності, роллю в духовному розвитку суспільства і людини. Соціальна сутність мистецтва полягає в тім, що художній розвиток суспільства являє собою природно-історичний процес, відображаючи специфічні особливості певних історичних етапів суспільної еволюції.

Існують *різні концепції сутності мистецтва*. Так, мистецтво розглядалось як *імітація природи* (мімесис), як *вираз “інстинкту прикрашання”* з метою статевого приваблення (Дарвін, Вейнінгер), як *“незацікавлена” вільна гра творчих сил людини* (Шіллер, Спенсер), *забава* (Л. Толстой), *засіб очищення від афектів – “катарсис”* (Аристотель), як *засіб досягнення душевної гармонії* (Гете), як *вільна формотворчість, мова почуттів, чуттєвий вираз надчуттєвого* та ін. Це свідчить про *багатогранність* цієї сфери культури, в якій знаходять вираз розмаїття потреб людини – як біопсихічних, так і соціокультурних.

Мистецтво - це особливий спосіб *духовно-практичного освоєння світу* крізь призму людських цінностей, життєвих смислів та значень. Воно відображає життя в образно-емоційній, інтуїтивній формі - на відміну від «сухих» категорій науки. Якщо наука доводить, то мистецтво показує. Мистецтво вносить в життя ілюзорно-ігрове начало, до-

зволюючи особистості „проживати” різні життя і переживати уявні ситуації у світах, створених митцем. Не випадково Ф.Ніцше говорить: «мистецтво нам потрібне для того, щоб не померти від істини».

Характерними рисами мистецтва виступають:

- створення *художніх образів*, що характеризуються чуттєвою конкретністю та узагальненістю, завдяки чому мистецтво виражає та творчо перетворює життя відповідно до людських сенсів та цінностей (якщо наука доводить, то мистецтво показує);

- *інтуїтивно-емоційний* спосіб досягнення дійсності, що доповнює раціонально-логічний;

- у мистецтві людина виражає себе у своїй *цілісності* - на відміну від інших видів діяльності, де вона реалізує якусь одну свою сторону;

- наявність *вимислу та умовності*; мистецтво не призначене для точного копіювання життя: через мистецтво людина поринає у світ художніх образів, але при цьому вона завжди усвідомлює цю *ілюзорність та умовність*; мистецтво сприяє розширенню життєвого досвіду особистості, дозволяючи їй “проживати” різні життя і переживати уявні ситуації у світах, що створені письменником, живописцем, композитором;

- мистецтво завжди несе на собі відбиток *особистості митця* (на відміну від безособового характеру мови науки).

Мистецтво тісно пов’язане з іншими сферами духовного життя: мораллю, філософією, релігією, правом, наукою. Так, мистецтво одухотворяється гуманними моральними ідеями; багато письменників виступають і як оригінальні філософи, соціальні мислителі (Достоевський, Толстой, Сартр, Камю); взаємодія релігії з мистецтвом сприяла виникненню шедеврів у багатьох видах мистецтва (крім того, виникли і *власне релігійні жанри*: у живописі — *ікони*, в архітектурі — *храми*); наука сприяла розширенню технологічних і художніх можливостей мистецтва.

При цьому мистецтво займає *специфічне положення* серед інших сфер культури. У художній діяльності, як у краплі води, відображуються усі основні форми діяльності людини – *перетворення, пізнання, спілкування, оцінювання*. Мистецтво реалізує сприйняття дійсності в її *цілісності*, зберігає цілісність особистості, культури та життєвого досвіду людства, тобто воно виступає своєрідним *дзеркалом*, у якому найбільш повно відбивається специфіка певної культури. Мистецтво відіграє велику роль у *спілкуванні культур* – воно полегшує “входжен-

ня” у іншу культуру, оскільки саме воно розкриває “таємницю” відповідної культури, є відносно доступним для сприйняття.

Найбільш загальні закони розвитку мистецтва, а також естетичного відношення людини до світу вивчає наука *естетика*. Слово «*естетика*» (aesthesis) - грецького походження, яке у перекладі означає «те, що має відношення до *чуттєвого* пізнання». Термін «естетика» ввійшов у науку в середині XVIII століття. Він належить німецькому філософу А.Баумгартену, який ввів у філософію розділ «теорія чуттєвого пізнання» і терміном «естетика» запропонував назвати саме цей розділ. Це слово міцно закріпилося у філософській термінології, і вже з XVIII століття естетику стали розуміти як науку, що вивчає «*філософію прекрасного*», або «*філософію мистецтва*».

Естетика - *філософська наука*, народившись в надрах філософії, вона зберігає з нею тісний зв'язок; ставши самостійною наукою, естетика продовжує черпати основні методологічні положення з філософії. Естетика тісно взаємодіє з *мистецтвом* і виступає *методологією* для мистецтвознавчих наук, історії мистецтва, теорії мистецтва, художньої критики, а також і для низки нових наук, що виділилися з неї - таких як технічна естетика, естетика побуту, естетика поведінки. Таким чином, *естетика - це наука про естетичне, про сутність і закони естетичного пізнання і естетичної діяльності людини, наука про загальні закони розвитку мистецтва*.

Функції мистецтва

Мистецтво виконує *наступні функції* у житті суспільства та особистості:

- *світоглядну* – визначні митці звичайно прагнуть до глобального мислення, вирішення загадок буття, усвідомлення стану світу та положення людини в ньому, перспектив світу та людини;

- *пізнавально-евристичну* – твори мистецтва завжди втілюють та несуть певне знання, формують нові горизонти бачення життя;

- *інформаційно-комунікативну* – мистецтво завжди є повідомленням та спілкуванням, воно служить засвоєнню індивідом суспільного досвіду (історичного, національного); створюючи ідеї-символи загальнолюдських цінностей, воно сприяє залученню індивідів до культурних надбань людства;

- *виховну* – мистецтво формує цілісну особистість, структуру відчуттів та думок людей, загальний емоційний настрій на життя; особлива дієвість мистецтва пов'язана з катарсичним впливом його на чи-

тача чи глядача, котрий співпереживає героям художнього твору, отожднюючи себе з ними;

- *суспільно-перетворюючу* – мистецтво на основі переробки життєвого матеріалу створює образи “нової дійсності”, котрі ідейно-емоційно впливають на людей, орієнтуючи їх світосприйняття, мислення та соціальну поведінку;

- *прогностичну* – у творах мистецтва часто має місце інтуїтивно-цілісне передчуття майбутнього, образно-емоційне уявлення про нього, доповнюючи або навіть випереджаючи наукове передбачення;

- *сугестивну* (лат. suggestio – натяк, навіювання) - мистецтво нерідко діє немовби гіпнотично, може формувати впевненість перед битвою, священний страх, закликати до певної дії, мобілізуючи сили та здібності людей;

- *втішувально-компенсаторну, психотерапевтичну* – оскільки людина не завжди має можливість реально змінити своє життя у бажаному плані, у неї виникає потреба у мистецтві як особливому засобі, що дозволяє перетворити життя символічно, ілюзорно відновити у сфері духу гармонію, втрачену чи недосягну у реальності;

- *естетичну* – (грець. aesthetikos – те, що відноситься до чуттєвого сприйняття) - мистецтво формує чуттєвість людини, здатність бачити життя крізь призму образності, уявлень про прекрасне та потворне, формує естетичні смаки, ідеали;

- *гедоністичну* (грець. hedone – задоволення) - як художня творчість, так і сприйняття художнього твору несуть людині безкорисливу радість, задоволення від відкриття та співпереживання гармонії і довершеності.

Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки

Історично склався відносно стійкий спектр *видів* мистецтва: архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-прикладне мистецтво, кіномистецтво, телебачення, література. Кожний з них освоює ту чи іншу сторону багатогранного людського буття і йому притаманна своя специфічна художньо-образна мова.

Види мистецтва поділяють на: *просторові* (пластичні), де образ розгорнутий у просторі; *часові*, де образ розвивається у часі (музика, література); *просторово-часові*, або видовищні, де образ характеризується і тілесністю, і тривалістю (танець та ін.); *образотворчі* – мистецтва, що використовують знаки, схожі на реальність (живопис, скульптура та ін.); види, що використовують знаки *незображувального типу*,

звертаючись безпосередньо до асоціативних механізмів сприйняття (архітектура, музика та ін.); *синтетичні* – види, де знаки носять змішаний характер (пісенне мистецтво та ін.).

Детальніше зупинимось на окремих *видах* мистецтва.

Архітектура, зодчество є мистецтво проектувати та зводити будинки, споруди та їх комплекси, котрі організують матеріальне просторове середовище життєдіяльності людей відповідно з призначенням, технічними можливостями, суспільно-значимими ідеями і згідно з законами краси. Засобами вираження змісту тут виступають: співвідношення об'ємів, ритм, масштаб (співмірність з людиною), пропорції, тектоніка, композиція, фактура та колір матеріалу, синтез мистецтв. Архітектура входить у сферу *духовної* культури, але також складає суттєву частину *матеріальної* культури. Склалися *три* основних різновиди зодчества: архітектура об'ємних споруд, ландшафтна, містобудівництво. В архітектурі образно-естетичне начало тісно пов'язане з її соціальною функцією, з історією розвитку суспільства, його світоглядними і суспільно-політичними ідеями; усе це визначає відповідний *архітектурний стиль*. Основними архітектурними стилями, що склалися історично, є антична ордерна архітектура, романська, готична, архітектура Відродження, бароко, класицизму, модерну, функціоналізму.

Скульптура є видом образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, фізично тривимірну форму, створюються з різних матеріалів шляхом ліплення, висікання, лиття тощо. Основними художніми засобами у скульптурі виступає побудова об'ємних фігур, постановка їх у просторі, передача поз, жестів, вибір пропорцій, фактури тощо. Розрізняють такі *види скульптури*: *кругла скульптура*, котру можна оглядати з різних сторін (статуя, група, статуетка, бюст) та *рельєф* – зображення на площині фону, котре може бути високим (горельєф) та низьким (барельєф); *монументальна скульптура* (пам'ятники, монументи) – пов'язана з архітектурним середовищем, що виражає значні суспільні ідеї; *монументально-декоративна* – вбрання архітектурних споруд та комплексів; *станкова* – призначена для інтер'єру і не прив'язана до певного архітектурного середовища; *скульптура малих форм* – маленькі фігурки, медальєрне мистецтво та різьба по каменю (гліптика).

Живопис є вид образотворчого мистецтва, твори якого формуються з допомогою фарб, що наносяться на тверду поверхню (основу). Головними засобами виразності тут є колір, колорит (цілісна система співвідношення тонів та відтінків кольору), світлотінь, лінія. Ідея живопису

сного твору конкретизується у темі та сюжеті і втілюється з допомогою композиції, малюнка та кольору. Живопис може бути поліхромним або ж монохромним (відтінками одного кольору – грізайль). Основними технічними різновидами живопису виступають: живопис маслом; живопис водяними фарбами по штукатурці – сирій (фреска) та сухій (а секко); темпера – на основі яєчної, рослинної та ін. емульсій; емаль – нанесене на металеву поверхню та закріплене обпаленням склоподібне кольорове покриття; енкаустика – живопис восковими розплавленими фарбами та ін. До різновидів живопису також відносять *мозаїку*, що використовує кольорове каміння, смальту (кольорове непрозоре скло) та *вітраж*, де використовується прозоре скло.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, що включає малюнок та засновані на ньому друковані зображення (різні види гравюри – відбитки з пластин). Графіка використовує такі засоби виразності як контурна лінія, силует, штрих, пляма, контраст білого (лист паперу) та чорного. З допомогою таких незначних засобів митець створює живу картину світу. Саме незавершеність, умовність зображення предмету, лаконізм – важливі засоби художньої виразності у графіці, які дозволяють створювати образно-виразні метафори, різко загострювати образ (графічна сатира та гротеск).

Декоративне мистецтво – галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, художньо формують матеріальне середовище людини, вносячи в нього естетичне, ідейно-образне начало. Вирішуючи, як і архітектура, практичні та художні завдання, декоративне мистецтво належить одночасно сферам створення матеріальних та духовних цінностей. Декоративне мистецтво поділяють на: *монументально-декоративне* – безпосередньо пов'язане з архітектурою (архітектурний декор, розписи, рельєфи, статуї, вітражі, мозаїки тощо); *мистецтво оформлення* (художнє оформлення свят, експозицій тощо); *декоративно-прикладне* – створення художніх виробів головним чином для побуту. У тісному зв'язку з декоративно-прикладним мистецтвом знаходиться *дизайн* – новий різновид естетичної діяльності, що виник у ХХ ст. і являє собою *художньо-конструктивну* діяльність по оформленню предметного світу людини (зокрема предметів масового попиту) на засадах раціональної доцільності та краси.

Театр є вид мистецтва, специфічним засобом виразності якого є сценічна дія, що виникає у процесі гри актора перед публікою. Формула театру: п'єса – актор – глядач, поєднані грою. Тут життя пізнається шляхом *імітації самого життя*. Твори театрального мистецтва

– спектаклі – створюються на основі драматичного або музично-сценічного твору. У драмі (грецьке – дія), що належить одночасно і театру, і літературі, людські конфлікти і протиріччя виражаються через послідовні дії та висловлювання персонажів. Важливі особливості театрального мистецтва: його *колективний* характер; особлива роль *актора*, який є безпосереднім носієм дійово-ігрового начала в театрі; у театрі створення образу актором відбувається *на очах у глядача*, що поглиблює духовний вплив на останнього (на відміну, скажімо, від кіно), тут має місце безпосередній *зворотний зв'язок* актора із глядачем, емоційний контакт між сценою та публікою.

Художня література, мистецтво слова – особливий вид мистецтва, у якому матеріальним носієм образності виступає *мова*. Літературу характеризують такі особливості: літературні образи *позбавлені візуальної достовірності*, література *діє на фантазію*, особливо *активізує інтелект*; *через слово* реальність освоюється в усій її *багатоманітності*, відкриваються широкі можливості *осягнення внутрішнього духовного світу* людей, їх спілкування. Література поділяється на *два основних типи* (форми): *поезію* та *художню прозу*; також виділяють *три роди літератури*: 1) *епос* – зв'язну розповідь про суспільно-важливі події минулого, об'єктивовані від особистості оповідача; 2) *лірику* – де первинний не об'єкт, а суб'єкт висловлювання, його ставлення до зображуваного, зміст його внутрішнього життя; 3) *драму*, специфіку якої складає суцільний ланцюг висловлювань персонажів, орієнтація тексту на видовищну виразність.

Музика – вид мистецтва, що виражає та відображає людське життя в звукових образах. Музика заснована на здатності людини асоціювати слухові відчуття з власними переживаннями і процесами зовнішнього світу. Музика – динамічне мистецтво, це поезія звуку. Найважливіші засоби виразності та елементи музики: ритм, тембр, мелодія, гармонія, поліфонія, інструментовка та ін. В залежності від засобів, з допомогою яких відтворюється музика, розрізняють *вокальну* (для голосу), *інструментальну*, *вокально-інструментальну* музику. Виділяють також різні види музики: симфонічну, оперну, камерну тощо. Музика буває *одноголосна* (монодія) та *багатоголосна* (поліфонія). Основними жанрами вокальної музики виступають *пісня*, хор, гімн, романс, *арія*, опера. До жанрів інструментальної музики належать *сюїта*, соната, симфонія, концерт.

Хореографія, танець - вид мистецтва, в якому основними засобами створення художнього образу є динамічні рухи та пози людського ті-

ла, поетично осмислені та організовані в просторі і часі. Танець безпосередньо пов'язаний із музикою, утворюючи з нею єдиний музично-хореографічний образ. Музично-ритмічні виразні рухи людського тіла (доповнювані пантомімою, спеціальними костюмами та речами) дозволяють розкривати характери, почуття та думки людей. У танці особливо яскраво втілюється національний характер народу, дух епохи. Розрізняють танець побутовий (народний, бальний) та сценічний. У європейському мистецтві велика роль належить *класичному танцю*, система якого розроблена у XVII ст. у Франції. У XVI-XVII ст. спочатку в Італії, а потім у Франції на основі придворних танців створюється балет.

Фотомистецтво, художня фотографія - вид образотворчого мистецтва, твори якого створюються засобами фотографії. Воно склалось на рубежі XIX-XX ст., його основними засобами виразності є вибір ракурсу, композиції, емоційно-сміслового використання фототехніки. Фотографічним образам сучасного фотомистецтва притаманна особлива „співжиттєвість”, вони сприймаються як об'єктивні свідчення про життя.

Кіномистецтво - вид мистецтва, твори якого формуються з допомогою кінозйомки реальних, спеціально інсценованих або відтворених засобами мультиплікації подій. Кіномистецтво відноситься до так званих „технічних мистецтв”. Воно виникло на основі винаходу у 1895-1896 рр. кінематографа - системи фотографічного фіксування дійсності у її русі, що також дозволяло тиражувати та широко розповсюджувати аудіовізуальну інформацію. Принципові *особливості* кіно: демократизм мови, універсальність впливу на духовний світ людини, величезні можливості перенесення глядацького «я» за межі власного буденного життя, насолода від ілюзорної участі в самих різних подіях, присутності у житті інших людей.

Телебачення - засіб масової комунікації та екранне видовище, типологічне близьке до кіно. Воно відрізняється від кіно періодичністю зв'язку з аудиторією, камерністю середовища сприйняття, здатністю інформувати про події безпосередньо, можливістю одночасного звертання до мільйонів розрізнених глядачів. Як засіб масової комунікації ТВ тяжіє до документалізму, а як екранне видовище - до образності, тобто до мистецтва у власному розумінні. Камерність телебачення дозволяє реалізувати більш довірливі стосунки між творцем та глядачем. Але, перш за все, телебачення - це ретранслятор подій реального світу та творів інших мистецтв; завдяки ТВ у наш дім приходять найвищі

досягнення світової культури (хоча не тільки найвищі). Телебачення радикально демократизувало та інтернаціоналізувало культурне життя.

Естрадно-циркове мистецтво носить, перш за все, розважальний характер, але також може виражати значний суспільно-політичний смисл (наприклад, сатиричне мистецтво, клоунада). Естрада - це синтетичне видовищне мистецтво, що поєднує малі форми драми, комедії, музики, а також співу, художнього читання та ін. Специфіка цирку полягає у створенні художніх образів за допомогою рухів, трюків, акторського мистецтва. Демонструючи віртуозно-вільне володіння важко освоюваними предметами (тваринами, простором, власним тілом тощо), цирковий артист творить за законом ексцентричності, розкриваючи вищі людські можливості. Обов'язковою дійовою особою цирку є клоун - комічне дзеркало часу.

Кожний вид мистецтва вносить щось *особливе* в естетичне освоєння світу. Нема головних і другорядних мистецтв, але в той чи інший період може набувати найбільшого значення якийсь один з видів мистецтва, який стає найбільш масовим і впливовим: наприклад, в епоху Відродження - живопис, сьогодні - телебачення.

Історичний характер мистецтва знаходить свій вираз у розмаїтті художньо-стильових форм. *Мистецький стиль* - це історично-обумовлена стійка *образна система*, що виражає певне бачення світу (умонастрій), і відповідна сукупність *творчих прийомів* вираження змісту, притаманні певному періоду і певним обставинам розвитку мистецтва. Стиль - це *певне художнє переживання часу*.

Історію світового мистецтва можна розглядати як історію художніх стилів. Виділяють стилі різного ступеню загальності: стиль окремого твору, індивідуальний стиль автора, стилі цілих епох, стилі певних напрямків, певних видів мистецтва (наприклад, архітектурні стилі) тощо. *Зміна* одних способів художнього мислення іншими, зміна форм, типів композицій, прийомів просторових побудов, особливо-сті колориту взаємопов'язані і не випадкові. В рамках одного історичного художнього стилю завжди зароджується новий, а той, у свою чергу, переходить у наступний у відповідності зі специфічними особливостями історичної епохи. Детальна характеристика усього розмаїття художньо-стильових форм більш доречна при розгляді тем курсу, присвячених *відповідним культурно-історичним епохам*: Первісній культурі, культурі Давнього світу, Античності, Середнім Вікам, епосі Відродження, Новому і Новітньому часу. Кожна з них представляє

собою певну картину світу в уявленні людей, що характеризується певною спільністю релігійних, філософських, політичних ідей, наукових уявлень, психологічних особливостей світосприйняття, етичних і моральних норм, естетичних критеріїв життя.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Нижче наведений фрагмент з роботи відомого православного священника і богослова Олександра Меня, в якому викладено *релігійний погляд* на виникнення, сутність і роль релігії в *духовному* житті людини та суспільства.

А.Мень. История религии

В духовной жизни человечества трудно найти фактор, который на протяжении веков играл бы большую роль, чем религия.

Религия была решающим импульсом во многих исторических движениях. Принятие Азии буддизма, проповедь Евангелия в античном мире, экспансия ислама, реформация западной Церкви стали подлинными вехами в жизни человечества. Даже сама борьба против религии есть косвенное признание ее значения.

Влияние религиозной веры распространяется и на грандиозные социальные потрясения, и на интимнейшие стороны человеческого сердца. И именно последнее составляет ее главную силу.

В истории человечества нет ни одного народа, который был бы совершенно лишен веры. Даже атеистов нельзя считать людьми по-настоящему неверующими. Идеологические мифы, которые принимаются ими на веру, — это по существу перелицованная религия. В результате возникают верования атеизма, украдкой привносящие смысл в бессмыслицу, предназначенные примирить человека с тем, что он по самой природе своей не может принять. Вот почему многие непоследовательные атеисты говорят о величии добра, о том, что людей непременно ждет высочайший расцвет, ради которого нужно быть готовым к самым большим жертвам. Они ценят самоотверженность, героизм, справедливость.

Есть что-то трагическое и волнующее в этом стремлении атеистов укрываться от бездны равнодушной Вселенной, от пустого холодного неба. Тут — не просто страх и тревога, но неосознанное тяготение к тому, что догматика материализма отрицает: к Смыслу, Цели, разумному Началу мира. И никакие доктрины не в состоянии искоренить это, присущее человеку, таинственное тяготение.

Если же дух человека веками стремится к красоте, добру и чему-то Высшему, достойному поклонения, правильно ли будет видеть в этом

лишь пустой самообман? Не естественнее ли признать, что подобно тому, как тело связано с объективным миром природы, так и дух тяготеет к родственной ему и в то же время превосходящей его незримой Реальности? И разве не показательно, что, когда человек отворачивается от этой Реальности, вместо нее возникают суеверия и секулярные «культы»? Иными словами, если люди уходят от Бога, они неизбежно приходят к идолам.

Нынешний атеизм не какая-то принципиально новая ступень сознания, но вскрытие реального соотношения духовных уровней в обществе. На Западе многие представители Церкви жалуются на то, что «храмы пустыют», однако при этом они забывают, что куда хуже, если храмы полны, но пустуют сердца. Внешнее исполнение обрядов — далеко не всегда показатель благополучия веры, и, напротив, слабая посещаемость храмов отнюдь не доказывает ее упадка. К тому же внешние формы церковной жизни всегда менялись в прошлом, будут меняться они и в дальнейшем...

Даже потеряв Бога, люди страстно ищут абсолютного. Сегодня вновь повторяется драма Фауста — человек открывает в себе вечное стремление высь и неудовлетворенность тем, чего он достиг. Показательно, что это стремление особенно сильно проявляется в развитых странах, пришедших к материальному благополучию. Чем сильнее становится власть «массовой культуры», техники и урбанизации, тем острее чувствует индивид тяжесть новых оков, возложенных на него: религия же остается наиболее личностной из всех форм человеческой деятельности. Поэтому именно в ней дух, затерянный в лабиринтах цивилизации, вновь и вновь обретает для себя прочную основу и внутреннюю свободу. Личность, т. е. высшее проявление человеческого, всегда будет находить оплот в Святыне.

Знаменитый физик Макс Борн, говоря о пропасти, в которую катится цивилизация, подчеркивал, что лишь религиозные идеи могут вернуть здоровье обществу. «В настоящее время, — писал он, — только один страх вынуждает людей сохранять мир. Однако такое положение неустойчиво и должно быть заменено чем-то лучшим. Нет необходимости искать где-то далеко принцип, который мог бы стать более прочной основой для устройства наших дел... В нашей части мира этот принцип содержится в христианской доктрине».

Люди, говорящие о «гибели религии», либо близоруки, либо намеренно закрывают глаза на действительность, либо, наконец, являются жертвой дезинформации.

Природа веры

Что же такое религия, религиозная вера, и что ее порождает? Ученые и богословы определяли ее по-разному и порой очень противоречиво. Религию связывали с чувством нравственного долга (Кант), с чувством зависимости (немецкий богослов Шлейермахер); английский мыслитель Рассел определял ее как страх перед неведомым и т.д.

Мы, конечно, не будем останавливаться здесь на мнении «просветителей», будто религия есть продукт намеренного обмана. От этого взгляда давно отказались и сами атеисты. Зато гораздо упорнее держались они за другую концепцию XVIII в., которая считала религию плодом невежества первобытного человека, не знавшего законов природы. Подобные утверждения еще встречаются довольно часто в антирелигиозной литературе; но то, что религия не исчезла, когда знания человека о природе стали полнее, то, что ее исповедуют люди, стоящие на самом высоком уровне современной образованности, — полностью опровергает эту теорию, и поэтому ее постепенно изымают из атеистического арсенала.

Будучи связанной с определенной исторической, географической и этнической средой, религия всегда возвышается над ней. Этим объясняется та поразительная духовная общность, которая нередко возникает у народов, разделенных психологическими, расовыми и историческими барьерами. И наоборот, два народа могут составлять расовое, экономическое, историческое и географическое единство, а по своему религиозному сознанию существенно различаться. «Главные барьеры между народами, — пишет английский философ истории Кристофер Даусон, — не раса, язык или география, но различие духа: эллины и варвары, иудеи и неиудеи, мусульмане и индуисты, христиане и язычники. Во всех этих случаях существуют разные концепции действительности, разная мораль и эстетические нормы, словом, разный внутренний мир. В основе каждой цивилизации лежат два духовных фактора: исторически сложившаяся общность мысли и действия и внезапное озарение пророка или мыслителя.

Но если интеллектуальные и духовные изменения приносят ощутимые результаты в материальной жизни народов, то чисто внешняя материальная перемена производит ничтожный положительный эффект, когда она не имеет корня в культуре и психологии. Хорошо известно, что влияние современной материальной цивилизации на примитивные народы обычно не ведет к культурному прогрессу. Наоборот, если оно не сопровождается постепенным процессом духовной ассимиляции, оно разрушит культуру, которую завоевало».

Отрыв культуры от ее религиозных основ не может остаться без роковых последствий. Подлинный культурный расцвет немислим без интенсивной духовной жизни.

Чем была бы история Израиля без Библии и чем без Библии была бы европейская цивилизация? Чем была бы западная культура без католичества, индийская — без ее религий, русская — без православия, арабская — без ислама? Кризисные и упадочнические явления в культуре, как правило, бывают связаны с ослаблением религиозного импульса, что приводит творчество к деградации и омертвлению.

Большинство определений религии говорит почти исключительно о психологических предпосылках веры, но нас интересует самая ее сущность.

Если природное бытие очевидно для всех, то при помощи каких органов чувств может человек узнать о Бытии Божественном? Мы не видим и не слышим Высшего Бытия, откуда же нам известно, что оно реально?

Прежде чем рассмотреть этот вопрос, необходимо уяснить, как вообще человек познает окружающий его мир. Как мы можем получать достоверное знание действительности, лежащей вне нас?

Познание мира

Все ощущения, из которых складывается для нас картина мира, зависят от наших рецепторов, или воспринимающих аппаратов. Однако органы чувств слишком часто обманывают нас и данные, полученные с их помощью, полны иллюзорности. Опираясь информацией, сообщаемой только органами чувств, мы едва ли сможем найти объективные критерии для познания мира. Но есть вещи, о которых мы знаем, никогда их не видя: это и безмерно удаленные от нас звезды, и элементарные частицы вещества. Как же человек судит о них без помощи чувств? По видимому, кроме чувств и простейших умозаключений, есть иная ступень познания, в которой центральную роль играет отвлеченная мысль.

К объектам, закрытым для непосредственных ощущений, ведет дорога, проходящая через бесплотный мир математических и логических абстракций. Отталкиваясь от чувственных представлений, постепенно развиваясь и усложняясь, мысль все дальше уходит от привычного мира рассудочных понятий. «Рацио», «здоровый смысл», обыденный рассудок уступает место широким горизонтам научного и философского постижения.

Так, и современная физика микромира оперирует именно «непредставимыми», парадоксальными понятиями.

Одних рецепторов и логического анализа недостаточно для того, чтобы понять величие фуги Баха или иконы Владимирской Богоматери.

Даже в области точных наук интуитивные предпосылки предваряют собой цепь строгой аргументации. Вспомним, что многие научные открытия явились их творцам, как мгновенные интуитивные прозрения, которые лишь впоследствии обосновывались фактами и логикой. «Интуиция, вдохновение, — утверждал В. И. Вернадский, один из самых философических умов среди русских ученых нашего века, — основа величайших научных открытий, в дальнейшем опирающихся на факты и идущих строго логическим путем, — не вызываются ни научной, ни логической мыслью и не связаны со словом и понятием в своем генезисе».

Главная особенность интуитивного познания заключается в том, что оно дает познающему со-причастие пульсу мирового бытия... К понятию интуиции близко примыкает понятие *веры*, которая представляет собой такое внутреннее состояние человека, при котором он убежден в достоверности чего-либо без посредства органов чувств или логического хода мысли, путем необъяснимой уверенности.

Только в органическом сочетании непосредственного опыта, отвлеченного мышления и интуиции рождается высший интегральный тип познания...

На пороге последней тайны

И если, познавая природу, человек во многом опирается на интуицию, то тем более важна она в сфере, относящейся к самой сущности БЫТИЯ. Великий католический мыслитель Фома Аквинат говорил, что если бы путь человека к Богу проходил только через философское, абстрактное мышление, то вера осталась бы уделом ничтожнейшего меньшинства. На деле же мы видим, что религиозность присуща и неграмотному индийскому крестьянину, и европейскому ученому, достигшему вершины современных знаний. И происходит это именно потому, что духовное познание есть плод живой интуиции.

Религиозный опыт можно в самых общих чертах определить как переживание, связанное с чувством реального присутствия в нашей жизни, в бытии всех людей и всей Вселенной некоего Высшего Начала, которое направляет и делает осмысленным как существование Вселенной, так и наше собственное существование. Это ощущение дается в акте непосредственного «видения», исполненного такой же внутренней достоверности, какую имеет видение собственного «Я». И только проходя через интеллектуальное осмысление, этот опыт, по существу своему невыразимый, кристаллизуется в понятия и символы.

Специфику религиозного переживания нельзя свести ни к какой другой сфере человеческого духа: ни к нравственности, ни к эстетике, ни к каким-либо чувствам, взятым в отдельности (например, страху, надежде и т. д.). Точнее всего его можно определить как чувство благоговения.

Испытывая потребность осмыслить свой духовный опыт, мы на этом пути прежде всего обращаемся к самому достоверному, что нам дано: к нашему внутреннему миру.

Подобно тому, как наше тело есть отражение материального бытия, духовный наш мир, в свою очередь, говорит о реальности духовного измерения. Ученый, жертвующий своей жизнью на пути к открытию, мученик за убеждения, улыбающийся перед лицом смерти, человек, не могущий удержать слез, когда он слушает музыку, — все они, переходя рубеж природной действительности, вступают в сферу реальности духовной. Только благодаря причастности к ней человек становится человеком в подлинном смысле слова. Только в ней мы можем найти оправдание и удовлетворение наших сверхприродных духовных потребностей.

Наше духовное «Я» — окно в мир вселенского Духа. Как гармония между человеком и природой является основой его жизни на земле, так Единение с Высшим определяет его духовное существование.

К высшей Реальности человека приобщают и внутренний духовный опыт, и пути разума, и развитие науки.

«Пожалуй, самым непосредственным доказательством совместимости науки и религии, — писал, Макс Планк, — является тот исторический факт, что именно величайшие естествоиспытатели всех времен, такие люди, как Кеплер, Ньютон, Лейбниц, были проникнуты глубокой религиозностью».

Человек перед Богом

Глубокий смысл заключен в том, что божественная Реальность остается сокровенной и не подавляет человека необходимой очевидностью. Этим несовершенный дух ограждается от безмерного, от того, что превышает его силы, и это сохраняет нашу свободу перед Богом. Постигание его совершается постепенно, в строгом соответствии с готовностью человека к мистической Встрече. Бог как бы сокрыт от непосредственного досприятия. Шаг за шагом входит Он в сознание людей через природу, через любовь, через чувство тайны и переживание Священного. С этим связано и историческое многообразие религий, которое отражает различные фазы и уровни Богопознания.

Для того чтобы соприкоснуться с Божественным, чтобы человек смог в какой-то степени узнать Бога, необходима особая внутренняя духовная и нравственная подготовка. Быть может, разница в богопознании религи-

озных гениев... и людей обыкновенного уровня заключается в том, что для последних встреча с Богом подобна мгновенной вспышке молнии, за которой нередко вновь наступает мрак, а первые всем своим существом приобщались Божественной жизни и сами становились ее носителями. Их сознание восходит на такие ступени созерцания, где бессильны человеческие слова и мысли. Поэтому-то, когда они пытаются поведать нам об открывшихся им горизонтах, они с трудом выражают лишь тысячную часть того, что пережили.

Встреча с Богом происходит в жизни каждого человека, и религиозный опыт есть опыт универсальный, всечеловеческий. Разница лишь в том, к какому результату приводит эта встреча, осознает ли ее человек или проходит мимо.

«Я жил, — говорит Лев Толстой в своей «Исповеди», — только тогда, когда верил в Бога. Как было прежде, так и теперь: стоит мне знать о Боге, и я живу; стоит забыть, не верить в Него, и я умираю». Переворот в сознании верующего человека, совершившийся благодаря его встрече с Вечностью, отражается на всем его существе и на его деятельности. Пророк Исая или Будда, Магомет или Савонарола, Гус или Лютер и другие духовные вожди вносили огромные, радикальные изменения в ту социальную среду, в которой им пришлось жить, и эти изменения пережили века.

Невозможно переоценить вдохновляющую роль веры в жизни великих мыслителей, поэтов, художников, ученых и реформаторов. А если мы обратимся к миллионам людей обыкновенных, то увидим, что вера вливает в них силу, утешает, ободряет, раздвигает горизонт и позволяет подняться над серой обыденностью. Она остается путеводной звездой и в радости, и в печали.

Верующий не закрывает глаза на мировое зло, но при этом он отказывается признать его непобедимым. Он может смело сказать словами Альберта Швейцера: «Мое знание пессимистично, моя вера — оптимистична». Благодаря этому наша простая человеческая жизнь, несмотря ни на что, сверкает красками вечности.

...Слово «религия» не случайно происходит от латинского глагола *re-ligare*, что значит «связывать». Она есть сила, связующая миры, мост между тварным духом и Духом Божественным. И укрепленный этой связью человек оказывается активным соучастником мирового созидания.

А. Мень. История религии. М., 1994. С.7-26.

Л.Н.Толстой. Что такое искусство?

...Для того, чтобы точно определить искусство, надо прежде всего перестать смотреть на него как на средство наслаждения, а рассматривать искусство как одно из условий человеческой жизни. Рассматривая же так искусство, мы не можем не увидеть, что искусство есть одно из средств общения людей между собой.

Всякое произведение искусства делает то, что воспринимающий вступает в известного рода общение с производившим или производящим искусство и со всеми теми, которые одновременно с ним, прежде или после его восприняли или воспримут то же художественное впечатление.

Как слово, передающее мысли и опыты людей, служит средством единения людей, так точно действует и искусство. Особенность же этого средства общения, отличающая его от общения посредством слова, состоит в том, что словом один человек передает другому свои мысли, искусством же люди передают друг другу свои чувства.

Деятельность искусства основана на том, что человек, воспринимая слухом или зрением выражение чувства другого человека, способен испытать то же самое чувство, которое испытал человек, выражающий свое чувство.

Самый простой пример: человек смеется — и другому человеку становится весело; плачет — человеку, слышащему этот плач, становится грустно; человек горячится, раздражается, а другой, глядя на него, приходит в то же состояние. Человек высказывает своими движениями, звуками голоса бодрость, решительность или, напротив, уныние, спокойствие, — и настроение это передается другим. Человек страдает, выражая стонами и корчами свое страдание, — и страдание это передается другим; человек высказывает свое чувство восхищения, благоговения, страха, уважения к известным предметам, лицам, явлениям, — и другие люди заражаются, испытывают те же чувства восхищения, благоговения, страха, уважения к тем же предметам, лицам, явлениям.

Вот на этой-то способности людей заражаться чувствами других людей и основана деятельность искусства.

Если человек заражает другого и других прямо непосредственно своим видом или производимыми им звуками в ту самую минуту, как он испытывает чувство, заставляет другого человека зевать, когда ему самому зевают, или смеяться, или плакать, когда сам чему-либо смеется или плачет, или страдать, когда сам страдает, то это еще не есть искусство.

Искусство начинается тогда, когда человек с целью передать другим людям испытанное им чувство снова вызывает его в себе и известными внешними знаками выражает его...

Чувства, самые разнообразные, очень сильные и очень слабые, очень значительные и очень ничтожные, очень дурные и очень хорошие, если только они заражают читателя, зрителя, слушателя, составляют предмет искусства. Чувство самоотречения и покорности судьбе или богу, передаваемое драмой; или восторга любленных, описываемое в романе; или чувство сладострастия, изображенное на картине; или бодрости, передаваемой торжественным маршем в музыке; или веселья, вызываемого пляской; или комизма, вызываемого, смешным анекдотом; или чувство тишины, передаваемое вечерним пейзажем или убаюкивающей песней, все это искусство. ;

Как только зрители, слушатели заражаются тем же чувством, которое испытывал сочинитель, это и есть искусство.

Вызвать в себе раз испытанное чувство и, вызвав его в себе, посредством движений, линий, красок, звуков, образов, выраженных словами, передать это чувство так, чтобы другие испытали то же чувство, — в этом состоит деятельность искусства. Искусство есть деятельность человеческая, состоящая в том, что один человек сознательно известными внешними знаками передает другим испытываемые им чувства, а другие люди заражаются этими чувствами и переживают их.

Искусство не есть, как это говорят метафизики, проявление какой-то таинственной идеи, красоты, бога; не есть, как это говорят эстетики-физиологи, игра, в которой человек выпускает излишек накопившейся энергии; не есть проявление эмоций внешними знаками; не есть производство приятных предметов, главное — не есть наслаждение, а есть необходимое для жизни и для движения к благу отдельного человека и человечества средство общения людей, соединяющее их в одних и тех же чувствах...

Не будь у людей способности воспринимать все те переданные словами мысли, которые были передуманы прежде жившими людьми, и передавать другим свои мысли, люди были бы подобны зверям...

Не будь другой способности человека — заразиться искусством, люди едва ли бы не были еще более дикими и, главное, разрозненными и враждебными.

И потому деятельность искусства есть деятельность очень важная, столь же важная, как и деятельность речи, и столь же распространенная...

Оценка достоинства искусства, то есть чувств, которые оно передает, зависит от понимания людьми смысла жизни, от того, в чем они видят благо и в чем зло жизни. Определяется же благо и зло жизни тем, что называют религиями.

Человечество не переставая движется от низшего, более частного и менее ясного к высшему, более общему и более ясному пониманию жизни. И как во всяком движении, и в этом движении есть передовые: есть люди, яснее других понимающие смысл жизни, и из всех этих передовых людей всегда один, более ярко, доступно, сильно — словом и жизнью — выразивший этот смысл жизни. Выражение этим человеком этого смысла жизни вместе с теми преданиями и обрядами, которые складываются обыкновенно вокруг памяти этого человека, и называется религией. Религии суть указатели того высшего, доступного в данное время и в данном обществе лучшим передовым людям, понимания жизни, к которому неизбежно и неизменно приближаются все остальные люди этого общества. И потому только религии всегда служили и служат основанием оценки чувств людей. Если чувства приближают людей к тому идеалу, который указывает религия, согласны с ним, не противоречат ему, — они хороши; если удаляют от него, не согласны с ним, противоречат ему, — они дурны...

Всегда, во всякое время и во всяком человеческом обществе есть общее всем людям этого общества религиозное сознание того, что хорошо и что дурно, и это-то религиозное сознание определяет достоинство чувств, передаваемых искусством... Так это было у всех народов: у греков, у евреев, у индусов, египтян, китайцев; так это было и при появлении христианства...

Великие предметы искусства только потому и велики, что они доступны и понятны всем. История Иосифа, переведенная на китайский язык, трогает китайцев. Такие же есть здания, картины, статуи, музыка. И потому если искусство не трогает, то нельзя говорить, что это происходит от непонимания зрителем и слушателем, а можно и должно заключить из этого только то, что это или дурное искусство, или вовсе не искусство.

Искусство тем-то и отличается от рассудочной деятельности, требующей приготовления и известной последовательности знаний (так что нельзя учить тригонометрии человека, не знающего геометрии), что искусство действует на людей независимо от их степени развития и образования, что прелесть картины, звуков, образов заражает всякого человека, на какой бы он ни находился степени развития.

Дело искусства состоит именно в том, чтобы делать понятным и доступным то, что могло быть непонятно и недоступно в виде рассуждений. Обыкновенно, получая истинно художественное впечатление, получающему кажется, что он это знал и прежде, но только не умел высказать...

В.Ф.Мартынов. Философия красоты

Человек издавна пытался уловить свет Вселенского совершенства не только с помощью мифологии, религии, но и искусства. Сущность искусства — в культе устойчивой гармонии, в глубочайшей жажде сопряжения микрокосма с Макрокосмом. И в этом плане художественные ценности можно рассматривать как универсальное средство гармонизации бессознательного и сознательного, инстинктивного и разумного. Развитие способности к сопереживанию, эмпатии, интроспекции помогает человеку овладевать спонтанной энергией иррациональных сил, преобразуя ее в "умные" эмоции (Л.С. Выготский) — эстетические чувства. Не случайно Шеллинг полагал, что красота встает на защиту духа, который одолевают страсти, она является главным оплотом в борьбе с природными влечениями, помогая укрощать низшие начала в человеке.

Принципиально важным является и тот факт, что с помощью искусства человек пытается управлять амбивалентностью мгновения. Время разрушает зримую красоту, вносит хаос, рождая боль, уничтожая уникальное многообразие мира. Общество с успехом овладевает пространством и, казалось бы, усиливает влияние на временной фактор. Но по сути, время остается для науки неподвластным и загадочным, вырывая человека из обжитого пространства, привычной константы существования. Временной поток бесследно растворяет уникальность каждой судьбы, подтачивая смысловое ядро человеческого бытия. С позиции Ничто роль индивида аннигилируется.

Мы уйдем без следа - ни имен, ни примет
Этот мир простоит еще тысячи лет.
Нас и раньше тут не было - после не будет
Ни ущерба, ни пользы от этого нет.

О. Хайам.

Искусство является единственным, адекватным человеческой неповторимости средством, величайшим изобретением, позволяющим остановить уникальность мгновения, сохраняя его первозданный аромат, его текучесть, трепетность и значимость. Искусство воскрешает прошлое в его многообразной полноте. Оно раздвигает временные рамки,

погружая индивида в открытость уникальных душевных проявлений, тепло человеческих эмоций, красочность впечатлений, экзистенциальный смысл. Время существования личности измеряется не количеством прожитых лет, но внутренней событийностью, интенсивностью, яркостью, глубиной переживаний, их смысловой направленностью, порождающих творческое отношение к бытию.

"Мера жизни не в ее длительности, а в том, как вы использовали ее: иной прожил долго, да пожил мало".

"Что такое прекрасное - этого я не знаю, хотя оно и заключено во многих вещах. Если мы хотим внести его в наше произведение, и особенно в человеческую фигуру... мы должны собирать все из разных мест. Нередко приходится перебрать две или три сотни людей, чтобы найти в них лишь две или три прекрасные вещи, которые можно использовать... Ибо прекрасное собирают из многих красивых вещей подобно тому, как из многих цветов собирается мед¹. Неудовлетворенность природным колоритом приводили Ш. Бодлера к желанию видеть луга раскрашенными в красный цвет, реки в золотисто-желтый, деревья — в синий. О. Уайльд сетовал на страшную грубость в природе, однообразии и полнейшую ее незаконченность. Поэтому не случайно искусство стремится к перевоссозданию реальности, расщеплению и переструктурированию элементов видимого мира с целью обнажения, выявления и переживания глубинных типов гармонии, многократного усиления звучания Абсолюта.

Постигая значимость многообразных проявлений мира, искусство укрепляет культурно-историческую, эмоциональную память, которая является основным условием совершенствования человека, утверждая его в эстетическом измерении мира. Животное не знает красоты, ибо оно "сейчас же забывает и для него каждое мгновение действительно умирает, погружаясь в туман и ночь и угасая навсегда... Человек может, пожалуй, спросить животное: "Почему ты мне ничего не говоришь о твоём счастье, а только смотришь на меня?" Животное не прочь ответить и сказать:

"Это происходит потому, что я сейчас же забываю то, что хочу сказать", — но тут же оно забывает и этот ответ и молчит, что нимало удивляет человека".

Синтез ограниченного и безграничного искусству удается воплощать потому, что художественный язык многозначен, многомерен, символичен. Известно, что первоначально греческий термин "символ" обозначал черепок, служивший знаком дружеских отношений. Расставаясь с гостем, хозяин вручал ему "гостевую табличку": он разламывал надвое черепок,

одну половину оставлял себе, а вторую отдавал гостю. И вот, когда десятки лет спустя потомок гостя появлялся в доме, его можно было опознать, соединив в единое целое половинки.

Опираясь на эту аналогию, можно сказать, что человек как единичное, особенное, уникальное существо представляет собой осколок, частицу бытия, которая интегрируется в единое целое, ощущает свою самодостаточность с помощью искусства. Художественное произведение указывает на бесконечно превосходящую видимый мир реальность и, в то же время, выявляет значимость, глубину сиюминутного, частного, фрагментарного, погружая в невыразимую тайну Целого.

В реальном процессе культурно-исторического развития искусство активно взаимодействует с религией, философией, моралью, иными формами сознания. Но в отличие от других сфер духовного постижения мира, которые фиксируют отдельные грани действительности, абстрагируясь от богатства уникального существования личности, беспредельности микрокосма, — искусство синтезирует мир, постигая его всесторонне, объемно; представляя реальность в ее полноте, тотальности; сохраняя и оберегая целостность человеческого восприятия, неповторимость индивидуального существования; интегрируя, одухотворяя, гуманизируя бытие; укрепляя смысловую значимость человеческой жизни.

Следует обратить внимание и на то обстоятельство, что далеко не всегда искусство воплощает мир гармоничный, совершенный. Существует мощный пласт художественной культуры, отражающий уродливое, низменное, "выворачивающий" реальность, доводящий до мыслимого предела абсурдность жизни.

Однако постижение многоликих проявлений, хаоса, вторжения распада, смерти в человеческое бытие позволяет высветить пути создания гармоничного мира, выявить реальную прочность его взаимосвязей, прозреть новые формы синтеза на основе разложения старых элементов, ощутить сакральное притяжение совершенных глубин Космоса. Ибо главная направленность художественного творчества не в умилении красивым, а в умении потрясать души, приводить в движение внутреннюю энергию личности во имя подлинной Красоты, во имя вневременного Единства и единого Вечного.

Мартынов В.Ф. Философия красоты. Минск, 1999. с.16-20.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які основні елементи релігії?
2. Які рівні релігійної свідомості Вам відомі?

3. Що таке релігійний культ і яка його структура?
4. Які Ви знаєте релігійні організації?
5. Які основні етапи еволюції релігії?
6. Що вивчає релігієзнавство?
7. Які основні функції релігії в суспільстві?
8. Які основні характерні риси мистецтва?
9. Чому мистецтво вважають дзеркалом культури?
10. Які основні види мистецтва?
11. Які основні функції мистецтва?
12. Що таке естетика?
13. Які Ви знаєте основні естетичні категорії?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Сутність релігії та її структура.
2. Віра як основний духовний компонент релігії.
3. Основні функції релігії в житті людини та суспільства.
4. Мистецтво як специфічна форма духовно-практичного освоєння світу.
5. Роль мистецтва в житті людини та суспільства.
6. Основні види мистецтва.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Релігія та її місце в системі культури.
2. Віра в духовному житті людства.
3. Релігія й наука: відмінності між релігійним та науковим сприйняттям світу.
4. Релігійні сюжети та образи в літературі та мистецтві.
5. Функції релігії в житті людини та суспільства.
6. Архітектура як вид мистецтва: художня мова архітектури.
7. Живопис як вид мистецтва.
8. Музика як вид мистецтва.
9. Театральне мистецтво.
10. Художня література як вид мистецтва.
11. Мистецтво і релігія.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізуйте сутнісні характеристики релігії.
2. Визначте, в чому вбачає витоки і значимість релігії в житті людини православний богослов О.Мень (за роботою “История религии”).
3. Визначте, чим, на думку О.Меня, загрожує духовній культурі втрата її релігійних основ (за роботою “История религии”).
4. Проаналізуйте, яку роль в пізнанні буття відводить О.Мень інтуїції та вірі (за роботою “История религии”).
5. Проаналізуйте, чим відрізняється релігійна і нерелігійна віра.
6. Яка з відомих Вам складових релігії – віра, віровчення, культ, організація – є визначальною? Чому Ви так вважаєте?
7. Дайте аналіз засад та передумов становлення релігії.
8. Дайте характеристику гносеологічних та психологічних засад релігійної свідомості.
9. Яка принципова різниця в поглядах на походження релігії представників світської науки і віруючих людей? Аргументуйте свою відповідь.
10. Проаналізуйте, як здійснюється вплив релігії на історичні події в суспільному житті.
11. Проаналізуйте основні концепції походження мистецтва.
12. Охарактеризувати роль мистецтва в житті суспільства та людини.
13. Проаналізуйте, в чому проявляється соціальна сутність мистецтва.
14. Дайте характеристику Вашого улюбленого виду мистецтва і аргументуйте свій вибір.
15. Проаналізуйте, які соціальні функції мистецтва найбільш актуальні в сучасному суспільстві.
16. Зіставити підходи до дійсності мистецтва і науки.

ТЕСТИ:

1. Відповідно до теорії англійського етнографа Е.Б.Тайлора, мінімумом будь-якої релігії є:

а) анімізм;	б) тотемізм;
в) фетишизм;	г) магія.

2. Виберіть правильне висловлювання:

- а) Релігія – інтуїтивний спосіб осягнення світу.

б) Релігія —один з елементів культури, що включає специфічний світогляд і світовідчуття, що відповідає поведінці та дії, заснованим на вірі у надприродне.

в) Обидва висловлювання правильні.

3.Виберіть правильне висловлювання:

а) Релігія намагається відповісти на запитання, чому існує світ.

б) Релігія звертається до внутрішнього світу людини в його граничному прояві: життя – смерть, добро – зло, блаженство – страждання.

в) Релігія прагне пізнати природу з позицій езотеризму й ірраціональності.

г) Усе перераховане.

д) Усе перераховане, крім в).

4.Соціолог, котрий вважав, що релігія створює та підтримує „соціальну спільноту”, це:

а) Ж. Мельє;

в) Е. Дюркгейм;

б) П. Гольбах;

г) Ф. Вольтер.

5.Який метод розуміння релігії протистойть богословсько-теологічному підходові?

а) історичний;

в) науковий;

б) філософський;

г) соціологічний.

6.Що є головним в богословсько-теологічному підході?

а) обґрунтування і захист релігійного віровчення;

б) доказ вічної цінності релігії;

в) ні один із варіантів;

г) перші два варіанти.

7.Яка зі складових частин релігії є основою:

а) віровчення;

б) віра;

в) культ;

г) організація.

8.Вищою формою релігійної організації є:

а) громада;

б) церква;

в) деномінація.

9.Одним з провідних представників біологічного підходу до релігії є:

а) З. Фрейд;

б) М.Вебер;

в) Л. Фейербах.

10.Одним з провідних представників соціологічного підходу до релігії є:

а) З. Фрейд;

б) М. Вебер;

в) Э.Дюркгейм.

11.Символ віри – це ...

- а) стислий виклад головних догматів певної релігії, безумовне виконання яких є обов'язком віруючого;
- б) беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення;
- в) вербальне звернення людини до Бога;
- г) обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви, віруючому передається Божа благодать.

12. Що таке обряд?

- а) сукупність символічних дій;
- б) реалізація віри в діях;
- в) об'єднання віруючих;
- г) релігійна організація.

13. Що називають вербальним звертанням людини до об'єкта своєї віри?

- а) символ;
- б) церкву;
- в) молитву;
- г) культ.

14. Здатність релігії своїми специфічними засобами й властивостями компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування – це:

- а) компенсаційно-терапевтична функція;
- б) світоглядна функція;
- в) легітимізуюча функція;
- г) дезінтегративна функція.

15. Реалізуючи цю функцію, релігія сприяє спілкуванню – це:

- а) регулятивна функція;
- б) комунікативна функція;
- в) світоглядна функція;
- г) дезінтегративна функція

16. Виконання релігією визначника ціннісної орієнтації особи, ролі певного світорозуміння, світовідчуття, світовідношення – це:

- а) комунікативна функція;
- б) інтегративна функція;
- в) світоглядна функція;
- г) регулятивна функція.

17. Здатність релігії бути засобом ідейного об'єднання, згуртування мас, індивідів та інститутів, спільністю єдиної віри, догм, сповідання – це ...

- а) комунікативна функція;
- б) інтегративна функція;
- в) світоглядна функція;
- г) регулятивна функція.

18. Виконання релігією різноманітних зв'язків між віруючими, засіб їхнього спілкування в межах єдиного віросповідання – це ...

- а) комунікативна функція;
- б) інтегративна функція;
- в) світоглядна функція;
- г) регулятивна функція.

19. Здатність релігії бути засобом регулювання поведінки людей, визначення певного типу (стереотипу) їхньої поведінки завдяки наявності в релігії певної системи норм і правил – це ...

- а) комунікативна функція;
- б) інтегративна функція;
- в) світоглядна функція;
- г) регулятивна функція.

б) інтегративна функція; г) регулятивна функція.

20. У чому полягає суть світоглядної функції релігії?

- а) задає „граничні” критерії, які уможливають осмислення світу;
- б) регулює стосунки, поведінку, вчинки, дії віруючих;
- в) у спілкуванні віруючих у межах релігійних спільнот і поза ними;
- г) у спілкуванні віруючих з Богом та між собою.

21. У чому полягає суть регулятивної функції релігії? а) задає „граничні” критерії, які уможливають осмислення світу; б) регулює стосунки, поведінку, вчинки, дії віруючих; в) у спілкуванні віруючих у межах релігійних спільнот і поза ними; г) у спілкуванні віруючих з Богом та між собою.

22. У чому полягає комунікативна функція релігії? а) задає „граничні” критерії, які уможливають осмислення світу; б) регулює стосунки, поведінку, вчинки, дії віруючих; в) у спілкуванні віруючих у межах релігійних спільнот і поза ними; г) у спілкуванні віруючих з Богом та між собою.

23. Яка з функцій відображає психологічні можливості релігії у знятті негативних наслідків життєвих стресових ситуацій релігії?

- а) терапевтична; в) комунікативна;
- б) регулятивна; г) світоглядна.

24. Яка точка зору на сутність мистецтва належить Шіллеру?

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз “інстинкту прикрашання” з метою статевого приваблення; “незацікавлена” вільна гра творчих сил людини;
- в) забава;
- г) засіб очищення від афектів – “катарсис”;
- д) засіб досягнення душевної гармонії.

25. Яка точка зору на сутність мистецтва належить Ч.Дарвіну?

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз “інстинкту прикрашання” з метою статевого приваблення; “незацікавлена” вільна гра творчих сил людини;
- в) забава;
- г) засіб очищення від афектів – “катарсис”;
- д) засіб досягнення душевної гармонії.

26. Яка точка зору на сутність мистецтва належить Аристотелю?

- а) імітація природи (мімесис);

б) вираз “інстинкту прикрашання” з метою статевого приваблення; “незацікавлена” вільна гра творчих сил людини;

в) забава;

г) засіб очищення від афектів – “катарсис”;

д) засіб досягнення душевної гармонії.

27. Яка точка зору на сутність мистецтва належить Гете?

а) імітація природи (мімесис);

б) вираз “інстинкту прикрашання” з метою статевого приваблення; “незацікавлена” вільна гра творчих сил людини;

в) забава;

г) засіб очищення від афектів – “катарсис”;

д) засіб досягнення душевної гармонії.

28. В якій сфері духовного життя переважає інтуїтивно-емоційний спосіб осягнення дійсності?

а) науці;

б) філософії;

в) політиці;

г) мистецтві.

29. Які з перерахованих рис характеризують мистецтво як сферу духовного життя:

а) доказовість та здатність до досвідної перевірки;

б) інтуїтивно-емоційний спосіб осягнення дійсності;

в) об’єктивний характер відображення дійсності;

д) домінування віри;

г) наявність вимислу та умовності;

д) створення художніх образів.

30. Яка з функцій мистецтва виражає прагнення до вирішення загадок буття, усвідомлення стану світу та положення людини у ньому?

а) світоглядна;

б) пізнавально-евристична;

в) інформаційно-комунікативна;

г) виховна;

д) суспільно-перетворююча;

е) гедоністична.

31. Яка з функцій мистецтва сприяє формуванню цілісної особистості, структури відчуттів та думок людей:

а) світоглядна;

б) пізнавально-евристична;

в) інформаційно-комунікативна;

г) виховна;

д) суспільно-перетворююча;

е) гедоністична.

32. Яка з функцій мистецтва виражає здатність художнього твору і художньої творчості приносити людині безкорисливу радість та задоволення?

а) світоглядна;

б) гедоністична;

- в) інформаційно-комунікативна; г) виховна;
д) суспільно-перетворююча; е) пізнавально-евристична.
- 33. Які з видів мистецтва належать до образотворчих?**
- а) архітектура; б) театр;
в) музика; г) живопис;
д) графіка; е) скульптура;
ж) декоративне мистецтво.

ЛІТЕРАТУРА:

- Борев Ю. Эстетика. М., 2002.
- Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. Вып. 1-2. М., 1988.
- Власов В.Г. Стили в искусстве. Словарь. Т.1. СПб., 1995
- Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. К., 2004.
- Левчук Л.Т. та ін. Естетика. К., 1997.
- Релігієзнавчий словник. За ред. А.Колодного. К., 1996.
- Релігієзнавство. Навч. посібник. За ред. С.А.Бублика. К., 1998.
- Религия в истории и культуре. Под ред. М.Г. Писманика. М., 2000.
- Эстетика. Под. ред. А.А.Радугина. М., 2002.
- Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. М., 1985.

ТЕМА 3: КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА

Зміст теми: 1. *Поняття культурної динаміки.* 2. *Основні концепції походження культури.* 3. *Механізми культурної динаміки.* 4. *Схеми культурно-історичного процесу.*

Поняття культурної динаміки

Культура як цілісність за своєю сутністю не є статичним утворенням. Її існування – це безперервний процес *змін та перетворень*. Істотні зміни, що відбуваються в культурі, не завжди можна пояснити соціальними причинами. Сучасна культурологічна наука і досі чітко не пояснила той факт, чому культура не переставала розвиватися в найкритичніші періоди тієї чи іншої епохи. Вона продовжувала розвиватись в умовах гострої кризи рабовласницького і феодального суспільства, а також у роки фашистських диктатур та тоталітарних режимів.

Традиційно під культурними змінами розуміють будь-які трансформації в культурі, незалежно від їх глибини та спрямованості. Термін “динаміка” (від гр. – сила) використовується в природничих науках, зокрема - фізиці. В культурології *під культурною динамікою розуміють зміни, що відбуваються в культурі під впливом зовнішніх та внутрішніх сил*. Характерними ознаками таких змін вважаються цілісність, спрямованість, періодичність та наявність певних тенденцій.

Поняття “культурна динаміка” є одним із основних термінів сучасної теорії культури. Досить часто це поняття вживається як рівнозначне поняттю “культурні зміни”, проте в контексті наукових досліджень їх доцільно розрізняти. Поняття “*культурні зміни*” характеризується широким змістом, що ускладнює можливість його чіткого визначення.

Процеси культурної динаміки найбільш адекватно інтерпретуються як *розвиток*. Культурний розвиток зумовлює зміни матеріальних та духовних складових культури, внаслідок яких відбувається повна трансформація структурних утворень культури або часткове зникнення деяких культурних елементів та зв'язків.

В сучасній культурології накопичено значний арсенал ідей та концепцій, що дозволяють здійснити науково-філософську інтерпретацію поняття “культурна динаміка”, виходячи з різних гносеологічних позицій. Подібний методологічний плюралізм та широкий діапазон теоретичних досліджень дозволяє зробити висновок про відсутність в науковій теорії єдиних підходів до розуміння сутності та механізмів культурної динаміки.

Одним із загальноновизнаних видів соціальної та історичної динаміки культури є *культурогенез*. Сутність культуурогенезу виражається в процесі постійного саморозвитку культури, що здійснюється внаслідок трансформації вже існуючих форм і систем та шляхом народження нових феноменів, які не існували в культурі раніше. Культурогенез не вичерпується лише фактом виникнення культури, це процес постійного розвитку та модернізації культурних феноменів.

Структурно в культуурогенезі можна виділити *декілька компонентів*:

- генеза культурних форм;
- моделювання історико-культурного процесу;
- формування нових культурних систем, що утворюються людськими спільнотами;
- історичні типи культурних систем, які різняться специфічними ціннісними орієнтаціями та нормами.

Слід зауважити, що проблеми *історичної генези культури* та її окремих вузькоспеціалізованих галузей вивчали історики, соціологи, етнографи, археологи та інші дослідники, проте загальна теорія культуурогенезу стала предметом наукового дослідження відносно недавно.

Однією із найбільш складних проблем, що пов'язана із культуурогенезом, є *проблема походження культури*. Вона розроблялась багатьма теоретиками культури, серед яких – Г. Спенсер, Л. Морган, Е. Тейлор, Дж. Фрезер, З. Фрейд, Ф. Енгельс, К. Маркс, Й. Хейзінга та інші. Незважаючи на принципову несхожість методологічних установок та загальнотеоретичних положень, всі теорії об'єднують бажання дати відповідь на питання: „*Що стало причиною культуурогенезу?*“, „*Як в природному світі виник якісно новий феномен – культура?*“ та „*Що може розглядатися в якості першоджерела культури?*“

Аналізуючи можливі причини культуурогенезу, більшість дослідників дотримуються думки, що його основною причиною є потреба в адаптації пралюдської спільноти до динамічних умов її природного існування. Процес адаптації здійснюється шляхом створення нових форм діяльності людей та соціальної взаємодії.

Стосовно питання про першоджерело, механізми утворення і сутність культури в культуурології сформувалося справжнє розмаїття теорій: психологічні, антропологічні, соціокультурні. Незважаючи на глибину теоретичних обґрунтувань, жодна із існуючих теорій не отримала статусу загальноновизнаної. До кола найбільш відомих можна

віднести *трудова, психоаналітичну та ігрову* концепції походження культури.

Основні концепції походження культури

Трудова концепція походження культури

Трудова концепція походження культури розроблена в рамках *марксистської* філософської традиції. Основна ідея цієї теорії представлена в роботі *Ф. Енгельса* “*Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину*”. Вивчаючи проблему походження культури, марксистки підкреслюють виключне значення *праці* в процесах культуротворення. Теза про діяльнісну природу культурогенезу дозволяє розглядати працю в якості своєрідної опосередковуючої ланки між тваринним світом і світом людей. Саме праця виводить людину за межі суто природного існування, відкриваючи перед нею горизонти культури.

Праця – це цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє із природою, використовує її в своїх цілях. Як цілеспрямована діяльність, праця, власне, і починається із виготовлення *знарядь праці*. Звичайно, простежити виникнення “самого першого” знаряддя праці так же неможливо, як і простежити появу “самої першої” людини. Проте, в межах трудової концепції робиться припущення, що систематичне використання пралюдьми різних предметів природи в якості засобів забезпечення життєдіяльності поступово приводило до вибору серед багатьох однорідних предметів найбільш зручних по формі і ефективних у використанні. Згодом пралюди перейшли до *цілеспрямованого* пошуку відповідних предметів, в їх мозку сформувались “*образи*” конкретних природних знарядь. Наступним кроком був процес їх успішного вдосконалення, що стало своєрідною передумовою для цілеспрямованого створення штучних знарядь праці, які і стали *першим неприродним феноменом*.

Виготовлення знарядь праці є фундаментальною умовою для виникнення культури. В процесі виготовлення знарядь праці ускладнюється зміст самої праці. Завдяки цьому розвиваються здібності людини, відбувається поступове формування людської *свідомості*, виникає потреба в передачі інформації. Важливим моментом цього процесу стає поява *мови* як засобу спілкування, яка відкриває нові можливості для спільної трудової діяльності. *Спільна діяльність* породжує нове середовище – *людське суспільство і культуру*.

Отже, теза про діяльнісну природу культурогенезу пов’язана з ідеєю, що саме праця, виготовлення знарядь праці є тим стрижнем, на-

вколо якого кристалізуються передумови для майбутнього культурного розмаїття. Діяльнісний підхід акцентує увагу на людському факторі в розвитку культури і трактує культуру як спосіб життєдіяльності людини, процес реалізації людських потенцій. За таких умов культура розуміється як *концентрований, організований досвід людства*, як процес, в якому відбувається розкриття сутнісних характеристик людського суспільства. Така інтерпретація культури ґрунтується на її *аксіологічних* вимірах, коли культура розуміється як показник людяності, міра гуманізації природи.

Трудова концепція вважається однією із *найбільш змістовних та теоретично обґрунтованих*. Проте сучасна наука і філософія представили цілу низку питань стосовно культурогенезу, на які з позицій означеної концепції відповісти важко або ж і неможливо.

Серед самих складних є питання стосовно співвідношення: людина – праця, праця – свідомість. В якому смислі можна говорити про людину як продукт праці, якщо сама праця склалася саме в процесі антропосоціогенезу? На якому етапі можна говорити про працю як цілеспрямовану діяльність? В трудовій концепції походження культури міститься логічна суперечність. Всі принципові складові культурогенезу: праця, свідомість, людина, соціальність – формуються одночасно, виступаючи *воднораз і передумовами, і наслідками*. Ця суперечність залишається невирішеною і для сучасної культурологічної думки.

Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда

З. Фрейд є основоположником філософської концепції психоаналізу, особливістю якої було відкриття сфери позасвідомого. Розглядаючи проблеми культурогенезу, З. Фрейд виступив із критикою основних положень трудової концепції та розробив власну концепцію походження та сутності культури. Проблемам культури присвячено чимало праць філософа, серед них “Тотем і табу”, “Сон і міф”.

В основу концепції походження культури З. Фрейдом покладено гіпотезу про виключний вплив *позасвідомих імпульсів* на поведінку людини та визнання *антагонізму* між природним началом в людині і культурою. Основою для даної гіпотези стали результати досліджень психіки людини. Такі дослідження дали можливість виділити в психіці людини *три рівні*:

- сфера *Воно* - позасвідомі імпульси, що виходять із біологічних інстинктів та потягів людини;
- сфера *Я* - розум, свідомість, що намагається пристосувати людину до реальних умов життя;
- сфера *над-Я* - соціокультурна реальність, внутрішній центр людини, втілюється в суспільних нормах і заходах.

Сфера позасвідомого трактується З. Фрейдом в якості особливої *ірраціональної* сили, що обумовлена могутньою енергією *лібідо*. Лібідо (від лат. – бажання, потяг) – це енергія бажань, статевих інстинктів, яка в силу своєї асоціальності не може отримати прямої реалізації і тому витісняється в сферу позасвідомого, проте постійно провокує людину. Засобом плідного вирішення асоціальних бажань лібідо є *сублімація* - процес заміни заборонених потягів цілями більш “високими”, саме на досягнення яких і розтрачається енергія лібідо.

Культура, за З. Фрейдом, ґрунтується на *відмові* у задоволенні бажань позасвідомого і існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Сублімація імпульсів лібідо є *таємницею культурної творчості*. Лібідо виступає рушійною силою людської історії. Культура, за його визначенням, охоплює, по-перше, усі накопичені людьми знання і уміння, по-друге, усі інститути для впорядкування людських відносин. В цілому Фрейд оцінював культуру *негативно*, вважаючи її механізмом соціального придушення свободи людини.

Вивчаючи з позицій психоаналізу особливості життєдіяльності архаїчних племен, зокрема *табу* і *тотемізм*, Фрейд робить висновок, що в їх заборонному значенні смисл табу полягає у *стримуванні біологічних інстинктів* в людині. Поступове розгортання системи заборон компенсує втрату людиною тваринних імпульсів. Саме табу визначається З. Фрейдом в якості першого основного регулятора усіх сторін суспільного життя людей, свідченням відриву людини від природи. З. Фрейд приходить до висновку, що прогресивний розвиток культури, безумовно, веде до обмеження природи людини та посилення почуття провини в силу неможливості реалізувати свій біологічний потенціал. Таким чином, прогрес культури не робить людину щасливою, а навпаки – значною мірою викликає в неї невротичні стани.

Найбільш культурні люди, за Фрейдом, – це найбільш подавлені, у котрих через виховання – “витіснення” неприйнятні для суспільства потяги були усунені зі свідомості у підсвідоме. Уся художня творчість живиться *подавленням лібідо*, проявом підсвідомого. Це знайшло свій вираз в роботах З.Фрейда про Есхіла, Софокла, Шекспіра, Леонардо да

Вінчі, Мікеланджело, Гете, Достоевського. В статті “*Невдоволеність в культурі*” Фрейд застерігав культуру від надмірності обмежень, умовностей і заборон. Він оспівував “природну людину”, услід за Ж.-Ж.Руссо. Культура має поступитися місцем віталізму, життєвій енергії.

Фрейдистська методологія пізнання сутності культури широко використовувалась його послідовниками, зокрема Е. Фроммом, К.Г. Юнгом. Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда зазнала чисельних нарікань, її називали “міфологічною”, ненауковою. Основні положення фрейдистської теорії культури носять здебільшого *гіпотетичний* характер.

Ігрова концепція походження культури Й. Хейзінги.

В сучасній культурології існує чисельна кількість теорій, які досліджують ігровий аспект культурного буття. Слід зауважити, що на ігровий компонент в культурі вказував ще античний філософ Платон, а згодом – І. Кант, Е. Фінк, Г. Гадамер, Ф.Шіллер, романтична школа Йєни. Вони виступали проти безсистемної плюралістичної трактовки культури свого часу, коли її розглядали як конгломерат моральних, релігійних та політичних форм. Так, Ф.Шіллер писав, що не можна замикати культуру в рамки розуму, цілком ігноруючи почуття і переживання людини.

Проте найяскравішого звучання “*ідея гри*” отримала у голландського філософа Й. Хейзінги. Саме йому належить класична концепція ігрової генези культури, яка викладена в роботі “*Homo ludens*” (“Людина граюча”). В основу цієї концепції покладено ідею про сутність та значення гри як джерела культури. Й. Хейзінга спробував проаналізувати поняття культури, виходячи із наявності в ній ігрового елементу. На його думку, *сама гра, а не праця* була формоутворюючим фактором людської культури.

За Й. Хейзінгою, гра – це найбільш глибинна форма вираження життя. Сутність гри неможливо визначити за допомогою фізичних чи біологічних досліджень, також її неможливо звести до процесу звільнення надлишкової енергії чи до інстинкту “наслідування”. Гра відноситься до сфери *ірраціонального* тому, що вона охоплює і тваринний, і людський світи. Завдяки цьому факту гра не може бути обґрунтованою раціональним шляхом, вона носить *надлогічний* характер. Існування гри не можна пов’язати із жодним із ступенів людської культури чи з

будь-якою формою світогляду. Й. Хейзінга трактує гру як сталу величину, що *передує культурі*, а потім супроводжує та визначає її.

Він виділяє ряд *ознак* гри, найсуттєвішою з яких є *свобода*. Гра не може мати примусовий характер, інакше втрачається її сутність. Не менш важливими рисами гри можна назвати: *обмеженість* – гра здійснюється в конкретному місці та часі, її сенс полягає в ній самій; *напруженість* – намагання виграти та інші риси.

Отже, гра, з точки зору Й. Хейзінги, – це своєрідна *свободна діяльність*, що усвідомлюється як феномен, здатний повністю оволодіти гравцем та обмежити його життя правилами. Гра – це *всеохоплюючий* спосіб людської діяльності, універсальна категорія людського існування. За своєю сутністю вона є структурною основою для формування людської діяльності. Культура виникає та розгортається в грі, носить ігровий характер.

Ігровий елемент присутній на *усіх етапах* розвитку людської культури, починаючи з архаїчних часів. Будь-який вид людської діяльності прагне виразити себе через гру. Слід зауважити, що гра сама по собі од самого початку знаходиться *поза моральними вимірами*. Вона не має моральних ознак. Моральність чи аморальність формується в залежності від того, дотримуються чи не дотримуються правил гри. Саме моральність є свідченням того, що в грі дотримуються правил.

Ігрова концепція культури *оптимістична*, оскільки гра не має кінця. Справжня гра виключає усяку пропаганду, адже інтерес гри у ній самій. Люди, що ламають правила гри, являють для культури найбільшу небезпеку, оскільки абсолютизують або своє Я, або своє Ми. Вони прагнуть нав'язати культурі свої правила гри, що веде до насильства. Яскравим прикладом такого ставлення до культури є німецький фашизм.

Говорячи про культуру ХХ століття, Й. Хейзінга підкреслює, що в ній відбувається майже повна *втрата ігрового елементу*. Наслідком цього є ознаки *занепаду* культури. Відсутність справжніх форм гри деформує культуру, втрачається рівновага між духовними та матеріальними цінностями. Відбувається ірраціоналізація культури, людина відвертається від розуму та повертається до інстинкту. Основою для успішного розвитку культури має бути збереження в ній ігрового виміру.

Концепція ігрової генези культури Й. Хейзінги, незважаючи на високий рівень теоретичного обґрунтування, носить *гіпотетичний* характер. Ігровий підхід заснований на аналогії і спрямований на уточнен-

ня характерних рис культури, але не на розкриття самого феномену культури і закономірностей її розвитку. Прихильники ігрового підходу прямо говорять про відсутність закономірностей в розвитку культури. Культура завжди грає - іноді більше, іноді менше.

Механізми культурної динаміки

В якості *фундаментальних механізмів*, що зумовлюють культурну динаміку, розглядаються не ідеї та інтереси людей, а *об'єктивна необхідність адаптації* суспільства та культури до динамічних зовнішніх та внутрішніх ситуацій.

Поряд із об'єктивною необхідністю, в якості основних механізмів культурної динаміки культурологи виділяють своєрідні *загальні передумови*, які спричиняють динамічні трансформації культури. Структура та природа цих механізмів суттєво різняться в залежності від теоретичних уподобань того чи іншого дослідника.

Відомий американський соціолог *Т.Парсонс* (1902-1979) аналізував динаміку культури в межах структурно-функціонального підходу і розробив теорію "*людської дії*", що включає культурну, соціальну, особистісну та органічну системи, які знаходяться в стані взаємного обміну. Цей взаємний обмін розглядається на рівні *дії-діяльності*: людина спрямована на функцію досягнення мети; при цьому соціальна підсистема забезпечує її інтеграцією дій в діяльність суспільства, а культура пропонує найбільш загальні взірці дій, принципи вибору цілей, пропонує цінності, вірування, знання, символічні засоби тощо. Соціальні і культурні зміни обумовлені процесами обміну інформацією та енергією, що відбуваються між соціальними системами.

Джерелом культурних трансформацій може бути надлишок або нестача інформації при обміні між системами. Деякими культурологами в основу культурної динаміки закладено принципи нерівномірного розвитку різних галузей та структурних одиниць культури. Так, П.Сорокін звертав увагу на відсутність рівноваги між знанням та незнанням, між різними рівнями та засобами людського сприйняття світу. Оригінальне розуміння основних механізмів культурної динаміки належить *Ф.Ніцше*.

Аполонівське та діонісійне в культурі.

Ф.Ніцше є одним із самих яскравих представників *філософії життя*, що сформувалася як філософський напрямок в кінці XIX століття. Тема культури була однією із основних в філософії Ф.Ніцше. Дослідженням історії європейської культури він займався протягом всього

життя. Вперше Ф.Ніцше сформулював одну із самих фундаментальних опозицій культури – протистояння аполонівського та діонісійного начал – в роботі “*Народження трагедії з духу музики*”.

Розкриваючи сутність культурної динаміки, Ф.Ніцше представляє дві відправні точки буття: *аполонівське* і *діонісійне*, що символізують собою протилежні та суперечливі полюси єдиної культури. Існування даних культурних полюсів пов’язане із боротьбою та примиренням принципово різних за своєю сутністю світовідчуттів. На думку Ф.Ніцше, істинна культура, взірць якої він вбачає в досократівській Греції, пов’язана з визнанням *рівноправності двох начал*. Проте європейська культурна традиція, вважає Ніцше, в процесі свого становлення стала на шлях витіснення діонісійного начала аполонівським. Щоб розкрити, в чому полягає сутність аполонівського і діонісійного начал в культурі, доцільно звернутися до давньогрецької міфології. Боги Аполон і Діоніс в античній міфології – протилежні символічні образи.

Аполон – син Зевса, бог Сонця, світла, покровитель мистецтва, поезії та музики. Він символізує повне відчуття *міри та самообмеження*. Саме в образі бога Аполона знайшли своє вираження *раціональність, порядок та критичне сприйняття світу*. Аполона вважають генієм гармонії світла та краси. Проте в цій величавій гармонії відсутні тепло і переживання. Аполонівське начало *позбавлене душевності та співчуття*, воно є втіленням принципу *індивідуалізму*, тому тут, поряд з естетичною необхідністю краси, поставлена вимога: “пізнай самого себе”. Аполонівське начало звільняє культуру від ілюзорного та містичного, надає їй умосяжної *впорядкованості*.

Діоніс – син Зевса, бог рослинництва, виноградної лози, вина та виноробства. Він символізує *чуттєвість і екстаз*, з ним пов’язані радість та веселощі. Знаряддя Діоніса є сп’яніння, що *пробуджує душу, виводить її за межі усталених форм та порядку*, де розкривається новий світ, найбільш адекватним вираженням якого є музика. Діонісійне розкриває *глибинні хаотичні імпульси* в культурі. В діонісійній культурі всі форми ілюзорні. Будь-яке намагання упорядкувати, оформити, закріпити буття сприймається як помилка. Все, що досягається раціонально, розглядається як пародія на буття. Сутність діонісійного начала – *ірраціональна*. Діоніс підриває індивідуалізм в культурі, породжує сумнів в сприйнятті існуючих форм та образів світу. В діонісійній культурі виникає потреба в виході за межі всіх форм, саме тут стають можливими переродження та оновлення, ритм яких неможливо досягнути раціонально.

На думку Ф.Ніцше, європейська культура до середини XIX ст. визнавала пріоритет аполонівського начала, що втілювалося в раціоналізмі, становлення якого починається з античного філософа Парменіда. Але культура не може обмежуватись лише світлим, аполонівським началом; в її глибинах, за Ніцше, криються ірраціональні виміри, які в часи античності символізував бог Діоніс. В гармонії аполонівського і діонісійного начал Ф.Ніцше вбачав *ідеал мистецтва*, він проголосив необхідність реабілітації культурою XX століття діонісійного начала.

Теорія пасіонарності Л.Гумільова

Оригінальна теорія культурно-історичної динаміки створена істориком, етнологом, культурологом, філософом, представником російського космізму Л.Гумільовим (1912-1992) на основі концепції *пасіонарності*. Його культурологічні ідеї виражені в роботах “Этногенез и биосфера Земли», «Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации», «Этносфера: история людей и история природы» та ін. Одна з головних категорій його концепції – “етнос”, котру він розглядає двояко: як соціокультурну спільноту і як форму внутрішньої диференціації виду *Homo Sapiens* в залежності від географічних умов життя та господарської діяльності. Л.Гумільов вважав, що виникнення нових етносів обумовлено космічними енергетичними (пасіонарними) поштовхами, які породжують “*пасіонаріїв*”. Вони є носіями нових генетичних ознак, що виникають в результаті мутацій. Внаслідок цього їм притаманний *пасіонарний дух* – високі прагнення, здатність в ім’я реальної або ілюзорної мети жертвувати життям, як своїм, так і інших, для її реалізації. *Пасіонарний дух надає етносу історичної динаміки*, активності, наслідком чого є успішні завойовницькі війни, створення держави, розквіт мистецтва, тобто в результаті цього сплеску пасіонарної напруги з’являється *нова культура*. При цьому відбувається або поглинання ряду суміжних культур, або ж розширення ареалу за рахунок неокультурених територій, або ж поєднання обох процесів. Усі етноси проходять декілька *стадій розвитку*: виникнення і підйом, викликані пасіонарним поштовхом; фаза апогею етнічної активності, котра супроводжується суперництвом всередині етносу; фаза розсіювання пасіонарної енергії, її кристалізації в пам’ятках культури та мистецтва; фаза життя етносу “за інерцією”; фаза незворотньої деградації етносу і обивательського спокою. Поступово пасіонарна енергія розтрачається в історичній діяльності, і етнос знову розчиняється у природному і соціальному середовищі, поглинається іншими цивілізаціями, що піднімаються і часто безслідно зникають, входячи в склад іншого суперет-

носу. Життєвий цикл етносу складає приблизно 1200-1500 років, за які він розвиває свою культурну традицію.

За Гумільовим, російський етнос приблизно на 500 років молодший західноєвропейських народів. Тому, як би росіяни не прагнули відтворити європейські форми життя, вони не зможуть досягти такого життєвого рівня і форм буття, що характерні нині для Заходу, який знаходиться у інерційній фазі і належить до іншого суперетносу. Можна зробити спробу увійти в його склад, але тоді платою буде відмова від власних традицій і наступна асиміляція. Погляди Л.Гумільова певною мірою перегукуються з класичними теоріями локальних цивілізацій М.Я.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, які будуть розглянуті нижче.

Схеми історико-культурного процесу

Значний досвід дослідження сутності та визначення основних схем культурного розвитку мають культурологи, які працювали в рамках еволюціоністських і неоеволюціоністських напрямків. Теоретики еволюціонізму (Спенсер, Морган, Тайлор) розуміли культуру як сукупність процесів адаптації людей, які організувалися в суспільства, до умов їх природного існування. До основних ідей *класичного еволюціонізму* відносяться: *спрямованість* руху людського суспільства і культури від простого до складного та *закономірність* культурного розвитку.

Еволюційна форма культурної динаміки є послідовним ускладненням соціокультурного життя з необхідним підвищенням рівня його організації. На формування ідей еволюціонізму вплинули досягнення природничих наук, особливо біології, зокрема відкриття *Ч.Дарвіном* (1809-1882) еволюційних закономірностей зміни живих організмів, що привело відповідно і до формування *еволюціоністської концепції культури*. Найбільш яскравими представниками еволюціонізму в культурі стали *Г.Спенсер* (1820-1903) і *Е.Тайлор* (1832-1917). Спенсер у своїй фундаментальній праці “Засади соціології” здійснив системний аналіз біологічного і соціального організмів, доводячи аналогію їх зародження і розвитку, розглянув розвиток культури як частину незворотного процесу еволюції, що проявляється в ускладненні та вдосконаленні первісно примітивних культурних систем. Тайлор визначав культуру як “загальне удосконалення людського роду шляхом вищої організації окремої людини і цілого суспільства”.

Виділяють *три типи* еволюціоністських концепцій: однолінійну, універсальну та багатолінійну.

Концепції *однолінійної* еволюції реалізувалися в лінійній схемі історичного процесу, зокрема її представниками можна вважати *Гердера*, Г.Гегеля, К.Маркса. Філософія культури усього XIX століття знаходилась під великим впливом представника німецької класичної філософії *Г.Гегеля* (1770-1831). Він ввів поняття “світового розуму”, “світового духу”, що ототожнювався з Богом, “абсолютної культури” як *кінцевої мети* розвитку людства на шляху оволодіння “абсолютною ідеєю”, “абсолютним знанням”. Він визначав культуру як *поступовий* вияв творчої сили “світового розуму”, який проходить різні стадії самопізнання, прагнучи досягти через діалектичну боротьбу протилежностей “абсолютного знання”. До лінійної моделі історичного розвитку суспільства слід віднести також *марксистську концепцію формацій*, яка розглядає культурно-історичний процес як сходження від однієї формації до іншої на шляху прогресу. Таким чином, фактично лінійна модель визнає, що шлях культури – це поступальний рух від дикунства до цивілізації, в процесі якого більш складні культурні елементи заперечують існування попередніх, які характеризуються як менш досконалі. Світова культура має *загально визнану* мету, що обумовлює поступовий розвиток і розквіт *єдиного культурного цілого*.

Ідея універсальної еволюції полягає в виявленні глобальних змін, що носять форму розвитку. *Теорія багатолінійної еволюції* пов’язана із визнанням можливості багатоманітних, приблизно рівноцінних напрямків соціокультурного розвитку, що значно ускладнює можливість визначення загальних законів еволюції. Еволюційні концепції мають значне коло прихильників, проте поступально-лінійний вектор розвитку не розкриває всіх механізмів культурної динаміки. Зазвичай поступально-лінійний вектор розвитку культури доповнюється фазовими або циклічними змінами, які можуть трансформуватися в розвиток *по колу* або в *хвильовий* розвиток.

Прихильники *кругової* моделі Дж. Віко, А.Тойнбі, О.Шпенглер та інші вважають, що суть історико-культурного руху – це круговороти, рух по колу, або існування декількох ізольованих один від одного культурних кругів. В межах цієї моделі історії дослідники культурних процесів підкреслювали схожість між соціокультурними явищами та життєвими циклами. Зокрема, повторюваність розглядається в якості основної риси існування всього живого. Історія культури – це історичне буття різноманітних культурних форм, кожна із яких є абсолютно

унікальним та *неповторним* утворенням. Детальніше це питання буде розглянуто в розділі “Класичні теорії цивілізації”.

Хвильова модель розвитку культури була розроблена Питиримом Сорокіним (1889-1960). Він, виходячи з *чуттєвого* і *надчуттєвого* сприйняття людини, вибудовує своє розуміння соціокультурної динаміки. Беручи за основу *ціннісний підхід* і визначаючи у відповідності з ним культуру як “єдність..., усі складові частини якої пронизані одним основоположним принципом, виражають одну і головну цінність”, Сорокін виділяє періоди чуттєвого і надчуттєвого світосприйняття, що змінюють один одного. В залежності від того, *яка цінність домінує*, він поділяє усі культурні надсистеми на три типи: ідеаціональний, чуттєвий та ідеалістичний. Якщо переважає *ідеаціональна культура*, то вищою цінністю в ній стає Бог і віра, а до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей формується байдуже чи негативне ставлення. Прикладами такого типу є середньовічна культура, культура брахманської Індії, буддійська і лаоїтська культури, грецька культура з VIII по кінець VI століття до н.е.

У *чуттєвій культурі* переважає цінність почуттів: сенс має тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо дотиком. Формування її починається в XVI столітті і досягає свого апогею в середині XX століття. Цінності релігії, моралі, інші цінності ідеаціональної культури витісняються немовби на периферію суспільної свідомості і набувають відносного характеру: вони або заперечуються, або люди до них зовсім байдужі. У такій культурі пізнання стає еквівалентом емпіричного знання, представленого природничими науками, які витісняють релігію, теологію і навіть філософію.

Ідеалістична система культури, на думку П. Сорокіна, займає *серединне* положення між ідеаціональною і чуттєвою. Її цінності – це цінності розуму, що раціоналізує об’єктивну реальність. Прикладом може служити західноєвропейська культура XIII—XIV сторіч, а також давньогрецька культура V – IV ст. до н.е.

Останнім часом все більш популярним стає *синергетичний підхід*. Синергетика – це новий напрямок міждисциплінарних досліджень. Об’єкт синергетики - процеси самоорганізації в різних системах: фізичних, хімічних, біологічних, кліматичних тощо. Засновники синергетики - бельгійський вчений, лауреат Нобелівської премії з хімії *І.Р.Пригожин* та німецький фізик *Г. Гакен*. Синергетичний підхід застосовується і в культурології для дослідження історико-культурних реалій. Хоча застосування синергетики до інтерпретації складних фе-

номенів культурного розвитку поки що носить характер *гіпотези*, проте він дає плідну можливість по-новому розкрити механізми соціокультурних змін. Згідно синергетичному підходу, культура постає перед нами у вигляді *нерівноважної відкритої нелінійної самоорганізуючої системи*. Нелінійність системи означає *множинність шляхів її еволюції*. В процесах самоорганізації виявляється амбівалентна природа *хаосу*, який може виступати як руйнуючим, так і *творчим* началом. В ситуаціях, коли система досягає певного критичного рівня, вона стає *нестійкою* - в ній виникає як мінімум два і більше можливих напрямків розвитку, *станів-атракторів*. Цей стан системи називається точкою *біфуркації* або *поліфуркації*. І. Пригожин підкреслював, що поблизу точок біфуркації випадковість, окремі малі *флуктуації* (випадкові відхилення) можуть відігравати досить суттєву і навіть визначальну роль у визначенні долі системи. Тобто поблизу точок біфуркації, що відкривають поліваріантність розвитку системи, *вирішальну* роль починає відігравати *випадковість*. Виходячи з такого розуміння динамічних процесів впливає, що таким складноорганізованим системам як культура, *не можна нав'язувати* траєкторії їх еволюції. Синергетика формує уявлення про *альтернативність, поліваріантність* шляхів розвитку складних систем. Це потенційно дає можливість *вибору* таких варіантів подальшого розвитку культури, які відповідали б цілям і інтересам людства і не були б згубними для природи.

Таким чином, якщо у ХІХ столітті конструктивною основою світогляду виступала *біологічна* наука (на її основі, наприклад, сформувався еволюціоністський погляд на культуру), то сьогодні подібну роль виконують *математичні* моделі, що розробляються в рамках синергетики. Вони вносять нове розуміння у можливості поведінки складноорганізованих систем, в тому числі і культури, і можливих способів управління ними. Синергетичні ідеї при дослідженні історико-культурного процесу застосував Ю. Лотман (у своїй роботі “Культура і взрив»).

Оригінальна інтерпретація культурної динаміки представлена теоретиками *постмодерністської* традиції. Постмодерністська модель соціокультурних процесів ґрунтується на ідеї неупорядкованого розповсюдження культурних процесів, які за своєю суттю позбавлені напрямку і регулярності: це своєрідний „рух бажання”. Для них динаміка культури не є зростанням або розвитком, а принципово відмінним типом руху, який можна позначити терміном “*ризом*”. Термін “*ризом*” як образ постмодерністської культури був запозичений з ботаніки, де

він означає певний спосіб росту рослин, що відрізняється як від розгалуження стебел з єдиного кореня (метафора системного, впорядкованого розвитку культурних процесів), так і від “пучкоподібного” кореня. Ризома – це невпорядковане розповсюдження множинності, що не має певного переважаючого напрямку, а йде вбік, вгору, назад, без жодної регулярності, яка б давала можливість передбачити наступний рух.

Представлені схеми історичного процесу не можуть забезпечити пояснення всіх історико-культурних феноменів, проте дають загальне розуміння історії та розглядаються як методологічне підґрунтя для вивчення культурно-історичного розвитку.

Класичні теорії цивілізації

Концепція культурно-історичних типів

М.Я. Данилевського

М.Я.Данилевський (1822-1885) – російський філософ, культуролог, автор концепції культурно-історичних типів, що була представлена в роботі „*Росія і Європа*”. Спираючись на значний історичний матеріал, М.Я. Данилевський відмовився від ідеї про єдину лінію розвитку світової культури та переосмислив сутність культурно-історичного прогресу. Він заперечує загально визнаний в історичній науці поділ світової історії на давню, середню і нову та пропонує власне бачення розвитку людства. З цією метою М.Я. Данилевський вводить в культурологічну теорію нове поняття – „*культурно-історичний тип*”, що виражає собою своєрідну соціокультурну цілісність, автономне культурне утворення. Кожний культурно-історичний тип, за М.Я. Данилевським, наділений певним своєрідним планом соціального, політичного, релігійного, наукового, художнього та історичного розвитку. Вивчаючи світову історію культури, він виділив *ряд культурно-історичних типів*: єгипетський, китайський, давньосемітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, аравійський, європейський. Мексіканську та перуанську культуру він вважав такими, що не завершили свій розвиток. Данилевський критично сприйняв ідею про особливе місце та роль європейського культурно-історичного типу в контексті буття світової культури, його виключного статусу в якості еталону для інших цивілізацій.

На думку М.Я. Данилевського, в історії людства існували *незалежні* від європейської цивілізації культурно-історичні типи, які досягали значних успіхів в своєму культурному розвитку. Жодна із існуючих цивілізацій не може розглядатися в якості вищої точки культурного

розвитку; крім того, більшість цивілізацій досягли значних успіхів не в усіх сферах культури, а лише в одній або декількох. Так, наприклад, римська цивілізація досягла висот в сфері права та політики, а грецька – в естетичній сфері.

Данилевський зробив припущення, що життя цивілізації *обмежене*, один культурно-історичний тип змінює інший. Буття кожної цивілізації неповторне, деякі з них існували виключно ізольовано від інших, деякі проявили себе як „спадкоємниці” ранніх культурних традицій. Він вважав, що ізольованість не сприяє реалізації прогресивних ідей в культурі - саме ізольованість китайської та індійської культур стала підґрунтям східного традиціоналізму та консерватизму.

За Данилевським, історичне буття культури обумовлене наступними *періодами*: етнографічним (відбувається формування народу, його мови); політичним (створюються атрибути державності); цивілізаційним (період розквіту творчої діяльності народу). Деякі із народів, на його думку, ще не досягли цивілізаційного рівня, наприклад, слов'яни. В наші дні прийшов час для розвитку слов'янської раси в самотутній культурний тип.

М.Я.Данилевський сформулював п'ять основних *законів* виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу:

– будь-який народ, що належить до *однієї мовної групи*, утворює культурно-історичний тип, якщо він *духовно здатний* до історичного розвитку та пройшов стадію дитинства;

– для справжнього культурного розвитку народ повинен досягти *політичної незалежності*;

– основні засади одного культурно-історичного типу *не передаються* іншому типу; кожний культурний тип створює *власні* засади розвитку;

– цивілізація тільки тоді досягає розквіту, коли різні народи, які складають її, утворюють *федерацію* або політичну систему держав;

– розвиток культурно-історичних типів за своєю сутністю *нагадує життя рослин*, у яких період зростання є невизначеним, проте період цвітіння та період плодоношення відносно короткі.

М.Я.Данилевський критикує еволюціоністські та функціоналістські підходи до пояснення історико-культурного процесу і заперечує ідею прогресу як соціальної та культурної еволюції. На його думку, саме в *культурному плюралізмі реалізуються сутнісні ознаки людського буття*, загальнолюдської цивілізації немає і бути не може.

Теоретичні здобутки М.Я. Данилевського були позитивно оцінені О. Шпенглером, який створив свою оригінальну концепцію локальних культур.

Філософія культури О. Шпенглера

Культурологічна концепція *О. Шпенглера* (1880-1936) вважається однією з найяскравіших в системі філософського знання XIX–XX століть. Основна праця О. Шпенглера – *„Присмерк Європи”*. Саме в ній автор представив основні положення нової теорії культури. Вивчаючи особливості соціокультурної ситуації кінця XIX – початку XX століть, він виступив із різкою критикою європейського раціоналізму та теорії безперервного прогресу людства. Для О. Шпенглера світова історія не є єдиним процесом, що невинно розвивається. В такому загальному вигляді її взагалі важко осягнути. Тому, на думку О. Шпенглера, історія культури може бути представлена лише як *сукупність локальних культур, що виникають послідовно*. Кожна з них у своєму розвитку підпорядкована чітким закономірностям. Закономірність проявляється в тому, що кожна культура проходить *стадії* народження, розвитку, розквіту та занепаду. Саме ця ідея складає ядро концепції *історичних циклів*. Таким чином, О. Шпенглер *заперечує лінійно-прогресистський підхід* до розуміння світової історії та пропонує нову модель культурного буття людства. Фундаментальними категоріями в його концепції стають *„культура”* і *„цивілізація”*, які набувають специфічного звучання: він *розділяє та протиставляє* ці поняття.

Розкриваючи особливості культури, О. Шпенглер підкреслює, що культура – це органічна система духовно–соціальних орієнтирів, що мають здебільшого *ціннісну основу*, завдяки чому вона здатна піднести людину над буденністю. Існуючи як локальна, кожна культура є *унікальною та неповторною*, вона має свою національну основу. Локальна культура ізольована від інших локальних культур, її своєрідність визначається присутністю в ній „душею”. *„Душа”* – це генетичний код культури, саме вона обумовлює винятковість кожної конкретно існуючої культурної форми. Культура стає своєрідним *символічним вираженням душі*, саме через культурні феномени душа може себе реалізувати та проявити.

Визнання локального характеру культури дозволило Шпенглеру зробити висновок про *відсутність загальної спрямованості історичного процесу* та наголосити на абсурдності самого поняття „людство”. Життя культури, за Шпенглером, – це безперервний процес народження та загибелі ряду культурних форм, що являють собою своєрідні *на-*

дбіологічні організми, неповторні та унікальні за своєю сутністю. Кожна локальна культура після народження та розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви своєї душі, і на цьому етапі культура *переходить в цивілізацію*.

Для О. Шпенглера цивілізація є необхідним *завершальним* етапом розвитку культури. Перехід культури в цивілізацію знаменує собою перехід *від творчості до механізму*. Основними *ознаками* цивілізації стають: закостеніння суспільства, послаблення традицій та релігії, урбанізація, засилля техніки, занепад мистецтва, формування масової культури.

Отже, *цивілізація – це культура, яка реалізувала свої цілі*. В масштабах світової культури О. Шпенглер виділив *вісім* великих культур, які досягли зрілості: єгипетську, індійську, вавілонську, китайську, греко-римську, візантійську, майя, західноєвропейську. Історія, таким чином, розпадається на низку незалежних, неповторних *замкнених локальних культур*, які мають виключно *індивідуальну долю*. Шпенглер *відмовився* від ідеї європоцентризму, підґрунтям якої була теза про Європу як центр світового культуротворення. Історія культури – це *єдність розмаїття* усіх проявів життя.

Ідеї О. Шпенглера сприяли розвитку нового напрямку в культурології, саме його теоретичні положення утворюють фундамент для більшості сучасних культурологічних досліджень.

Концепція „круговороту локальних цивілізацій”

А. Тойнбі

Англійський історик і філософ *А. Тойнбі* (1889–1975) розробив інший варіант теорії циклічного розвитку різноманітних культур. Його основна робота – *„Осягнення історії”*, в якій він стверджує, що теза про єдність *всесвітньо-історичного процесу* є хибною.

Для *А. Тойнбі* *всесвітня історія* постає у вигляді *сукупності історій самостійних „цивілізацій”*. В межах світової культури *Тойнбі* виділив 21 цивілізацію, з яких сьогодні продовжує існувати сім. Цивілізації – це *своєрідні „культурно-історичні монади”*, тобто *автономні культурні утворення*, що в своєму розвитку проходять *стадії* виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вони гинуть, поступаючись місцем новій цивілізації. Проте, на відміну від *О. Шпенглера*, *А. Тойнбі* вважав, що в житті цих цивілізацій є *спільні моменти*, які і забезпечують процес *поступального розвитку* людської спільноти, її *духовного вдосконалення*.

Однією із найбільш значимих проблем, які намагається вирішити А. Тойнбі, є пошук механізмів, за допомогою яких здійснюється перехід суспільства із статичного стану в *динамічний рух*, що власне і зумовлює процес народження та функціонування цивілізації. Один із таких механізмів виражається в законі „*Виклик–та–Відповідь*”. Відповідно до цього закону кожен крок вперед в розвитку цивілізації пов’язаний з адекватною відповіддю на „Виклик” історичної ситуації. Тойнбі констатує здатність людської особистості впливати на перебіг історичних подій тому, що адекватна „Відповідь” за своєю сутністю – досягнення „*творчої меншості*”. Саме „творча меншість” стає носієм містичного „*життєвого пориву*”. Своєрідність Виклику і Відповіді визначає специфіку кожної цивілізації, її ціннісні орієнтири та світоглядні засади.

У випадку, коли творча еліта не здатна вирішити поставлене завдання, вона перетворюється в „пануючу меншість”, яка утримує свою владу не авторитетом, а силою. Основна маса населення в цьому випадку стає „*внутрішнім пролетаріатом*”, який і знищує цивілізацію, якщо вона ще не загинула від військових поразок чи природних катаклізмів. Отже, історія будь-якої цивілізації підпорядкована дії закону „Виклику–та–Відповіді”, який сягає джерел цивілізації.

Теоретичні положення А. Тойнбі перегукуються із концепцією О. Шпенглера. Проте значним досягненням А. Тойнбі, безумовно, є спроба виявити дієві сили історико-культурного процесу та визначити механізми, що здатні як породити цивілізацію, так і знищити її.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

К.Маркс. Экономическо-философские рукописи 1844 года.

Родовая жизнь как у человека, так и у животного физически состоит в том, что человек (как и животное) живет неорганической природой, и чем универсальнее человек по сравнению с животным, тем универсальнее сфера той неорганической природы, которой он живет. Подобно тому как в теоретическом отношении растения, животные, камни, воздух, свет и т.д. являются частью человеческого сознания, отчасти в качестве объектов естествознания, отчасти в качестве объектов искусства, являются его неорганической природой, духовной пищей, которую он предварительно должен приготовить, чтобы ее можно было вкусить и переварить, – так и в практическом отношении они составляют часть человеческой жизни и человеческой деятельности. Фи-

зически человек живет только этими продуктами природы, будь то в форме пищи, отопления, одежды, жилища и т.д. Практически универсальность человека проявляется именно в той универсальности, которая всю природу превращает в его *неорганическое* тело, поскольку она служит, во-первых, непосредственным жизненным средством для человека, а во-вторых, материей, предметом и орудием его жизнедеятельности. Природа есть *неорганическое тело* человека, а именно – природа в той мере, в какой сама она не есть человеческое тело. Человек *живет* природой. Это значит, что природа есть его тело, с которым человек должен оставаться в процессе постоянного общения, чтобы не умереть. Что физическая и духовная жизнь человека неразрывно связана с природой, означает не что иное, как то, что природа неразрывно связана с самой собой, ибо человек есть часть природы.

Отчужденный труд человека, отчуждая от него 1) природу, 2) его самого, его собственную деятельную функцию, его жизнедеятельность, тем самым отчуждает от человека *род*. он превращает для человека *родовую жизнь* в средство для поддержания индивидуальной жизни. Во-первых, он отчуждает родовую жизнь и индивидуальную жизнь, а во-вторых, делает индивидуальную жизнь, взятую в ее абстрактной форме, целью родовой жизни, тоже в ее абстрактной и отчужденной форме.

Дело в том, что, во-первых, сам труд, сама *жизнедеятельность*, *сама производственная жизнь* оказываются для человека лишь *средством* для удовлетворения одной его потребности, потребности в сохранении физического существования. А производственная жизнь и есть родовая жизнь. Это есть жизнь, порождающая жизнь. В характере жизнедеятельности заключается весь характер данного вида, его родовой характер, а свободная сознательная деятельность как раз и составляет родовую характер человека. Сама жизнь оказывается лишь *средством к жизни*.

Животное непосредственно тождественно со своей жизнедеятельностью. Оно не отличает себя от своей жизнедеятельности. Оно есть *эта жизнедеятельность*. Человек же делает самое свою жизнедеятельность предметом своей воли и своего сознания. Его жизнедеятельность – сознательная. Это не есть такая определенность, с которой он непосредственно сливается воедино. Сознательная жизнедеятельность непосредственно отличает человека от животной жизнедеятельности. Именно лишь в силу этого он есть родовое существо. Или можно сказать еще так: он есть сознательное существо, т.е. его собственная

жизнь является для него предметом именно лишь потому, что он есть родовое существо. Только в силу этого его деятельность есть свободная деятельность. Отчужденный труд переворачивает это отношение таким образом, что человек именно потому, что он есть существо сознательное, превращает свою жизнедеятельность, свою *сущность* только лишь в средство для поддержания своего *существования*.

Практическое созидание *предметного мира*, переработка неорганической природы есть самоутверждение человека как сознательного – родового существа, т.е. такого существа, которое относится к роду как своей собственной сущности или к самому себе как к родовому существу. Животное, правда, тоже производит. Оно строит себе гнездо или жилище, как это делают пчела, бобер, муравей и т.д. Но животное производит лишь то, в чем непосредственно нуждается оно само или его детеныш; оно производит односторонне, тогда как человек производит универсально; оно производит лишь под властью непосредственной физической потребности, между тем как человек производит даже будучи свободен от физической потребности, и в истинном смысле слова только тогда и производит, когда он свободен от нее, животное производит только самого себя, тогда как человек воспроизводит всю природу, продукт животного непосредственным образом связан с его физическим организмом, тогда как человек свободно противостоит своему продукту. Животное строит только сообразно мерке и потребности того вида, к которому оно принадлежит, тогда как человек умеет производить по меркам любого вида и всюду он умеет прилагать к предмету присущую мерку; в силу этого человек строит также и по законам красоты.

Маркс К.. Энгельс Ф. Соч. Т. 42. С. 167—169.

Л. Мамфорд. Техника и природа человека

Цель работы – подвергнуть сомнению как исходные посылки, так и прогнозы, на которых основана наша приверженность к существующей форме технического и научного прогресса как цели самой по себе. Особо считаю необходимым бросить тень сомнения на общепринятые теории фундаментальной природы человека, не явно в течение прошлого столетия лежавшие в основе нашей постоянной переоценки роли орудий и машин в человеческой экономике. Я бы допустил, что не только Карл Маркс ошибался, придавая орудиям труда направляющую функцию и центральное место в человеческом развитии, но что даже на вид смягченная интерпретация Тейяра де Шардена относит ко всей

истории человека узкий технологический рационализм нашего века и проецирует в будущее конечную стадию, на которой все дальнейшие возможности человеческого развития были бы исчерпаны, потому что ничего бы не осталось от первоначальной природы человека, что не было бы поглощено (если вообще не подавлено) технической организацией интеллекта в универсальном всеильном слое разума.

... Мы не сможем понять роли, которую играла в человеческом развитии техника, без более глубокого понимания природы человека, хотя само это понимание в течение последнего века потеряло ясность, будучи обусловлено социальной средой, в которой неожиданно распространилась масса новых механических изобретений, сметая многие древние процессы и институты и изменяя само наше представление как о человеческих пределах, так и о технических возможностях.

Более чем в течение века человека обыкновенно определяли как животное, использующее орудия труда. Платону подобное определение показалось бы странным, поскольку он приписал восхождение человека из примитивного состояния, в равной мере как Марсу и Орфею, так и Прометею и Гефесту, богу-кузнецу...

Многие антропологи, приковывая внимание к сохранившимся каменным артефактам, беспричинно приписывают развитие высшего человеческого интеллекта созданию и использованию орудий труда...

Вторая ошибка в интерпретации природы человека менее прощительна: это существующая тенденция датировать доисторическими временами непреодолимый интерес современного человека к орудиям, машинам, техническому мастерству. Орудия и оружие древнего человека были такими же, как и у других приматов – его зубы, когти, кулаки, – так было в течение долгого времени до тех пор, пока он не научился создавать каменные орудия, более функциональные и эффективные, чем эти органы. Я полагаю, что возможность выжить без инородных орудий дала древнему человеку достаточное время для развития тех нематериальных элементов его культуры, которые в конечном счете значительно обогатили его технологию.

Антропологи, рассматривая с самого начала изготовление орудий как центральный момент в палеолитической экономике, недооценили или пренебрегли массой устройств (менее динамичных, но не менее искусных и оригинальных), в использовании и изготовлении которых многие другие виды в течение долгого времени оставались значительно более изобретательными, чем человек ... Все еще существует устаревшая тенденция приписывать орудиям и машинам в технологии и

совершенно пренебрегать не менее важной ролью различных приспособлений. Такой взгляд на вещи оставляет без внимания роль контейнеров: горнов, ям для хранения, хижин, горшков, ловушек, корзин, бункеров, загонов для скота, а позже рвов, резервуаров, каналов, городов. Эти статические компоненты всегда играют важную роль в технологии, не меньшую и в наши дни, с ее высоковольтными трансформаторами, гигантскими химическими ретортами, атомными реакторами.

Из любого исчерпывающего определения техники должно бы следовать, что многие насекомые, птицы, млекопитающие сделали значительно более радикальные новшества в изготовлении контейнеров, чем достигли в изготовлении орудий предки человека до появления *homo sapiens*: примем во внимание сложные гнезда и домики, бобровые плотины, геометрические ульи, урбаноидные муравейники и термитники. Короче говоря, если техническое умение было бы достаточным для определения активного человеческого интеллекта, то человек долгое время рассматривался бы как безнадежный неудачник по сравнению со многими другими видами. Последствия такого подхода должны быть ясны: а именно, не было ничего уникально человеческого в древней технологии до той поры, пока она не оказалась видоизмененной лингвистическими символами, социальной организацией и эстетическими замыслами. На этой стадии производство символов резко обогнало производство орудий и в свою очередь способствовало развитию более ярко выраженной технической способности.

В таком случае, я полагаю, в начале своего развития человеческая раса достигла особого положения не только на основе своей способности использования и производства орудий. Или, скорее, человек обладал одним основным всецелевым орудием, которое было более важным, чем любой последующий набор, а именно – его собственным, подвижным умом телом, каждой его частью, а не только сенсорно-моторными действиями, которые произвели ручные топоры и деревянные копья. Для компенсации своего чрезвычайно примитивного рабочего механизма Древний человек обладал значительно более важным и ценным качеством, которое расширяло весь его технический горизонт: тело, которое не создано для какого-либо одного рода деятельности, именно благодаря своей необычайной лабильности и пластичности более эффективно при использовании как своего расширяющегося внешнего окружения, так и одинаково богатых внутренних психических ресурсов.

Благодаря чрезмерно развитому, постоянно активному мозгу человек обладал большей умственной энергией, чем ему необходимо было для выживания на чисто животном уровне. И он был, естественно, вынужден Давать выход этой энергии не только при добывании пищи и размножении, но и в тех способах жизнедеятельности, которые превращали эту энергию непосредственно и творчески в соответствующие культурные, т.е. символические, формы. Расширяющая границы жизни культурная «работа» заняла более важное положение, чем утилитарный ручной труд. Эта более широкая область повлекла за собой значительно больше, чем тренировку руки, мускула и глаза при изготовлении и использовании орудий. Даже рука не была просто мозолистым рабочим орудием: она прижимала ребенка к груди, делала важные жесты или выражала в упорядоченном танце и совместном ритуале некоторые иным образом невыразимые чувства жизни или смерти. Орудийная техника и наша производная машинная техника являются лишь специализированными фрагментами биотехники: и под биотехникой понимается все необходимое человеку для жизни.

На основе такой интерпретации вполне можно оставить открытым вопрос, происходят ли стандартизированные образцы и повторяющийся порядок единственным из производства орудий. А разве не происходят они в такой же мере, а может быть даже более из форм ритуала, песни и танца – форм, которые существуют в развитом состоянии среди примитивных народов, часто даже в более совершенной и законченной форме, чем их орудия. В действительности существуют распространенные данные, что ритуальная точность церемонии значительно ранее предшествовала механической точности в работе; и что даже жесткое разделение труда появляется впервые благодаря специализации в обрядовых службах. Эти факты могли бы помочь объяснить, почему примитивные народы, которым быстро надоедают чисто механические народы, способные улучшить их физическое благосостояние, будут тем не менее повторять значимый для них ритуал вновь и вновь, часто вплоть до изнеможения. Тот факт, что техника обязана игре и игре с игрушками, мифу и фантазии, магическому обряду и религиозно-механическому запоминанию все еще должен быть в достаточной степени осознан, хотя Й.Хейзинга с *homo ludens* (человек играющий) зашел так далеко, что рассматривает саму игру как формирующий элемент всей культуры...

При таком подходе возникновение языка – напряженная кульминация более элементарных человеческих форм выражения и передачи

значения – было несравнимо более важным для дальнейшего человеческого развития, чем обработка горы ручных топоров. ...Ибо только тогда, когда знание и практика могли быть накоплены в символических формах и передаваться при помощи произнесенного слова от поколения к поколению, стало возможным сохранять каждое новое культурное приобретение от разрушения течением времени или с исчезновением предшествующего поколения. Тогда и только тогда стало возможным одомашнивание растений и животных. ... Рассматривать человека как главным образом изготавливающее орудия животное – это значит пропустить основные главы человеческой предыстории, которые фактически были решающими этапами развития.

В противовес стереотипу, в котором доминировало орудие труда, данная точка зрения утверждает, что человек является главным образом использующим ум, производящим символы, самосовершенствующимся животным; и основной акцент всей его деятельности – его собственный организм. Пока человек не сделал нечто из самого себя, он мало что мог сделать в окружающем его мире.

По: *Новая технократическая волна на Западе. Составитель П.С.Гуревич. М., 1986. С.225-230*

3. Фрейд. Будущее одной иллюзии

Человеческая культура —я имею в виду все то, в чем человеческая жизнь возвысилась над своими биологическими обстоятельствами и чем она отличается от жизни животных, причем я пренебрегаю различием между культурой и цивилизацией, обнаруживает перед наблюдателем, как известно, две стороны. Она охватывает, во-первых, все накопленные людьми знания и умения, позволяющие им овладевать силами природы и взять у нее блага для удовлетворения человеческих потребностей, а во-вторых, все институты, необходимые для упорядочения человеческих взаимоотношений и особенно для дележа добываемых благ... Как бы мало ни были способны люди к изолированному существованию, они тем не менее ощущают жертвы, требуемые от них культурой ради возможности совместной жизни, как гнетущий груз...

Так создается впечатление, что культура есть нечто навязанное противостоящему большинству меньшинством, которое ухитрилось завладеть средствами власти и насилия...

Всякая культура вынуждена строиться на принуждении и запрете влечений. Люди обладают двумя распространенными свойствами, ответственными за то, что институты культуры могут поддерживаться

лишь известной мерой насилия, а именно: люди, во-первых, не имеют спонтанной любви к труду и, во-вторых, доводы разума бессильны против их страстей...

С изумлением и тревогой мы обнаруживаем..., что громадное число людей повинуются соответствующим культурным запретам лишь под давлением внешнего принуждения, то есть только там, где нарушение запрета грозит наказанием, и только до тех пор пока угроза реальна. Это касается и тех, так называемых требований культуры, которые в равной мере обращены ко всем. В основном с фактами нравственной ненадежности людей мы сталкиваемся именно в этой сфере. Бесконечное множество культурных людей, отшатнувшись бы в ужасе от убийства или инцеста, не отказывает себе в удовлетворении своей алчности, своей агрессивности, своих сексуальных страстей, не упускает случая навредить другим ложью, обманом, клеветой, если может при этом остаться безнаказанным; и это продолжается без изменения на протяжении многих культурных эпох.

Культура, оставляющая столь большое число участников неудовлетворенными и толкающая их на бунт, не имеет перспектив на длительное существование и не заслуживает его...

Неудовлетворенность культурой

...”Культура» обозначает всю сумму достижений и учреждений, отличающих нашу жизнь от жизни наших животных предков и служащих двум целям, защите людей от природы и урегулированию отношения между людьми...

...К культуре мы относим все формы деятельности и все ценности, которые приносят человеку пользу, подчиняют ему землю, защищают его от сил природы и т. п.

...В качестве... далеко не маловажной характеристики культуры мы должны удостоить внимания тот способ, каким регулируются взаимоотношения людей, социальные отношения, касающиеся человека в качестве соседа, рабочей силы, сексуального объекта для Другого, члена семьи, государства. Здесь особенно трудно отрешиться от определенных идеальных требований и уловить, что вообще в данном случае принадлежит к культуре. Возможно, с самого начала следовало бы заявить, что элемент культуры присутствует уже в первой попытке урегулировать социальные отношения. Не будь такой попытки, эти отношения подчинялись бы произволу, то есть устанавливались в зависимости от интересов и увлечений физически сильного индивида. Ничего не изменилось бы от того, что этот сильный индивид в свою

очередь столкнется с еще более сильным. Совместная жизнь впервые стала возможной лишь с формированием большинства – более сильного, чем любой индивид, и объединившегося против каждого индивида в отдельности. Власть такого общества противостоит теперь как «право» власти индивида, осуждаемой отныне как «грубая сила». Замена власти индивида на власть общества явилась решающим по своему значению шагом культуры. Сущность его в том, что члены общества ограничивают себя в своих возможностях удовлетворения влечений, тогда как индивид не признаёт каких бы то ни было ограничений. Следующим культурным требованием является требование справедливости, то есть гарантия того, что раз установленный порядок не будет нарушен в пользу отдельного индивида...

...Индивидуальная свобода не является культурным благом. Она была максимальной до всякой культуры, не имея в то время, впрочем, особой ценности, так как индивид не был в состоянии ее защитить. Свобода ограничивается вместе с развитием культуры, а справедливость требует, чтобы ни от одного из этих ограничений нельзя было уклониться. То, что заявляет о себе в человеческом обществе как стремление к свободе, может быть бунтом против имеющейся несправедливости и таким образом благоприятствовать дальнейшему развитию культуры, ужиться с культурой. Но это же стремление может проистекать из остатков первоначальной, неукрошенной культурой личности и становиться основанием вражды в культуре. Стремление к свободе, таким образом, направлено либо против определенных форм и притязаний культуры, либо против культуры вообще... Немалая часть борьбы человечества сосредоточивается вокруг одной задачи – найти целесообразное, то есть счастливое равновесие между индивидуальными притязаниями и культурными требованиями масс. Достижимо ли это равновесие посредством определенных форм культуры, либо конфликт останется непримиримым —такова одна из роковых проблем человечества...

...Происходит смещение условий удовлетворения других влечений, они должны переключаться на иные пути. В большинстве случаев это сопровождается хорошо известным процессом сублимации, изменением цели влечений, хотя иногда имеют место и другие процессы. Сублимация влечений представляет собой выдающуюся черту культурного развития, это она делает возможными высшие формы психической деятельности – научной, художественной, идеологической,—играя тем самым важную роль в культурной жизни... Нельзя не заметить самого

важного —насколько культура строится на отказе от влечений, настолько предпосылкой ее является неудовлетворенность (подавление, вытеснение, или что-нибудь еще?) могущественных влечений. Эти «культурные запреты» господствуют в огромной области социальных отношений между людьми... Они —причина враждебности, с которой вынуждены вести борьбу все культуры...

Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М., 1992. С. 19—21, 24—27, 30, 32, 34—36, 51—52, 88—89, 93—95.

Й.Хейзинга. Об игровых элементах культуры

Когда мы, люди, оказались не столь разумными, как наивно внушал нам светлый XVIII век в. в своем почитании разума, для именованя нашего вида рядом с Homo sapiens поставили еще Homo faber, человек-созидатель. Второй термин был менее удачен, нежели первый, ибо fabri, созидатели, суть и некоторые животные. Что справедливо для созидания, справедливо и для игры: многие животные любят играть. Все же мне представляется, что Homo ludens, человек играющий, выполняет такую же существенную функцию, как человек созидающий. И должен занять свое место рядом с Homo faber...

...Игра старше культуры, ибо понятие культуры, как бы совершенно его ни определяли, в любом случае предполагает человеческое общество, а животные вовсе не ждали появления человека, чтобы он научил их играть. Да, можно с уверенностью заявить, что человеческая цивилизация не добавила никакого существенного признака общему понятию игры. Животные играют точно также, как и люди, все основные черты игры уже присутствуют в игре животных. Достаточно понаблюдать хотя бы игру щенят, чтобы в их веселой возне без труда обнаружить все эти черты. Они приглашают друг друга поиграть неким подобием церемониальных поз и жестов. Они соблюдают правило, что нельзя, например, партнеру по игре прокусывать ухо. Они притворяются ужасно злыми. И что особенно важно, они совершенно очевидно испытывают при этом огромное удовольствие и радость... Животные могут играть, значит, они уже нечто большее, чем просто механизмы. Мы играем, и мы знаем, что мы играем, значит, мы более чем просто разумные существа, ибо игра есть занятие неразумное...

Важнейшие виды первоначальной деятельности человеческого общества все уже переплетаются с игрой. Возьмем язык, самый первый и самый высший инструмент, созданный человеком для того, чтобы общаться, учить, повелевать. Язык, с помощью которого он различает,

определяет, констатирует, короче говоря, называет, т.е. возвышает вещи до сферы духа. Дух, формирующий язык, всякий раз перепрыгивает играючи с уровня материального на уровень мысли. За каждым выражением абстрактного понятия прячется образ, метафора, а в каждой метафоре скрыта игра слов. Так человечество все снова и снова творит свое выражение бытия, рядом с миром природы – свой второй, измышленный мир. Или возьмем миф, что также является претворением бытия, но только более разработанным, чем отдельное слово. С помощью мифа на ранней стадии пытаются объяснить все земное, найти первопричины человеческих деяний в божественном. В каждой из этих причудливых оболочек, в которые миф облакал все сущее, избретательный дух играет на рубеже шутки и серьезности. Наконец, возьмем культ. Раннее общество отправляет свои священнодействия, которые служат ручательством в благоденствии мира, освящения, жертвоприношения, мистерии, в игре, понимаемой в самом истинном смысле этого слова....

Под игровым элементом культуры не подразумевается, что игры занимают важное место среди различных форм жизнедеятельности культуры. Не имеем мы в виду и того, что культура происходит из игры в результате процесса эволюции – в том смысле, что то, что первоначально было игрой, впоследствии переходит в нечто, игрой уже не являющееся, и что теперь может быть названо культурой. Ниже будет развернуто следующее положение: культура возникает в форме игры, культура первоначально разыгрывается. И те виды деятельности, что прямо направлены на удовлетворение жизненных потребностей, как, например, охота, в архаическом обществе предпочитают находить себе игровую форму. Человеческое общежитие поднимается до супрабиологических форм, придающих ему высшую ценность, посредством игр. В этих играх общество выражает свое понимание жизни и мира. Стало быть, не следует понимать дело таким образом, что игра мало-помалу перерастает или вдруг преобразуется в культуру, но скорее так, что культуре в ее начальных фазах свойственно нечто игровое, что представляется в формах и атмосфере игры. В этом *двуединстве культуры и игры игра является первичным, объективно воспринимаемым конкретно определенным фактом в то время как культура есть всего лишь характеристика, которую наше историческое суждение привязывает к данному случаю.* В поступательном движении культуры гипотетическое исходное соотношение игры и не-игры не остается

неизменным. Игровой элемент в целом отступает по мере развития культуры на задний план...

Представляется очевидным, что взаимосвязь культуры и игры следует искать в высоких формах социальной игры, т.е. там, где она бытует как упорядоченная деятельность группы, либо сообщества, либо двух противостоящих друг другу групп. С точки зрения культуры сольная игра для самого себя плодотворна лишь в малой степени...

...Коллективная игра носит по преимуществу антитетический характер. Она чаще всего разыгрывается «между» двумя сторонами...

Среди общих признаков игры мы уже отметили выше напряжение и непредсказуемость. Всегда стоит вопрос: повезет ли, удастся ли выиграть? Даже в одиночной игре на ловкость, отгадывание или удачу (пасьянс, головоломка, кроссворд) соблюдается это условие. В антитетической игре агонального типа этот элемент напряжения, удачи, неуверенности достигает крайней степени...

Азартные игры сами по себе суть примечательные культурные объекты, однако с точки зрения культуросозидания их надо признать непродуктивными. В них нет прока для духа или для жизни. Иначе обстоит дело, когда игра требует сноровки, знания, ловкости, смелости или силы. По мере того как игра становится труднее, напряжение зрителей возрастает. Уже шахматы захватывают окружающих, хотя это занятие остается бесплодным в отношении культуры и, кроме того, не содержит в себе видимых признаков красоты. Когда игра порождает красоту, то ценность этой игры для культуры тотчас же становится очевидной... Чем более игра способна повышать интенсивность жизни индивидуума или группы, тем полнее растворяется она в культуре. Священный ритуал и праздничное состязание – вот две постоянно и повсюду возобновляющиеся формы, внутри которых культура вырастает как игра в игре.

...Состязание, как и любую другую игру, следует считать до некоторой степени бесцельным. Иначе говоря, оно протекает внутри самого себя, и его исход не составляет части необходимого жизненного процесса группы. Популярное присловье «важны не камушки, а важна сама игра» достаточно это выражает, иными словами, финальный элемент игрового действия, его целеполагание, в первую очередь, заключаются в самом процессе игры, без прямого отношения к тому, что за этим последует. Результат игры как объективный факт сам по себе несуществен и безразличен. Персидский шах, который во время своего визита в Англию отклонил приглашение присутствовать на скачках,

мотивировав это тем, что он знает, что одна лошадь бежит быстрее другой, был со своей точки зрения совершенно прав. Шах не хотел вторгаться в чуждую ему игровую сферу, он хотел остаться в стороне. Исход игры либо состязания важен лишь для тех, кто в качестве игрока или зрителя включается в игровую сферу и принимает правила игры. Они становятся партнерами по игре и хотят быть партнерами...

... Теснейшим образом связано с игрой понятие выигрыша. В одиночной игре достижение цели еще не означает выигрыша. Понятие выигрыша вступает в силу только тогда, когда игра ведется одним против другого либо двумя противными партиями.

Что такое выигрыш? Что выигрывается? Выиграть означает взять верх в результате игры. Но значение этого ставшего очевидным превосходства имеет тенденцию разрастаться в иллюзию превосходства вообще... Выигран почет, заслужена честь. И эта честь, и этот почет постоянно идут непосредственно на пользу целой группе, из которой вышел победитель. Тут мы снова сталкиваемся с весьма важным качеством игры: завоеванный в ней успех легко переходит с отдельного человека на целую группу...

Люди борются или играют ради чего-то. В первую и в последнюю очередь борются или играют ради победы, но победе сопутствуют разные способы наслаждаться ею. Прежде всего ею наслаждаются как торжеством, триумфом, справляемым группой в радостных восклицаниях и славословии. В качестве длительного следствия из этого вытекает честь, почет, престиж. Как правило, однако, уже при определении условий игры с выигрышем связывается нечто большее, чем одна только честь. Во всякой игре есть ставка. *Ставка может быть чисто символической или иметь материальную ценность, может иметь и чисто идеальную ценность.* Ставкой может быть золотой кубок, драгоценность, королевская дочь или медная монета, жизнь игрока или счастье целого племени...

Элемент страсти, удачи, риска одинаково свойствен и экономическому предприятию, и игре. Чистое стяжательство не рискует и не играет. Риск, счастливый случай, неуверенность в исходе, напряжение составляют суть игрового поведения. Напряжение определяет сознание важности и ценности игры и, возрастая, понуждает игрока забыть, что он играет.

Игра-состязание как импульс, более старый, чем сама культура, издревле заполняла жизнь и, подобно дрожжам, побуждала расти формы архаической культуры. Культ разворачивался в священной игре. По-

эзия родилась в игре и стала жить благодаря игровым формам. Музыка и танец были сплошь игрой. Мудрость и знание находили свое выражение в освященных состязаниях. Право выделилось из обычаев социальной игры. На игровых формах базировалось улаживание споров с помощью оружия и условности аристократической жизни. Вывод должен был следовать один: культура в ее древнейших фазах «играется». Она не происходит из игры, как живой плод, который отделяется от материнского тела; она развивается в игре и как игра...

Шаг за шагом мы уже подошли к заключению: подлинная культура не может существовать без определенного игрового содержания... Культура все еще хочет в известном смысле *играться* по обоюдному соглашению относительно определенных правил... Подлинная культура требует всегда и в любом аспекте а fair play (честной игры): а fair play есть не что иное, как выраженный в терминах игры эквивалент порядочности. Нарушитель правил игры разрушает саму культуру. Для того чтобы игровое содержание культуры могло быть созидющим или подвигающим культуру, оно должно быть чистым. Оно не должно состоять в ослеплении или отступничестве от норм, предписанных разумом, человечностью или верой...

Хёйзинга Й. Ното Ludens // Опыт определения игрового элемента культуры. М., 1992. С. 7-9, 13-14, 61-62, 196-197, 238.

Ф.Ницше. Рождение трагедии из духа музыки.

...Поступательное движение искусства связано с двойственностью *аполлонического* и *дионисического* начал подобным же образом, как рождение стоит в зависимости от двойственности полов, при непрестанной борьбе и лишь периодически наступающем примирении...

Чтобы уяснить себе оба эти стремления, представим их сначала как разьединенные художественные миры *сновидения* и *опьянения*, между каковыми физиологическими явлениями подмечается противоположность, соответствующая противоположности аполлонического и дионисического начал...

Прекрасная иллюзия видений, в создании которых каждый человек является вполне художником, есть предпосылка всех пластических искусств, а также... одна из важных сторон поэзии...

...Радостная необходимость сонных видений также выражена греками в их Аполлоне; Аполлон, как бог всех сил, творящих образами, есть в то же время и бог, вещающий истину, возвещающий грядущее. Он, по корню своему «блещущий», божество света, царит и над иллю-

зорным блеском красоты во внутреннем мире фантазии. Высшая истинность, совершенство этих состояний в противоположность отрывочной и бессвязной действительности дня, затем глубокое сознание врачующей и вспомоществующей во сне и сновидениях природы представляют в то же время символическую аналогию дара вещания и вообще искусств, делающих жизнь возможной и жизнедостойной. Но и та нежная черта, через которую сновидение не должно переступить, дабы избежать патологического воздействия... и эта черта необходимо должна присутствовать в образе Аполлона: как полное чувство меры, самоограничение, свобода от диких порывов, мудрый покой бога – творца образов. Его око, в соответствии с его происхождением, должно быть «солнечно»; даже когда он гневается и бросает недовольные взоры, благость прекрасного видения почиет на нем... В жестах и взорах... с нами говорит вся великая радость и мудрость «иллюзии», вместе со всей ее красотой...

...Понятие о сущности *дионисического* начала более всего... нам доступно по аналогии *опьянения*. Либо под влиянием наркотического напитка, о котором говорят в своих гимнах все первобытные люди и народы, либо при могучем, радостно проникающем всю природу приближении весны просыпаются те дионисические чувствования, в подъеме коих субъективное исчезает до полного самозабвения...

Под чарами Диониса не только вновь смыкается союз человека с человеком: сама отчужденная, враждебная или порабощенная природа снова празднует праздник примирения со своим блудным сыном – человеком. Добровольно предлагает земля свои дары, и мирно приближаются хищные звери скал и пустыни. Цветами и венками усыпана колесница Диониса ... Теперь раб – свободный человек, теперь разбиты все неподвижные и враждебные границы, установленные между людьми и нуждой, произволом и «дерзкой модой». Теперь, при благой вести о гармонии миров, каждый чувствует себя не только соединенным, примиренным, сплоченным со своим ближним, но единым с ним... В пении и пляске являет себя человек сочленом более высокой общины: он разучился ходить и говорить и готов в пляске взлететь в воздушные выси. Его телодвижениями говорит колдовство... В человеке звучит нечто сверхприродное: он чувствует себя богом, он сам шествует теперь восторженный и возвышенный; такими он видел во сне шествовавших богов. Человек уже больше не художник: он сам стал художественным произведением; художественная мощь целой

природы открывается здесь, в трепете опьянения, для высшего блаженного самоудовлетворения Первоединого...

...Аполлоническое начало и его противоположность – дионисическое как художественные силы, прорывающиеся из самой природы, *без посредства художника-человека...* это, с одной стороны, мир сонных грез, совершенство которых не находится ни в коей зависимости от интеллектуального развития или художественного образования отдельного лица, а с другой стороны, действительность опьянения, которая также нимало не обращает внимания на отдельного человека, а скорее стремится уничтожить индивида и освободить его мистическим ощущением единства. Противопоставленный этим непосредственным художественным состояниям природы, каждый художник является только «подражателем», и притом либо аполлоническим художником сна, либо дионисическим художником опьянения, либо... – одновременно художником и опьянения и сна...

Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки (Предисловие к Рихарду Вагнеру). Соч. в 2 Т. М., Мысль, 1990, Т.1, с.57-157.

И. Г. Гердер. Идеи к философии истории человечества

Мы проследили исторический путь некоторых народов, и нам стало ясно, насколько различны, в зависимости от времени, места и прочих обстоятельств, цели всех их устремлений. Целью китайцев была тонкая мораль и учтивость, целью индийцев – некая отвлеченная чистота, тихое усердие и терпеливость, целью финикийцев — дух мореплавания и торговли. Вся культура греков, особенно афинская культура, была устремлена к максимуму чувственной красоты и в искусстве, и в нравах, знаниях и политическом строе. Спартанцы и римляне стремились к доблестям героического патриотизма, любви к отечеству, но стремились по-разному. Поскольку во всех подобных вещах главное зависит от времени и места, то отличительные черты национальной славы древних народов почти невозможно сопоставлять между собой.

И тем не менее мы видим, что во всём творит лишь одно начало — человеческий разум, который всегда занят тем, что из многого создает единое, из беспорядка – порядок, из многообразия сил и намерений — соразмерное целое, отличающееся постоянством своей красоты. От бесформенных искусственных скал, которыми украшает свои сады китаец, и до египетской пирамиды и до греческого идеала красоты – везде виден замысел, везде видны намерения человеческого рассудка, который не перестает думать, хотя и достигает разной степени проду-

манности своих планов. Если рассудок мыслил тонко и приблизился к высшей точке в своем роде, откуда уже нельзя отклониться ни вправо, ни влево, то творения его становятся образцовыми, в них вечные правила для человеческого рассудка всех времен. Так, например, невозможно представить себе нечто высшее, нежели египетская пирамида или некоторые создания греческого и римского искусства. Они, все в своем роде, суть окончательно решенные проблемы человеческого рассудка, и не может быть никаких гаданий о том, как лучше решить ту же проблему, и о том, что она будто бы еще не решена, ибо исчерпано в них чистое понятие своего предназначения, исчерпано наиболее легким, многообразным, прекрасным способом. Уклониться в сторону значило бы впасть в ошибку, и, даже повторив ошибку тысячу раз и бесконечно умножив ее, всё равно пришлось бы вернуться к уже достигнутой цели, к цели величайшей в своем роде, к цели, состоящей в одной наивысшей точке.

А потому одна цепь культуры соединяет своей кривой и всё время отклоняющейся в сторону линией все рассмотренные у нас нации, а также все, которые только предстоит нам рассмотреть. Это линия для каждой из наций указывает, какие величины возрастают, а какие убывают, и отмечает высшие точки, максимумы достигнутого...

Линия не останавливается, а идет вперед, и чем многочисленнее обстоятельства, определившие прекрасный результат, тем более подвержен он гибели, тем более зависим от преходящего времени.

Хорошо, если образцы стали правилом для народов в другую эпоху, потому что прямые наследники обычно слишком близки к максимуму и даже иной раз скорее опускаются от того, что стараются превзойти высшую точку достигнутого. И как раз у самого живого народа спуск тем более стремителен от точки кипения до точек и замерзания.

Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. М., 1977. С.441-442.

К.Ясперс. О мировой истории.

...Ось мировой истории... следует искать там, где возникли предпосылки, позволившие человеку стать таким, каков он есть; где с поразительной плодотворностью шло такое формирование человеческого бытия, которое, независимо от определенного религиозного содержания, могло стать настолько убедительным – если не своей эмпирической неопровержимостью, то во всяком случае некоей эмпирической основой для Запада, для Азии, для всех людей вообще, – что тем

самым для всех народов были бы найдены общие рамки понимания их исторической значимости. Эту ось мировой истории следует отнести, по-видимому, ко времени около 500 лет до н. э., к тому духовному процессу, который шел между 800 и 200 годами до н. э. Тогда произошел самый резкий поворот в истории. Появился человек такого типа, какой сохранился и по сей день. Это время мы вкратце будем называть осевым временем.

Характеристика осевого времени

В это время происходит много необычайного. В Китае жили тогда Конфуций и Лао-цзы, возникли все направления китайской философии, мыслили Мо-цзы, Чжуан-цзы, Ле-цзы и бесчисленное множество других. В Индии возникли Упанишады, жил Будда; в философии – в Индии, как и в Китае, – были рассмотрены все возможности философского постижения действительности, вплоть до скептицизма, до материализма, софистики и нигилизма; в Иране Заратустра учил о мире, где идет борьба добра со злом; в Палестине выступали пророки – Илия, Исая, Иеремиа и Второисая; в Греции – это время Гомера, философов Парменида, Гераклита, Платона, трагиков, Фукидида и Архимеда. Все то, что связано с этими именами, возникло почти одновременно в течение немногих столетий в Китае, Индии и на Западе независимо друг от друга.

Новое, возникшее в эту эпоху в трех упомянутых культурах, сводится к тому, что человек осознает бытие в целом, самого себя и свои границы. Перед ним открывается ужас мира и собственная беспомощность. Стоя над пропастью, он ставит радикальные вопросы, требует освобождения и спасения. Осознавая свои границы, он ставит перед собой высшие цели, познает абсолютность в глубинах самосознания и в ясности трансцендентного мира.

Все это происходило посредством рефлексии. Сознание осознавало сознание, мышление делало своим объектом мышление. Началась духовная борьба, в ходе которой каждый пытался убедить другого, общая ему свои идеи, обоснования, свой опыт. Испытывались самые противоречивые возможности. Дискуссии, образование различных партий, расщепление духовной сферы, которая и в противоречивости своих частей сохраняла их взаимообусловленность, – все это породило беспокойство и движение, граничащее с духовным хаосом.

В эту эпоху были разработаны основные категории, которыми мы мыслим по сей день, заложены основы мировых религий, и сегодня

определяющих жизнь людей. Во всех направлениях совершался переход к универсальности.

Этот процесс заставил многих пересмотреть, поставить под вопрос, подвергнуть анализу все бессознательно принятые ранее воззрения, обычаи и условия. Все это вовлечено в водоворот. В той мере, в какой воспринятая в традиции прошлого субстанция была еще жива и действительна, ее явления прояснялись и она тем самым преобразовалась.

Мифологической эпохе с ее спокойной устойчивостью пришел конец. Основные идеи греческих, индийских, китайских философов и Будды, мысли пророков о Боге были далеки от мифа. Началась борьба рациональности и рационально проверенного опыта против мифа (логоса против мифа), затем борьба за трансцендентного Бога, против демонов, которых нет, и вызванная этическим возмущением борьба против ложных образов Бога. Божество неизмеримо возвысилось посредством усиления этической стороны религии. Миф же стал материалом для языка, который теперь уже выражал не его истинное содержание, а нечто совсем иное, превратив его в символ. ...

Все эти изменения в человеческом бытии можно назвать *одухотворением*: твердые изначальные устои жизни начинают колебаться, покой полярностей сменяется беспокойством противоречий и антиномий. Человек уже не замкнут в себе. Он не уверен в том, что знает самого себя, и поэтому открыт для новых безграничных возможностей. Он способен теперь слышать и понимать то, о чем до этого момента никто не спрашивал и что никто не возвещал...

Впервые появились философы. Человек в качестве отдельного индивидуума отважился на то, чтобы искать опору в самом себе... Человек может теперь внутренне противопоставить себя всему миру. Он открыл в себе истоки, позволяющие ему возвыситься над миром и над самим собой...

...Человек выходит за пределы своего индивидуального существования, сознавая свое место в целостности бытия, он вступает на путь, пройти который он должен в качестве данной индивидуальности. Он может отказаться от всех мирских благ, уйти в пустыню, в лес, в горы; став отшельником, познать творческую силу одиночества и вернуться в мир обладателем знания, мудрецом, пророком. В осевое время произошло открытие того, что позже стало называться разумом и личностью.

То, что достигается отдельным человеком, отнюдь не становится общим достоянием. В те времена дистанция между вершинами чело-

веческих возможностей и массой была чрезвычайно велика. Однако то. Чем становится единичный человек, косвенным образом изменяет всех людей. Человечество в целом совершает скачок...

Схема мировой истории

В виде схемы историю в узком смысле можно представить себе следующим образом.

Из темных глубин доистории, длящейся сотни тысячелетий, ...возникают великие культуры древности.

В великих культурах древности, в них самих или в орбите из влияния в осевое время, с 800 по 200 г. до н.э., формируется духовная основа человечества, причем независимо друг от друга в трех различных местах – в Европе с ее поляризацией Востока и Запада, в Индии и Китае.

На Западе, в Европе в конце средних веков возникает современная наука, а за ней с конца 18 века следует век техники; это первое после осевого времени действительно новое свершение духовного и материального характера...

Человек четыре раза как бы отправляется *от новой основы*. Сначала от доистории, от едва доступной нашему постижению прометеевской эпохи (возникновение речи, орудий труда, умения пользоваться огнем), когда он только становится человеком.

Во втором случае от возникновения великих культур древности.

В третьем – от осевого времени, когда полностью формируется подлинный человек в его духовной открытости миру.

В четвертом – от научно-технической эпохи, чье преобразующее воздействие мы испытываем на себе...

Недостаток этой схемы в том, что она исходит из четырех, правда, очень значительных, по своему смыслу гетерогенных периодов мировой истории: прометеевской эпохи, эпохи великих культур древности, эпохи духовной основы нашего человеческого бытия, до сих пор сохранившей свою значимость, эпохи развития техники. Более убедительной, предвосхищающей будущее, можно считать схему, намеченную следующим образом: в доступной нам человеческой истории есть как бы *два дыхания*.

Первое идет от прометеевской эпохи через великие культуры древности к осевому времени со всеми последствиями.

Второе начинается с эпохи науки и техники, со второй прометеевской эпохи в истории человечества, и, быть может, приведет через образования, которые окажутся аналогичными организациям и сверше-

ниям великих культур древности, к новому, еще далекому и невидимому, второму осевому времени, к подлинному становлению человека.

Между этими двумя дыханиями наблюдаются, однако, существенные различия. Находясь на стадии второго дыхания, начиная его, мы способны познать первое, другими словами, мы обладаем историческим опытом. Другая существенная разница: если период первого дыхания пробылся на несколько параллельно развивающихся островков цивилизации, то второе охватывает человечество в целом..

Еще раз: схема мировой истории

...Вся история человечества делится на три последовательно сменяющие друг друга фазы: доисторию, историю и мировую историю.

1. Длительный период *доистории* охватывает время становления человека – от возникновения языка и рас до начала исторических культур. Здесь мы соприкасаемся с тайной человеческой сущности, осознаем неповторимость существования человека на Земле, перед нами встает вопрос о нашей свободе, которая неизбежно должна быть связана с прохождением всех вещей и которую мы больше нигде в мире не встречаем.

2. *История* охватывает события приблизительно пяти тысячелетней давности в Китае, Индии, на Ближнем Востоке и в Европе.

С Европой следует сопоставлять Китай и Индию, но не Азию в целом как географическое понятие.

Здесь складываются сначала великие культуры древности: шумерийская, египетская, эгейская, культура доарийской Индии, культура долины Хуанхэ.

Затем в результате завоеваний возникали новые культуры. Они формировались во взаимодействии победителей и побежденных, в ходе восприятия победителями преднайденных исконно существовавших было в Китае, в арийской Индии; так восприняли культуру побежденных вавилоняне, персы, греки и римляне.

Всем этим географически сравнительно небольшим областям противостояли изолированные культуры Мексики и Перу, а также разбросанные по всему земному шару первобытные народы, сохранявшие до соприкосновения с европейцами в эпоху великих географических открытий все многообразие своих примитивных культур.

3. С возникающего в наши дни глобального единства мира и человечества фактически начинается универсальная история земного шара, *мировая история*. Ее подготовила эпоха великих географических открытий, начало ее относится к нашему веку.

...В первой фазе все происходящее близко тому, что бессознательно происходит в природе. Доисторические или неисторические народы (т.е. первобытные народы до того времени, когда они вымирают или становятся материалом для технической цивилизации) живут в сфере фактической общности языка и культуры. То и другое распространяется в незаметном движении, выявить которое можно только по его результатам. Непосредственный и сознательный контакт между людьми ограничивается обычно самой узкой сферой при абсолютной разбросанности их существования. Фактический же контакт, происходящий посредством распространения достижений цивилизации, охватывает обширные пространства, иногда даже весь земной шар, но без ведома людей.

В доисторический период существуют культурные процессы, которые в некоторых случаях представляются нам достаточно своеобразными и как бы являют собой зародыши того, что впоследствии найдет свое место в исторических культурах. Различие заключается в том, что эти процессы не достигают фазы истории и при соприкосновении с движением исторических народов быстро приходят в упадок; сами по себе они достигают поразительных свершений, однако они как бы скованы природным существованием людей и постоянно близки к тому, чтобы опять погрузиться в него.

Культуры первобытных народов были распространены по всему земному шару. Знакомясь с каждым народом, мы ощущаем особенность его духа; она присуща даже пигмеям, бушменам, находящимся на самой низкой ступени развития, или народам севера, таким, как эскимосы, и – в высокой степени – полинезийцам.

Что касается народов Америки – Мексики и Перу, то здесь уже допустимо сравнение с Вавилоном и Египтом.

...Во второй фазе разветвление немногих великих культур идет – несмотря на ряд случайных соприкосновений – параллельно. Это – отдельные истории.

Единство этих исторических процессов не более чем идея; ни в коей степени нельзя считать, что все становится повсюду известным и повсюду оказывает свое воздействие. Напротив: самое высокое и значительное остается ограниченным рамками узкого пространства и времени. Оно расцветает, погибает и как будто надолго, быть может навсегда, забывается. Здесь нет никакой уверенности в том, что оно будет сохранено и передано другим поколениям. Правда, в сфере каждой данной культуры как будто сохраняется последовательность тра-

диций. Культура распространяется и живет, но вскоре достигает той границы, за которой следует упадок и гибель.

И все-таки в определенных, относительно небольших областях земного шара возникает универсальная по своему духовному значению сфера всеобщей истории, внутри которой появляется все то, о чем размышляли люди и что непосредственно касается нас...

В третьей фазе выступает единство целого, за пределы которого вследствие его окончательной пространственной замкнутости выйти уже невозможно. Предпосылкой здесь служит реализованная возможность всемирного общения. Это фаза – еще не историческая реальность, но предвосхищение грядущих возможностей, поэтому она не может быть предметом эмпирического исследования. А служит лишь материалом для наброска, в основу которого положено осознание настоящего и современной нам ситуации...

Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 32-35, 51-53, 92-95.

Сорокин П.А. Кризис нашего времени

Всякая великая культура есть не просто конгломерат разнообразных явлений, сосуществующих, но никак друг с другом не связанных, а есть единство, или индивидуальность, все составные части которого пронизаны одним основополагающим принципом и выражают одну, и главную, ценность. Доминирующие черты изящных искусств и науки такой единой культуры, ее философии и религии, этики и права, ее основных форм социальной, экономической и политической организации, большей части ее нравов и обычаев, ее образа жизни и мышления (менталитета) – все они по-своему выражают ее основополагающий принцип, ее главную ценность. Именно ценность служит основой и фундаментом всякой культуры. По этой причине важнейшие составные части такой интегрированной культуры также чаще всего взаимозависимы: в случае изменения одной из них остальные неизбежно подвергаются схожей трансформации.

...Мы живем и действуем в один из поворотных моментов человеческой истории, когда одна форма культуры и общества (чувственная) исчезает, а другая форма лишь появляется...

Настоящий кризис не есть предсмертная агония западной культуры и общества, то есть кризис не означает ни разрушения, ни конца их исторического существования. Основанные... на биологических аналогиях, все подобные теории беспочвенны. Нет единого закона, согласно

которому каждая культура проходила бы стадии детства, зрелости и смерти... Что же разумеется под детством общества или под старением культуры; каковы типичные характеристики каждого из возрастов; когда и как умирает данное общество и что значит смерть общества и культуры вообще... Теории, о которых идет речь, – это простые аналогии, состоящие из неопределенных терминов, несуществующих универсалий, бессмысленных заявок. Они еще менее убедительны, утверждая, что западная культура достигла последней стадии старения и сейчас находится в предсмертной агонии...

Настоящий кризис представляет собой лишь разрушение чувственной формы западного общества и культуры, за которым следует новая интеграция, столь же достойная внимания, какой была чувственная форма в дни своей славы и расцвета. Точно так же как замена одного образа жизни у человека на другой вовсе не означает его смерти, так и замена одной фундаментальной формы культуры на другую не ведет к гибели того общества и его культуры, которые подвергаются трансформации. В западной культуре конца средних веков таким же образом произошла смена одной фундаментальной социально-культурной формы на другую – идеациональной на чувственную форму... Равным образом теперешнее разрушение чувственной формы никак не тождественно концу западной культуры и общества. Трагедия и хаос, ужасы и горе переходного периода окончены, они вызовут к жизни новые созидательные силы в новой интегральной форме, столь же значительной, как все пять веков эры чувственной культуры.

...Такое изменение, сколь бы болезненным оно ни было, как бы является необходимым условием для любой культуры, чтобы быть творчески созидательной на всем протяжении ее исторического развития. Ни одна из форм культуры не беспредельна в своих созидательных возможностях, они всегда ограничены. В противном случае было бы не несколько форм одной культуры, а единая, абсолютная, включающая в себя все формы. Когда созидательные силы исчерпаны и все их ограниченные возможности реализованы, соответствующая культура и общество или становятся мертвыми и несозидательными, или изменяются в новую форму, которая открывает новые созидательные возможности и ценности. Все великие культуры, сохранившие творческий потенциал, подвергались как раз таким изменениям. С другой стороны, культуры и общества, которые не изменяли форму и не смогли найти новые пути и средства передачи, стали инертными, мертвы-

ми и непродуктивными. Немезида таких культур – стерильность, непродуктивность, прозябание...

В течение последних четырех столетий преобладающей моделью современной культуры во всех ее компонентах была чувственная форма, хотя наряду с ней существовали (как побочные) идеациональная и другие формы изобразительного искусства, религии, философии, юриспруденции, этики, образов жизни и мышления. Едва ли какая-либо культура в истории человечества была полностью и совершенно интегральной. Термин «доминантная форма интеграции» не означает абсолютно монопольного преобладания, ведущего к полному исключению других форм культуры.

Это означает, что только те культурные и социальные формы, которые интегрированы в одну чувственную форму, могут разрушиться... Правда, эти явления, безусловно, составляют основной массив всей культуры Запада, однако тем не менее они охватывают не все социально-культурные феномены, составляющие эту культуру как единое целое. Не интегрированные в чувственную форму компоненты могут продолжать свое существование и даже успешно функционировать...

...Теперьшние наши трудности происходят от разрушения чувственной формы западной культуры и общества, которая началась в конце XII в. и постепенно заменила собой идеациональную форму средневековой культуры. В период своего восхождения и расцвета она создала наиболее великолепные культурные образцы во всех секторах западной культуры... Ни одна из конечных форм... не вечна... Ей суждено исчерпать свой созидательный потенциал. Когда наступает этот момент, она начинает постепенно разрушаться и вовсе исчезает. Так случалось несколько раз в истории основных культур прошлого; то же происходит и сейчас с нашей чувственной формой, вступившей нынче в период своего заката... Замена одной фундаментальной формы культуры другой – идеациональной на чувственную, и наоборот. Такие изменения очень редки... В течение трех тысячелетий... это случилось только четыре раза. Но... кризис... производит основательную и эпохальную революцию в человеческой культуре...

Кризис изящных искусств

1. Идеациональная, идеалистическая и чувственная формы изящных искусств.

...[Искусства]... являются наиболее чувствительным зеркалом, отражающим общество и культуру, составной частью которых являются.

Каковы культура и общество, таковыми будут и изящные искусства. Если культура преимущественно чувственная, чувственными будут и ее основные изобразительные искусства... Так как западная культура преимущественно чувственная, а кризис заключается в разрушении ее основной сверхсистемы, то и современный кризис изобразительных искусств демонстрирует разрушение чувственной формы нашей живописи и скульптуры, музыки, литературы, драматургии и архитектуры...

...Каждая из трех основных культур – идеациональная, идеалистическая, чувственная – имеет свою собственную форму изобразительных искусств, отличную от другой как внешними признаками, так и внутренним содержанием. Причем основные признаки каждой из трех форм изобразительных искусств следуют основной посылке каждой из этих систем культуры.

Идеациональное искусство. Как своим содержанием, так и своей формой, идеациональное искусство выражает основную посылку идеациональной культуры – основная реальность-ценность есть Бог. Поэтому тема идеационального искусства – сверхчувственное царство Бога. Ее герои – Бог и другие божества, ангелы, святые и грешники, душа, а также тайны мироздания, воплощения, искупления, распятия, спасения и другие трансцендентальные события. Искусство вдоль и поперек религиозно. Оно мало уделяет внимания личности, предметам и событиям чувственного эмпирического мира. Поэтому нельзя найти какого-либо реального пейзажа, жанра, портрета. Ибо цель – не развлекать, не веселить, не доставить удовольствие, а приблизить верующего к Богу. Как таковое, искусство священо как по содержанию, так и по форме. Оно не допускает и толики чувственности, эротики, сатиры, комедии, фарса. Эмоциональный тон искусства – религиозный, благочестивый, эфирный, аскетичный.

Его стиль есть и должен быть символичным. Это... видимый или чувственный знак невидимого или сверхчувственного мира ценностей. Так как Бог и сверхчувственные явления не имеют никакой материальной формы, то их нельзя постичь или изобразить натуралистически... Они могут быть обозначены лишь символично. Отсюда трансцендентальный символизм идеационального искусства. Знаки голубя, якоря, оливковой ветви в раннехристианских катакомбах были... лишь символами ценностей невидимого мира Бога, в отличие от голубя или оливковой ветки реального мира... Такое искусство статично по... характеру и... приверженности к освященным, иератическим формам

традиции. Оно всецело интровертно, без всяких чувственных украшений, пышности и нарочитости. Оно предполагает великолепие духовности, но облаченной в ветхие одеяния. Его значение не во внешнем проявлении, а во внутренних ценностях, которое оно символизирует. Это не искусство одного профессионального художника, а творчество безымянного коллектива верующих, общающихся с Богом и со своей собственной душой. Такое общение не нуждается ни в профессиональном посреднике, ни в каком-либо внешнем приукрашивании. Таковы грубо очерченные штрихи идеационального искусства... Оно всего лишь являет собой деривацию и выражение основной посылки идеациональной культуры.

Чувственное искусство. Его черты совершенно противоположны чертам идеационального искусства... [Оно] живет и развивается в эмпирическом мире чувств. Реальный пейзаж, человек, реальные события и приключения, реальный портрет – таковы его темы. Фермеры, рабочие, домашние хозяйки, девушки, стенографистки, учителя и другие типажи – его персонажи. На своей зрелой ступени его любимые «герои» – проститутки, преступники, уличные мальчишки, сумасшедшие, лицемеры, мошенники и другие подобные им субсоциальные типы. Его цель – доставить тонкое чувственное наслаждение-расслабление, возбуждение усталых нервов, развлечение, увеселение. По этой причине оно должно быть сенсационным, страстным, патетичным, чувственным, постоянно ищущим нечто новое. Оно отмечено возбуждающей наготой и сладострастием. Оно свободно от религии, морали и других ценностей, а его стиль – «искусство ради искусства». Так как оно должно развлекать и веселить, оно широко использует карикатуру, сатиру, комедию, фарс, разоблачение, насмешку и тому подобные средства.

Стиль чувственного искусства натуралистичен, даже подчас несколько иллюзионистичен, свободен от всякого сверхчувственного символизма. Оно воспроизводит явления внешнего мира такими, какими они воспринимаются... органами чувств. Это искусство динамично по своей природе: в своей эмоциональности, силе воображаемых страстей и действий, по своей настоящей современности и изменямости. Ему приходится непрерывно меняться, выстраивая цепочку прихотей и образов, так как в противном случае оно будет скучным, безынтересным и неувлекательным... Это искусство внешнего проявления... напоказ... Оно зиждется на внешней саморепрезентации. Как глупенькая, но при этом шикарная девица, оно добивается успеха, поскольку

принаряжено и сохраняет.. внешнюю привлекательность. А чтобы сохранить красоту, ему приходится щедро использовать пышность и внешние обстоятельства, размах, ошеломляющие приемы... Это – искусство профессиональных художников, угрожающих пассивной публике. Чем оно более развито, тем более ярким становятся его характеристики.

Идеалистическое искусство ... является посредником между идеациональной и чувственной формами искусства. Его мир частично сверхчувственный, частично чувственный, но только в самых возвышенных и благородных проявлениях чувственной действительности. Его герои то боги и другие мистические создания, то реальный человек, но только в его благороднейшем проявлении. Оно намеренно слепо ко всему недостойному, вульгарному, уродливому, негативному в реальном мире чувств. Его стиль частично символичен и аллегоричен, частично же реалистичен и натуралистичен. Он спокоен, ясен, невозмутим. Художник всего лишь первый среди равных... Он представляет собой великолепный синтез идеационального и благороднейших форм чувственного искусства.

Эклектическое искусство есть псевдоискусство, не объединенное каким-либо серьезным образом в единый стиль, представляющее собой исключительно механическую смесь той или иной формы. У него нет ни внешнего, ни внутреннего единства, нет индивидуального или постоянного стиля, и оно не отражает системы унифицированных ценностей. Это искусство восточного базара, мешанины различных стилей, форм, тем, идей. Такое искусство скорее псевдо, чем истинное....

3. Современный кризис в западных изящных искусствах

[Природа кризиса]: он заключается в разрушении чувственной формы, которая господствовала в течение последних пяти столетий. Во второй половине XIX и в начале XX в. чувственное искусство достигло стадии зрелости и с этого момента постепенно становится бесплодным и внутренне противоречивым. Эта все возрастающая беспорядочность делает искусство все более и более стерильным и, следовательно, отвращает от него. Его все возрастающие внутренние противоречия усиливают присущий ему дуализм и разрушают его единство, то есть самую его природу.

Достижения нашего чувственного искусства... Чисто с технической стороны оно более совершенно, чем чувственное искусство любого другого века и культуры...

Количественно наша культура создала творения искусства, *беспримерные и по своему объему, и по своему размеру*... Наше искусство описывает жизнь масс с невиданным до сих пор размахом. Оно проникает во все аспекты социальной жизни и влияет на все продукты цивилизации... Если раньше музыка, картины, скульптуры, поэмы и драмы были доступны только избранному меньшинству, которому посчастливилось оказаться в той комнате, где исполняли музыку, выставляли картины или скульптуру... то в настоящее время почти каждый может наслаждаться симфониями, исполняемыми лучшими оркестрами; драмами, разыгрываемыми лучшими актерами... С минимальной затратой энергии каждый может оказаться наедине с любым предметом искусства. Это искусство вошло в повседневную жизнь современного человека... Красота и искусство стали рутинной принадлежностью всей западной культуры, оказавшей влияние на... все... стороны нашей социально-культурной жизни. Это, бесспорно, немалое достояние. Оно означает всестороннее приукрашивание всей жизни и культуры человека.

Другим значительным достоинством нашего искусства является его *бесконечное многообразие* – типичная черта любого чувственного искусства. Оно не ограничено каким-либо одним стилем или сферой, как искусство всех предшествующих эпох. Оно так богато своим разнообразием, что на любой вкус можно найти встречное предложение... Все стили наравне друг с другом присутствуют в нашем искусстве. Оно как энциклопедия или гигантский универмаг, где каждый может найти все, что ищет. Такого разнообразия, да еще в таком широком ассортименте, не знало ни одно чувственное искусство прошлого...

Недуги нашего чувственного искусства. ...Наше чувственное искусство заключает в себе самом вирусы распада и разложения. Эти патологические вирусы суть врожденные... Во-первых, функция давать наслаждение и удовольствие приводит чувственное искусство на стадию разрушения оттого, что одна из его базовых социально-культурных ценностей низводится до простого чувственного наслаждения уровня «вино – женщины – песня». Во-вторых, пытаюсь изображать действительность такой, какой она открывается нашим органам чувств, искусство постепенно становится все более и более иллюзорным, не отражающим суть чувственного явления, то есть ему суждено стать поверхностным, пустым, несовершенным, обманчивым. В-третьих, в поисках пользующегося большим успехом чувственного и сенсационного материала как необходимого условия стимуляции и

возбуждения чувственного наслаждения искусство уклоняется от позитивных явлений в пользу негативных, от обычных типов и событий – к патологическим, от свежего воздуха нормальной социально-культурной действительности – к социальным отстойникам и, наконец, оно становится музеем патологий и негативных феноменов чувственной реальности. В-четвертых, его чарующее разнообразие побуждает к поиску еще большего многообразия, что приводит к разрушению гармонии, единства, равновесия и превращает искусство в океан хаоса и непоследовательности. В-пятых, это многообразие вместе со стремлением дать людям больше наслаждений стимулирует все возрастающее усложнение технических средств, что, в свою очередь, приводит к их логическому завершению, а это – вред, наносимый внутренним ценностям и качеству изобразительных искусств. В-шестых, чувственное искусство... – это искусство, создаваемое для публики профессионалами. Такая специализация... приводит на последних стадиях развития чувственной формы к отдалению художника от его репрезентативной общности...

Искусство Греции до III в. до н.э. и искусство средних веков никогда не опускалось до уровня развлекательного и потребительского... Оно было величественным, спокойным, поучительным и облагораживающим, религиозным и идеалистическим, интеллектуально, морально и социально вдохновляющим. Оно полностью игнорировало негативное начало в человеке и мире, который его окружает. Ничего грубого, вульгарного, уничтожающего человеческое достоинство или патологического не находило в нем места... Творчество [художника] для него самого выступало службой, обращенной к Богу и человечеству, исполнением его религиозного, социального, морального и художественного долга.

...[Современное] искусство постепенно становится товаром, произведенным, в первую очередь, для продажи... ради релаксации, потребления, развлечения и удовольствия, для стимуляции усталых нервов и сексуального возбуждения... Оно обслуживает рынок, а потому не может игнорировать его запросы... Искусство само не может избежать вульгаризации. Вместо того чтобы поднимать массы до собственного уровня, оно, напротив, опускается до уровня толпы. Оно вынуждено фактически пренебрегать всеми религиозными и моральными ценностями, так как они редко бывают «развлекательными» и «забавными». Поэтому оно все более и более отстраняется от культурных и моральных ценностей и постепенно превращается в пустое искусство,

эвфимистично названное «искусство ради искусства»; оно аморально, десакрализовано, асоциально, а еще чаще – *безнравственно, антирелигиозно и антисоциально...*

Как коммерческий товар для развлечений искусство все чаще контролируется торговыми дельцами, коммерческими интересами и веяниями моды. Но любой товар на рынке относительно недолговечен... И если современному художнику не хочется голодать, ему не следует создавать вечные ценности, независимые от прихотей и капризов времени. Он неизбежно тем самым становится рабом рыночных отношений, «производящим» свои «товары» в угоду спросу. Такая атмосфера... ведет к массовой продукции преходящих «хитов» и недолговечных «бестселлеров». Подобная ситуация творит из коммерческих дельцов высших ценителей красоты, принуждает художников подчиняться их требованиям, навязанным вдобавок через рекламу и другие средства массовой информации. Эти дельцы, навязывающие свои вкусы публике, влияют тем самым и на ход развития самого искусства...

Как чистое средство развлечения, современное искусство, естественно, переходит в иной статус. Из царства абсолютных ценностей оно опускается до уровня производства ценностей товарных... Искусство становится всего лишь приложением к рекламе кофе, лекарств, бензина, жвачки и им подобным...

Божественные ценности искусства умирают и во мнении публики. Граница между истинным искусством и чистым развлечением стирается: стандарты истинного искусства исчезают и постепенно заменяются фальшивыми критериями псевдоискусства. Таковы первые признаки разрушения искусства, художника и самого человека, заключенные в развитии чувственного искусства. *Второй недуг чувственного искусства проявляется в его тенденции становиться все более и более поверхностным в отражении и воссоздании самого чувственного мира...*

Основные цели чувственного искусства – развлекать, доставлять удовольствие, возбуждать или расслаблять людей .. Основные чувственные ценности из-за многократного повторения стали терять свою прелесть и новизну, становились скучными и банальными. Без новизны же искусство теряет свою развлекательную ценность. Чтобы сохранить привлекательность, искусство вынуждено в подобных условиях со все возрастающей скоростью переходить от одного объекта, события, стиля, модели к другим... Отсюда – все прогрессирующая поверхностность чувственного искусства на поздних ступенях разви-

тия периода разрушения. ...Для того чтобы успешно «продаваться» на рынке, чувственному искусству приходится поражать публику, быть сенсационным... Искусство приступает к поиску экзотичного, необычного, сенсационного. Вместе с постоянно меняющимися капризами рынка это приводит на поздних ступенях развития к искусственному отбору тем и персонажей. Вместо типичных и существенных тем оно выбирает такие аномальные и пустые темы, как преступный мир, сумасшедшие, нищие, «пещерные люди» или «шикарные женщины»...

Описанный выше недуг ведет, в свою очередь, к третьему: *к болезненной концентрации чувственного искусства на патологических типах людей и событиях...* В греческом и средневековом искусстве если некогда и вспоминали о монстрах, дьяволах, порочных личностях или негативных явлениях жизни, то лишь для того, чтобы сильнее оттенить позитивные ценности. ...Искусство... придавало бессмертие умершим, избегало всего прозаического и посредственного, а также всего негативного и патологического. Это... искусство... напоминает ему [человеку] о его божественной природе и о значимости его миссии на земле.

...Возвышающиеся и идеализирующие направления искусства начинают исчезать и постепенно заменяются их противоположностями... Современное искусство делает бессмертных смертными, освобождая их от всего божественного и благородного. Более того, оно игнорирует почти все высокое и благородное в самом человеке, в его социальной жизни, культуре, садистски заостряя внимание на всем посредственном и в особенности негативном, патологическом, антисоциальном и получеловеческом... «Герои» избираются из прозаических, патологических или негативных типажей. Все это имеет место и по отношению к событиям, которые они изображают...

Все области современного искусства демонстрируют преувеличенную склонность к *сатире и карикатуре...* Все и вся... высмеивается и унижается. Мы искренне наслаждаемся таким унижением... Наше искусство сексуально неуравновешенное, извращенное, а подчас и садистское...

...Современное искусство – преимущественно музей социальной и культурной патологии. Оно сконцентрировано в полицейских моргах, в убежищах преступников, на половых органах, оно действует главным образом на уровне социального дна... Четвертый недуг: *многообразии чувственного искусства постепенно приводит его ко все воз-*

растающей непоследовательности и дезинтеграции... Серьезна его [искусства] внутренняя, или духовная, бессвязность...

...Художник, обладающий богатым ассортиментом технических средств в своем распоряжении, не способен правильно их использовать, поскольку эти средства довлеют над ним...

...Волна имитаций... имитация стилей... В особенности мы имитируем искусство негров, крестьянства всех стран, геральдическое искусство средневекового дворянства, иератическое искусство древнего Египта, классическое искусство Греции и искусство Возрождения. Такой поток изошренных имитационных стилей превращает современное искусство в космополитический музей, репрезентирующий все безграничное многообразие стилей и направлений...

...Разрушение проявляется и *во все возрастающем подчинении качества количеству, внутреннего содержания и гения техническим средствам и приемам...* Когда же оно не может опереться на свое качественное превосходство, оно обращается к количественному. Отсюда – *болезнь колоссальности...* ...Количественная мания величия обычно идет во вред качеству... Колоссальность неизбежно ведет к ухудшению качества... Разрушение вызывается стремлением нашей культуры подменить цели средствами, гениальность автора техникой. Декадентские периоды... отмечены подменой целей средствами, таланта – социальной тренировкой в мастерстве... Техника исполнения становится альфой и омегой искусства... Возрастающая скудость художественных, научных, религиозных и философских достижений – возмездие за обожествление технических средств. Чем больше внимания техническим средствам, тем больше пренебрежения к фундаментальным, базовым, конечным ценностям... Наше техническое мастерство обратно пропорционально способности создавать гениальные и долговечные шедевры.

Профессиональный характер чувственного искусства, хоть и благо при определенных условиях, оборачивается на стадии разрушения настоящим недугом... Когда искусство становится профессиональным, художник отделен от публики, приобретая полную свободу от контроля проповедуемых ценностей, тогда ситуация уже чревата опасностью кризиса... Художник, который помпезно провозглашает свою мнимую независимость, фактически становится детищем коммерческого бизнеса или босса, и тогда ему приходится отвечать их требованиям, какими бы вульгарными они ни были.

...Профессионализм в искусстве приводит к унификации... Такая унификация совпадает с эпохой разрушения чувственной культуры... В конечном итоге это приводит к искусственному контролю над художниками и их творческой деятельностью со стороны невежественных политиканов, к недооценке художественных ценностей как таковых, к подавлению всего того, что противоречит пристрастиям боссов...

...Импрессионизм... представляет собой конечную границу развития чувственного искусства. Его лозунгом было отражение поверхности чувственной реальности, какой она предстает нашим органам чувств в данный момент. Сюжет был совершенно несуществен...

...Модернисты открыто выступали против упаднического чувственного искусства... Они восстают против искусства, низведенного до уровня инструмента наслаждения и развлечения... Модернизм расходится со всеми основополагающими характеристиками разрушающегося чувственного искусства...

...Следующее заключение: современное искусство – это один из переходов от дезинтегрирующего чувственного искусства к идеациональной или идеалистической форме. Как таковой, модернизм лишь революционный *vis-a-vis* (фр. визави – напротив, лицом к лицу) доминирующей чувственной форме. В нем еще не определились какие-либо ясные цели, тогда как его негативная программа очевидна, как, впрочем, ясной бывает негативная программа любой революции до того, как появляется положительная программа. Если стиль модернистского искусства совершенно отстранен от стиля чувственного искусства, то его содержание по-прежнему остается полностью чувственным. Модернизм пытается отобразить что-либо сверхчувственное или идеалистическое. Мир, с которым он имеет дело, в основе своей материалистичен. Модернистское искусство стремится изобразить не Бога, а материю во всей ее трехмерной реальности. Его протест не во имя Бога или какой-либо другой сверхчувственной ценности, а во имя материального мира, против призрачной поверхностной материалистичности чувственного искусства...

...Они [модернисты] главным образом разрушители, а не творцы. Они процветают только в условиях, специфических для переходного периода... Чувственное искусство уже выполнило свою миссию... Разложение идет сейчас в полную силу... После мук и хаоса переходного периода рождающееся новое искусство – возможно, идеациональное –

увековечит в новом облике неуывдаемый еlan (фр. прорыв, стремление) человеческой культуры.

Кризис в системах истины: наука, философия и религия.

...Три главные системы истины соответствуют нашим трем сверх-системам культуры, а именно: идеациональной, идеалистической и чувственной системам истины и знания. Идеациональная истина – *это истина, открываемая милостью Божией* через его глашатаев (пророки, мистики, «отцы церкви»), обнаруживаемая сверхчувственным способом посредством мистического опыта, прямого откровения, божественной интуицией и вдохновением. Такая истина может быть названа *истиной веры*. Она непогрешима и дает адекватное знание о подлинно реальных ценностях. Чувственная истина *суть истина чувств*, постигаемая органами чувственного восприятия...

Идеалистическая истина *есть синтез двух других истин, то есть синтез, созданный нашим разумом*. В отношении чувственных явлений она признает роль органов чувств как источника и критерия достоверности или недостоверности любого утверждения. По отношению к сверхчувственным явлениям она заявляет, что их познание невозможно посредством чувственного опыта; напротив, постичь ее возможно, лишь обращаясь к прямому откровению Бога... Человеческий разум... соединяет в единое целое истину чувств, истину веры и истину разума...

...С изменением доминирующей сверхсистемы культуры система истины подвергается соответствующим изменениям...

...Что немислимо или неверно с чувственной точки зрения, может быть возможным и совершенно истинным с точки зрения христианской истины веры, и наоборот...

Сорокин П. Кризис нашего времени //Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992. С.427-504.

Н.Я. Данилевский. Россия и Европа

Цивилизация европейская тождественная ли с общечеловеческою?

...Формы исторической жизни человечества, как формы растительного и животного мира, как формы человеческого искусства (стили архитектуры, школы живописи), как формы языков (односложные, приставочные, сгибающиеся), как проявление самого духа, стремящегося осуществить типы добра, истины и красоты (которые вполне самостоятельны и не могут же почитаться один развитием другого), не только изменяются и совершенствуются повозрастно, но и еще и раз-

нообразятся по культурно-историческим типам. Поэтому, собственно говоря, только внутри одного и того же типа, или, как говорится, цивилизации, и можно отличать те формы исторического движения, которые обозначаются словами: древняя, средняя и новая история. Это деление есть только подчиненное, главное же должно состоять в отличении культурноисторических типов, так сказать самостоятельных, своеобразных планов религиозного, социального, бытового, промышленного, политического, научного, художественного, одним словом, исторического развития. ...

Рассматривая историю отдельного культурного типа, если цикл его развития вполне принадлежит прошедшему, мы точно и безошибочно можем определить возможность этого развития, можем сказать: здесь оканчивается его детство, его юность, его зрелый возраст, здесь начинается его старость, здесь его дряхлость, или, что то же самое, разделить его историю на древнейшую, древнюю, среднюю, новую, новейшую и т. п.... Итак, естественная система истории должна заключаться в различении культурно-исторических типов развития как главного основания ее делений от степеней развития, по которым только эти типы (а не совокупность исторических явлений) могут подразделяться...

Эти культурно-исторические типы, или самобытные цивилизации, расположенные в хронологическом порядке, суть: 1) египетский, 2) китайский, 3) ассирийско-вавилоно-финикийский, халдейский, или древнесемитический, 4) индийский, 5) иранский, 6) еврейский, 7) греческий, 8) римский, 9) ново-семитический, или арабийский, и 10) германо-романский, или европейский. К ним можно еще, пожалуй, причислить два американских типа: мексиканский и перуанский, погибшие насильственной смертью и не успевшие совершить своего развития. Только народы, составлявшие эти культурно-исторические типы, были положительными деятелями в истории человечества; каждый развивал самостоятельным путем начало, заключавшееся как в особенностях его духовной природы, так и в особенных внешних условиях жизни, в которые они были поставлены, и этим вносил свой вклад в общую сокровищницу.

... Эти культурно-исторические типы, которые мы назвали положительными деятелями в истории человечества, не исчерпывают еще всего круга ее явлений. Как в солнечной системе наряду с планетами есть еще и кометы, появляющиеся время от времени и потом на многие века исчезающие в безднах пространства, и есть космическая ма-

терия, обнаруживающаяся нам в виде падучих звезд, аэролитов и зодиакального света, так и в мире человечества, кроме положительно-деятельных культурных типов, или самобытных цивилизаций, есть еще временно появляющиеся феномены, смущающие современников, как гунны, монголы, турки, которые, совершив свой разрушительный подвиг, помогши испустить дух борющимся со смертью цивилизациям и разнеся их остатки, скрываются в прежнее ничтожество. Назовем их отрицательными деятелями человечества. Иногда, впрочем, и зиждательная и разрушительная роль достается тому же племени, как это было с германцами и аравитянами. Наконец, есть племена, которым (потому ли что самобытность их прекращается в чрезвычайно ранний период их развития или по другим причинам) не суждено ни зиждательного, ни разрушительного величия, ни положительной, ни отрицательной исторической роли. Они составляют лишь этнографический материал, то есть как бы неорганическое вещество, входящее в состав исторических организмов — культурно-исторических типов; они, без сомнения, увеличивают собою разнообразие и богатство их, но сами не достигают до исторической индивидуальности. Таковы племена финские и многие другие, имеющие еще меньше значения.

Иногда нисходят на эту ступень этнографического материала умершие и разложившиеся культурно-исторические типы, в ожидании пока новый формационный (образовательный) принцип опять не соединит их, в смеси с другими элементами, в новый исторический организм, не возвет к самостоятельной исторической жизни в форме нового культурно-исторического типа. Так случилось, например, с народами, составляющими Западную Римскую империю, которые и в своей новой форме, подвергшись германскому образовательному принципу, носят название романских народов.

Итак, или положительная деятельность самобытного культурно-исторического типа, или разрушительная деятельность так называемых бичей Божьих, предающих смерти дряхлые (томящиеся в агонии) цивилизации, или служение чужим целям в качестве этнографического материала— вот три роли, которые могут выпасть на долю народа...)

*Культурно-исторические типы
и некоторые законы их движения и развития*

Начну прямо с изложения некоторых общих выводов или законов исторического развития, вытекающих из группировки его явлений по культурно-историческим типам.

Закон 1. Всякое племя или семейство народов, характеризуемое отдельным языком или группой языков, довольно близких между собою,—для того чтобы сродство их ощущалось непосредственно, без глубоких филологических изысканий,—составляет самобытный культурно-исторический тип, если оно вообще по своим духовным задаткам способно к историческому развитию и вышло уже из младенчества.

Закон 2. Дабы цивилизация, свойственная самобытному культурно-историческому типу, могла зародиться и развиваться, необходимо, чтобы народы, к нему принадлежащие, пользовались политической независимостью.

Закон 3. Начала цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа. Каждый тип вырабатывает ее для себя при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествовавших или современных цивилизаций.

Закон 4. Цивилизация, свойственная каждому культурно-историческому типу, тогда только достигает полноты, разнообразия и богатства, когда разнообразны этнографические элементы, его составляющие,—когда они, не будучи поглощены одним политическим целым, пользуясь независимостью, составляют федерацию, или политическую систему государств.

Закон 5. Ход развития культурно-исторических типов всего ближе уподобляется тем многолетним одноплодным растениям, у которых период роста бывает неопределенно продолжителен, но период цветения и плодоношения – относительно короток и истощает раз навсегда их жизненную силу.

Первые два вывода не требуют больших пояснений; сомневаться в них невозможно. В самом деле, из десяти культурно-исторических типов, развитие которых составляет содержание всемирной истории, три принадлежат племенам семитической породы, или расы, и каждое племя, характеризованное одним из трех языков семитической группы—халдейским, еврейским и арабским, – имело свою самобытную цивилизацию... Нет ни одной цивилизации, которая бы зародилась и развилась без политической самостоятельности, хотя, достигнув уже известной силы, цивилизация может еще несколько времени продолжаться и после потери самостоятельности, как видим на примере греков...

Более подробного рассмотрения и разъяснения требует третий закон культурно-исторического развития... Выше было уже замечено,

что преемственные культурно-исторические типы имеют естественное преимущество перед уединенными. Каким же образом происходит это преемство? Вся история доказывает, что цивилизация не передается от одного культурно-исторического типа другому; но из этого не следует, чтоб они оставались без всякого воздействия друг на друга, только это воздействие не есть передача, и способы, которыми распространяется цивилизация, надо себе точнее уяснить.

Самый простейший способ этого распространения есть пересадка с одного места на другое посредством колонизации. Таким образом финикийцы передали свою цивилизацию Карфагену, греки – Южной Италии и Сицилии, англичане – Северной Америке и Австралии...

Другая форма распространения цивилизации есть прививка, и обыкновенно это и разумеют под передачей цивилизации. Но, к сожалению, прививку разумеют здесь в таинственном, мистическом смысле, приписываемом этой операции людьми, не знакомыми с физической теорией, ни с садовой практикой,—в том смысле, по которому привитый глазок или прищепленный черенок обращает дичок в благородное плодovitое дерево или даже яблоню в грушу, сливу, абрикос, и обратно. Но в этом таинственном, так сказать, волшебном, смысле прививки нет ни между растениями, ни между культурно-историческими типами, как тому представлено было довольно примеров... Дичок остается по-прежнему дичком, яблоня – яблоней, груша – грушей. Привитая почка или черенок также сохраняют свою природу, только почерпают нужные им для роста и развития соки через посредство того растения, к которому привить, и перерабатывают их сообразно своему специфическому и формационному, или образовательному, началу. Дичок же обращается в средство, в служебное орудие для лелеемого черенка или глазка, составляющих как бы искусственное чужезданное растение, в пользу которого продолжают обрезать ветви, идущие от самого ствола и корня, чтобы они его не заглушили. Вот истинный смысл прививки. Таким точно греческим черенком или глазком была Александрия на египетском дереве, так же точно привил Цесарь римскую культуру к кельтскому корню – с большою ли пользою для Египта и для кельтского племени предоставляю судить читателям... Как бы то ни было, прививка не приносит пользы тому, к чему прививается, ни в физиологическом, ни в культурно-историческом смысле.

Наконец, есть еще способ воздействия цивилизации на цивилизацию. Это тот способ, которым Египет и Финикия действовали на Гре-

цию, Греция – на Рим (поскольку это последнее действие было полезно и плодотворно), Рим и Греция – на германо-романскую Европу. Это есть действие, которое мы уподобим влиянию почвенного удобрения на растительный организм, или, что то же самое, влиянию улучшенного питания на организм животный... Под такими условиями народы иного культурного типа могут и должны знакомиться с результатами чужого опыта, принимая и прикладывая к себе из него то, что, так сказать, стоит вне сферы народности, т.е. выводы и методы положительной науки, технические приемы и усовершенствования искусств и промышленности...

Четвертый общий вывод, сделанный на основании группировки исторических явлений по культурно-историческим типам, говорит нам, что цивилизация, т.е. раскрытие начал, лежащих в особенностях духовной природы народов, составляющих культурно-исторический тип, под влиянием своеобразных внешних условий, которым они подвергаются в течение своей жизни, тем разнообразнее и богаче, чем разнообразнее, независимее составные элементы, т.е. народности, входящие в образование типа. Самые богатые, самые полные цивилизации из всех доселе на земле существовавших принадлежат, конечно, мирам греческому и европейскому...

Пятый закон культурно-исторического движения состоит в том, что период цивилизации каждого типа сравнительно очень короток, истощает силы его и вторично не возвращается. Под периодом цивилизации разумею я время, в течение которого народы, составляющие тип, вышед из бессознательной чисто этнографической формы быта..., создав, укрепив и оградив свое внешнее существование как самобытных политических единиц..., проявляет преимущественно свою духовную деятельность во всех тех направлениях, для которых есть залюги в их духовной природе не только в отношении искусства, но и в практическом осуществлении своих идеалов правды, свободы, общественного благоустройства и личного благосостояния...

Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1991. С.85-90, 91-106, 471-472, 477-492, 500, 508-509.

О. Шпенглер. Закат Европы.

...Что такое цивилизация как логическое следствие и исход культуры?...

У каждой культуры своя собственная цивилизация. В первый раз эти два слова, обозначающие до сих пор смутное этическое различие

личного характера, рассматриваются здесь в периодическом смысле, как выражение строгой и необходимой органической последовательности фактов. Цивилизация есть неизбежная судьба культуры... Цивилизация — это те самые крайние и искусственные состояния, осуществить которые способен высший вид людей. Они — завершение, они следуют как ставшее за становлением, как смерть за жизнью, как неподвижность за развитием, как умственная старость и окаменевший мировой город за деревней и задушевым детством, являемым нам дорикой и готикой. Они — неизбежный конец, и тем не менее с внутренней необходимостью к ним всегда приходили...

Проблема мировой истории

...Культуры суть организмы. История культуры их биография. Данная вам, как некоторое историческое явление в образе памяти, история китайской или античной культуры морфологически представляет собою полную аналогию с историей отдельного человека, животного, дерева или цветка... Феноменами отдельных, следующих друг за другом, рядом вырастающих, соприкасающихся, затеняющих и подавляющих одна другую культур исчерпывается все содержание истории. И если предоставить всем ее образам, которые до сего времени слишком основательно были скрыты под поверхностью тривиально протекающей так называемой «истории человечества», свободно проходить перед умственным взором, то в конце концов, несомненно, удастся открыть тип, первообраз культуры, как таковой, освобожденный от всего затемняющего и незначительного, и лежащий, как идеал формы, в основе всякой отдельной культуры...

Культура зарождается в тот момент, когда из первобытно-душевного состояния вечно-детского человечества пробуждается и выделяется великая душа, некий образ из безобразного, ограниченное и преходящее из безграничного и пребывающего. Она расцветает на почве строго ограниченной местности, к которой она и остается привязанной, наподобие растения. Культура умирает после того, как эта душа осуществит полную сумму своих возможностей в виде народов, языков, вероучений, искусств, государств и наук и таким образом вновь возвратится в первичную душевную стадию...

Каждая культура находится в глубоко символической связи с материей и пространством, в котором и через которое она стремится реализоваться. Когда цель достигнута и идея, т. е. все изобилие внутренних возможностей, завершена и осуществлена во внешнем, тогда культура вдруг застывает, отмирает, ее кровь свертывается, силы над-

ламываются—она становится цивилизацией. И она, огромное засохшее дерево в первобытном лесу, еще многие столетия может топорщить свои гнилые сучья. Мы наблюдаем это на примерах Египта, Китая, Индии и мусульманского мира...

Всякая культура переживает возрасты отдельного человека. У каждой имеется свое детство, юность, возмужалость и старость. Юная, робеющая, чреватая предчувствиями душа проявляется на рассвете романской эпохи и готики... В ней веяние весны. «В произведениях древнегерманской архитектуры,—говорит Гете,— мы наблюдаем расцвет необычайного состояния вещей. Кому внезапно предстанет этот расцвет, тот может только изумляться, но кто заглянул в тайную внутреннюю жизнь этого растения, в движение сил и то, как постепенно развивается цветок, тот смотрит на вещи другими глазами, тот знает, что он видит». Такое же детство говорит таким же образом и совершенно родственными звуками и в раннеомеровской дорике, в древнехристианском, раннеарабском искусстве и в произведениях египетского Древнего Царства, начинающегося с IV династии... Чем более приближается культура к полудню своего существования, тем более мужественным, резким, властным, насыщенным становится ее окончательно утвердившийся язык форм, тем увереннее становится она в ощущении своей силы, тем яснее становятся ее черты. В раннем периоде все это еще темно, смутно, в искании, полно тоскливым стремлением и одновременно боязнью... Наконец, при наступлении старости начинающейся цивилизации, огонь души угасает. Угасающие силы еще раз делают попытку, с половинным успехом – в классицизме, родственном всякой умирающей культуре – проявить себя в творчестве большого размаха, душа еще раз с грустью вспоминает в романтике о своем детстве. Наконец, усталая, вялая и остывшая, она теряет радость бытия и стремится – как в римскую эпоху – из тысячелетнего света обратно в потемки перводушевной мистики, назад в материнское лоно, в могилу...

Каждой культуре свойственен строго индивидуальный способ видеть и познавать природу, или, что то же, у каждой есть ее собственная своеобразная природа, каковой в том же самом виде не может обладать никакой другой вид людей...

Макрокосм

Итак, мысль о мировой истории в строго морфологическом смысле расширяется до идеи всеобъемлющей символики. Собственно историческое исследование имеет своей задачей исследовать чувственное

содержание живой действительности, ее убегающий образ и установить типические формы. Идея судьбы – это последнее, до чего она может достигнуть...

Символы суть чувственные единства, глубочайшие, неделимые и, главное, непреднамеренные впечатления определенного значения. Символ есть часть действительности, обладающая для телесного или умственного глаза определенным значением, рассудочным способом не сообщаемая. Раннедорический, раннеарабский, раннероманский орнамент, например, на вазе, на оружии, на портале или саркофаге, есть символическое выражение нового мироощущения, находящее себе отклик только в людях исключительно одной культуры, выделяющее их из общечеловеческого и объединяющее их в некоторое единство...

Душа и мир: этой полярностью исчерпывается сущность нашего сознания, подобно тому, как феномен магнетизма исчерпывается в противоположном притяжении двух полюсов. И эта душа, притом душа каждого отдельного человека, переживающая в себе и, следовательно, творящая весь этот мир исторического становления, делающая его выражением своего склада существования, в то же время под другим углом зрения есть только ничтожный элемент, только беглая вспышка в нем...

Поэтому существует столько же миров, сколько людей и культур, и в существовании каждого отдельного человека этот мнимо единственный, самостоятельный и вечный мир – про который каждый думает, что он существует в том же виде и для других – есть вечно новое, однажды существующее и никогда не повторяющееся переживание...

Такова идея макрокосма, действительности, как совокупности всех символов по отношению к душе. Ничто не остается чуждым этому свойству значительного. Все, что есть, есть также символ. Все, начиная с телесных проявлений —лицо, телосложение, манеры, приемы отдельных лиц, классов и народов – относительно которых это было давно известно, вплоть до форм политической, хозяйственной, общественной жизни, до мнимо-вечных и имеющих общее значение форм познания, математики и физики, —все говорит о сущности одной определенной и только этой души...

...У ребенка, тянущегося за луной, не обладающего внешним миром и подобного мерцающей первобытной душе по своей дремотной связанности со стихией ощущений, нет переживания глубины. Это не значит, что у ребенка нет даже простейшего опыта в области протя-

женности; но у него нет миросознания, большого единства переживания в мире. И это сознание слагается по-другому у эллинского ребенка, чем у индийского или западного. Вместе с ним оно принадлежит одной определенной культуре, все члены которой имеют одно общее мирочувствование, и через него – одну общую форму мира. Глубокая идентичность связывает оба акта: пробуждение души (внутренней жизни), ее рождение к ясному существованию во имя определенной культуры, и внезапное уразумение дали и глубины, рождение внешнего мира при посредстве символа протяженности, свойственного только этой душе вида пространства, который отныне становится прасимволом этой жизни и определяет ее стиль и уклад ее истории, представляющий собою развивающееся экстенсивное осуществление ее интенсивных возможностей. Таким образом разрешается и сводится на нет старый философский вопрос: этот пра-образ мира прирожденный, поскольку он есть изначальная собственность душевной стихии (культуры), чьим выражением мы становимся всем явлением нашего личного существования; но он также и приобретенный, поскольку каждая отдельная душа за свой счет еще раз повторяет этот творческий акт и в детском возрасте развертывает предназначенный для ее существования символ глубины, подобно бабочке, освобождающей из своей куколки и развертывающей крылья...

Протяженность должна отныне именоваться прасимволом культуры. Из нее следует выводить весь язык форм существования культуры, ее физиономию, в отличие от всякой другой культуры, в особенности от лишенного всяких физиогномических признаков окружающего мира примитивного человека. Подобно тому, как для отдельной души существует только один мир, как ее отражение и противоположный полюс сознания, подобно тому, как пробуждение внутренней жизни совпадает с самостоятельным и необходимым истолкованием пространства вполне определенного типа, в равной мере существует нечто, лежащее, как идеал формы, в основе отдельных символов культуры...

Таким образом, каждая из великих культур обладает тайным языком мирочувствования, вполне понятным только тому, чья душа принадлежит к этой культуре...

Картина души и чувство жизни

...Магическая картина души несет в себе черты строгого дуализма двух загадочных субстанций – духа и души. Между ними существует не античное, статическое, а также не западное, функциональное, соот-

ношение, а совершенно иное, которое можно обозначить именно только, как магическое. В противоположность физике Демокрита и физике Галилея припомним алхимию и философский камень. Эта специфически восточная картина души с внутреннею неизбежностью лежит в основе всех психологических, в особенности же теологических воззрений, которые наполняют раннюю готику арабской культуры... Уже великий Посидоний, несмотря на античную внешность своих огромных знаний бывший настоящим семитом и принадлежавший по духу к юной арабской культуре, в полном противоречии к аполлоновскому жизнечувствованию бы убежден в истинности этой магической структуры души...

Свое строго научное завершение магическая картина души получает в школах Багдада и Басры... Нельзя умалять ее влияния на начало западной науки о душе ... На схоластическую и мистическую психологию Багдад оказал такое же влияние, как и на готическое искусство...

Шпенглер О. Закат Европы: в 2-х т. Новосибирск, 1993, Т.1. С.37-49, 69-70, 169-174, 198, 231-236, 248-255, 289-292, 397-398.

Тойнби А. Дж. Постижение истории.

Поле исторического исследования

Непрерывность истории – наиболее привлекательная из всех концепций, построенная по аналогии с представлением классической физики. Однако нам придется скрепя сердце критиковать ее. В самом деле, что здесь имеется в виду? Если имеется в виду, что «непрерывность истории» – это частный пример непрерывности Жизни, то это хотя и безупречный, но все-таки трюизм. Жизнь действительно непрерывна. От амебы – к позвоночным, от обезьяны – к человеку, от родителей – к ребенку в семье. Связь во всех этих случаях безусловна, хотя и разнородна. Однако, понимая и принимая непрерывность Жизни, мы не проясняем, что такое Жизнь. Мы вряд ли поймем природу Жизни, если не научимся выделять границы относительной дискретности вечно бегущего потока... Другими словами, понятие непрерывности имеет значение только как символический, умозрительный образ, на котором мы вычерчиваем восприятие непрерывности во всем реальном многообразии и сложности. Попробуем применить это общее наблюдение к исследованию Истории. Предполагает ли термин «непрерывность истории» в общепринятом смысле, что масса, момент, объем, скорость и направление потока человеческой жизни постоянны или если не бу-

квально постоянны, то изменяются в столь узких границах, что поправкой можно пренебречь?..

При изучении временных отношений... необходимо различать две степени непрерывности: между последовательными периодами и фазами в истории самих обществ. Особо следует выделить непрерывность второго ряда, ибо она представляет собой значительный феномен.

Можно было бы выразить качественное различие между этими двумя видами непрерывности с помощью аналогии из человеческой жизни. Главы истории любого отдельно взятого общества напоминают последовательные ступени опыта человека. Так, связь между одним обществом и другим напоминает отношения между родителями и ребенком... При сравнении непрерывности жизней родителей и ребенка с непрерывностью опыта в жизни того или иного индивидуума нельзя отрешиться от того непреложного факта, что рождение и смерть воздвигают глубокую пропасть между индивидуумами.

Сравнительное исследование цивилизаций. Предварительная классификация общества данного типа.

...Нами было идентифицировано 19 обществ... Исследуя основания каждого отдельного общества, в одних случаях мы обнаруживаем, что оно состоит в сыновнем родстве с более древним обществом благодаря наличию вселенской церкви. В других случаях такая связь не просматривается. Итак, мы определили, что вселенская церковь является основным признаком, позволяющим предварительно классифицировать общества одного вида. Другим критерием для классификации обществ является степень удаленности от того места, где данное общество первоначально возникло. Сочетание этих двух критериев позволяет найти общую меру для размещения обществ на одной шкале, с тем чтобы определить место каждого из них в непрерывном процессе развития....

Число известных цивилизаций невелико. Нам удалось выделить только 21 цивилизацию, но можно предположить, что более детальный анализ вскроет значительно меньшее число полностью независимых цивилизаций – около 10. Известных примитивных обществ значительно больше...

Однако сравнивать цивилизацию с примитивным обществом – это все равно, что сравнивать слона с кроликом.

Примитивные общества обладают сравнительно короткой жизнью, они ограничены территориально и малочисленны. Жизнь ци-

визаций, список которых едва достигает двузначного числа, наоборот, более продолжительна, они занимают обширные территории, а число людей, охватываемых цивилизациями, как правило, велико. Они имеют тенденцию к распространению путем подчинения и ассимиляции других обществ – иногда обществ собственного вида, но чаще всего примитивных обществ. Жизнь примитивных обществ, подобно жизни кроликов, часто завершается насильственной смертью, что особенно неизбежно при встрече их с цивилизациями. Что касается численного неравенства, то, если бы можно было составить перепись населения всех живых цивилизаций, мы обнаружили бы, что каждая из цивилизаций-левиафанов объединяет в себе большее число людей, чем все примитивные общества, вместе взятые, со времени появления человеческого рода.

Наши критики могут отрицать сопоставимость выявленной ранее 21 цивилизации на том основании, что они не совпадают во времени. Если 7 из них – живые общества, то остальные 14 – мертвые. По меньшей мере 3 из них – минойское, египетское и шумерское общества – существовали на «заре истории». Эти 3 цивилизации, а возможно, также и другие, отделены от ныне живущих длительным периодом исторического времени.

... Человек превратился в Человека, создав примитивное общество. Если возраст Человечества равняется приблизительно 300 тыс. лет, то возраст цивилизаций, отождествляемый до сих пор с длительностью человеческой истории, равен менее чем 2% данного отрезка. На этой временной шкале жизни все выявленные нами цивилизации распределяются не более чем в три поколения обществ и сосредоточены в пределах менее пятой части времени всей жизни Человечества. С философской точки зрения жизнь их протекает в одно и то же время.

...Цивилизации представляют собой не статические формации, а динамические образования эволюционного типа. Они не только не могут пребывать в состоянии покоя, но не могут и произвольно менять направление, как если бы они двигались по улице с односторонним движением... Ни одна из идентифицированных нами 21 цивилизации не преодолела еще всю улицу до конца, и 14 из них постигла беда, когда они, нарушив правила, повернули вспять. Одни из них сталкивались с другими, другие же останавливались ввиду реальной угрозы для окружающих. Что же до тех 7 цивилизаций, которые существуют и сегодня, то трудно сказать, которая из них в состоянии достичь кон-

ца улицы, какие из них все еще норовят развернуться, а какие строго соблюдают правила движения.

...Независимые цивилизации появились благодаря мутации примитивных обществ, а родственно связанные цивилизации – через отделение от предшествующих цивилизаций...

Негативный фактор, который следует учитывать при анализе того длительного периода, что охватывает время существования примитивных обществ, – это сила инерции. Сила инерции, воплощенная в обычае, хорошо объясняет задержку человечества на примитивном уровне приблизительно на 300 тыс. лет. Однако почему же примерно 6000 лет назад некоторые индивиды направили свои усилия на то, чтобы преодолеть эту инерцию и перевести состояние Инь в активность Янь? Чем мощнее сдерживающая сила инерции, тем больший импульс следует ожидать от силы с обратным вектором, и, каков бы ни был источник этой силы, именно он запустил маховик человеческой жизни...

Область вызова-и-ответа

Вызов побуждает к росту. Ответом на вызов общество решает вставшую перед ним задачу, чем переводит себя в более высокое и более совершенное с точки зрения усложнения структуры состояние.

Отсутствие вызовов означает отсутствие стимулов к росту и развитию. Традиционное мнение, согласно которому благоприятные климатические и географические условия, безусловно, способствуют общественному развитию, оказывается неверным. Наоборот, исторические примеры показывают, что слишком хорошие условия, как правило, поощряют возврат к природе, прекращение всякого роста.

... Цивилизация существует благодаря постоянным усилиям человека... Предоставленные сами себе народы, обитавшие в жарких центральноафриканских джунглях, оказались лишенными естественного стимула и в течение тысячелетий оставались в застывшем состоянии на примитивном уровне.

Стимулы роста можно разделить на два основных вида: стимулы природной среды и стимулы человеческого окружения. Среди стимулов природной среды можно выделить стимул «бесплодной земли» и стимул «новой земли»...

...Пять типов вызова: вызов суровых стран, вызов новых земель, вызов ударов, вызов давления и вызов ущемления...

...Территориальная экспансия приводит не к росту, а к распаду...

...Милитаризм... является... наиболее общей и распространенной причиной надломов цивилизаций. Милитаризм надламывает цивили-

зацию, втягивая локальные государства в междуусобные бра-тоубийственные войны...

...Географическая экспансия выражает притязания одного общества на владения другого; успех подобных притязаний приводит к ассимиляции, а социальная ассимиляция является результатом «культурного облучения».

Известно, что белый свет разлагается на составляющие цвета. Подобно этому, лучи, которые излучает духовная энергия общества, также состоят из отдельных элементов – экономических, политических и культурных.

В случае успешной ассимиляции материальные экономические факторы обычно действуют первыми. Афганец и эскимос стремится завладеть каким-либо привлекательным западным изделием, например, ружьем, швейной машиной или граммофоном. Принимая незнакомый инструмент за игрушку, абориген не обязан принимать вместе с этими предметами иностранные институты, идеи, этос. Если бы афганцу сказали, что он может взять британское ружье только в том случае, если признает британскую конституцию, обратится в англиканство, освободит своих домашних женщин, то, безусловно, условия показались бы ему неприемлемыми.

Он скорее вернет ружье и удовлетворится оружием своих предков, чем изменит стародавние обычаи. Экспансионизм цивилизации затруднен проникновением ее в чужую цивилизацию. Иными словами, лучи ее не развернулись в спектр и имеют слишком резкое свечение. Это та форма, когда экономические, политические и культурные элементы в обществе диффузно сливаются друг с другом. Подобное состояние характерно для цивилизации на стадии роста. Одной из отличительных черт растущей цивилизации является то, что она представляет собой на этом этапе некое единое социальное целое, в котором экономический, политический и культурный элементы объединены внутренней гармонией растущей социальной системы. С другой стороны, когда общество надламывается и начинает распадаться, одним из симптомов этой социальной болезни является разделение культурного, политического и экономического элементов, что порождает болезненный диссонанс...

Возможно... социальный распад представляет собой более благоприятное условие для географической экспансии, чем социальный рост...

Общество, переживающее упадок, стремится отодвинуть день и час своей кончины, направляя всю свою жизненную энергию на материальные проекты гигантского размаха, что есть... стремление обмануть агонизирующее сознание, обреченное своей собственной некомпетентностью и судьбой на гибель...

Люди, объединенные определенной системой общественных отношений, являются, как правило, наследниками одной и той же культуры, и поэтому было бы странно, если бы на общий вызов не последовало схожих ответов...

Растущие цивилизации отличаются от примитивных обществ поступательным движением за счет творческого меньшинства... Творческие личности при любых условиях составляют в обществе меньшинство, но именно это меньшинство и вдыхает в социальную систему новую жизнь...

Отношения между растущими цивилизациями и индивидами

Сам факт, что рост цивилизаций – дело рук творческих личностей или творческих меньшинств, предполагает, что нетворческое большинство будет находиться позади, пока первооткрыватели не подтянут арьергарды до своего собственного уровня. Последнее соображение требует внести уточнение в определение цивилизации и примитивного общества...Примитивные общества находятся в статическом состоянии, тогда как цивилизации – или по крайней мере – растущие цивилизации – в динамике. Растущие цивилизации отличаются от примитивных обществ поступательным движением за счет творческого меньшинства. Следует добавить, что творческие личности при любых условиях составляют в обществе меньшинство, но именно это меньшинство и вдыхает в социальную систему новую жизнь. В каждой растущей цивилизации, даже в периоды наиболее оживленного роста ее, огромные массы народа так и не выходят из состояния стагнации, подобно примитивному обществу, пребывающему в постоянном застое, так как подавляющее большинство представителей любой цивилизации ничем не отличается от человека примитивного общества.

Характерным типом индивида, действия которого превращают примитивное общество в цивилизацию и обуславливают причину роста растущей цивилизации, является «сильная личность», «медиум», «гений», «сверхчеловек»; но в растущем обществе в любой данный момент представители этого типа всегда находятся в меньшинстве. Они лишь дрожи в общем котле человечества...

Для того чтобы побудить инертное большинство следовать за активным меньшинством, недостаточно лишь силы духа творческой личности. Освоение высоких духовно-нравственных ценностей предполагает способность к восприятию «культурной радиации», свободный мимезис как подражание духовно-нравственному порыву избранных носителей нового.

...Общество не является видом или родом. Более того, оно не является организмом. Каждое общество – это представитель некоторого вида из рода *обществ*... Это род Homo.

...Если лучи социального влияния, исходящие от растущей цивилизации, можно уподобить белому свету, вобравшему в себя все цвета, то лучи, исходящие от распадающейся цивилизации, можно сравнить с радугой, образуемой в результате дисперсии. В приложении к социальному излучению три составляющие «белого света» – это политика, культура и экономика.

Пока все три элемента соединены в едином потоке, действие их происходит в одном направлении и примерно на одинаковое расстояние, однако впоследствии происходит дифференциация. Поскольку двигательная сила экономического элемента оказывается наиболее мощной, характер общества распадающейся цивилизации все больше смещается в сторону чисто экономического развития. Иногда наблюдается при этом увеличение политического влияния. Все это укладывается в рамки ранее установленного нами закона, согласно которому экспансия цивилизации является признаком ее распада. Мы замечали также, что усиление экономического и политического влияния сопровождается снижением культурного влияния. При сравнении распадающегося общества с растущим становится очевидным, что по мере роста экономической мощи происходит потеря нравственной силы распадающегося общества.

Выделенные нами три элемента в жизни общества имеют отнюдь не равное значение. Культурный элемент представляет собой душу, кровь, лимфу, сущность цивилизации; в сравнении с ним экономический и тем более политический планы кажутся искусственными, несущественными, заурядными созданиями природы и движущих сил цивилизации. Как только цивилизация утрачивает внутреннюю силу культурного развития, она немедленно начинает впитывать элементы чужой социальной структуры, с которой она имеет контакты. Для цивилизации, находящейся в поле воздействия чужой культуры, культурное влияние оказывается куда более благодатным и полезным, чем

заимствования в экономическом или же политическом плане. Образно выражаясь, политические и экономические подарки, которые щедрой рукой рассыпает вокруг себя распадающаяся цивилизация, оказываются дурными семенами, брошенными в заросшее сорняками поле.

...Отчужденное и лишенное иллюзий варварское общество начинает с пренебрежением относиться к культуре своего соседа, но вместе с тем оно может продолжать заимствовать его социальные институты и технические достижения. Этот процесс всегда имеет многосторонний характер, и фактически продолжается взаимообогащение и в области культуры. Кроме того, правящее меньшинство, с которым варвары имеют дело, насаждает свои стандарты силой, а сила эта опирается на диктаторский режим и развитую военную технологию...

...Если культурные границы растущей цивилизации воспринимаются как двери, гостеприимно распахнутые для двустороннего движения, то военные границы распадающейся цивилизации можно сравнить с забором, наглухо перекрывающим входы и выходы...

Некоторая трансформация является неизбежным следствием проникновения культуры одного общества в культуру другого, но степень и характер трансформации варьируются в зависимости от обстоятельств. Изменения носят минимальный характер, когда излучение культуры идет от растущего общества к статистическому, еще не вступившему в фазу строительства цивилизации; максимальные же изменения для взаимодействия цивилизованных обществ, когда обе цивилизации находятся в процессе распада... Источник излучения – это цивилизация, находящаяся в процессе распада, а варвары резервуара, находящегося за пределами границ, – это представители нецивилизованного общества, сопротивляющиеся культурной экспансии соседней цивилизации вовсе не потому, что они стремятся защитить свою собственную культуру, а лишь в силу враждебного отношения к чужой культуре, которая, надломившись, утратила свою былую привлекательность.

Трансформация энергии происходит благодаря процессу разложения. Вторгающаяся культура разлагается на составные части, синтезируясь затем в ином порядке. Цивилизацию, находящуюся в процессе роста, можно определить как цивилизацию, у которой культурные компоненты гармонически сочетаются в единое целое. Распадающуюся цивилизацию можно по этому же принципу определить как цивилизацию, элементы которой рассогласованы. Расщепление культуры, таким образом, – это симптом социального недомогания, причина кото-

рого не в том, что цивилизация воздействует на чужое общество, а в том, что она сама пережила надлом и начала распадаться. Компонентами культуры общества являются экономический, политический и собственно культурный элементы. Когда одна культура вторгается в другую, проникающая сила каждого из элементов прямо противоположна его социальной ценности. Так, экономический элемент воспринимается чужой культурой с наибольшей готовностью, за ним следует политика, а на последнем месте оказывается культурный элемент. И в этом причина того, что разложение интегральной культуры кончается социальной катастрофой. Война и торговля – вот два главных канала отношений между распадающейся цивилизацией и ее внешним пролетариатом. Причем господствующая роль принадлежит войне.

...Максимальное число цивилизаций, которые нам удалось нанести на культурную карту, равнялось 37. Географически их можно разделить на две группы – цивилизации Старого Света и цивилизации Нового Света. До сравнительно недавнего времени они были разделены между собой. Затем цивилизации Старого Света можно было бы подразделить по признаку поколений. Максимальное число установленных нами поколений равняется трем. Подобное разделение цивилизаций явно ограничивает возможное число географических контактов между современниками. Однако оно все же больше, чем общее число цивилизаций. Цивилизации-современницы могут иметь более одного контакта за свою историю. Наблюдаются, кроме того, хронологические пересечения цивилизаций, принадлежащих к различным поколениям, а сохранившиеся реликты или диаспора мертвой цивилизации, случается, сохраняют свои черты, будучи включенными в иное общество. Следует добавить, что фактором, чрезвычайно увеличивающим число контактов и конфликтов между цивилизациями, стало взаимопроникновение цивилизаций Нового и Старого Света в результате открытия Америки в XV веке...

...Платой за успешную агрессию становится проникновение в культуру победившей цивилизации экзотической культуры ее жертв. Внутренний пролетариат победившего общества с готовностью воспринимает элементы чуждой культуры, в результате чего нравственная пропасть между отчужденным пролетариатом и бывшим доминирующим меньшинством еще более углубляется.

...Элементы культуры, вполне безвредные и даже благотворные на родной почве, могут оказаться опасными и разрушительными в чужом социальном контексте. С другой стороны, стоит чужеродным элемен-

там утвердиться в новом окружении, они обретают тенденцию привлекать к себе другие элементы своей собственной культуры.

Второй ступенью контактов между двумя современными цивилизациями становится тенденция создания общей культурной формы через реинтеграцию культурных элементов, ранее разобщенных. Этот процесс встречает сопротивление со стороны противоположной тенденции – препятствовать всякому проникновению чуждых культурных элементов, а если и пропускать их, то в минимальных дозах. Когда какой-либо чужеродный элемент проник в структуру, преодолевая напряжение системы, он увлекает за собой другой элемент, также изолированный и оторванный от своей культурной среды. Сопротивление болезненному процессу внедрения элементов чужой культуры в социальное тело абсолютно неизбежно. Однако столь же неизбежно и окончательное поражение. Рекомендация искаженных элементов тяготеет к созданию новой целостности, а не просто к механическому соединению, поскольку культуре свойственно стремиться к самоструктурированию. Общество ассимилирует воздействующую на него силу. Единственное, на что ему остается надеяться, – это замедлить процесс реинтеграции. Однако на деле такая тактика обычно не приостанавливает агонии собственной культуры...

...Вторгшийся иностранный культурный элемент невозможно выхолостить, лишив его тем самым опасной способности притягивать к себе другие элементы своей культуры. Однажды завоевав определенное место в сфере сообщества, чужеродный культурный элемент укореняется там и, обрастая другими, родственными себе элементами, чувствует себя вскоре хозяином положения. Если воспринимающая сторона не в состоянии нейтрализовать эти вкрапления, остается единственная надежда – попытаться перехитрить врага... Сражаться с более сильным противником его же собственным оружием. Причем, не ожидая нападения, выйти ему навстречу с распростертыми объятиями...

Когда две или более цивилизаций вступают между собой в контакт, они чаще всего обладают разными потенциальными силами... Цивилизация, осознавшая свое превосходство над соседями, не преминет прибегнуть к силе, пока эта сила есть...

Наименее жесткой формой бесчеловечности поражены представители агрессивной цивилизации, в культуре которой религия занимает главенствующее место. В обществе, где жизнь не секуляризирована, унижение принимает форму религиозной беспричастности...

...Одной из форм бесчеловечности можно считать утверждение культурной дискриминации в обществе, которое секуляризировало свою культуру. В современном мире различные националистически настроенные проводники западной культуры склонны проводить различие между Цивилизацией с большой буквы и «варварами», или «дикарями», которых Запад облагодетельствовал в разных местах земного шара. Такое отношение привело к политическому и культурному патернализму в колониальных империях Запада, отрицанию гражданских прав подчиненных народов и возвело культурный барьер, который нельзя преодолеть простой магической формулой, превращающей язычника в верующего...

Ультразападный и китайский образцы жизни потенциально саморазрушительны. Западный образ жизни взрывоопасен; китайский (имеется в виду традиционный китайский образ жизни) – окаменел. При всей противоположности оба эти образа жизни несут в себе нечто неизбежное для судеб человечества. Если нынешнее доминирование Запада будет продолжаться, что наиболее вероятно в свете последних событий, а значит, будет продолжаться и процесс объединения и слияния культур, то, возможно, западный динамизм соединится с китайской стабильностью в сбалансированных пропорциях, а это, в свою очередь, породит новый образ жизни, который не только даст человечеству возможность выжить, но и гарантирует ему благополучие...

Тойнби А. Дж. Постигжение истории. М., Прогресс, 1991. С. 38-40, 45-47, 77-81, 119-121, 259-261, 536-540.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли

...Этнос – устойчивый коллектив особей, противопоставляющий себя всем прочим аналогичным коллективам, имеющий внутреннюю структуру, в каждом случае своеобразную, и динамический стереотип поведения. Именно через этнические коллективы осуществляется связь человечества с природной средой, так как сам этнос – явление природы.

Этнос — не зоологическая популяция, а системное явление, свойственное только человеку и проявляющее себя через социальные формы, в каждом случае оригинальные, ибо хозяйство страны всегда связано с кормящим ландшафтом, уровнем развития техники и характером производственных отношений...

Общими чертами для этноса как такового, т.е. любого, являются: 1) противопоставление себя всем остальным, следовательно — самоут-

верждение; 2) мозаичность, вернее — бесконечная делимость, цементируемая системными связями; 3) единообразный процесс развития от пускового момента через акматическую фазу к рассеянию или превращению в реликт...

...Формирование нового этноса всегда связано с наличием у некоторых индивидов необоримого внутреннего стремления к целенаправленной деятельности, всегда связанной с изменением окружения, общественного или природного, причем достижение намеченной цели, часто иллюзорной или губительной для самого субъекта, представляется ему ценнее даже собственной жизни. Такое, безусловно, редко встречающееся явление есть отклонение от видовой нормы поведения, потому что описанный импульс находится в оппозиции к инстинкту самосохранения и, следовательно, имеет обратный знак. Он может быть связан как с повышенными способностями (талант), так и со средними... Этот признак... лежит в основе антиэгоистической этики, где интересы коллектива, пусть даже неверно понятые, превалируют над жадой жизни и заботой о собственном потомстве. Особи, обладающие этим признаком, при благоприятных для себя условиях совершают (и не могут не совершать) поступки, которые, суммируясь, ломают инерцию традиции и иницируют новые этносы.

...Этот эффект... известен как страсть, но... для целей научного анализа мы предложим новый термин — пассионарность... Пассионарность — это способность и стремление к изменению окружения или, переводя на язык физики, — к нарушению инерции агрегатного состояния среды. Импульс пассионарности бывает столь силен, что носители этого признака — пассионарии не могут заставить себя рассчитывать последствия своих поступков... Пассионарность — атрибут не сознания, а подсознания... Степени пассионарности различны, но, для того чтобы она имела видимые и фиксируемые историей проявления, необходимо, чтобы пассионариев было много, т.е. это признак не только индивидуальный, но и популяционный.

Пассионарность - ... это появление поколения, включающего некоторое количество пассионарных особей. Они самим фактом своего существования нарушают привычную обстановку, потому что не могут жить повседневными заботами, без увлекающей их цели. Необходимость сопротивляться окружению заставляет их объединиться и действовать согласно; так возникает первичная консорция... Порождаемая пассионарным напряжением активность при благоприятном стечении обстоятельств ставит эту консорцию в наиболее выгодное

положение, тогда как разрозненных пассионариев не только в древности «либо изгоняли из племен, либо просто убивали»...

...Пассионарии обречены... Наиболее трагично гибнут пассионарии в конечные фазы этногенеза, когда их становится мало и взаимопонимание между ними и массами обывателей утрачивается... Как ни велика роль пассионариев в этногенезе, число их в составе этноса всегда ничтожно. Ведь пассионариями в полном смысле слова мы называем людей, у которых этот импульс сильнее, чем инстинкт самосохранения, как индивидуального, так и видового.

...Однако надо заметить, что интенсивность развития не всегда идет на пользу этносу. Возможны «перегревы», когда пассионарность выходит из-под контроля разумной целесообразности и из силы созидательной превращается в разрушительную...

Исторические эпохи, где господствует данный уровень пассионарности, рассматриваются как расцвет культуры, но за ними всегда следует один из двух возможных жестоких периодов: либо при подъеме пассионарности происходит уже описанный «перегрев», либо при медленном ее спаде наступает упадок... Процент пассионарности снизился, а на их место пришли люди, предпочитающие безопасность — риску, накопление — быстрому успеху, спокойную и сытую жизнь — приключениям. Они были не хуже и не лучше пассионариев; они были просто другие...

Обязательным условием возникновения и течения процесса этногенеза (вплоть до затухания его, после чего этнос превращается в реликт) является пассионарность, т.е. способность к целенаправленным сверхнапряжениям. Объяснить ее мы пока можем, лишь приняв гипотезу... пассионарность — это врожденная способность организма абсорбировать энергию внешней среды и выдавать ее в виде работы. У людей эта способность колеблется настолько сильно, что иногда ее импульсы ломают инстинкт самосохранения, как индивидуального, так и видового, вследствие чего некоторые люди... пассионарии, совершают и не могут не совершать поступки, ведущие к изменению их окружения... Следовательно, пассионарность имеет энергетическую природу...

Наличие пассионариев в системе делает ее пластичной и способной к сопротивлению внешним воздействиям, ибо пассионарии умеют находить выход из самых сложных ситуаций. И когда между этими типами членов этноса устанавливается некое оптимальное соотношение — система почти неодолима.

...«Искусство требует жертв» от художника, а способность жертвовать собою ради иллюзии — это и есть проявление пассионарности...

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М. 1994.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Що таке культурогенез і які його компоненти?
2. Хто розробив трудову концепцію походження культури?
3. Які фактори, згідно З.Фрейду, є визначальними в культурогенезі?
4. В чому сутність концепції культурогенезу Й.Хейзінги?
5. Який смисл вкладається в поняття “культурна динаміка”?
6. Кому належить характеристика античної культури як суперечливої єдності «аполонівського» та «діонісійного» начал?
7. Що являє собою пасіонарність за Л.Гумільовим?
8. Які Ви знаєте основні схеми культурно-історичного процесу?
9. В чому сутність еволюціоністського підходу до культурної динаміки?
10. Хто відноситься до представників циклічної моделі розвитку культури?
11. Хто розробив хвильову модель розвитку культури?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Співвідношення понять: культурогенез, культурна динаміка, культурні зміни, розвиток.
2. Різні підходи до походження культури:
 - а) основні ідеї трудової концепції походження культури;
 - б) проблема походження культури в психоаналітичній концепції;
 - в) гра як визначальний чинник культурогенезу за Й.Хейзінгою.
5. Різні підходи до розуміння механізмів культурної динаміки: Т.Парсонс, Ф.Ніцше, Л.Гумільов.
6. Основні схеми культурно-історичного процесу: лінійна, циклічна, хвильова, синергетична, постмодерністська.
7. Класичні теорії цивілізації:
 - а) концепція культурно-історичних типів М.Я. Данилевського;

- б) філософія культури О. Шпенглера;
в) концепція „круговороту локальних цивілізацій” А. Тойнбі.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Трудова концепція культурогенезу К.Маркса.
2. Концепція культури З.Фрейда.
3. Ігрова концепція культури Й.Хейзінги.
4. Ф.Ніцше про аполонівське і діонісійне начало в європейській культурі.
5. Теорія пасіонарності Л.Гумільова.
6. Різні підходи до пояснення динаміки культури.
7. Еволюційна модель розвитку культури.
8. Марксистська концепція суспільно-економічних формацій.
9. Синергетична модель розвитку культури.
10. Теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна.
11. Поступовість і вибух як два типи соціодинамічних процесів в роботі Ю. Лотмана “Культура и взрыв».
12. Концепція культурно-історичних типів М.Я.Данилевського.
13. Концепція локальних культур О.Шпенглера.
14. Теорія локальних цивілізацій А.Тойнбі.
15. Вчення П.Сорокіна про соціокультурні суперсистеми.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Охарактеризувати трудову концепцію культурогенезу (за роботою К.Маркса “Экономическо-философские рукописи 1844 года»).
2. Порівняти погляди К.Маркса та Л.Мамфорда на процес становлення людини (за роботами: К.Маркс “Экономическо-философские рукописи 1844 года», Льюис Мамфорд «Техника и природа человека»).
3. Дайте характеристику “осьового часу” та схему світової історії К.Ясперса (за роботою “Истоки истории и ее цель”).
4. За роботою З.Фрейда “Будущее одной иллюзии” охарактеризуйте психоаналітичну концепцію походження культури.
5. Проаналізуйте ігрову концепцію культурогенезу (за роботою Й.Хейзінги Homo Ludens. Опыт определения игрового элемента культуры).

6. Проаналізуйте співвідношення аполонівського та діонісійного начал в античній культурі (за роботою Ф. Ніцше “Рождение трагедии из духа музыки”).

7. Дайте характеристику різних типів еволюціоністських концепцій культурної динаміки.

8. Проаналізуйте сутність лінійної моделі розвитку культури (за роботою І. Г. Гердера «Идеи к философии истории человечества»).

9. Дайте характеристику “осьового часу” та схему світової історії К. Ясперса (за роботою “Истоки истории и ее цель”).

10. Дайте характеристику уявленням про циклічну схему культурного розвитку.

11. Співставити формаційний та цивілізаційний підходи до розвитку культури.

12. Проаналізуйте розроблену М. Я. Данилевським концепцію культурно-історичних типів (за роботою “Россия и Европа”).

13. Охарактеризуйте уявлення О. Шпенглера про життя “культурних організмів” (за роботою “Закат Европы”).

14. Дайте характеристику концепції “Викликів-та-Відповідей” А. Тойнбі (за роботою “Постыжение истории”).

15. Порівняти культурологічні концепції О. Шпенглера і А. Тойнбі.

16. Проаналізуйте, як діє механізм соціокультурної динаміки з позицій синергетики.

17. Охарактеризувати розуміння культурної динаміки Л. Н. Гумільовим (за роботою «Этногенез и биосфера Земли»).

18. Порівняти погляди на механізм культурної динаміки Л. Гумільова і А. Тойнбі.

ТЕСТИ

1. У рамках марксистської теорії стверджується, що:

- а) результатом матеріального виробництва є матеріальна культура, яка визнається первинною стосовно культури духовної;
- б) матеріальна культура забезпечує нагромадження і трансляцію прогресивних цінностей і традицій;
- в) культура розуміється як рівень розвитку сутнісних сил людини і як міра людського;
- д) усе перераховане, крім в).

2. Вставте пропущене слово:

.....– це цілеспрямована діяльність людини, в процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє із природою, використовує її в своїх цілях.

3. Як називається процес виникнення і розвитку людини як соціокультурної істоти?

- а) акультурація;
- б) антропогенез;
- в) антропосоціогенез.

4. Що лежить в основі марксистської концепції генезису людини і культури?

- а) праця;
- б) рефлексія;
- в) пасіонарність;
- г) гра.

5. Кому з мислителів ХХ століття належить наступне висловлювання: „Культура виникає у грі, як гра”?

- а) О. Шпенглеру;
- б) А. Тойнбі;
- в) Н. Бердяєву;
- г) І. Хейзінзі;
- д) К. Ясперсу.

6. Кому з мислителів належить наступне висловлювання: „Гра-змагання як імпульс, більш старий, ніж сама культура, споконвіку заповнювала життя і, подібно дріжджам, спонукала до росту форми архаїчної культури”?

- а) Н. Бердяєву;
- б) П. Тейяру де Шардену;
- в) І. Хейзінзі;
- д) Р. Нібуру.

7. Як називається праця нідерландського вченого Й. Хейзінги, в якій він викладає свою концепцію культури?

- а) „Первісна культура”;
- б) „Невдоволення культурою”;
- в) „Присмерк Європи”;
- д) „Людина граюча”;
- е) „Культура й особистість”.

8. Хто з мислителів є автором теорії, відповідно до якої культура заснована на примусі і забороні потягів і служить двом цілям: захисту людей від природи і врегулюванню відносин між людьми; людина, що придушує свої несвідомі бажання, виступає ворогом культури?

- а) Г. Спенсер;
- б) О. Шпенглер;
- в) З. Фрейд;
- г) І. Хейзінга;
- д) Ж. Лакан.

9. Хто з мислителів є автором теорії, відповідно до якої – культура заснована на відмові від задоволення бажань несвідомого:

- а) Г. Спенсер;
- б) Х. Ортега-и-Гассет;
- в) З. Фрейд;
- г) Э. Дюркгейм.

10. Вставте пропущене слово у характеристику П. Сорокіним певного типу культури:

Якщо переважає культура, то вищою цінністю в ній стає Бог і віра, а до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей формується байдуже чи негативне ставлення.

11. Хто є автором теорії пасіонарності?

- а) Сорокін П.; б) Гумільов Л.;
в) Тойнбі А.; г) Данилевський М.

12. Кому з мислителів належать наступні слова: „Культура народилася з культу. Джерела її – сакральні. Навколо храму почалась вона й органічний свій період була пов’язана з життям релігійним”?

- а) А Молю; б) М. Фуко;
в) Н. Бердяєву; г) П. Сорокіну.

13. Під соціокультурною динамікою розуміється:

- а) зміни в культурі під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів;
б) тільки прогресивні зміни в культурі.

14. Хто з мислителів виділяв у художній творчості „аполонівське” і „дионісійне” начало?

- а) А. Шопенгауер; б) Г. Гегель;
в) И. Кант; г) Ф. Ніцше.

15. Вставте пропущене слово:

..... – син Зевса, бог Сонця, світла, покровитель мистецтва, поезії та музики. Він символізує повне відчуття міри та самообмеження. Саме в образі бога знайшли своє вираження *раціональність, порядок та критичне сприйняття світу.*

16. Вставте пропущене слово:

..... – син Зевса, бог рослинництва, виноградної лози, вина та виноробства. Він символізує *чуттєвість і екстаз*, з ним пов’язані радість та веселощі.

17. Хто з мислителів, критикуючи сучасну йому культуру, виражав ідеї культурного елітаризму і виділяв два начала в античній культурі:

- а) М. Мід; б) Ф. Ніцше;
в) М. Харріс.

18. Назвіть ім’я американського соціолога російського походження, автора концепції соціокультурної динаміки і дослідника соціальної стратифікації, що також займався проблемою типології культур?

- а) Н. Бердяєв; б) Н. Данилевський;
в) П. Сорокін; г) А. Лосєв.

19. Вставте пропущене слово:

Згідно підходу, культура постає перед нами у вигляді нерівноважної відкритої нелінійної самоорганізуючої системи.

20. Назвіть ім'я відомого вченого, соціолога, філософа культури, автора теорії „хвилеподібної зміни культур”:

- а) О. Шпенглер;
- б) Ф. Ніцше;
- в) П. Сорокін;
- г) А. Моль.

21. Вставте пропущене слово у характеристику П. Сорокіним певного типу культури:

У культурі переважає цінність почуттів: сенс має тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо дотиком.

22. Різні культури (в історичному та етнічному планах):

- а) можна та потрібно порівнювати між собою;
- б) не підлягають ніякому порівнянню;
- в) можуть порівнюватись за технологічними вимірами, але не підлягають порівнянню за ціннісними;
- г) порівнюються за технологічними даними, але не підлягають порівнянню в аспекті фіксації ними глибинних людських

23. Як називається твір німецького філософа й історика О. Шпенглера, в якому він викладає свої погляди на культуру?

- а) „Феномен людини”;
- б) „Ідеї до філософії історії людства”;
- в) „Невдоволення культурою”;
- г) „Присмерк Європи”;
- д) „Три лики культури”.

24. Вставте пропущене слово в характеристику культури О. Шпенглером:

Кожна локальна культура після народження та розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви своєї душі, і на цьому етапі культура *переходить в*

25. Кому з мислителів належить наведене нижче висловлювання:

«Я бачу на місці монотонної картини однолінійної світової історії феномен безлічі могутніх культур, кожна з яких надає своєму матеріалу, тобто людській природі, свою власну форму; кожна з яких має свою власну ідею, свої власні пристрасті, своє власне життя, волю, манеру сприймати речі і свою власну смерть”»

- а) К. Ясперсу;
- б) Н. Данилевському;
- в) П. Сорокіну;
- г) О. Шпенглеру;
- д) А. Молю.

26. Що вивчає синергетика?

- а) динамічні процеси у відкритих нерівноважних нелінійних системах;

- б) знаки і знакові системи;
- в) проблеми культурних комунікацій.

27. Хто розробляв ідеї синергетики?

- а) Д. Сахаров; б) І. Пригожин;
- в) Г. Хакен; в) А. Кребер.

28. У синергетиці розглядаються особливі точки – біфуркації, у яких:

- а) соціокультурна система стає нестійкою; випадковість, окремі малі відхилення можуть відіграти дуже істотну і навіть визначальну роль, відбувається „вибір” подальшого шляху еволюції;
- б) соціокультурна система стає стійкої і рівноважною.

29. М.Я. Данилевський у книзі „Росія і Європа”, досліджуючи культурно-історичні типи, говорить про існування одноосновних культур, що найбільш яскраво реалізували себе в одному з видів людської діяльності. До них відносяться:

- а) грецька; б) римська;
- в) єврейська; г) усі перераховані;
- д) усі перераховані, крім в).

30. Що є умовою самоорганізації системи відповідно до ідей синергетики?

- а) система повинна бути нелінійною;
- б) система повинна бути відкритою;
- в) система повинна бути нерівноважною;
- г) усе перераховане;
- д) усе перераховане, окрім пункту в).

31. Хаос у синергетиці розуміється як:

- а) неявна потенційна упорядкованість;
- б) творче і конструктивне начало, що виводить систему на аттрактори (тенденції) розвитку;
- в) як дисипативне (руйнівне) начало;
- г) усе перераховане.

32. О.Шпенглер вважав, що життєвий цикл кожного культурного типу складається з трьох етапів: I – підготовчий, період дитинства і нагромадження сил; II – період виявлення і здійснення всіх потенцій, закладених у душі даної культури, період інтенсивної творчості; і III – ... Що, згідно Шпенглеру, відповідає III етапу?

- а) період найвищого розквіту, період створення і розквіту шедеврів мистецтва;

б) період занепаду, період цивілізації; відбувається перехід від творчості до безплідності, від становлення до закріплення, від органічних „діянь” до механічного „роботи”;

в) агонія культури.

33. Хто є автором багатомної праці “Осягнення історії”, у якому на основі великого і добре систематизованого емпіричного матеріалу висувається теорія круговороту локальних цивілізацій, що змінюють одна одну?

а) П.Сорокін;

б) А. Тойнбі;

в) Э. Фромм;

г) Д.О. Ясперс.

34. Який, відповідно до концепції А. Тойнбі, підсумок розвитку всіх цивілізацій?

а) усі вони приречені на загибель;

б) всесвітня релігія об’єднає всі існуючі цивілізації в одну єдину світову цивілізацію, що дасть їм можливість уникнути загибелі;

в) як будь-які живі істоти, цивілізації, помираючи, дають життя новим „синівським” цивілізаціям, ті – своїм синівським і в такий спосіб історичний процес нескінченний.

35. А. Тойнбі представляє схему історії як:

а) рух окремих цивілізацій до єдиної світової цивілізації на основі створення єдиної світової релігії;

б) рух цивілізації по замкненому циклу;

в) деградацію людського роду, рух до катастрофи.

36. О. Шпенглер особливо відзначав, що культурним типом, який перебуває у стадії виникнення, є:

а) слов’янський; б) американський;

в) японський; г) австралійський;

д) російсько-сибірський.

37. У концепції А. Тойнбі стверджується, що:

а) зміни в культурі реалізуються як „поступові” і у вигляді „вибуху”;

б) просування по шляху прогресу пов’язується з вибором адекватної відповіді на виклик зовнішніх обставин.

Виберіть правильне висловлювання.

38. Які періоди в житті культурного організму виділяє О. Шпенглер?

а) дитинство, юність, зрілість, старість;

б) весна, літо, осінь, зима;

- в) період хаосу, нагромадження сил; період творчого вираження сил; період, коли реалізуються всі потенційні можливості культурної душі; період „цивілізації”, коли культурний організм гине;
- г) усі перераховані.

39. Кожна культура, згідно О. Шпенглера:

- а) самодостатня, існує відокремлено, замкнено, ізольовано;
- б) з неминучістю долі проходить ті самі етапи, породжує ті самі явища, але зафарблені у своєрідні тони, властиві лише їй;
- в) має свою власну долю і всі етапи розвитку, що вона проходить, не мають ніяких аналогій з іншими культурами.

40. Які зовнішні фактори, що впливають на культуру, виділяє А. Тойнбі у своїй концепції „викликів-і-відповідей”?

- а) природно-географічні умови; б) кліматичні умови;
- в) навала інших народів; г) природні катаклізми;
- д) вплив інших культур; е) усі перераховані.

41. П. Сорокін розробив теорію „хвильоподібної динаміки культур”. У чому вона полягає?

- а) відповідно до цієї теорії усі зміни, що мають місце в культурі, відбуваються не поступово, а „накочуються”, „як хвилі”;
- б) відповідно до цієї теорії зміни в одному типі культури, як хвилі, поширюються на всі інші типи культур;
- в) відповідно до цієї теорії, культури рухаються від ідеаціонального типу до гармонійного, а іноді змішаного і далі – до чуттєвого типу. Через якийсь час відбувається зворотний рух: через змішаний – до ідеаціонального типу.

42. Хто є автором роботи „Присмерк Європи”

- а) П. Тейяр де Шарден; б) Е.Б. Тайлор;
- в) А. Тойнбі; г) М.Я. Данилевський;
- д) О. Шпенглер.

43. А. Тойнбі вважав, що соціальні процеси, що послідовно відбуваються в різних цивілізаціях, аналогічні. Хто з мислителів дотримався подібної точки зору?

- а) О. Шпенглер; б) П. Сорокін;
- в) ДО. Ясперс; г) Ф. Нортроп.

44. Кому з мислителів належить наступне висловлювання: „Люди на чотири рази відправлялася від нової основи. Спочатку від доісторії, від прометеївської епохи. В другому випадку – від виникнення великих культур стародавності. У третьому – від осьового часу. У четвертому – від науково-технічної епохи...”?

- а) У. Дільтею; б) Ж. Сартру;
в) А. Камю; г) К. Ясперсу.

45. За О. Шпенглером, поява цивілізації засвідчує:

- а) новий, більш продуктивний етап розвитку культури;
б) занепад культури, вичерпування нею своїх творчих потенцій.

46. Згідно з М.О. Бердяєвим, між культурою та цивілізацією докорінна відмінність полягає у тому, що:

- а) культура культивує цінності, а цивілізація – стабільність розвитку;
б) культура постає проявами духовної самореалізації, а цивілізація – прагненням ефективності.

47. Що означає поняття „цивілізація“?

- а) рівень суспільного розвитку;
б) ступінь суспільного розвитку, що слідує за варварством;
в) синонім культури;
г) дане поняття використовується в науковій літературі у всіх перерахованих вище смислах в залежності від контексту і поглядів автора.

48. Як називав П. Сорокін описаний нижче тип мистецтва: „Його світ частково надчуттєвий, частково чуттєвий, але лише в самих піднесених і шляхетних проявах чуттєвої дійсності. Його герої – боги й інші містичні створіння або реальна людина, але тільки в її найшляхетнішому прояві“?

- а) ідеаціональне мистецтво; б) еkleктичне мистецтво;
в) чуттєве мистецтво; г) ідеалістичне мистецтво.

49. Відомий мислитель К. Ясперс у своїй книзі „Джерела історії і її мета” вводить поняття „осьовий час”. Цей період продовжувався:

- а) III – II тисячоріччя до н.е.;
б) V ст. до н.е. - V ст. н.е.;
в) VIII – II ст. до н.е.;
г) I – X ст. н.е.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. М., 1988.
Бердяев Н.А. О культуре // Бердяев Н.А. Философия неравенства. М., 1990.
Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. М., 1994.
Гуревич П.С. Культурология. М., 2002.
Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1991.
Культурология. XX век. Энциклопедия. СПб., 1998. Т.1,2.

- Лотман Ю.М. Культура и взрыв. М., 1992.
- Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 42.
- Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки (Предисловие к Рихарду Вагнеру). Соч. в 2 Т. М., 1990. Т.1
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
- Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., Прогресс, 1991.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. М., 1992.
- Хейзинга Й. Homo Ludens. М., 1992.
- Шпенглер О. Закат Европы: в 2-х т. Новосибирск, 1993.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

ТЕМА 4. ТИПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Зміст теми: 1. Типологізація культури та її варіанти. 2. Культурна ідентифікація.

Типологізація культури та її варіанти

Соціокультурний світ виступає в усій його неоднорідності і розмаїтті. Культура як стабільна система складається з безлічі складних підсистем, елементи яких взаємодіють між собою, створюючи складний живий *організм*. В цілому кожний елемент системи є необхідною, але не достатньою умовою функціонування культури. Для найбільш повного і плідного вивчення культури застосовується метод *класифікації, або типології*. Типологія вирішує завдання впорядкованого опису і пояснення різномірної за складом множини об'єктів культури. Типологізація культури являє собою *метод наукового пізнання*, в основі якого лежить уявне розділення соціокультурних систем і об'єктів на елементи і групування їх за допомогою *узагальненої ідеалізованої моделі*, або типу. Вона вимагає *системних знань* про склад елементів культури, зв'язки, функції, відносини, рівні організації, систему пріоритетних векторів її розвитку.

Спроби вивчити усі основні історичні типи та форми культури привели до появи ряду систем типологізації, що базуються на основі різних *критеріїв, підстав*, яких, в силу надзвичайної складності і багатогранності культури, може бути *багато*.

В культурологічній літературі найбільш поширеними є *наступні* варіанти типологізації культури.

Формаційний підхід був запропонований *марксизмом*. Він виходить з того, що визначальним є розвиток *матеріальних засад* суспільства, що людство розвивається через зміну суспільно-економічних формацій; оскільки економіка являє собою основу, базис суспільства, то кожній формації відповідає свій період (тип) культури. Цей підхід був одним з варіантів проаналізованої раніше *однолінійної* схеми розвитку культури. Сам по собі цей підхід, як обґрунтування ідеї закономірності поступального розвитку людства і єдності *всесвітньо-історичного* процесу, являв собою значне досягнення в розвитку культурологічної думки. Але з часом він перестав відповідати новій пізнавальній ситуації, котра склалась в середині XIX століття.

Картина однолінійного прогресу в історії людства почала викликати сумнів у зв'язку з відкриттям нових цивілізацій, культур. Крупномасштабні етнографічні, археологічні дослідження привели до ідеї *па-*

ралельного існування в історії замкнених культурних світів. Це відкриття привело до формування нового, локально-цивілізаційного підходу, коли культуру будь-якої спільноти розглядають відособлено, як самостійне явище. Такий підхід відповідає циклічній схемі розвитку культури; він був здійснений найбільш обгрунтовано А.Тойнбі (що було розглянуто вище). Локально-цивілізаційний підхід сприяв подоланню європоцентризму, створював передумови для глибокого вивчення інших культур. Якщо формаційний підхід більшою мірою відповідав аналізу соціально-економічних процесів та соціологічним категоріям, то цивілізаційний – культурологічним, де більшою мірою враховуються *духовні цінності*.

Пріоритет духовного над матеріальним характеризує також і *релігійний* підхід до типології культур, коли в якості критерію типологізації розглядають *пануючу релігію*, що виражає духовні цінності суспільства, виступаючи ядром відповідної культури. За ознакою пануючої релігії виділяють такі типи культур: *конфуціансько-даоський, індо-буддійський, ісламський, християнський*.

В сучасній культурологічній думці плідним виявився *регіональний* підхід до типології культури. Слід відзначити, що при класифікації культурних регіонів в якості одного з ключових факторів їх формування, розглядається відповідна *релігія*, без аналізу якої неможлива характеристика культури регіону. Так, духовною основою формування європейського регіону стало християнство з його ідеєю неповторності людської індивідуальності, що сприяло розвитку особистісного начала в європейській культурі; виникнення різних напрямків у самому християнстві сприяло суттєвій культурній диференціації в європейських країнах. Роль релігійного фактору у формуванні культури регіону найбільш яскраво виявилась в *арабо-мусульманській* культурі. Регіональний підхід до культурного розвитку людства розкриває культурну самобутність регіону, показує взаємозв'язки і взаємовпливи культури різних народів; основні фактори формування культурного регіону, домінуючі ціннісні орієнтації кожного з них у співставленні з іншими будуть розглянуті у розділі “*Культурні регіони сучасного світу*”.

Поруч з розглянутими вище, маються ще низка інших підходів до культурно-історичної типології, в тому числі, зокрема, *діалоговий* підхід, в рамках якого культура розглядається як “*зустріч*”, як діалог різних культур (Схід-Захід, Північ-Південь). Слід відзначити, що такий підхід відображає нагальні потреби сучасного культурного розвитку людства, коли продуктивний діалог культур - умова його виживання,

імператив сьогодення. Більш детально це питання буде розглянуто теж в розділі “Культурні регіони сучасного світу”.

В нашому посібнику ми більшою мірою будемо орієнтуватись на історичну типологію культур, яка дає аналіз зміни культури у часі (в традиційній періодизації виділяють *первісну, давню, середньовічну, ренесансну, новоєвропейську, новітню* епохи культурного розвитку), але цю типологію ми будемо співвідносити з іншими плідними підходами – локально-цивілізаційним, релігійним, регіональним, діалогічним.

Культурна ідентифікація

Питання типології культури тісно пов'язане з питанням *культурної ідентифікації*.

Термін “*ідентифікація*” (від пізньолатинського *identifico* – ототожнення) має два основних значення: 1) усвідомлення чи розпізнання чогось або когось; 2) уподібнення, ототожнення з кимось або чимось. В першому значенні термін “ідентифікація” використовується в *психології пізнавальних процесів, моделюванні штучного інтелекту, юридичній психології* тощо. В *соціологічній* літературі термін “ідентичність” використовується переважно у другому значенні і виражає *ототожнення* людиною самої себе з іншими людьми на основі установлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу, *здатність зберігати* на протязі усього життя єдність свого “Я”, свою “самість”, а також як *основний механізм соціалізації*, суттю якого є прийняття індивідом соціальних ролей та засвоєння соціокультурних зразків і моделей поведінки. В *психології* ідентифікація розглядається як механізм подолання людиною своєї самотності, *здатність проектувати свій внутрішній світ на інших людей, бачити іншу людини як продовження самого себе*, свого “Я”, переносити світ інших людей у свій внутрішній світ, *перевтілюватись* в них.

В рамках *психологічної концепції* і була вперше використана категорія “ідентифікація”. З. Фрейд розглядав її в якості спроби дитини перейняти силу батька чи матері і таким чином зменшити відчуття страху перед дійсністю. Ідентифікація з батьками виступає *базисною*, доповнюючись з часом ідентифікацією з різними ідеальними фігурами, героями фільмів і книг, друзями і ворогами. Згодом змістовне наповнення даної категорії розширили *неофрейдисти*. Так, Е.Фромм у своїй праці “*Мати чи бути*”, типологізуючи *людські потреби*, в якості однієї з найглибінніших з них - поруч з потребами у *спілкуванні, тво-*

рчості, відчутті глибокої вкоріненості, пізнанні - виділив прагнення до уподібнення, пошук об'єкта поклоніння. Індивід не в змозі самостійно осягнути призначення і зміст навколишнього буття, йому необхідна, згідно Фромму, система орієнтації у вигляді ототожнення себе з певним визнаним зразком. Таку орієнтацію йому дає культура, тому категорія ідентичності виступає однією з основних категорій культурології, одним з найбільш вживаних понять в сучасних культурологічних дослідженнях.

В культурологічній теорії категорія ідентифікації виражає процес ототожнення індивіда з певною культурною традицією. Культурна ідентифікація – це самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, а також усвідомлення свого “Я” в конкретному культурному вимірі. Ідентифікація розуміється як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на запитання: “Хто я?”, з фіксацією свого становища в системі суспільних відносин. Важливим моментом ідентифікації є самооцінка особи і суб'єктивне відчуття своєї причетності до конкретної системи культурних цінностей. Американський дослідник Е.Еріксон розглядав набуття ідентичності як необхідний процес, пов'язаний з соціальною адаптацією. Ним же був запропонований термін “криза ідентичності” для характеристики минушого, плинного етапу особистісного росту, причому цей термін з 50-х років набув розповсюдження як загальна характеристика сучасної епохи, котра часто визначається метафорами “бездомність” (М.Бубер), “екзистенційний вакуум” (В.Франкл). Зростаюча втрата сенсу індивідуального існування в масовому суспільстві, варіанти пошуку ідентичності як спроб встановити, ким реально є та чи інша людина знайшли відображення в багатьох публікаціях, зокрема в книгах Д.Рісмена “Одинокая толпа” та “Идентичность и тревога”, а також в чисельних літературних творах. Проблема ідентифікації особистості буде також розглядатись в курсі “Філософія” при вивченні теми “Особистість і суспільство”.

Поняття культурної ідентифікації пов'язане з етапами розвитку етносу, системою його символічно-знакових уявлень та оцінок щодо навколишнього світу та формами культурно-історичного буття. Етнос (від грец. ethnos – плем'я, народ) – це культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов - і державними утвореннями. Досить часто термін „етнос” порівнюють з поняттями „народ” і „на-

ція”. Народ відрізняється від нації не кількісними показниками, а рівнем свідомості, зумовленої проблемами облаштування державного устрою та об’єднання. Налагодження зв’язків у суспільстві, реалізація творчих можливостей кожного індивіда неможливі без потреби у *відчутті глибинних коренів*. Кожна людина прагне усвідомити себе ланкою в певному стабільному ланцюгу людського роду, що виник з прадавніх часів. Культурне буття без цінностей та норм неможливе, адже саме вони надають суспільству необхідного порядку. Саме *ціннісно-нормативна* система утворює внутрішній світ культури, тому її прийняття є визначальним моментом культурної ідентифікації. В цьому процесі важливим є *суб’єктивне відчуття* індивідом власної належності до різних соціальних спільнот на основі *стійкого емоційного зв’язку*, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як *власних групових норм і цінностей*.

Люди фіксують свою соціокультурну ідентичність за допомогою певних спільних для груп *символів чи маркерів*; в якості найбільш значимих символів виступають, перш за все, *мова, релігія, історія* а також *особливий стиль одягу, спосіб харчування тощо*.

Узагальнюючи історичний досвід людства, можна виділити такі етапи розвитку культурної ідентичності: *родова, регіональна, соціально-економічна, національно-етнічна, цивілізаційна*.

В сучасну епоху глобалізації та космополітизації на зміну національній ідентичності приходить *цивілізаційна ідентичність*. Цій новій формі ідентичності як причині світових конфліктів присвячена праця *С.Гантінгтона* “Зіткнення цивілізацій”. На перший план, на його думку, виходить взаємодія між Заходом та іншими цивілізаціями. Відмінності між цивілізаціями є *найбільш суттєвими*: цивілізації відрізняються своєю історією, мовою, культурою, традиціями, найголовніше – *релігією*.

В контексті тих процесів, що нині відбуваються в Україні, проблема ідентичності набуває особливо актуального значення.

Особливим фактом існування культурної ідентифікації є *можливість її втрати* індивідом. Втрата культурної ідентифікації проявляється у відчуженні або маргіналізації. Категорія “*маргінальність*” (від лат. *marginis* – край, межа) використовується для характеристики *пограничного* статусу особистості по відношенню до певної соціальної спільноти, що накладає певний відбиток на її психіку і образ життя. Спочатку це поняття було введено американським соціологом *Р.Парком* з метою виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптації міг-

рантів до умов міського середовища. В ситуації маргінальності опиняються так звані “культурні гібриди”, які баланують між групою, що домінує в суспільстві, але до якої вони ніколи не належать, і групою, з якої вони виділились. Самовідчуття маргінальної особистості дуже яскраво передав в образах героїв своїх літературних творів В.Шукшин.

Потім відбулось розширення змісту цього поняття. Нині під *культурною маргінальністю* мається на увазі характеристика особливості життєдіяльності людей, ціннісні орієнтації та моделі поведінки котрих одночасно можуть бути співвіднесені із *різними* культурними системами, причому *в жодну із цих культурних систем вони не інтегровані повністю*. Як вважає французький соціолог А. Фарж, стати маргіналом можна двома способами: або шляхом розриву всіх традиційних зв'язків і створення власного, зовсім іншого світу; або шляхом поступового витіснення (чи насильницького викидання) за межі „офіційних норм”. Проявом культурної маргінальності є „*міжкультурність*”. Саме міжкультурність в умовах диференціації суспільства і глобалізаційних процесів зумовлює труднощі процесу культурної самоідентифікації особистості. Культурна маргінальність викликана плюралістичністю сучасного суспільства, де кожна людина знаходиться в ситуації взаємодії з *різними* культурними еталонами та цінностями, які за своєю суттю є здебільшого суперечливими.

Слід відзначити, що культурна маргінальність, поряд з негативними проявами, також характеризується певним *позитивним* моментом – вона може виступати як *продуктивний* елемент культурного розвитку, котрий полягає в можливості виникнення на її основі нових культурних ідей та напрямків.

Вивчаючи особливості культурної ідентифікації, сучасна культурологічна теорія використовує різноманітну термінологію, проте самими широко вживаними стали категорії „*картина світу*” та „*ментальність*”.

Картина світу являє собою систему уявлень, притаманних певному суспільству, які включають сукупність як раціональних знань, так і релігійних вірувань, міфологічних архетипів, моралі, ціннісних установок, політичної ідеології тощо, закладених в людську свідомість і поведінку тим соціокультурним середовищем, в якому перебуває людина. *Конкретна система цінностей і світоглядних засад* визначають спосіб життя людини як представника тієї чи іншої культури. Категорія „картина світу” особливо плідно представлена в працях А.Я. Гуревича, зокрема в його творі “*Категории средневековой культуры*», де

він зазначає: «Человеческое общество находится в постоянном движении, изменении и развитии, в разные эпохи и в различных культурах люди воспринимают и осознают мир по-своему, на свой манер организуют свои впечатления и знания, конструируют свою особую, исторически обусловленную картину мира... Каждая цивилизация, социальная система характеризуется своим особым восприятием мира ... В различных общественных структурах мы найдем весьма не похожие одна на другую категории времени или свободы, столкнемся с неодинаковым отношением к труду и пониманием права, с различным восприятием пространства и толкованием причинности ... Все это свидетельствует о первостепенной важности исследования подобных категорий для понимания культуры и общественной жизни в разные исторические эпохи ... Нужно признать, что такая задача исключительно сложна. Не праздным является вопрос о том, разрешима ли она вообще. Ведь упомянутые категории в их историческом выражении были присущи людям совсем иной эпохи, чем наша. Будучи понятными этим людям, они превратились впоследствии в иероглифы, нуждающиеся в расшифровке» (А.Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М., 1972, с.7, 17-18).

Окремі історичні етапи розвитку культури, окремі культурні світи характеризуються *притаманними лише їм „картинами світу”*. Цей методологічний підхід буде застосований в подальшому, при характеристиці історичних етапів розвитку культури.

„*Ментальність*”, “*менталітет*” (від лат. mens – розум, мислення, душевний устрій) – це стійкий спосіб специфічного світосприйняття, характерний для великих груп людей (етносів, націй, соціальних прошарків), що обумовлює особливість способів їх реагування на явища оточуючої дійсності, поєднує людей в соціальні та історичні спільноти. Ментальність являє собою *глибинний* рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і *позасвідоме*; відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій. Якщо картина світу існує як *усвідомлене уявлення*, то ментальність більшою мірою реалізується у певних формах поведінки і переживається *емоційно*. Вона об’єднує раціональне та інтуїтивне, суспільне та індивідуальне, усвідомлене і неусвідомлене.

Ментальність *формується* століттями, в залежності від традицій культури, соціальних структур і усього середовища життєдіяльності людини, і сама, в свою чергу, їх *формує*, виступаючи як важливий

чинник культурно-історичної динаміки. Іншими словами, ментальність, з одного боку, є *результатом* культури і традицій, а, з іншого - сама є глибинним *витоком* розвитку культури.

Таким чином, ментальність являє собою *душевний устрій*, типовий для людей даної культури, *психологічні особливості*, котрі лежать в основі звичаїв і моралі людей, виявляючись в автоматизмі *психологічних* реакцій на типові події і ситуації. Тому не випадково, що основними дослідниками ментальності виступили спеціалісти з історичної психології. Сам же термін був введений в науковий обіг *Л.Леві-Брюлем* у 1922 р. в роботі “*Первобытное мышление*», де він виділяє дологічну і логічну ментальності. Пізніше французькі історики, представники “школи Анналів” *Л. Февр* та *М. Блок* вжили це поняття в іншому розумінні – як *колективну психологію* „гарячих суспільств” на стадії цивілізації, а також всю сукупність уявлень про світ. Вони встановили, що духовна сфера суспільства складається не тільки з філософських, політичних, релігійних, естетичних ідей, а включає і *ментальні структури*, що обумовлюють думки, почуття, цінності і поведінку людей, виступають способами їх орієнтації в природному і соціальному світі. Над проблемою ментальності плідно працював *О.Шпенглер*, який в якості основної характеристики “культурних організмів” розглядав унікальну “*душу культури*”, її прафеномен, про що йшлося вище. Ця ж проблема розглядалась видатним політичним діячем Сенегалу *Леопольдом Сенгором* стосовно африканської культури, своєрідність і глибинна відмінність якої від європейської спонукали його до формулювання *ідеології «негритюд»*. Погляди Сенгора відображені в його роботі “*Негритюд: психология африканского негра*», уривок з якої наведений для самостійного опрацювання в Першоджерелах до вивчення цієї теми. Це ж питання буде розглядатись в темі “Культура Новітньої епохи”, але під кутом зору діалогу культур.

Слід зазначити плідні дослідження в царині специфіки *української* ментальності відомих діячів української культури *М.Костомарова*, *І.Нечуй-Левицького*, *Т.Шевченка*, особливо - *Д.Чижевського*. *Д.Чижевський* виділяє *основні риси психічного укладу українця*, серед них - емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм та прагнення до свободи (*Д.Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992*).

Оскільки поняття ментальності символізує *глибинний* рівень масової свідомості, колективні уявлення людей, їх *образ* світу, *цінності* та *зразки*, які визначають думки, почуття та дії культурних індивідів, в

сучасній культурологічній теорії існує плідний підхід розглядати історико-культурний процес як *буття різних типів ментальностей*, а саме – первісної, античної, середньовічної, ментальності Нового часу тощо.

Проблема типологізації історико-культурного процесу може бути конкретизована в питаннях про *соціокультурну парадигму* та *культурний регіон*. Як особливий термін поняття “*парадигма*” (у перекладі з грецької - взірць, модель) був запропонований *Т.Куном* в роботі “Структура наукових революцій”. Парадигма – це теоретична модель, що визнається науковцями в якості взірця та основи наукової традиції. Як культурологічна категорія “парадигма” базується на існуванні загальних принципів діяльності, певних культурних стандартів, еталонів, методологічних регулятивів, які виступають *взірцями* при вирішенні конкретних проблем життєдіяльності людини.

В культурології в якості протилежних соціокультурних парадигм розглядають “*Захід*” і “*Схід*”, що виражають дихотомію поляризованого цілого всесвітньої культури. Відмінності між Сходом і Заходом цікавлять культурологію як відмінності між двома типами культур. На протязі довгого часу проблема „Схід – Захід” розглядалась переважно з позицій „*європоцентризму*”. Розвиток людської культури уявлявся у вигляді сходження *єдиним* для усього людства шляхом, і була поширена думка про те, що Схід відстає чи уповільнено розвивається. Вважалося, що справжні цінності науки, мистецтва, філософії виникали тільки в Європі. Уявлення про те, що саме Європа являє собою безумовну культурну цінність, яка протистоїть «неправильності» і «нерозвинутості» решти світу, і називається *європоцентризмом*. Європейці звикли характеризувати прогрес суспільства ступенем розвитку техніки, точної науки, але не менш важливими є й інші критерії, наприклад, моральні. Можливо, Європа буде виглядати дуже відсталою з точки зору високих духовних критеріїв, які протягом двох з половиною тисячоліть виробляли східні культури. Схід не йшов повільніше від Заходу, він йшов *іншим* шляхом. З цієї точки зору Схід і Захід – це не розташовані одна над іншою ступені культурного прогресу, а *дві могутні гілки* людської культури, які розвиваються одночасно, але по-різному. Це було обумовлено різними факторами, що впливали на розвиток відповідного регіону.

Захід і Схід – категорії переважно *світоглядні*, а не географічні. Кордони географічних і культурних регіонів не збігаються. Дихотомія “Захід – Схід” є необхідним компонентом культурологічного знання.

Вона відображає полярні світоглядні позиції, що формувалися в межах історико-культурного процесу на протязі усього періоду його розгортання. Історична динаміка взаємовідносин Заходу і Сходу носить характер нерівномірної пульсації: взаємне зближення змінюється взаємним відторгненням тих чи інших культурних цінностей та норм. Зв'язок між західною і східною соціокультурною парадигмами символізує собою глобальний універсум, смислово єдність світу.

Проблема співвідношення Заходу і Сходу ускладнюється в контексті історичної мінливості культури та різноманітності її форм. Культура припускає існування різних модифікацій початкових соціокультурних норм. Порівняльна характеристика східної та західної парадигм буде детальніше розглянута в темі “*Культура Новітньої епохи*”.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Леопольд Седар Сенгор. Негритюд: психологія африканського негра.

Часто говорять – и не без основания – что *негр – дитя природы*. Африканский негр, будь то крестьянин, рыбак, охотник или пастух, живет на лоне природы, вне земли и в то же время с ней, вступаая в доверительные отношения с деревьями, животными и всеми элементами, подчиняясь суточным и сезонным ритмам. Он открывает все свои органы чувств и готов к приему любого импульса, вплоть до глубинных волн природы, без какого бы то ни было экрана ... между субъектом и объектом. Да, конечно, он размышляет, но на первом месте у него всегда форма и цвет, звук и ритм, запах и прикосновение. Как возглашает Эме Сезэр, поэт негритюда:

Слава тем, кто ничего не изобрел,
Тем, кто ничего не открыл,
Тем, кто ничего не покорил,
А просто отдался объятию сущности каждой вещи,
Не ведающим о поверхности, но захваченным
Движением каждой вещи,
Заботящимся не о покорении мира, а об участии
В его игре.

Именно отношение к объекту – внешнему миру, к «другому» характеризует народ и, таким образом, его культуру.

Рассмотрим сначала белого европейца в аспекте его отношения к объекту. Он являет собой ... объективный разум. Как человек действия, воин, хищник...- он прежде всего отделяет себя от объекта. Он

держит объект на расстоянии, обездвиживает его вне времени и в некотором смысле вне пространства, фиксирует и убивает его. Вооружившись точными инструментами, он безжалостно расчленяет объект, чтобы провести фактический анализ. Образованный, но движимый лишь практическими соображениями белый европеец, убив «другого», использует его для практических целей: он воспринимает его как средство...

Африканский негр, образно выражаясь, заперт в своей черной коже. Он живет в первозданной ночи и, прежде всего, не отделяет себя от объекта: от дерева или камня, человека или зверя, явления природы или общества. Он не держит объект на расстоянии, не подвергает его анализу. Получив впечатление, он берет живой объект в ладони, как слепец, вовсе не стремясь его зафиксировать или убить.... Он познает «другого» на субъективном уровне...

На возбуждение, идущее от объекта, он реагирует более точно: отдаваясь его ритму... Джордж Харди писал, что приобщенный к цивилизации негр, будь он даже облачен в смокинг, всегда начинает двигаться в такт, услышав звуки тамтама...

«Я мыслю, значит, я существую», – писал Декарт, который был европейцем ... Африканский же негр мог бы сказать: «Я чувствую, я танцую «другого», я существую». В отличие от Декарта, ему для того, чтобы осознать, что он *существует*, требуется не «словесная принадлежность», а объектное дополнение. Ему нужно не размышлять о «другом», а пережить его, пережить, станцевать его. В Черной Африке люди постоянно танцуют, потому что чувствуют, причем всегда танцуют кого-то или что-то.

...Жизненная сила африканского негра... вдохновляется разумом. Но разум в данном случае – это не *нацеливающий* разум белого человека, а некий *объемлющий* разум, имеющий больше общего с логосом, нежели с рацио. *Разум классической Европы аналитичен, поскольку использует, разум же африканского негра интуитивен, поскольку соучаствует...*

...Негритюд Жан Поль Сартр определяет как «некое взволнованное отношение к миру», и которое я определил как «совокупность культурных ценностей» африканского негра. Эти два определения не противоречат друг другу. В действительности *эмоциональное отношение* к миру и определяет все культурные ценности африканского негра: религию, социальные структуры, искусство, литературу...

Леопольд Седар Сенгор. Негритюд: психология африканского негра // Ступени. Философский журнал. СПб, 1992, №3 (6), С.90-103.

С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций.

...В конце 1980-х коммунистический мир рухнул и международная система времен “холодной войны” стала историей. В мире после “холодной войны” наиболее важные различия между людьми уже не идеологические, политические или экономические. Это культурные различия. Народы и нации пытаются дать ответ на самый простой вопрос, с которым может столкнуться человек: “Кто мы есть?”. И они отвечают традиционным образом – обратившись к понятиям, имеющим для них наибольшую важность. Люди определяют себя, используя такие понятия, как происхождение, религия, язык, история, ценности, обычаи и общественные институты. Они идентифицируют себя с культурными группами: племенами, этническими группами, религиозными общинами, нациями и – на самом широком уровне – цивилизациями. Не определившись со своей идентичностью, люди не могут использовать политику для преследования собственных интересов. Мы узнаем, кем являемся, только после того, как нам становится известно, кем мы не являемся, и только затем мы узнаем, против кого мы.

Основными игроками на поле мировой политики остаются национальные государства. Их поведение, как и в прошлом, определяется стремлением к могуществу и процветанию, но определяется оно и культурными предпочтениями, общностями и различиями. Наиболее важными группировками государств являются уже не три блока времен “холодной войны”, но, скорее, семь или восемь основных мировых цивилизаций. Не-западные общества, особенно в Южной Азии, повышают свое экономическое благосостояние и создают базис для увеличения военной мощи и политического влияния. С повышением могущества и уверенности в себе не-западные страны все больше утверждают свои собственные ценности и отвергают те, которые “навязывает” им Запад....

В этом новом мире наиболее масштабные, важные и опасные конфликты произойдут не между социальными классами, бедными и богатыми, а между народами различной культурной идентификации...

В мире после “холодной войны” культура является силой одновременно и объединяющей, и вызывающей разнь...

...Философские воззрения, основополагающие ценности, социальные отношения, обычаи и общие взгляды на жизнь значительно отличаются в разных цивилизациях. Возрождение религии в большей части мира усиливает эти культурные различия. Культуры могут изменяться, и природа их влияния на политику и экономическое развитие может

различаться в разные исторические периоды. И все же очевидно, что основные различия политического и экономического развития различных цивилизаций имеют корни в различии культур...

Запад есть и еще долгие годы будет оставаться самой могущественной цивилизацией. И все же его могущество по отношению к другим цивилизациям сейчас снижается. В то время как Запад пытается утвердить свои ценности и защитить свои интересы, не-западные общества стоят перед выбором. Некоторые из них предпринимают попытки подражать Западу, присоединиться к нему и слиться с ним. Другие конфуцианские и исламские общества стремятся наращивать свою экономическую и военную мощь, чтобы противостоять Западу, создавая достойный противовес. Центральной осью политики мира после “холодной войны” является, таким образом, взаимоотношение западной мощи и политики с мощью и политикой не-западных цивилизаций.

Всего в мире после “холодной войны” насчитывается семь или восемь главных цивилизаций. Характер связей между странами, общность интересов или антагонизм, определяются общностью или различием культурных корней. Важнейшие страны мира принадлежат к совершенно различным цивилизациям. Наибольшую степень вероятности перерастания в крупномасштабные войны имеют локальные конфликты между группами и государствами из различных цивилизаций. Доминирующие модели политического и экономического развития различаются от цивилизации к цивилизации. Нарастание государственной мощи смещается от давно господствующего Запада к не-западным цивилизациям. Глобальная политика стала многополюсной и полицивилизационной. ...

...В новом мире центральным фактором, определяющим симпатии и антипатии страны, станет культурная идентичность. 1990-е годы увидели вспышку глобального кризиса идентичности. Почти везде, куда ни посмотри, люди спрашивали себя: “Кто мы такие?”, “Откуда мы?”, “Кто не с нами?”. Эти вопросы были центральными не только для народов, пытающихся построить новые национальные государства, но и для многих других ...

Когда приходит кризис идентичности, для людей в первую очередь имеет значение кровь и вера, религия и семья. Люди сплачиваются с теми, у кого те же корни, церковь, язык, ценности и институты и дистанцируются от тех, у кого они другие...

Идентичность на любом уровне – личности, племени, расы, цивилизации – можно определить только через отношение к другим: другому человеку, племени, расе, цивилизации. История показывает нам, что взаимоотношения между странами и другими общностями людей

одной и той же цивилизации отличаются от взаимоотношений между странами или общностями из разных цивилизаций. Различные законы регулировали поведение с теми, кто “как мы” и теми “варварами”, которыми мы не являемся.... Цивилизационное “мы” и внецивилизационное “они” – вот константа человеческой истории ...

В современном мире ... усиливается национальная идентичность. Французы, немцы, бельгийцы, голландцы все чаще думают о себе как о европейцах... Китайцы по всей Восточной Азии отождествляют свои интересы с интересами китайцев, живущих “на материке”...

В то же время, общая культура стимулирует сотрудничество между государствами и группами, которые к этой культуре принадлежат, что можно видеть в возникающих моделях региональных союзов между странами, в первую очередь экономических.

С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. М., 2003. С.13-25, 47-60, 150-194.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які варіанти типологізації культури Вам відомі?
2. Що таке ідентифікація?
3. Якими дослідниками розроблялась категорія “ідентифікація”?
4. Хто з дослідників запропонував термін “криза ідентичності”?
5. Які символи соціокультурної ідентичності Вам відомі?
6. Які етапи розвитку культурної ідентичності Ви знаєте?
7. Що являє собою ментальність?
8. Що таке культурна парадигма?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Проблема типологізації культури та різні підходи до її вирішення.
2. Категорія ідентифікація в психологічних та соціологічних концепціях.
3. Культурна ідентичність. Поняття маргінальності.
4. Категорія ментальності в культурологічних дослідженнях.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ І ДОПОВІДЕЙ

- 1.Різні підходи до типологізації культури.
- 2.Поняття ідентичності в психоаналітичній концепції: З.Фрейд, Е.Фромм.
- 3.Концепція “зіткнення цивілізацій” С.Гантінгтона.
- 4.Д.Чижевський про особливості української ментальності.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Охарактеризуйте підходи до типологізації культури, що склались в культурології?
2. Обґрунтуйте, чому локально-цивілізаційний підхід сприяв подоланню європоцентризму.
3. Дати порівняльну характеристику формаційного та локально-цивілізаційного підходів до типологізації культури.
4. Проаналізуйте зв'язок між поняттями “ідентифікація” та “ментальність”.
5. Проаналізуйте, чим викликано загострення проблеми ідентичності в сучасну епоху.

ТЕСТИ

1. До якого варіанту типологізації культури належить підхід, для якого визначальним є розвиток матеріальних засад суспільства?

а) локально-цивілізаційний;	б) формаційний;
в) релігійний;	г) регіональний.

2.3 якою схемою культурно-історичного розвитку співвідноситься формаційний підхід?

а) синергетичною;	б) круговою (циклічною);
в) однолінійною;	г) хвильовою;
д) постмодерністською.	

3. Вставте пропущене слово:

..... являє собою метод наукового пізнання, в основі якого лежить уявне розділення соціокультурних систем і об'єктів на елементи і групування їх за допомогою узагальненої ідеалізованої моделі, або типу.

4. Який з перерахованих підходів до типологічного дослідження культури сприяв подоланню європоцентризму?

а) формаційний;	б) локально-цивілізаційний;
в) релігійний;	г) регіональний.

5. Вставте пропущене слово:

..... є ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі установлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу.

6. Хто з дослідників запропонував термін “криза ідентичності”?

- а) З.Фрейд;
- б) Е.Фромм;
- в) Е.Еріксон;
- г) Д.Рісмен.

7. Вставте пропущене слово:

..... це культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов - і державними утвореннями.

8. Маргінальність – це:

- а) поняття, що позначає „пограничність” положення людини між соціальними групами, що накладає певний відбиток на її психіку;
- б) поняття, що позначає гармонійне поєднання в житті людини норм, правил і способу життя двох різних культур.

9. Які підстави типологізації культур можуть бути обрані:

- а) цінності;
- б) тип формації;
- в) панівна релігія;
- г) історико-географічний фактор;
- д) усі перераховані.

10. Вставте пропущене слово:

..... являє собою *глибинний* рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і *позасвідоме*; відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій.

11. Яку ідентичність вважає головною в епоху глобалізації С.Гантінгтон у своїй роботі “Зіткнення цивілізацій”?

- а) родову;
- б) соціально-економічну;
- в) регіональну;
- г) національно-етнічну;
- д) цивілізаційну.

12. Який термін використовується для позначення різномірних культурних течій, що протиставляють свої ідейно-політичні установки офіційним цінностям суспільства?

- а) масова культура;
- б) елітарна культура;
- в) контркультура;
- г) концептуальна культура.

ЛІТЕРАТУРА

- Гуревич П.С. Культурологія. М., 2002.
- Гриненко Г.В. Хрестоматія по історії мирової культури. М., 1998.
- Кравченко А.И. Культурологія. М., 2000.

- Культурология. XX век. Энциклопедия. СПб., 1998. Т.1,2.
- Культурология. XX век. Словарь. СПб., 1997.
- Культурология. История мировой культуры. Под ред. А.Н.Марковой. М.,
- Культурология. Век XX. Антология. М., 1995.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури. Львів, 1994.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. за ред. Яр-тися А. В. та ін. – Львів, "Світ", 1994.
- Лосев І. В. Історія та теорія світової культури: європейський контекст. – К., 1995.
- Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. М., 1992.
- Історія української культури. За ред. І. Крип'якевича. К., 1994.
- Історія української культури. За ред. П.Толочка. К., 2002
- Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. Бичко А. К. та ін. К., 1992.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Хоруженко К.М. Культурология. Энциклопедический словарь. Ростов-на-Дону. 1997.
- Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Зупинимся детальніше на *історичній* типології. Етапи такої типології: первісна культура, культура давніх суспільств Сходу, а потім – локальні культурні типи, найкрупнішими з яких є Захід і Схід. Для західної культури традиційною є *періодизація*: Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час, Новітня епоха.

ТЕМА 5: ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА

Зміст теми: 1. Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури. 2. Характерні риси свідомості первісної людини. 3. Виникнення та ранні форми релігії. 4. Особливості первісного мистецтва.

Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури

Початок формування культури співпадає з початком процесу становлення людини як такої. Саме період становлення і початкового розвитку культури характеризується як первісна культура.

У часі цей період охоплював проміжок від 1 до 2 млн. років і був *найдовшим* етапом в розвитку культури. Він починається приблизно 1,5-2 млн. років тому і закінчується приблизно на рубежі 4-3 тис. до н.е., коли виникають перші цивілізації. В цей період були закладені найфундаментальніші *підвалини культури*. В сивій давнині первісного суспільства виникло чи стало виникати безліч явищ людського життя, у тому числі і сучасного. Перш за все, *мова* – основний засіб спілкування, виразу і фіксації смислу і знання. Мова згуртувала людей і дала могутній поштовх розвитку культури в цілому. Також формуються різні форми господарювання, суспільний поділ праці, з'являються знаряддя праці, житло, одяг. Складається родова община, шлюб, релігійно-міфологічні уявлення, мораль, мистецтво тощо. Первісна культура *започатковує* розвиток культури людства, а тому є необхідним та важливим моментом її аналізу в цілому.

Характерні риси свідомості первісної людини

Свідомість людини первісної епохи, в першу чергу, характеризується високим ступенем *злитості з природою*: сили природи ще не протиставляються людині, а знаходяться з нею в таємничому зв'язку.

Відчуття безсилля перед грізними й незрозумілими для первісної людини природними явищами особливо посилювалося під час стихійного лиха: виверження вулканів, землетрусів, повеней, лісових пожеж, посух та інших подібних явищ. Безпорадність покликала до життя *поклоніння* грізним силам природи, привела у кінцевому підсумку до її *обоження*. Це обумовлює появу таких *ранніх форм релігії* як *анімізм* (одухотворення природи), *магія* (віра в існування *надприродних* засобів впливу на навколишній світ, система прийомів, заснованих на вірі в можливість *примусити* надприродні сили здійснити бажане), *тотемізм* (віра в надприродну *спорідненість* людських колективів із певними видами тварин, рослин чи явищ). Про ранні форми релігії йтиметься нижче.

По-друге, важливою характеристикою первісної свідомості є також злитість індивіда з *колективом*, одноплемінниками, з «Ми». Людство зуміло вижити, зберегтись як вид і забезпечити своє існування на початку своєї історії завдяки невпинно зростаючій його спроможності до об'єднання зусиль на основі *максимального обмеження потреб і інтересів окремого індивіду і суворого дотримання пріоритету роду, колективу*, завдяки розчиненню окремої людської істоти в колективі, її *абсолютної соціалізації*.

Тиск первісного колективу на індивіда був величезний, індивідуальне «я» тут не має самостійного значення і цінності, тому що індивід інтегрований в общину не як автономна одиниця, а як частка органічного цілого, не мислима без нього.

На початку своєї історії людина, підпадаючи під жорсткий тотальний вплив суспільних норм, здатних заблокувати будь-які прояви індивідуалізації, була *стовідсотково* соціальною істотою.

В первісному суспільстві індивід характеризується *абсолютним злиттям з колективом*, хоча цього й не усвідомлює. На місце інстинкту самозбереження, котрий був головною детермінантою мотиваційної сфери поведінки члена первісного стада, приходять табу. Це є особливим різновидом такої ранньої форми релігії як *магія*. Слово «табу» запозичено з мов жителів Гавайських островів і означає *заборону* здійснювати певні дії, щоб не накликати на себе нещастя. Система табу засновувалась *виключно* на забороні. *Табу* блокували асоціальні прояви тваринних інстинктів та охороняли життєво важливі для існування роду засади колективного життя: недопущення кровноспоріднених статей зв'язків, порядок розподілу їжі, недоторканість особи вождя тощо. Табуїтивні заборони ніколи *не супроводжувались* відповідними

поясненнями їх необхідності. Пояснити це можна лише надзвичайно низьким рівнем розвитку свідомості та мови первісної людини, рівня її здатності до рефлексії, який не перевищував рівня 3-річної дитини. Для того, щоб слідувати заборонам табу, індивіду достатньо було *відчуття страху* перед порушенням заборон. *Страх* (“Що зі мною зроблять?”) є першим елементарним проявом соціальної регуляції в первісному суспільстві.

Але, слід зазначити і інший важливий механізм соціальної регуляції в рамках цього суспільства. Це – *сором*. Весь світ уявлявся первісній людині у вигляді категоріальної опозиції “вони” – “ми”. Саме усвідомлення індивідом себе в якості “ми”, відчуття ним повної залежності від общини обумовлюють домінуюче становище характерного для общинно-групового типу соціального контролю. Сором більш складне у порівнянні зі страхом культурне явище, яке спонукає індивіда дотримуватись групових норм, обов’язків по відношенню до своїх. Сором – це почуття общинно-групове, хоча це внутрішнє переживання, воно передбачає постійне *озирання* індивіда на оточуючих (“Що про мене скажуть або сказали б “свої”?”).

Культура, таким чином, з самого початку існування суспільної організації і на протязі всієї первісної епохи по відношенню до окремого індивіда, точніше проявів його індивідуалізації носить насамперед *репресивний та обмежувальний* характер.

Засвоєння та передача необхідних зразків поведінки здійснювалась шляхом показу та копіювання. Зразки поведінки передавались від покоління до покоління, перетворюючись в затверджений *ритуал*. Все життя первісної людини проходило у виконанні безлічі ритуальних обрядів та процедур, які, не маючи раціонального пояснення, набували магічного характеру. Первісною людиною такі магічні ритуали вважались такими ж необхідними і ефективними, як і будь-які інші дії, трудові акти. Жодної різниці між трудовими та магічними операціями для неї не було. Ритуали вимагали від кожного індивіда *сліпо, неусвідомлено* наслідувати усталені зразки поведінки і цілком виключали творчу самостійність. Первісний колектив заперечує індивідуальність і новаторську поведінку, а тому тільки *традиційна* поведінка знаходила моральне схвалення. Життя людини в такому суспільстві – це постійне повторювання вчинків, які були здійснені іншими в минулому.

Домінування ритуалів було обумовлене відсутністю в первісній культурі писемності. Тому на ранніх стадіях первісного суспільства, коли мова була ще дуже примітивною і можливості мовної комунікації

були незначними, головним інформаційним каналом культури була *трудова діяльність*. В ній поєднувались прагматичні та інформаційні аспекти. Засвоєння і передача смислу трудових операцій відбувались в невербальній формі, без слів. Показ та наслідування були основними засобами навчання і спілкування в общині. Дії, після яких спостерігався якийсь корисний результат, ставали зразками, котрі копіювались і передавались від покоління до покоління, перетворюючись в ритуал. Усе життя первісної людини складало виконання безлічі *ритуалів і обрядів*. Ритуали представляють собою символічні дії, що забезпечували емоційно-сміслову ототожнення індивіда зі своїм родом, передачу досвіду, згуртування роду і релігійно-магічний вплив на різні явища й обставини (наприклад, ритуал ініціації). Ритуали були невербальними текстами культури, виступали як символи. Наслідування ритуальним формам поведінки виключало творчу самостійність. Індивідуальна самосвідомість в цих умовах була розвинута слабо і майже повністю зливалась з колективною. Тому не існувало проблеми непослуху, порушення соціальних норм поведінки, протиріччя між особистими та суспільними інтересами. Індивід не міг відступити від ритуальних вимог. Особливу роль тут відігравали *табу* – релігійно-магічні заборони на здійснення певних дій, промовляння слів тощо, порушення яких невідворотно передбачало покарання з боку надприродних сил. Табу охороняли життєво-важливі для існування племені устої колективного життя: порядок розподілу їжі, недопущення кровозмішення, недоторканість особи вождя тощо. Таким чином, табу і ритуали виступали найважливішими регуляторами суспільних відносин в первісну епоху.

Одним з найважливіших ритуалів в кожній культурі у кожного народу є *церемонія поховання*. Навіть людина первісного суспільства вже *знає про свою смертність* і у неї виникає потреба нейтралізувати екзистенційний страх перед небуттям і стихійними силами природи. Основними засобами нейтралізації цього страху стали уявлення про *можливість вічного існування*. Індивідуальне людське життя постає як минаючий епізод, а ритуал поховання розглядається як священна церемонія, що відкриває *вікно у вічність*.

Третьою важливою характеристикою свідомості первісної людини є домінуванням *образно-емоційних, інтуїтивних* моментів у мисленні, *віри*. Це найбільш яскраво проявляється в *міфологічній картині світу*. Міфологічна свідомість на етапі первісної культури виступає її *духовною* основою. Міф – зародок усієї духовної культури, він пояснює все, незважаючи на дефіцит реальних знань. Міфи відтворюють усі форми

життєдіяльності людей і виступають як основні тексти первісної культури. В міфах закріплюються і освячуються практичні відомості і навички господарської діяльності. Їх усна передача забезпечує встановлення єдності поглядів усіх членів племінної спільноти на оточуючий світ.

Для людей первісного суспільства їх міфи були зрозумілими самі по собі, являли достовірність, що не потребувала ніяких доказів. Давні міфи існували в усіх народів, їх характерними рисами були: ототожнення фантазії з реальністю, пояснення дійсності в наочно-образній формі, емоційна насиченість, зв'язок з магією (більш детально про особливості міфологічної свідомості дивись в уривку з роботи Кессіді “От мифа к логосу”).

Важливою характеристикою первісної культури є її *синкретизм* (від грецьк. – поєднання) – відсутність диференціації її форм на науку, релігію, мистецтво. Це значить, що у ній важко виділити в чистому вигляді художні образи, відокремивши їх від релігійних, неможливо ігровий процес представити відірваним від ритуалу, а релігійний ритуал – від естетично оформленої дії. Однак для визначення первісного синкретизму цих ознак недостатньо. Більш важливим є те, що усі сфери тісно пов'язані з розмаїттям форм *практичного життя* первісної людської спільноти.

Виникнення та ранні форми релігії

Витоки перших релігійних уявлень предків сучасної людини пов'язані з процесом гомінізації, переходом від тваринного світу до людини з її здатністю до творення культури. Одним з аспектів цього переходу був перехід від інстинктивного реагування на зовнішню ситуацію, притаманного тваринам, до реакцій, *опосередкованих* людським знанням і уявою. У людини виникає потреба в *створенні образу світу* як підстави її діяльності і прийняття рішень, яка й лежить в основі походження релігії, міфології, мистецтва та інших сфер культури. З іншого боку, завдяки свідомості, людина, на відміну від тварини, *знає про свою смертність*, і у неї виникає потреба нейтралізувати екзистенційний страх перед небуттям і стихійними силами природи. Основними засобами нейтралізації цього страху стали уявлення про *можливість вічного існування*. В кожній культурі, у кожного народу існує *церемонія поховання* і ідея вічного існування (поруч з ідеєю смертності індивіда). Індивідуальне людське життя постає як минущий епі-

зод, а ритуал поховання розглядається як священна церемонія, що відкриває вікно у вічність.

Археологічні дані свідчать, що поховальні церемонії, тобто прояви „фундаментального піклування” про помертне існування притаманні вже неандертальцю – попереднику „людини розумної”. Первісна ж „розумна людина” вже здатна до членороздільного мовлення, абстрактного мислення і створення складних ілюзорних образів, безумовно, мала вже уявлення про загробне життя і тому з відповідними церемоніями ховала своїх близьких в спеціальних похованнях, вкладаючи в них, поруч з небіжчиками, предмети побуту, прикраси, зброю тощо, котрі вважались необхідними для „іншого” життя. В епоху верхнього палеоліту вже склались уявлення про існування світу померлих і духів, причому вважалось, що покійники можуть різними способами впливати на життя живих (цим і пояснюється культ померлих). Магічні зображення на стінах і стелях печер також свідчать про віру первісних людей в існування *надприродних* зв’язків між людьми і тваринами. Фігурки жінки-матері з підкресленими статевими ознаками (так звані „палеолітичні венери”) свідчать про наявність культу родючості і розмноження.

Отже, релігія з *необхідністю* з’являється у „людини розумної” од самого початку як закономірна форма міфологічного світовідчуття нашого первісного предка, у свідомості якого наївно і химерно сполучалось реальне і уявне, дійсне і бажане. *Міфологічна свідомість* була більш емоційною, ніж раціональною, умовиводи в ній робились не стільки за причинними зв’язками, скільки за випадковими асоціаціями, необхідне не відділялось від випадкового. У лоні цієї міфологічної свідомості і сформувались первісні вірування і культ. Релігія народжується в міфологічній культурі як безпосередньо-чуттєва реакція на релії людського буття первісної епохи.

Відчуття безсилля перед грізними й незрозумілими для первісної людини природними явищами особливо посилювалося під час стихійного лиха: виверження вулканів, землетрусів, повеней, лісових пожеж, посух та інших подібних явищ. Безпорадність покликала до життя *поклоніння* грізним силам природи, привела у кінцевому підсумку до її *обожнення*. У релігійних віруваннях відображались також наївні уявлення первісних людей про навколишню дійсність, їхнє ставлення до тваринного та рослинного світу. Нарешті, релігійно-фантастичної форми набрали стосунки між людьми в межах родоплемінної спільноти. Отже, релігійні вірування й культу первісних людей склались пос-

тупово з різних, у тому числі й ілюзорних, уявлень, а також зумовлених цим емоцій та дій.

Конкретна реконструкція процесу виникнення релігії є складним питанням, яке ще не знайшло загальноприйнятого рішення в релігієзнавчій літературі. Дослідники згодні в тому, що більшості первісних вірувань були притаманні такі *особливості*:

- *відсутність абстрактних уявлень про Бога* як надприродну силу, що управляє усім; первісні люди поклонялись безпосередньо матеріальним предметам, природним явищам, тваринам і рослинам, що наділялись надприродними якостями;

- *змішування життя і культу*, тобто кожна дія первісної людини відбувалась у відповідності з певними правилами і обрядами, пов'язаними з уявленням про їх вплив на надприродні сили;

- релігійні культу носили *родоплемінний характер* – кожний рід і плем'я мали свої культу.

Ранні, або родоплемінні, форми релігії і *нині* поширені в деяких районах Азії, Африки, Австралії, Америки, Індії, Океанії. Це складний конгломерат місцевих традицій, обрядів і ритуалів, якими позначаються різні етапи людського життя (від народження до поховання), уособлення небесних і атмосферних явищ, релігійно-міфологічні уявлення. *Племінним релігіям властиві*:

- поклоніння духам (природи, предків), яким спочатку надавали зооморфних, а згодом – антропоморфних рис;

- брак професійних служителів культу;

- відправлення культу у формі особливого для кожного племені святкування, що супроводжується магічними обрядами (танцями, іграми) на честь духів.

До *ранніх форм релігії* належать: магія, фетишизм, тотемізм, рільницький культ, шаманство, анімізм та культ предків.

Магія (від давньогрецького – ворожба) – віра в існування *надприродних* засобів впливу на навколишній світ, це система прийомів, заснованих на вірі в можливість *примусити* надприродні сили здійснити бажане. Іншими словами, це сукупність дій, обрядів та церемоній, що пов'язані з вірою у надприродні сутності та з вірою у можливість впливати на ці сутності, а з їх допомогою – і на хід подій у реальному світі. Магія створює враження, що людина може *змінити* реальність не лише своєю працею, тобто природним способом, а й особливими символічними діями, обрядами й ритуалами, тобто *надприродним* шляхом.

Крім конкретних практичних дій, магія передбачає і специфічні знання – що робити і які мовні формули використовувати в тих чи інших конкретних ситуаціях, як варити певне зілля, які знаки треба креслити в повітрі, на землі тощо. Відповідно, існують такі люди, що спеціально навчаються та володіють цими знаннями (*маги, відьми, чаклунки, шамани, волхви*). В українській мові саме слово „відьма” походить від „відати”, тобто знати щось особливе, невідоме для інших.

Залишки магії проявляються у *марновірствах*, котрі до цього часу поширені в повсякденній поведінці людей цивілізованих країн; магія продовжує існувати у вигляді віри в ворожіння, чаклунство, в «лихе» око, можливість «зурочити» тощо. Елементи магії були притаманні природничонауковому знанню, що формувалось, аж до середніх віків – наприклад, в алхімії. Магія дійшла до наших днів також як *елемент сучасних релігій* (віра в надприродну силу обрядів).

Особливий різновид первісної магії – *табу*. Слово «табу» запозичено з мов жителів Гавайських островів і означає *заборону* здійснювати певні дії, щоб не накликати на себе нещастя. Система табу засновувалась виключно на забороні. Вже первісні люди розділяли в житті певні явища на дозволені і недозволені. Табу залишається допоміжним елементом і більш пізніх релігій, за допомогою якого розділяються сфери „чистого” і „нечистого”, священного і світського.

Фетишизм (від португальського – річ для чаклунства; фетиш означає талісман, амулет) – віра в існування *надприродних* властивостей у матеріальних предметів, поклоніння предметам найближчого оточення людини (як правило, неживим). Фетишизм – дитя асоціативного мислення. Випадковий зв'язок важливих подій з тими чи іншими предметами сприймається як щось таємничо-сокровенне. До реальної користі предметів додаються їхні «*потойбічні*» властивості бути помічниками й захисниками людей. Порівняно з магією фетишизм є складнішою формою релігії. Якщо магія посилювала віру в можливість впливу людини на природу, то фетишизм наділяв надприродними якостями ще й певні матеріальні об'єкти. У фетишизмі в зародковій формі вже виявилась ідея Бога. У сучасних релігіях фетишизм зберігається як поклоніння священним предметам (хрести, ікони, моці тощо), а як самостійний залишок – у вигляді віри в амулети й талісмани.

Тотемізм (мовою одного з індіанських племен «тотем» – його рід) – віра в надприродну *спорідненість* людських колективів із певними видами тварин, рослин чи явищ. В Австралії на початку XIX ст. європейців дуже дивувало, коли на запитання: «Хто ти такий?» або-

риген відповідав: «Я -кенгуру» або «Я – личинка комахи». Цими відповідями австралійці підкреслювали свій кровний зв'язок із тотемами. Тотемізм – це породження властивого міфологічній свідомості *антропоморфізму*, тобто олюднення оточуючого світу, наділення його людиноподібними рисами. Наш древній предок не виділяв себе з оточуючого світу, від відчував *кровну спорідненість* з ним. Звідси й віра про походження свого племені чи роду від тих чи інших, частіше од усього промислових тварин чи рослин, а услід за цим і шанування їх. Спочатку тотему поклонялися лише як тварині, причому тій, яка була об'єктом полювання. Згодом через збільшення кількості людських колективів родинні стосунки поширилися на інших тварин, а у окремих народів – на рослини та фактори природи. В австралійців, наприклад, тотемами були собака дінго, крокодил, кенгуру, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, сонце, дощ.

Слід наголосити на двох *основних рисах тотемізму*:

– головними об'єктами поклоніння були *тотемні духи*, їм приносили жертви, для них танцювали, співали, ушановували їхні зображення. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотемові – прагнення ззовні бути схожими на тотем хоча б однією якоюсь рисою;

– убивати і з'їдати тотем можна було лише *за умови дотримання певних релігійних процедур – ритуалів та обрядів*. Тотемам поклонялися, але їх же вбивали і з'їдали; при цьому важливим було одне: вбити і з'їсти «за правилами», щоб не зашкодити тотемному духу. Канадські індіанці шевенеци ще на початку ХХ ст. виконували такий ритуал над тілом забитого родича-оленя: ставили перед його мордою посуд із їжею, танцювали мисливський танець, просили вибачення та бажали щастя духові оленя в країні мертвих.

Тотемістичні елементи *увійшли до складу всіх сучасних релігій*. Особливо відчутним є вплив тотемізму в індуїзмі, де чимало тварин вшановуються як священні. Найпочесніше місце з-поміж них посідає корова. Залишки тотемізму знаходимо і в християнстві. Святий Дух зображується у вигляді голуба, Ісуса Христа називають Агнцем Божим. Дослідники вбачають зв'язок ритуального з'їдання тотема з таїнством причастя.

Рільницький культ. Це поклоніння двійникам тих чинників природи, які впливають на врожаї. Наприклад, ірокези, які жили на території сучасних Квебека і Монреалю, ушановували чотирьох головних духів: землі, бобів, кукурудзи і гарбуза, які, за їхніми уявленнями, були жін-

ками і зображувались у вигляді сестер, одягнених у листя відповідної рослини. Поряд із духами-жінками вшановували також і духів-чоловіків (сонце, дощ, вітер), але вже як другорядних. *Основними рисами* рільницького культу були: вшановування рільницьких духів як головних; керівна роль жінки – найголовніші духи зображались у вигляді духів жіночого роду, а найважливіші обряди виконували жінки; людське жертвопринесення як особлива вдячність духам; ідея смерті та воскресіння певних духів, що впливало із спостереження життєвого циклу рослин (після «похорону» зерно «воскресає»); перенесення країни мертвих із землі на небо, оскільки блага і неприємності посилало ратаям небо. Рільницький культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є захисник рільництва (Георгій), повелитель дощу і грому (Ілля-пророк). Із рільницького культу прийшли в християнство свята Різдва Христового (у минулому – свято народження духа Сонця) і Великодня (у минулому – свято воскресіння духа зерна).

Шаманство – віра у можливість спілкування людини з духом, яка доступна древнім професійним служителям культу – шаманам. Шаманство поширюється в епоху патріархату, коли на керівні ролі в суспільстві, у тому числі і в релігійній сфері, вийшли чоловіки. *Характерні риси* шаманства: поява професійних служителів культу; виокремлення головного об'єкта поклоніння – шаманських духів; керівна роль чоловіка в релігії; використання істеричних приступів як засобів виконання релігійних обрядів. Шаманство необхідно передбачає наявність служителів культу, здатних приводити себе в *екстатичний стан* (евенкійською мовою «шаман» означає «несамовитий») і виступати нібито в ролі *посередника* між людиною і духами. У багатьох випадках шамани були нервово хворими. Поєднання нервової хвороби з професією шамана відбувалося двома шляхами. Іноді саме нервово хворі ставали шаманами через свою несхожість на інших і обмежену здатність до корисної праці; іноді – шамани ставали нервово хворими через сильні постійні збудження під час відправлення обрядів. У тих народів Азії, Австралії та Америки, в яких збереглися залишки первісного суспільства, шаманство існує й дотепер.

Необхідність пояснення різних явищ природи й суспільного життя привела до появи *міфології* (від давньогрецького – викладення стародавніх легенд). Частина міфів релігійного характеру мала на меті дати пояснення певним культовим діям (обрядам, святам, ритуалам), а інша – відповісти на запитання про походження Землі, Сонця, Місяця,

Зірок, про виникнення тварин та людей. Священні книги різних релігій здебільшого складаються з міфічних переказів. Класичним прикладом міфології є давньогрецькі міфи. Більш детально з міфологією як специфічною формою світогляду Ви ознайомитесь в курсі “Філософія”.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в існування у матеріальних об’єктів і процесів *надприродних двійників*, тобто це віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо. Анімістичні уявлення передбачають існування душі як внутрішнього джерела діяльності всіх живих істот, своєрідного внутрішнього двигуна. У багатьох народів головними двійниками, яких найбільше поважали первісні анімісти, були *душі померлих*.

Анімізм – вже більш розвинена форма ранніх вірувань. Віра в нетілесне і невидиме начало в людині, рослині, в те, що природа населена духами, дійсно передбачає помітно більш розвинуту *здатність до абстрактного мислення*, ніж наївне надання оточуючій природі людиноподібних якостей. Ця віра наділяє людину душею, наповнює оточуючий світ духами померлих предків, духами стихій. Вони персонафіковані, їх можна попросити, умилостивити, задобрити жертвуваннями. Ідея душі згодом пов’язується з вірою в *потойбічний світ*, а у багатьох релігіях Сходу – з вірою в переселення душ.

Основою для формування уявлень про душу були такі явища як втрата свідомості та глибокий сон, під час яких людина здавалася неживою (не чула, не говорила, не рухалася), а потім „оживала”. Люди пояснювали це тим, що душа на якийсь час виходила з тіла, а потім поверталася до нього. Сновидіння тлумачили як спогади душі про її подорожі. Тому було логічно припустити, що і після смерті людини душа її теж виходить з тіла і подорожує. З уявленням про *безсмертя* двійників пов’язане уявлення про *потойбічне* життя. У первісних анімістів країна мертвих містилася не на небі, а десь на землі чи під землею. Життя душ тут уявлялося звичайним продовженням реального життя. В окремих народів замість уявлення про країну мертвих виникли вірування про переселення душ померлих у нові тіла. У сучасних релігіях анімістичний елемент посідає значне місце. Уявлення про Бога, сатану, янголів, безсмертні душі є, власне, ускладненим анімізмом. Самостійно анімізм існує як віра в привиди і спиритизм – віра в можливість спілкуватися з душею померлого.

Від анімізму вже зовсім недалеко до віровчень епохи цивілізації. На цьому шляху у всіх народів був ще один ступінь – *культ предків*. Він складається на основі поховальних обрядів і віри в посмертне існуван-

ня душ. Культ предків засновується на вірі в те, що померлі предки допомагають своїм живим родичам в земному світі: охороняють територію, скот, посіви, людей від земних ворогів і злочинних намірів злих сил, впливають на погоду з метою зробити її сприятливою для майбутнього урожаю. А замість цього вони вимагають здійснення для них постійних *обрядів задобрювання* у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі і питва. На ранніх стадіях культу предків найбільшою повагою користувалися ті, що померли недавно. Запорукою авторитету таких предків виступали їхні видатні особистісні якості, про які ще не встигли забути вдячні нащадки. Поминальні обряди найчастіше здійснювались у найближчий час після смерті людини. З часом шанування було перенесене на більш віддалених предків: вважалося, що чим далі віддалений предок від живих, тим він могутніший. Насправді ж, такого предка пам'ятали вже досить слабо, це створювало сприятливі умови для людської уяви, котра наділяла його надприродними якостями.

З розпадом родових відносин, посиленням соціального розшарування і різким зростанням ролі племінної знаті на місце культу предків приходить *культ вождів* – міфічних родоначальників, чії душі підносяться над душами інших сородичів. Від поклоніння родоначальникам і вождям племен, яких міфологічна свідомість єдиноплемінників наділяє легендарними якостями і вмінням творити чудеса, зовсім недалеко до *ідеї божеств* – особливо могутніх істот, що підносяться над душами і духами і здійснюють чудеса не епізодично, а постійно. Коли процеси перетворення архаїчного суспільства в ранньокласове і формування інститутів держави поглибилися ще більше, предки набули важливого значення для *освячення (легітимізації) влади правителя*. В багатьох ранніх суспільствах саме предки правителя вважались справжніми керівниками. Вони немовби слідкували за дотриманням законів, звичаїв і заборон, регулярним і правильним виконанням обрядів і ритуалів, а у випадку необхідності карали винних: насилали хвороби на людей і скот, затримували дощі і викликали природні катаклізми.

По мірі оформлення в суспільній свідомості стійкої ідеї бога, духи предків поступово втрачали свій провідний статус і перетворювались у слуг, посланців верховних духів і божеств.

Перехід до землеробства і скотарства – найважливіша віха в історії людства – мав наслідком виникнення більш складних релігійних уявлень, появу нових та ускладнення старих релігійних обрядів і свят. Поклоніння духам в образах тварин поступово витісняється *антропоморфізмом*, тобто уявленнями про те, що *духи мають людський вигляд*.

У землеробських народів складається культ бога, що вмирає та воскресає, в якому в релігійній формі відображається зміна пір року, зміна поколінь у людей та тварин, проростання рослин з насіння, а також уявлення про народження людини, її смерть та потойбічне існування душі.

Із занепадом первісної общини й розшаруванням суспільства з численного сонму духів виокремлюються наймогутніші представники надприродного світу – *боги*. З переходом від материнського роду до патріархального жіночі божества поступаються місцем чоловічим, на перший план висувається образ *бога-батька*, який відображав реальну владу голови великої патріархальної сім'ї. Поступово складається *пантеон*, в якому у своєрідній формі відображається земна соціальна ієрархія. Особливе місце посідає *бог-покровитель наймогутнішого племені в союзі племен*.

З часом релігія використовується також для зміцнення впливу родової верхівки – вождів, старійшин – на рядових членів роду. Складається інститут *жерців*, тобто професійних священнослужителів, які керували релігійними церемоніями та святкуваннями і здійснювали жертвопринесення на честь богів.

Однак ранні релігії ще не здатні були перетворитися на довершену систему, окремі культури існували часом у межах навіть одного племені або союзу племен. У багатьох регіонах Африки, Азії, Південної Америки, а також в Океанії родоплемінні культури існують і нині.

Богослови іменують ранні вірування *язичництвом*, тобто релігіями хибними, такими, що не знають істинного Бога. Для пізніх родоплемінних вірувань характерне *багатобожжя* (політеїзм). Але язичництво різних етносів склало ту *вихідну основу*, з якої народилися древні релігії цивілізованого світу, в яких ідея бога займає центральне місце. З виникненням *класового суспільства* і утворенням держав формуються *національні релігії*. В їхньому лоні у деяких етносів багатобожжя витісняється *монотеїзмом* – вірою в єдиного Бога-Творця, а деякі національні релігії поширюються серед багатьох народів і стають *світовими*.

Особливості первісного мистецтва

Ритуальні маски, статуєтки, натільні та наскальні малюнки ніколи не слугували за властивими їм функціями і задачами для своїх творців в якості витворів мистецтва. Для первісної людини художня функція в них поки що немовби “спить”, і тому сьогодні, сприймаючи їх як мис-

тецтво і відносячи їх до арсеналу художньої культури людства, сам термін «первісне мистецтво» нам слід вживати із значною мірою умовності. Тому що мистецтво виконувало функції фіксації складних суспільно-значимих уявлень, засобу релігійно-магічного впливу на предмети і було *безпосередньо вплетене в практичне життя*, хоча і було важливим засобом виразу *духовного* життя первісної людини.

Питання про *походження мистецтва* є одним із найскладніших в культурологічній літературі. Так, існують концепції, що пов'язують виникнення мистецтва з магічними віруваннями та обрядами (*магічна концепція*), інші – з потребою *уникнення аритмії*, викликаною різницею між динамікою відображення мозком первісної людини навколишнього середовища і ритмами її власного організму (*психофізіологічна концепція*), *трудова* концепція походження мистецтва, яка вважається найбільш впливовою і обґрунтованою тощо. Різноманітність поглядів на причини виникнення первісного мистецтва цілком зрозуміла. Адже воно, як і вся первісна культура в цілому, має, як вже зазначалось, синкретичний характер, і в ньому тісно переплітаються практично всі її елементи: табу, обряди, соціальні норми, матеріально-виробнича діяльність.

Вершиною первісного синтезу людської діяльності було *образотворче* мистецтво, яке починається із знаково-символічних зображень. Вони закріплюють необхідний досвід і важливі форми поведінки і насамперед пов'язані з наскальною образотворчою діяльністю. Приблизно таке ж ідеологічне навантаження ніс танок, який міг бути ритуальним та побутовим, мисливським і військовим, чоловічим або жіночим. Як правило вони колективні і мають конкретно-образний характер. Це імітація сцен господарської діяльності, статевих відносин тощо. Всі різновиди танцю, разом з тим, можуть слугувати ілюстраціями міфологічно-сакрального світогляду первісної людини і відбивають її уявлення про навколишній світ.

Більшість витворів первісного мистецтва пов'язана з *образами тварин* (мамонти й бізони, олені). Що стосується зображень людини, то за кількістю пам'яток, котрі дійшли до наших часів, вони займають друге місце. Причому абсолютна більшість з них – це *зображення жінки*, що обумовлено насамперед тривалим домінуванням матріархату в історії первісного суспільства. В умовах збирання і полювання жінка знаходилась в центрі керівництва повсякденним життям. На неї лягали всі турботи, пов'язані з осідлим образом життя: порядок в житлі, підтримання домашнього вогнища, приготування їжі і заготівля продовов-

льчих запасів. А головне, жінка була продовжувачем роду, а відтак і продовжувачем традицій, берегинею ритуальних секретів і племінної моралі.

Наскальні малюнки та ритуальні танці виступали *способом розширення, подвоєння реальності, спроба побудувати бажану для людини реальність і контролювати її*. Первісне мистецтво в його міфологічній оболонці орієнтоване не на надприродне, а на природні можливості людини, що постають в її уяві.

Мистецтво, таким чином, на ранніх етапах розвитку людства можна розглядати як своєрідну *магічну форму інобуття реальності*. Таке образно-символічне зображення світу було не стільки способом його пізнання, скільки способом упорядкування взаємовідносин з ним первісного колективу, усвідомлення людиною своєї причетності до світу і свого місця в ньому. Первісне мистецтво виступало *універсальною мовою* духовного життя первісного суспільства. Воно виражало *колективний* погляд на світ, а не особисті погляди авторів художніх творів. Воно виконувало функції фіксації складних суспільно-значимих уявлень, засобу релігійно-магічного впливу на предмети і було безпосередньо вплетене в практичне життя.

Особливістю первісної культури є *схожість* її основних форм і проявів на всіх континентах; розходження по регіонах, звичайно, є, але вони не істотні. Тридцять тисяч років архаїчної культури *залишили значний слід* в культурі сучасності. Так, залишки магії проявляються у *марновірствах*, котрі до цього часу поширені в повсякденній поведінці людей цивілізованих країн; магія продовжує існувати у вигляді віри в ворожіння, чаклунство, в «лихе» око, можливість «зурочити» тощо. Елементи *магії* були притаманні природничонауковому знанню, що формувалось, аж до середніх віків – наприклад, в алхімії. Магія дійшла до наших днів також як *елемент сучасних релігій* (віра в надприродну силу обрядів).

Те ж саме стосується і *міфу*. Міф *продовжує жити* в культурі на протязі усієї історії, включаючи наш час. Але лише в первісну епоху міфологія була фундаментом усієї культури, котрі не підлягали сумніву. Нині ж немає міфів, які б одноставно приймалися за правду. Крім того, жоден міф не виступав у первісній культурі у вигляді раціонального знання. А багато міфів ХХ століття навіть будуються за зразком теоретичних концепцій. Це так звані *паранаукові* міфи: про літаючі тарілки та прибульців з інших світів, про снігову людину, про Бермудський трикутник тощо. Сюди також можна віднести астрологічні, па-

рапсихологічні концепції тощо. Причому ці міфи, на відміну від старих, існують в умовах розвиненої науки. Зазвичай вони сприймаються як “загадкові явища”, що не вкладаються в рамки сучасного наукового знання і свідчать про його обмеженість. Різновидом сучасних міфів є й ідеологічні міфи, які навмисно розробляються і розповсюджуються ідеологами.

Мистецтво первісної епохи послугувало основою для подальшого розвитку світового мистецтва. Те, що було створено у первісну епоху, стало *підґрунтям* виникнення давніх цивілізацій.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Тайлор Э.Б. Первобытная культура.

Анимизм.

По-видимому, мыслящих людей, стоящих на низкой ступени культуры, всего более занимали две группы биологических вопросов. Они старались понять, во-первых, что составляет разницу между живущим и мертвым телом, что составляет причину бодрствования, сна, экстаза, болезни и смерти? Они задавались вопросом, во-вторых, что такое человеческие образы, появляющиеся в снах и видениях? Видя эти две группы явлений, древние философы-дикари, вероятно, прежде всего сделали само собой напрашивающееся заключение, что у каждого человека есть жизнь и есть призрак. То и другое, видимо, находится в тесной связи с телом: жизнь дает ему возможность чувствовать, мыслить и действовать, а призрак составляет его образ, или второе «я». И то и другое, таким образом, отделимо от тела: жизнь может уйти из него и оставить его бесчувственным или мертвым, а призрак показывается людям вдали от него...

Понятие о личной душе, или духе, у примитивных обществ может быть определено следующим образом. Душа есть тонкий, невещественный человеческий образ, по своей природе нечто вроде пара, воздуха или тени. Она составляет причину жизни и мысли в том существе, которое она одушевляет. Она независимо и нераздельно владеет личным сознанием и волей своего телесного обладателя в прошлом и настоящем, она способна покидать тело и переноситься быстро с места на место. Большею частью неосознаваемая и невидимая, она обнаруживает также физическую силу и является людям, спящим и бодрствующим, преимущественно как фантом, как призрак, отделенный от тела,

но сходный с ним. Она способна входить в тела других людей, животных и даже вещей, овладевать ими и влиять на них.

(Тайлор Э.Б. *Первобытная культура*. М.: Политиздат, 1989. С. 212-213)

1. Які психічні явища дали підставу для уявлень про наявність окремої від тіла душі?

2. Як уявляли собі первісні люди можливість перевтілення душі?

Кессиди Ф.Х. Сущность мифа и его отношение к познанию, религии и художественному творчеству.

Мифы не знают имен своих творцов. Подобно героическому эпосу, легенде и сказкам они являются произведением народной фантазии, продуктом коллективного творчества народа; с них начинается история народного мирозерцания.

«Миф» (mythos) в переводе с греческого означает «рассказ», «предание», «слово». Мифологией называется собрание мифов, а также наука о мифах. Наука не сводит миф к вымыслу, красивой сказке и легенде, как это принято в обычном словоупотреблении. Мифология как собрание мифов — это специфическое мирозерцание, возникшее в древнейшие времена. В ней отражены взгляды первобытных людей на явления природы и жизни, зачатки научных знаний, религиозные и нравственные представления, господствовавшие в родовой общине, и художественно-эстетические чувства народа на заре его истории. В мифе переплетаются вымысел, вера и знание, но сущность мифа не сводится ни к одному из них.

...Миф есть особый вид мироощущения, специфическое, образное, чувственное, синкретическое *представление о явлениях природы и общественной жизни*, самая древняя форма общественного сознания.

Отличительная черта мифа—это отождествление образа и предмета, субъективного и объективного, внутреннего и внешнего, части и целого и представление, что «все во всем». Иначе говоря, миф приписывает каждой вещи свойства всех других вещей. Первобытный человек не видит и не осознает различия между явлениями природы и живыми существами (животным или человеком); он их отождествляет. Лишь в подобном смысле (в смысле «вчувствования» ... и связанного с этим перенесения общественных отношении на природу) можно говорить, что первобытный человек привносит свои переживания, эмоции и стремления в объекты природы, в результате чего последние становятся живыми, чувствующими и стремящимися существами.

Миф все оживляет и одушевляет. Он полон фантастического, чудесного, волшебного.

Видя во всем природном зооморфное или антропоморфное, первобытный человек отождествляет себя с природными явлениями, очеловечивает природу, олицетворяет ее. ...В мифе человек «растворяет» себя в природе, сливается с ней и овладевает силами природы лишь в воображении, но вместе с тем это овладение силами природы (пусть в фантазии) означает начало истории «духа» и конец чисто животного бытия. Чувство единства с силами природы и овладение ими в воображении, вселяя уверенность в осуществимость всего желаемого, укрепляет волю и сплачивает первобытный коллектив, активизирует его деятельность. Для мифологического сознания, которое отождествляет желаемое с действительным, ничего невозможного нет: в воображении возможно решительно все.

...Миф—порождение коллектива и представляет собой выражение коллективного единства, всеобщности и целостности. Коллектив—сила, творящая миф. И никакая критика не может поколебать могущество мифа, пока он остается живым мифом—живым выражением коллективных представлений, стремлений и мечтаний...В мифе чувства преобладают над интеллектом, эмоции — над мыслью, волевые импульсы—над познанием. ...Миф направлен на утверждение человеческих желаний и организацию коллективных действий, на внушение как чувства единства между членами коллектива, так и чувства гармонии (сопричастности) с мировым целым. В мифе коллективные представления, чувства и переживания преобладают над индивидуальными, господствуют над ними.

...Основой приобщенности первобытного человека к силам природы явилась его приобщенность к своему коллективу (роду). Чувство слитности с коллективом и позволяло первобытному человеку мыслить себя и каждого отдельного индивида носителем сил, способностей и возможностей не только другого индивида, но и всего коллектива...

В мифосознании, по которому «все есть все» или «все во всем», нет ничего определенного, устойчивого, отграниченного и оформленного—того, что служит основой логической мысли. Миф основан не столько на логике, сколько на воображении и фантазии.

Мифологическое воображение игнорирует реальные причинные связи и связывает между собой самые разнообразные предметы и явления, часто никак не связанные в реальной действительности. Мифо-

логическое «мышление» не различает природное и человеческое, естественное и сверхъестественное, чувственное и сверхчувственное; оно смешивает фантастическое (сказочное, волшебное, магическое) с реально существующим, идеальное с реальным, невозможное с возможным, желаемое с действительным.

Две формы отражения мира (образно-мифологическое и понятийно-логическое) в сознании первобытного человека неразрывно связаны. И хотя мифические и магические представления у него преобладали над конкретными знаниями и понятийным мышлением, тем не менее первобытный человек руководствовался в своей практике не только мифическими и магическими представлениями, но и теми знаниями о свойствах вещей, которые он приобретал в процессе практической деятельности... Эти знания, а также религиозные и нравственные представления первобытного человека тесно переплетались с мифическими образами и как бы сливались с ними.

...По мере развития общества, развития мышления, художественного воображения и овладения явлениями природы мифологические образы приобретают более разумный и художественно оформленный характер: возникают представления о богах и героях в образах животных (зооморфизм в древнеегипетской мифологии) или в образах людей (антропоморфизм в греческой мифологии).

Мифология оказала огромное влияние на все стороны духовной и материальной жизни людей. Каждый народ создал свои мифы, предания и легенды. В них сказалась «душа» народа, его помыслы, надежды и стремления, его представления о бытии, природе и самой жизни. Нередко говорят о мифе как о вымысле. Но это такой вымысел, в котором отразились нравственные принципы народа, его эстетические идеалы и творческие замыслы.

Возбуждая творческую энергию, миф восполняет недостаток реально данного желаемым как возможным. Многие мифы связаны с мечтой людей о покорении сил природы....

Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). М., 1972. С.39-49.

1. *Що означає термін “міф” і що таке міфологія?*
2. *Що відображає міф?*
3. *Які основні особливості міфологічної свідомості?*
4. *Чому міфи не мають конкретних авторів?*

Фрэнк Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии

Магическое мышление основывается на двух принципах. Первый из них гласит: подобное производит подобное или следствие похоже на свою причину. Согласно второму принципу, вещи, которые раз пришли в соприкосновение друг с другом, продолжают взаимодействовать на расстоянии после прекращения прямого контакта. Первый принцип может быть назван законом подобия, а второй — законом соприкосновения или заражения. Из первого принципа, а именно, из закона подобия, маг делает вывод, что он может произвести любое желаемое действие путем простого подражания ему. На основании второго принципа он делает вывод, что все то, что он проделывает с предметом, окажет воздействие и на личность, которая однажды была с этим предметом в соприкосновении (как часть его тела или иначе)....

Вероятно, наиболее привычным применением принципа «подобное производит подобное» являются предпринимавшиеся многими народами в разные эпохи попытки нанести вред врагу или погубить его путем нанесения увечий его изображению или уничтожению последнего в полной уверенности, что человек, против которого направлены эти магические действия, испытает при этом те же страдания или умрет. В доказательство широкой распространенности этого обычая во всем мире и его удивительной живучести мы приведем лишь некоторые из очень многих примеров.

Например, когда индеец племени оджибвеев хочет навлечь на кого-то напасть, он изготавливает деревянное изображение своего врага и вгоняет в его голову (или сердце) иглу или выпускает в него стрелу в уверенности, что стоит игле или стреле пронзить куклу, как враг почувствует в этой части тела острую боль. Если же он намеревается убить врага на месте, он сжигает и хоронит куклу, произнося при этом магические заклинания...

Гомеопатическая магия, прибегающая к посредству изображений, обычно практиковалась со злонамеренной целью отправить на тот свет нежелательных людей. Но она использовалась (хотя куда более редко) и с благожелательными намерениями, например, чтобы оказать помощь ближним...

Вера в симпатическое влияние, которое люди и предметы на расстоянии оказывают друг на друга, является одной из существенных черт магии. Наука может питать сомнение по поводу возможности воздействия на расстоянии, но магия не такова. Один из устоев магии — вера в телепатию...

Дикарь убежден не только в том, что магические обряды оказывают воздействие на людей и предметы на расстоянии, но и в том, что такое же действие могут возыметь простейшие акты обыденной жизни.

Поэтому в особо важных случаях поведение дикаря регулируется более или менее разработанным кодексом правил, пренебрежение которыми, по поверью, может повлечь за собой неудачу и даже смерть отсутствующих друзей или родственников.

Когда отряд мужчин уходит на охоту или на войну, предполагается, что оставшиеся дома родственники будут делать одно и воздерживаться от другого ради того, чтобы сохранить безопасность охотников или воинов, принести им успех. Приведу некоторые примеры позитивной и негативной телепатии.

Когда лаосский охотник на слонов уходит на промысел, он предупреждает свою жену, чтобы в его отсутствие та не стригла волосы и не умащивала тело маслом, ибо в первом случае слон разорвет сети, а во втором — проскользнет через них...

Фундаментальное допущение магии тождественно, таким образом, воззрению современной науки: в основе как магии, так и науки лежит твердая вера в порядок и единообразие природных явлений. У мага нет сомнения в том, что одни и те же причины всегда будут порождать одни и те же следствия, что свершение нужного обряда, сопровождаемое определенными заклинаниями, неизбежно приведет к желаемому результату, если только колдовство не будет сведено на нет более сильными чарами другого колдуна. Маг не упрощает высшую силу, не ищет благорасположения переменчивого и своевольного сверхъестественного существа, не унижается перед грозным божеством. Но власть его, сколь бы великой он ее ни считал, никоим образом не является властью произвольной и безграничной. Он располагает ею лишь постольку, поскольку строго следует правилам своего искусства или природным законам, как он их понимает. Пренебрегать этими правилами, преступать эти законы (пусть даже в самом малом) — значит навлекать на себя неудачу и даже подвергать крайней опасности свою жизнь.

(Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. М. Политиздат, 1980. С. 20-61).

1. *На яких принципах засновується магія?*
2. *В чому схожість і відмінність магії і сучасної науки?*

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які хронологічні рамки і етапи розвитку первісної культури?
2. Які ранні форми релігії відображають злитість людини з природою?
3. Які характерні риси свідомості людини первісної епохи?
4. Як відбувається пізнання світу і передача знань в найдавніший період людства?
5. Які дві основні форми соціальної регуляції домінували в первісну епоху, в чому їх сутність?
6. В чому полягає синкретичний характер первісної культури?
7. Які основні риси міфологічного світогляду?
8. На якому етапі розвитку людства виникає релігія? Які основні причини її виникнення?
9. Які Ви знаєте ранні форми релігії?
10. Які явища природи обожнюються в первісних суспільствах найчастіше й чому саме?
11. Що таке магія? Які основні види магії?
12. Що таке політеїзм та монотеїзм?
13. Що таке фетишизм? Що та за яких умов може виступати в ролі фетишів? Чи існують сучасні прояви фетишизму?
14. Що таке табу? Які функції виконували табу в первісному суспільстві?
15. Що являє собою тотемізм? Які його основні риси?
16. Які функції виконує первісне мистецтво? Яка мета первісного зображувального мистецтва?
17. Чому первісна культура має ідентичні прояви на всіх континентах?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Первісна культура: хронологічні рамки та загальна характеристика.
2. Особливості світогляду первісної людини. Формування релігійних уявлень.
3. Механізми соціальної регуляції в рамках первісного суспільства.
4. Специфіка первісного зображувального мистецтва.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Виникнення людини і суспільства.
2. Міфи та їх символіка.
3. Міфологічна свідомість первісної людини.
4. Історичний характер релігії та релігійних вірувань.

5. Проблема історичної послідовності виникнення та розвитку ранніх форм релігії.
5. Роль міфу та магії у справі оволодіння світом первісною людиною.
6. Історична еволюція людських уявлень про душу в ході формування релігійних вірувань.
7. Тотемізм та його культурно-історичні прояви.
8. Функції релігії в первісному суспільстві.
9. Культурологічні теорії виникнення мистецтва

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Охарактеризуйте основні фактори виникнення людини як біологічного виду і суспільної істоти. Зіставте різні точки зору на цю проблему.
2. Проаналізуйте основні характеристики духовного світу первісної людини та фактори, що їх обумовили.
3. Проаналізуйте, які найфундаментальніші підвалини культури були закладені в первісну епоху.
4. Охарактеризуйте основні причини виникнення релігії.
5. Основні теорії походження мистецтва: яка з них, з Вашою точки зору, є найбільш обгрунтованою.
6. Дайте коротке визначення основним первісним формам релігії.
7. Дайте порівняльну характеристику таким раннім формам релігії як анімізм та тотемізм.
8. Дайте характеристику міфу за роботою Кессиди Ф.Х. “От мифа к логосу” (глава “Сущность мифа и его отношение к познанию, религии и художественному творчеству”).
9. Проаналізуйте, які функції виконували табу в первісному суспільстві. Як співвідносяться між собою табу і магія?
10. Проаналізуйте, в чому полягає різниця між магією та релігією.
11. Охарактеризуйте основні види магії. Що, на Ваш погляд, є причинами сучасних захоплень магією?
12. *Тайлор Е. в книзі «Первобытная культура» наводить опис ритуалу деяких індіанських племен Південної Америки: «Это была бутылка из тыквы, наполненная камнями, с рукояткой и отверстием для рта. Но для своих поклонников она была не просто трещоткой, аместилищем духа, который говорил из нее, когда ее приводили в движение. Поэтому индейцы, поставив перед собой эти снаряды, обращались к ним с речами, приносили им в дар еду, жгли перед ними благовония, устраи-*

вали в их честь ежегодные празднества и даже шли на войну с соседями». *Які форми первісної релігії можна помітити в даному ритуалі? Дайте коротку характеристику цих форм.*

13. Аналізуючи різні форми первісної релігії, зробіть висновок, у якому напрямку змінюються уявлення древніх людей про надприродний світ.

ТЕСТИ:

1. Вставте пропущене слово:

..... – основний засіб спілкування, виразу і фіксації смислу і знання

2. Фетишизм – це:

- а) віра в надприродну спорідненість людей із тваринами і рослинами;
- б) віра у надприродні можливості матеріальних предметів;
- в) система заборон.

3. Як називається рання форма релігії, сутність якої полягає в поклонінні якій-небудь тварині чи рослині й у вірі у своє походження від них?

- а) анімізм;
- б) тотемізм;
- в) фетишизм;
- г) магія.

4. Як називається рання форма релігії, сутністю якої є поклоніння неживим предметам, що мають надприродні властивості:

- а) анімізм;
- б) фетишизм;
- в) тотемізм;
- г) магія.

5. Анімізм – це:

- а) віра в існування душі і духів;
- б) поклоніння померлим предкам;
- в) віра в надприродну спорідненість людей із тваринами і рослинами.

6. Що називають тотемами?

- а) тварин, яких первісні люди вважали своїми надприродними родичами;
- б) предмети природи, наділені людськими рисами;
- в) анімістичні елементи.

7. Вставте пропущене слово:

..... – віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів *надприродних двійників*, тобто це віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо.

8. Підберіть вірне визначення до поняття „анімізм”:

- а) Поклоніння неживим предметам, яким приписуються надприродні властивості.

б) Обряди, пов'язані з вірою у надприродну здатність людини впливати на людей і явища природи.

в) Віра в духів і душі, що керують людьми, предметами і явищами навколишнього світу; погляд, відповідно до якого люди, тварини, рослини і предмети, поряд з чуттєво даною стороною, мають особливе, активне, незалежне від тілесної природи начало – душу.

9. Тотемізм – це:

а) віра в існування душі і духів;

б) віра в деяку надприродну силу, що править світом;

в) віра в надприродне споріднення людей із тваринами і рослинами.

10. Одна з категорій первісних релігійних форм, яка пов'язана з вірою в існування двійника людини – її душі:

а) анімізм;

в) тотемізм;

б) магія;

г) фетишизм.

11. Одна з категорій первісних релігійних форм, яка полягає в наділенні деяких предметів неживої природи чуттєвими і надчуттєвими якостями:

а) анімізм;

в) тотемізм;

б) магія;

г) фетишизм.

12. Вставте пропущене слово:

..... – віра в надприродну спорідненість людських колективів із певними видами тварин, рослин чи явищ.

13. Віра в існування надприродних засобів впливу на природу чи на людину:

а) анімізм;

в) тотемізм;

б) магія;

г) фетишизм.

14. Політеїзм – це:

а) віра в духів;

б) віра в єдиного бога;

в) віра в багатьох богів.

15. Вставте пропущене слово:

..... – релігійно-магічні заборони на здійснення певних дій, промовляння слів тощо, порушення яких невідворотно передбачало покарання з боку надприродних сил.

16. Які риси притаманні міфологічному світогляду:

а) раціоналізм;

г) рефлексивність;

б) емоційність;

в) метафоричність;

д) злиття уяви, фантазії з реальністю.

ТЕМА 6. ДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ

Зміст теми: 1. Загальна характеристика давніх цивілізацій. 2. Культура Давнього Єгипту. 3. Цивілізація Давньої Месопотамії. 4. Зороастризм – стародавня релігія Ірану. 5. Іудаїзм – національна монотеїстична релігія. 5. Культура Давнього Китаю. Конфуціанство. 6. Культура Давньої Індії. Індуїзм. Буддизм.

Загальна характеристика давніх цивілізацій

Час існування давніх цивілізацій приблизно з III тис. до н.е. по I тис. н.е. Усі давні цивілізації дуже *несхожі* одна на іншу; у цьому їхня відмінність від первісної культури, що мало розрізнялася по регіонах. Давні цивілізації на основі корінної відмінності матеріальної і духовної культури поділяють на цивілізації *Сходу* та античну цивілізацію *Заходу*.

Найбільш характерними *загальними рисами* давніх цивілізацій в економіці і соціальному устрої виступають: перехід від общинного володіння і зрівняльного розподілу до *приватної власності* на засоби виробництва; витіснення кам'яних знарядь *металевими*; *відділення ремесла від землеробства, розумової праці від фізичної*; застосування *рабської праці*; виникнення *міст, централізація управління* громадським життям, поява *держави*.

Не всі ці риси виявлялися в різних регіонах однаковою мірою. Централізація найбільш характерна для тих держав, в яких економіка базувалася на *зрошувальному землеробстві*. Спорудження і функціонування іригаційних систем вимагало погоджених зусиль великих мас людей, що було можливе лише в суспільстві із *сильною централізованою владою* (Єгипет, Китай, меншою мірою - Індія). Економіка ж Давньої Греції базувалася на *дрібному землеволодінні і торгівлі*, тому для Греції характерна була *децентралізація*, полісний устрій із сильними демократичними традиціями.

У деспотичних східних державах з жорстко централізованою системою особливе положення займав *верховний правитель* (цар, фараон, імператор), що вважався втіленням Бога на землі, сином Неба. Часто правитель здійснював функції і верховного жерця (Єгипет). В античних же державах (у Римі до встановлення імперії) правителі не мали такої повноти влади, були, власне кажучи, *військовими вождями*. Верховна влада в давніх державах спиралася на земельну аристократію, жерців, чиновництво. Інститут *жерців* особливо був розвинений у Єгипті, Месопотамії та Індії. У Китаї функції жерців виконувало чис-

ленне *чиновництво*. У Греції і Римі розвинутий чиновницький апарат був відсутній, і жерці не відігравали істотної ролі в управлінні державою.

Найбільш важливою подією в розвитку культури давніх цивілізацій стала поява *писемності*. Міфи, перекази, історична хроніка – усе ставало надбанням наступних поколінь без істотних перекручувань. Ще більше значення поява писемності мала для науки.

Істотною рисою культури давніх цивілізацій стала трансформація примітивних вірувань у *цілісні релігійні системи* з чітко визначеною ідеєю, з розробленим ритуалом, обрядовістю. В цей час виникають релігії, що існують до нашого часу: буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, зороастризм, іудаїзм, християнство.

Важливим досягненням епохи давніх цивілізацій було виникнення *філософії* як самостійної галузі знання, розвиток *науки*, формування майже усіх *видів мистецтва*, що дійшли до сучасності: архітектури, скульптури, живопису, літератури та театру тощо.

У цю епоху *духовна* культура набуває автономності, стає *самостійною* цінністю: живопис, архітектура, скульптура втрачають своє утилітарно-практичне значення і починають служити вихованню почуття прекрасного, викликають *естетичну* насолоду.

Важливим досягненням давніх цивілізацій стало *пробудження духу*, формування типу особистості, який існує до нашого часу. Цей період, що охоплював проміжок часу між 800 і 200 роками до н.е., був образно охарактеризований німецьким філософом ХХ століття К.Ясперсом як *“осьова епоха”*, початок дійсно спільної історії людства. В цей період відбувся різкий поворот в історії людства. Почалась епоха *духовної діяльності*, вироблення світоглядів, що визначили основні моральні, релігійні поняття людства аж до сьогодення. В осьовий час майже одночасно формуються чотири осередки культури: *Давня Греція, Іран, Китай і Індія*. Якщо релігія в архаїчну епоху носила в основному магічний характер, то в осьовий час давня міфолого-ритуальна епоха завершується, починається критична рефлексія над міфом, розуміння божественного трансформується під впливом етичної сторони. Детальну характеристику *“осьового часу”* див. в уривку *“Про світову історію”* з роботи К.Ясперса *“Смисл і призначення історії”*. *“Осьовий час”* є той масштаб, який дозволяє визначити історичне значення окремих народів. Теорія осьового часу Ясперса дуже цікава і плідна в плані проблем сучасного розвитку людства. Вона допомагає подолати європоцентризм, зрозуміти, що різниця між Сходом і Заходом не но-

сить абсолютного характеру і в той же час віддати належне своєрідності і унікальності кожної цивілізації.

Тематично осьові культури *відрізнялися* одна від одної. В Греції розвивались головним чином філософсько-космологічні вчення, в Китаї – етико-політичні, в Індії основна увага приділялась визволенню душі, а в Персії – боротьбі добра і зла.

Культура Давнього Єгипту

Культура Давнього Єгипту – одна з найбільш давніх культур світу, що склалася і розвивалася головним чином у долині ріки Ніл у період з III тис. до н.е. по IV століття до н.е. Найбільш істотною рисою був її *сакральний теократичний* характер, виражений у культурі обоженного фараона і культурі загробного життя, тобто у вірі в можливість безсмертя. Віра у загробне життя пов'язувалась єгиптянами з *вмираючим і воскресаючим богом* Осірісом. Згідно міфу, Осіріс, будучи вбитим своїм підступним братом, воскрес і, торжествуючи над смертю, став владителем царства мертвих. Воскресіння Осіріса вважалося у єгиптян *запорукою їх особистого воскресіння та безсмертя* у потойбічному світі. Теологічне обґрунтування отримав і *культ фараона*, який вважався сином головного бога єгиптян Ра, божественною, надприродною істотою, що править не тільки своєю країною, але і усім світом. Фараон своєю власною персоною підтримував рівновагу світу, гармонію і справедливість у відповідності з принципами справедливості Маат.

Ці доміанти світогляду древніх єгиптян знайшли своє матеріальне втілення в їх блискучих *художніх досягненнях*. Мистецтво Давнього Єгипту було нерозривно зв'язане з культом і виражало основні ідеї релігії: безмежної могутності богів, включаючи бога-фараона, тему смерті, підготовки до неї і подальшого загробного існування. Воно було покликане служити цілям забезпечення блаженства в потойбічному житті і виступало засобом прославлення фараона. Для увічнення душі і тіла служило мистецтво бальзамування і будівництво гробниць – будинків вічності. Увічнення фараона було гарантом благополуччя всього народу. Мистецтву, як і письму, приписувалась величезна магічна сила в плані збереження життя.

З релігійним характером мистецтва була пов'язана його строга *канонічність, монументальність, симетричність*, які виражали уявлення про непорушність існуючих порядків і віру у надприродну сутність фараона. Індивідуальна воля художника була обмежена – завдання його було не творити, а оберігати священні канони.

Найбільш вражаючих результатів єгиптяни досягли в архітектурі, яка була тісно пов'язана з їхніми релігійними уявленнями та політичним ладом. Були вироблені чіткі архітектурні форми і типи монументальних споруд: *піраміда, обеліск, колона*. Канон в образотворчому мистецтві припускав одночасне сполучення при зображенні фігури на площині елементів в фас (очі, плечі) і профіль (обличчя, груди, ноги), різномасштабність фігур як вираження градації значимості зображуваних осіб. Великого розвитку набуло створення *скульптурних* портретів. За уявленнями єгиптян портретні статуї відігравали роль двійників померлих і служили вмістилищем їхніх душ. Давньоєгипетські статуї завжди строго пропорційні, фронтальні і статичні. Серед єгипетських скульптур найбільш відомою є *великий сфінкс*. На думку видатного німецького філософа Г.Гегеля, “сфінкса можна считать символом єгипетского духа: человеческая голова, выглядывающая из тела животного, изображает дух, который начинает возвышаться над природой, вырывается из нее и уже может свободнее смотреть вокруг себя, однако не вполне освобождаясь от оков...” (Г.Гегель. Соч. М.-Л., 1935. Т.8. Философия истории. С.186).

Багата і різноманітна *література* Стародавнього Єгипту. Найважливіша літературні тексти – записи міфів, історії про богів. Важливе місце тут займає «Книга мертвих», яка носила сакральний характер.

У період Нового царства, після релігійних реформ фараона Ехнатона (XIV ст. до н.е.) в єгипетській культурі посилюються гедоністичні мотиви, культура на якийсь час стає більш світською, реалістичною і гуманістичною (так званий “*амарнський період*”).

Єгиптяни були одним з перших народів, який винайшов писемність. Найдавніше письмо з'явилося тут вже наприкінці IV тисячоліття до н.е. Це ієрогліфічне письмо.

Для обробки землі чи будівництва пірамід потрібні були точні знання, отож практичні потреби стимулюють розвиток *науки*, в першу чергу – математики та астрономії. Найбільшими є досягнення єгиптян в галузі медицини, що було зумовлено, насамперед, бальзамуванням, завдяки якому єгиптяни добре знали анатомію; їм належить геніальне відкриття, що керівним центром організму є мозок.

Досягнення давніх єгиптян, зокрема їх релігійно-міфологічні уявлення, вироблені тут монументальні архітектурні форми, досягнення у сфері математики, медицини, релігійно-міфологічні сюжети мали великий вплив на розвиток інших культур, в тому числі і античної.

Цивілізація Давньої Месопотамії

Цивілізація Давньої Месопотамії була іншим давнім і найбільш важливим осередком культури, що мав сильний вплив на розвиток Середземномор'я й усього світу. Вона розвивалася з IV-III тис. до н.е. по VI ст. до н.е. На її території (нині Ірак) виник ряд деспотичних держав: Шумер, Аккад, Вавілон, Ассірія.

Одним з найважливіших досягнень народів Давньої Месопотамії було створення перших у світі *правових кодексів*; найвидатнішою пам'яткою Давньосхідної правової думки стали закони царя Хаммурапі, викарбувані на чорному базальтовому стовпі. Цей кодекс містив ряд норм, що стимулювали економічне життя країни.

Саме Месопотамію можна вважати батьківщиною писемності. Її винайшли, аби полегшити бухгалтерію, що значно ускладнилася у розвинутому міському та храмовому господарстві. Писемність мала велике значення у становленні і закріпленні нової культури стародавнього суспільства. У музеях і наукових закладах зберігається нині більш як 1,5 млн. клинописних текстів. Месопотамська писемність у своїй найдавнішій піктографічній формі з'явилася на рубежі 4-3 тис. до н.е. *Клинописне письмо* на глиняних табличках з середини II тис. до н.е. стало засобом міжнародного спілкування на Близькому Сході, а згодом було покладене в основу фінікійського, на базі якого було створено *грецьку абетку*. Одним із самих крупних досягнень вавілонсько-ассірійської культури було створення *бібліотек* і *архівів*. Одна із найбільших бібліотек того періоду – бібліотека ассірійського царя Ашшурбаніпала (669-біля 633 до н.е.), що містила біля 25 тис. глиняних табличок з записами найважливіших історичних подій, законів, літературних і наукових текстів. Комплектація бібліотеки була під контролем самого царя. Тексти бібліотеки були класифіковані відповідно до галузей знання.

Величезним досягненням народів Месопотамії було створення *міфологічних образів і сюжетів* («Сказання про Гільгамеша») про «золотий вік», всесвітній потоп, про створення людей, райське життя та інші, які стали попередниками багатьох біблійних сюжетів. Одним з найкращих зразків давньомесопотамської літератури вважається «Епос про Гільгамеша». Ця поема є свого роду циклом давніх сказань, що розповідають про подвиги Гільгамеша та його друга Енкіду, про трагічну смерть Енкіду і подорожі Гільгамеша у пошуках безсмертя. Ця

розповідь переплітається з цілим рядом давніх міфів, котрі у вигляді окремих епізодів включені у загальний текст поеми.

Поема сповнена глибокого філософського змісту. В епосі поставлене одвічне питання про сенс життя та неминучість смерті людини, навіть уславленого героя. Могутній правитель міста Урук, приголомшений смертю друга, вперше відчуває свою смертність. Одержимий бажанням стати безсмертним Гільгамеш кинувся на пошуки вічного життя. Але людина не може зрівнюватися з богами, даремними будуть її силкування добути безсмертя. Єдине, що робить людину безсмертною в пам'яті людей, - це її славні діла.

До найвищих досягнень культури Давньої Месопотамії слід віднести успіхи у спорудженні палаців та храмових комплексів. Ще у шумерський період сформувався певний тип *храмового зодчества*, пов'язаний із застосуванням штучних платформ, на який встановлювався центральний храм. Такі храмові башти-зіккурати були в кожному шумерському місті. Знаменита Вавілонська вежа – це семиступеневий зіккурат, на вершині якого було розташовано святилище верховного бога Мардука. Одним із семи чудес світу були висячі сади при палаці вавілонського царя Навуходоносора II (605-562 до н.е.). В області архітектури важливим досягненням народів Месопотамії стало створення *арки і склепіння*.

На відміну від давніх єгиптян, що розглядали життя як підготовку до смерті в надії на вічне життя, світогляд народів Месопотамії був більш реалістичним, орієнтованим на *земні інтереси*. Жерці не обіцяли людям благ у похмурому царстві мертвих. Засобом досягнення земного щастя вважалося підкорення божественній та царській волі; вищими цінностями були *успіх, повага, слава*.

В уявленні народів Месопотамії боги мислились як людиноподібні небесні володарі світу, що встановили незмінні закони існування та створили людей (із глини) для того, щоб вони слугували богам.

Боги вважались покровителями царської влади, релігійний культ носив офіційно-державний характер. Ідея обожнення правителя в Месопотамії не набула такого розмаху як у Давньому Єгипті.

Жерці визначали волю богів головним чином за розташуванням небесних світил. Вавілон є батьківщиною астрології. Шумерські і вавілонські жерці-астрономи спостерігали рух небесних світил з висоти своїх обсерваторій, розташованих на верхніх площадках храмових башт. Окрім того, сучасна цивілізація використовує уявлення про календар і час, вироблені давньовавілонськими астрономами (12 місяців,

7 днів, 60 хвилин, 60 секунд), а також геометричні уявлення про поділ кола на 360 градусів, про градус як міру дуг і кутів.

Досягнення Месопотамії в галузі математики, медицини, літератури, архітектури стали значним внеском в скарбницю світової культури.

Разом з тим релігійні погляди давніх єгиптян і жителів Месопотамії визначає одна спільна тенденція: перехід від *політеїзму*, тобто віри у чисельних богів, через пошуки нових богів-спасителів до *монотеїзму* – ідеї єдиного та всемогутнього бога, що цілком відповідало новим суспільним потребам в умовах створення світових імперій в період занепаду та розкладу давнього суспільства.

Тому на рубежі нашої ери у ряді релігійних течій Сходу з'явилося прагнення створити *нові* релігійні і моральні цінності. Серед цих течій слід особливо виділити *зороастризм* (Персія) та *їудаїзм* (Палестина).

Зороастризм – стародавня релігія Ірану

Зороастризм – релігія, що була поширена у давності і ранньому Середньовіччі в ряді країн Близького та Середнього Сходу і була пануючою релігією в давньоіранських імперіях приблизно з VI ст. до н.е. по VII ст. н.е. Зороастризм був державною релігією Ірану до його завоювання арабами. Його засновником став *пророк Заратуштра*. Греки вимовляли це ім'я як Зороастр (від грець. астрон – зірка), оскільки вони вважали Заратуштру мудрецем-астрологом, і в такій формі ім'я пророка прийшло до Європи. Звідси і назва цієї релігії.

Вчення Заратуштри викладено в *Авесті* – збірці священних книг, що відображали релігійні вірування і міфологічні уявлення давньоіранських племен. Вчення Заратуштри являло собою філософське усвідомлення світу, розуміння сутності пануючих в ньому зв'язків та відношень, виявлення того головного, що діється навколо людини. Оскільки людина розглядалась як арена битви космічних сил, центральне місце в системі займала *соціально-етична* проблематика.

Основною рисою зороастризму є *дуалізм*. Згідно віровченню зороастризму, в основі світу лежить боротьба між злом і добром, котра ніколи не припиняється. Визнається два божественних начала: світле, уособлюване добрим богом *Агура-Маздою* (грецькою – Ормузд), і темне, зло, уособлюване злим богом *Ангра-Майнью* (Ариман), кожний з яких очолює сонм духів: світла і добра – ахурів або темноти і зла – девів. Обидва великих божества вважаються рівноправними творцями світу. Перший створив усе добре, розумне, корисне. Другий – усе дур-

не і шкідливе. Це стосується і області етики: правда, добро, справедливність протистоять брехні, злу, підлості. Агура-Мазда та Ангра-Майнью борються за людину. Вона створена Агура-Маздою, але вільна у виборі між добром та злом.

В зороастризмі важлива роль відводиться *духовному вдосконаленню* людини. Головна увага в його етичній доктрині зосереджується на діяльності людини, котра заснована на тріаді „добрі помисли, добрі слова, добрі справи”, „зрікаюся злих помислів, злих слів, злих справ” (Авеста). Зороастризм привчав людину до чистоти і порядку, вчив співчуттю до людей і вдячності до батьків, сім’ї, співвітчизників, вимагав виконувати свої обов’язки по відношенню до дітей, допомагати єдиновірцям, піклуватися про пасовища для скота. Зороастризм надає людині свободу вибору свого місця в житті і закликає уникати творити зло. В той же час, згідно віровченню зороастризму, доля людини, хоча й визначається роком, але від її поведінки залежить, куди попаде її душа після смерті: до пекла чи до раю. Це значить, що завдяки *свободі вибору* людина може стати на сторону добра чи зла у цій боротьбі і відповідно заслужити або посмертне блаженство, або страшні муки. Зороастризм визнає безсмертя душі і в нагороду за праведність обіцяє загробне блаженство.

Міфологія зороастризму розробила *есхатологічне* вчення про кінець світу і свого роду страшний суд – поділ усіх людей на праведників і грішників. В день Останнього Суду грішники помруть назавжди, а праведні, яким Агура-Мазда дасть напій безсмертя, будуть жити вічно і щасливо.

В культурі зороастризму особливе значення надається *вогню* (зороастрійці називали його Атар) як очищувальній силі.

Зороастрійське віровчення було *унікальним* для свого часу. Багато його положень глибоко благородні і *моральні*. Тому не випадково, що більш пізні релігії – іудаїзм, християнство, іслам – багато чого *запозичили* із зороастризму. Усі ці релігії пропонують слідувати високим нормам моралі і строгим правилам поведінки. Зокрема, великий вплив на християнство мала розроблена однією з перших в зороастризмі концепція гріха як морального падіння людини. Саме в цій релігії посмертна доля людини залежить від добра або зла, напрацьованого нею за життя. Безсмертю тіла не надавалось великого значення. Головним було спасіння душі. Крім того, на християнство значно вплинуло есхатологічне вчення про кінець світу, „страшний суд”, а також про пришестя „месії”, який врятує людство і нарешті виграє битву добра проти зла.

Іудаїзм – національна монотейстична релігія

Іудаїзм – *перша послідовно монотейстична релігія*, одна з небагатьох релігій Давнього світу, що збереглася до наших днів з невеликими змінами. Формування іудаїзму починається за 2 тис. років до н.е. і визначається зрештою розвитком принципово нової релігійної концепції – ідеї єдиного Бога-творця і володаря Всесвіту. В якості вождя і пророка Мойсей постає посланцем Бога Яхве.

Іудаїзм називають іноді релігією Мойсея, «Мойсеєвим законом» – за іменем духовного і політичного лідера євреїв, котрому, як стверджує біблійний переказ, були даровані Божі *заповіді*, що стали основою іудаїстського вчення. Десять заповідей (Декалог) проголошують: шануй єдиного Бога – Яхве; заборону на інших богів, виготовлення та поклоніння ідолам (не сотвори собі кумира); не згадувай ім'я Бога без необхідності; шануй день суботи; шануй батька й мати; не вбивай; не перелюбствуй; не кради; не свідчи брехливо на ближнього свого; не жагай майна ближнього свого.

Іудаїзм *формувався* поступово, переробляючи культурно-духовні традиції не тільки євреїв, але й інших народів Передньої Азії.

Священними книгами іудаїзму є *Тора* і *Талмуд*. Зміст книг Тори включає міфи про створення світу і людини, історію взаємин людей з Богом після вигнання Адама і Єви з раю, в періоди до і після потопу (книга Буття), про зруйнування Содома й Гоморри, вчення про культ тощо. Тора містить також безліч приписів щодо жертвоприношень, ритуальної чистоти, харчових заборон, богослужіння, організації жрецтва. Значне місце в книгах займає розгляд релігійних і правових питань. Є в Торі медичні та санітарно-гігієнічні приписи, що узагальнюють досвід того часу. П'ятикнижжя – блискучий літературно-історичний і духовний пам'ятник епохи древності, відображення релігійної свідомості єврейського народу.

Особливий сюжет П'ятикнижжя – взаємини Бога з єврейським народом і укладення з ним *договору* – «*завіту*». Кульмінаційним моментом Тори є розповідь про діяння пророка *Мойсея* (Моше) і про те, як йому були даровані «*заповіді*» *Божі*. Мойсей у переказах іудаїзму і християнства – перший пророк Яхве і засновник його релігії.

Талмуд (від давньоєврейського – “ламейд” – вивчення, вчення) – багатотомний збірник іудейських догматичних правових, релігійно-філософських, моральних і побутових приписів, що склалися протягом восьми століть – од IV ст. до н.е. по IV ст. н.е. Спочатку зміст Талмуда

передавався усно з покоління в покоління, тому, на відміну від Старого Заповіту – писаного закону, Талмуд називається усним законом. Талмуд містить міркування про культ, догматику, повчання про мораль і різноманітні релігійні приписи, а також відомості з медицини, математики та географії, притчі й прислів'я, казки й легенди, міфи та байки. Крізь увесь Талмуд проведено ідеї залежності людини від Бога, терпіння, смирення тощо.

В основі іудаїстського віровчення лежать ідеї *монотеїзму*, *богообраності* єврейського народу і *месіанства*. Ідея єдинобожжя є головним догматом іудаїзму. Вона втілюється через культ Яхве (у християнських виданнях Старого Завіту – Іегови). Згідно переказу, *Яхве уклав з “обраним народом” Ізраїлю союз (завіт)*. Це свого роду договір, згідно з яким народ Ізраїлю користується заступництвом всемогутнього Бога за умови, що не відступить від *єдинобожжя* і буде вірний заповідям божим. Яхве виразив свою волю у вигляді Закону, суть якого у *десяти заповідях*.

Вчення про *месію* (давньоєвр. – машіах, давньогр. – Христос) виникло як своєрідна відповідь на постійні соціальні і політичні потрясіння єврейського суспільства і держави. Прихід месії у світ означає кінець світу. Очікуванням кінця світу і царства справедливості пронизаний світогляд віруючого єврея. Воно символізує надію на кращі часи й одночасно є одним з найважливіших стимулів праведного життя.

Також у Торі й Талмуді викладено положення про *створення світу і людини* (за образом і подобою Бога), *про янголів і демонів, первородний гріх, праведність, потойбічний світ, відплату, майбутнє воскресіння мертвих*.

Головні ідеї іудаїзму були *сприйняті й адаптовані християнством*, де Ісуса Христа було проголошено очікуваним месією. Але іудаїзм не погоджується з тим, що поява месії вже відбулася, і продовжує чекати на його прихід. Іудаїзм надає особливого значення не стільки самій вірі, скільки *вчинку, поведінці за вірою*. У плані монотеїзму іудаїзм більш строгий, ніж християнство, яке відстоює догмат про троїчність Бога. Християнство, на відміну від іудаїзму, рішуче заперечує богообраність будь-якого народу. Іслам також багато в чому базується на іудейській традиції: у Корані значне місце посідають сюжети й персонажі, запозичені з неї.

Взагалі, іудаїзм, християнство та іслам є різними варіантами монотеїзму, їх називають *авраамічними релігіями*. *Авраам (Ібрахім)* був першою людиною, що прийняла віру в єдиного Бога. Ці релігії станов-

лять генетично і внутрішньо пов'язані системи, які виникли на ґрунті релігії стародавнього єврейства.

Культура Давнього Китаю. Конфуціанство

Китайський етнос створив особливий тип культури, що відрізняється від культури інших народів. Соціальна етика і адміністративна практика тут завжди відігравала більшу роль, ніж містика і індивідуалістичні пошуки спасіння. Найбільшими, загально визнаними пророками тут вважались ті, хто вчив жити гідно, у відповідності з прийнятою нормою. Жити заради життя, а не заради блаженства на тому світі чи спасіння від страждань. *Не релігія як така, а, перш за все, ритуалізована етика формувала обличчя традиційної китайської культури.*

Культура Давнього Китаю сформувалась у III тис. до н.е. і розвивається майже безперервно на протязі 5 тис. років. Характерними особливостями китайської культури виступають: по-перше, *традиціоналізм* – орієнтація на підтримку способу життя предків, на підпорядкування індивіда соціальному порядку; по-друге, *релігійно-поетичне ставлення до природи*, що була предметом поклоніння; по-третє, «розчиненням» *релігійного начала в соціальному*, що знайшло яскраве відображення в *конфуціанстві*.

Конфуціанство – національна релігія Китаю

Конфуціанство займає виключно важливе місце в духовно-релігійному житті Китаю. Воно зародилося у VI ст. до н.е. і з того часу відіграє значну роль в суспільній свідомості цієї країни. Конфуціанство отримало свою назву за ім'ям засновника – Кун-цзи, тобто вчителя Куна, а в латинській версії – *Конфуція* (551-479 до н.е.). Конфуцій народився і жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у тяжкій кризі. Влада правителя послабилася, руйнувалися патріархально-родові норми. З метою захисту суспільства від потрясінь Конфуцій розробив *суспільний ідеал*, створив вчення, котре освячує соціальний порядок в суспільстві. Це вчення, спрямоване на подолання соціального зла, виявлення його причин, пошуки засобів досягнення гармонії і щастя в суспільному житті, пронизано *раціоналізмом*. В той же час вчення Конфуція є *релігійним за своєю формою*. Воно стверджує, що всі суспільні установлення *освячені Небом*, котре вказує людині шлях правильної поведінки. Конфуцій твердив, що він не вчить нічому новому, а лише вчить дотримуватися давніх традицій, бо це єдине, що могло, на його думку, забезпечити порядок у сім'ї та державі.

Своє вчення він викладав усно. Власні твори Конфуція не збереглися. У VI-V ст. до н.е. учні Конфуція записали вислови учителя в книзі “*Лунь юй*” (Бесіди і судження) (Див. наведений уривок). У Китаї конфуціанство *не вважається релігією*, справді воно є більшою мірою *етико-політичним вченням*. Конфуціанство від початку негативно ставилося до різних форм містицизму, підкреслюючи, що перейматися треба земним, а не небесним. Якщо в більшості релігій присутнє поняття вищої духовної істоти – Бога, то в Китаї *неможливо знайти поняття бога як такого*, відсутня віра в божественне створення світу.

Світ китайської культури суто *поцейбічний*. В китайському світо-сприйнятті світ не розділений на дух і матерію, а являє собою органічну цілісність, потік станів життєвої сили. При цьому людина є співмірною космічним силам Неба і Землі і займає *центральне місце* у Всесвіті. У зв’язку з цим підхід до будь-якого явища здійснюється насамперед з *позицій вчення про моральність*. Тому воно є, перш за все, *духовним вченням про удосконалення людини*. В цьому вченні відсутні також риси *есхатології* – вчення про кінцевий смисл земної історії, про кінець світу і його переродження. Великих вчителів Китаю більше цікавило інше – *суть людини, її внутрішня природа*.

Тверезо мислячий китаєць мало задумувався над таємницями буття, проблемами життя і смерті, проте він завжди бачив перед собою *еталон порядності* і вважав за свій священний обов’язок його наслідувати.

Вчення конфуціанства багатогранне. Воно охоплює уявлення про людину, суспільство і державу в їх взаєминах. Коли Вчителя попросили в одній фразі виразити зміст свого вчення, він пояснив: «Мій Шлях – *пронизувати Єдиним*», тобто підкоряти все життя єдиній ідеї дотримання Ритуалу і проходження по Шляху – Дао. Головна мета людини, згідно конфуціанству, полягає в прагненні досягти *моральної досконалості*. У цьому зв’язку Конфуцій основну увагу приділяв вихованню ідеальної людини – *благородного мужа (цзюнь-цзи)*. Це виховання мусить здійснюватися в дусі *поваги до старших (ді), відданості правителю (чжун), синівської шани (сяо), вірності обов’язку (і)*. Кожний повинен виконувати свої соціальні функції. Добропорядність, моральність людини полягає саме у її прагненні *дотримуватись соціальних правил і настанов (лі)*. Важливий етичний принцип, проголошений Конфуцієм: “*не роби іншим того, чого не бажаєш собі*”, “*допомагай іншим у тому, чого сам хотів би досягти*”. Усе це і складає

зміст центрального поняття конфуціанського вчення – гуманності, людяності (*жень*).

Отже, благородному мужу повинні бути притаманні такі *рис*и як скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей, почуття обов'язку, обумовлене знаннями і вищими принципами, а також благопристойність і дотримання етикету. Шляхетний муж повинен поводити себе шанобливо перед вищими, бути прихильним до простих людей і обходитися з ними справедливо. Почуття обов'язку не може бути пов'язане з якимось розрахунком. “Благородна людина думає про обов'язок, низька людина піклується про вигоду”, – вчив Конфуцій. В поняття обов'язку входило також прагнення до знань, необхідність вчитися і осягати мудрість древніх. Невід'ємним обов'язком кожної людини було шанування старших і померлих предків. Справжній “цзюнь-цзи” завжди чесний і щирий, прямодушний і безстрашний, всерозуміючий, уважний в словах і обережний у справах, байдужий до їжі, багатства, життєвого комфорту і матеріальної вигоди.

Ідеал “благородного мужа” повинен бути обов'язковим, перш за все, для правителя. Стосунки між правителем (Сином Неба, посередником між Небом і людьми) і підданими повинні будуватись за аналогією зі стосунками батька і сина: правитель мусить піклуватись про підданих, як батько, виховувати їх на власному прикладі. Його вищою метою повинні бути інтереси народу, він має бути правдивим, любити людей, заощаджувати кошти, слідувати традиціям. Конфуціанці розробили теорію так званого *небесного мандату* на управління країною, згідно з якою правитель має право керувати лише за умови, якщо він дотримується норм добродетності. Якщо ж правитель порушує ці норми, то народ має право насильно його скинути.

Конфуціанство підтримує ідею *непорушеного соціального порядку*, ієрархічної впорядкованості суспільства. Згідно Конфуцію, суспільний статус людини (поділ на “вищих” і “нижчих”) і її доля *визначені Небом* і не можуть бути змінені. Діяльність правителя повинна починатись з “*виправлення імен*” (“чжен мін”), тобто приведення усіх речей у відповідність до їх назви (син повинен бути сином, батько – батьком тощо), дотримання єдності слова і діла. Це означало, що кожний має знати своє місце в суспільстві і робити те, що йому належить. Такий соціальний порядок повинен лишатися незмінним. Але критерієм статусу людини в суспільстві повинні бути не багатство і знатність похо-

дження, а лише знання і добродичність, тобто те, наскільки людина наближається до ідеалу “цзюнь-цзи”.

Соціальний порядок, що склався, освячувався *культот предків* – як мертвих, так і живих. Шанування предків, згідно Конфуцію, найперший обов’язок кожного. *Повага до старших, синівська шана* – найбільш важливий прояв “жень”, найефективніший метод правління країною, що розглядалась як велика сім’я.

В основі здійснення усіх суспільних норм, за Конфуцієм, має бути *ритуал*, який носить сакральний характер, є *проявом волі Неба*. Шанобливе ставлення до Неба, що виражається у *виконанні ритуалу* – основа єднання людей між собою і людини з космосом.

Протягом більше двох тисяч років конфуціанство формувало розум і почуття китайців, впливало на їхні переконання, психологію, поведінку, мислення, на їхній побут і спосіб життя. У цьому розумінні конфуціанство *не поступається жодній з великих релігій світу*, а де в чому навіть перевищує їх. Конфуціанство помітно зафарбувало у свої тони всю національну культуру Китаю, національний характер його населення.

В Китаї сформувалося раціональне світорозуміння, в основі якого лежало визнання єдності соціального і природного порядків як повноти буття. Завдання розуму вбачалось не в зміні і руйнуванні цього порядку, а в слідуванні загальному шляху – *дао*, виявленні його в людському житті, природі і залучення до нього людини. Цей порядок підтримується імператором, який подібний до глави великої сім’ї, і кожна людина теж повинна слідувати своєму обов’язку.

У конкретних умовах китайської імперії конфуціанство відіграло роль основної релігії, виконувало функції офіційної державної ідеології. *Не будучи релігією у повному розумінні слова, конфуціанство стало більшим, ніж просто релігія – це також і політика, і адміністративна система, і верховний регулятор економічних і соціальних процесів* – основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації.

Художня культура Давнього Китаю увібрала в себе основні духовні цінності, що розвивались у вчення даосизму та конфуціанства. *Близькість до природи, прагнення до духовного самовдосконалення, пошук гармонії в кожному явищі природи* дозволили сформувати цілком *унікальну естетичну свідомість* та художню практику. Ідея гармонічного поєднання людини і природи пронизує китайське мистецтво, починаючи від каліграфії до живопису. У китайському живописі кожний пре-

дмет глибоко *символічний* – кожне дерево, квітка, тварина чи птах є знаком поетичного образу: сосна – символ довголіття, бамбук – стійкості та щастя, лелека – самотності та святості. Усі жанри китайського мистецтва несли в собі глибокий моральний сенс та ідею самовдосконалення людини.

Культура Давньої Індії. Індуїзм. Буддизм.

Однією з оригінальних і величних культур, що існують на нашій планеті є індо-буддійська, що сформувалась головним чином на території Індії.

Культура Давньої Індії склалась на півострові Індостан у II тис. до н.е. в результаті синтезу двох традицій:

– традицій автохтонного (протодравидського) населення, що створило Харапську цивілізацію з централізованою державою, ієрогліфічним письмом, високою культурою міського будівництва; з розвиненим духовним життям, що характеризувалось культом богині-матері, ідеями перевтілення та воздаяння (ці ідеї увійшли у більш пізні релігійно-філософські доктрини Давньої Індії – брахманізм, буддизм, індуїзм);

– традицій індоаріїв, що прийшли сюди в сер. II тис. до н.е. і принесли свою мову, священні тексти – Веди, ведичну релігію багатобожжя, зайняли домінуюче положення в суспільстві.

Тисячолітня культурна традиція Індії склалась у тісному зв'язку з розвитком *релігійних уявлень* її народу. Ментальності народів, що відносяться до цього типу цивілізації, властива яскраво виражена своєрідність: свідомість орієнтована на ідеали і духовні цінності. Ревність релігійного пошуку, аскеза, прагнення до духовної досконалості характерні для індо-буддійської культури. Людина починає внутрішньо протиставляти себе світу, виказуючи прагнення прожити життя *в якості індивідуальності*: вона іде від колективу, розвиває свою суб'єктивність, стає самітником, мудрецем, шукає знання, висуває умосяжні ідеї про світовий порядок.

Індо-буддійська цивілізація відрізнялась тим, що робила акцент на вищу цінність небуття. Життя людини – це очікування звільнення від світу. Усе визначалось постулатом про вищу справедливість карми, що воздає кожному згідно його заслуг. Релігія орієнтувала на відстороненість від реальності, пасивність особистості, хоча людина й мала добиватися покращення карми шляхом самовдосконалення. Особистість не мала власної цінності. Людина уявлялась як піщинка на березі оке-

ану вічності, від неї нічого не залежало. Не випадково поширеним символом східної культури є *людина у човні без керма і весел*.

Звідси *фаталізм*, віра у напередвизначеність долі і подій як відображення відсутності можливості впливати на історичний процес. Тому прагнення до свободи було реалізовано у *духовній* сфері, де було можливо відсторонитися від влади земної, що і знайшло свій вираз у релігійних системах Давньої Індії: брахманізмі, буддизмі та індуїзмі.

Брахманізм виникає у *X-VII ст.* до н.е. на основі ведичної релігії, але, на відміну від неї, в брахманізмі починають домінувати *ідея перетілення* – сансари та *ідея посмертного воздаяння* – карми. В ньому вже викристалізувались основні уявлення, характерні для усієї пізнішої індійської традиції світобачення. В брахманізмі жертвоприношення розглядається як магічна сила, що керує світом, у зв'язку з чим сильно зростає роль жерців – *брахманів* як керівників жертвоприношень та хранителів священного ведичного знання; вони вважались основною кастою індійського суспільства. Слід зазначити, що брахманізм *освячував* поділ суспільства на *чотири стани* – *варни*. Окрім брахманів, це були *кшатрії* – військовий стан, князі, *вайши'ї* – землероби, скотарі, ремісники, купці, *шудри* – приречені на життя в пилюці, на виконання найчорнішої роботи. Окрім чотирьох варн, існували ще *недоторкани*.

В якості Абсолюту, тобто вищої духовної реальності розглядатися *Брахман*, який пізніше трансформується у верховне божество брахманізму, а згодом і індуїзму – *Брахму*. Згідно брахманізму, Брахман є єдиною, абсолютною реальністю, а світ речей – це не більше, ніж ілюзія (*майя*). Для злиття, кінцевого ототожнення з Брахманом і досягнення стану „*мокші*” – вічного блаженства, людина повинна морально очиститися, відмовитися від бажань і пристрастей.

На основі брахманізму в *IV-VI століттях* виник індуїзм, який постає релігією абсолютного одухотворення природи і довкілля, а в етичному аспекті сповідує терплячість, смиренність і покірність долі. Фундаментальним поняттям індуїзму є *ахімса* – ненасильство, яке визначає спосіб мислення і щоденну поведінку людей. Саме індуїзм тісно пов'язаний з національною культурною традицією, відображає особливості ментальності, психічного складу корінного населення Індії. Ця релігія становить унікальну і неповторну частину філософської культури людства. Але все ж індуїзм не став світовою релігією, якою став буддизм.

Світові релігії завжди з'являлися в епохи великих історичних поворотів. Буддизм виникає у VI-V ст. до н.е., коли у Північній Індії розхитувався становий, варновий устрій. Він є найдревнішою з трьох світових релігій, що існує понад 2500 років. Буддизм – це грандіозний соціокультурний комплекс, що включає як релігійний світогляд і культ, так і філософські та етичні погляди, традиції і звичаї, специфічні жанри мистецтва, духовні практики та ставлення до світу. За багато століть свого існування буддизм розділився на багато шкіл, течій та напрямків, з яких одні роблять акцент на практичні аспекти вчення, інші – на психологічні, метафізичні та етичні.

Засновником буддизму був Сідхартха Гаутама, Шак'ямуні (Шак'я та Гаутама – родові імена, муні – мудрець), роки життя якого приблизно 567-480 рр. до народження Христа. Буддизм є *особливою світовою релігією*, що в основному зосереджена на земному стражданні людини і звільненні від нього.

Головним у віровченні буддизму є вчення про *чотири благородні істини* та *восьмеричний шлях до звільнення* з метою досягнення *нірвани* – своєрідного “безвітря душі”. Це внутрішнє згасання чуттєвості і тілесності має звільнити людину від її страждального „Я” і від жаги до життя, котре тягне усіх живих істот до нескінченних перероджень. Тим самим відміняється влада карми, просвітлений мудрець до кінця розчиняється у абсолютному спокої. Людина, що побажала досягти звільнення від страждання на шляху, запропонованому буддизмом, повинна слідувати *моральним приписам* буддизму, не відчувати ні до кого злості й ненависті, бути дружелюбним, співчувати усім живим істотам (принцип ахімси), звільнитися від метушні, від нескінченних усе нових і нових бажань. У буддизмі існують свої *моральні табу*, дуже подібні до біблійних. Це лаконічно виразилося у так званих *п'яти правилах* (Панча-шила): не шкодити живим істотам; не красти; не перелюбствувати; не брехати; не вживати алкоголю та наркотиків. Будда вчив, що ніколи в цьому світі ненависть не припиняється ненавистю, але відсутністю ненависті припиняється вона. Поширення буддизму зумовило піднесення монументальної архітектури, будівництво культових споруд типу *ступ, стамбг* (колон) та *чайтья* (храмів, висічених у скелі).

Таким чином, *основними цінностями* давньоіндійської культури виступають:

- орієнтація на подолання страждань шляхом самовдосконалення;

– самореалізація людини через заперечення своєї емпіричної природи і злиття зі світовим духом;

– доброзичливе ставлення до всього живого і неспричинення йому шкоди («ахімса»), що пов'язане з ідеєю єдності життя в усіх його проявах і реалізується у вічному круговороті переселення душ.

Ці світоглядні ідеї і стали головним в культурній спадщині Давньої Індії.

На основі традицій давніх цивілізацій сформувалися основні культурні регіони сучасного світу. Культура Давнього Китаю, а також Давньої Індії послужили основою для формування Далекосхідного й Індійського регіонів. Вони ототожнюються з поняттям “Схід”.

Ми розглянули східний тип культури на прикладі древніх цивілізацій: Єгипту, Месопотамії, Китаю та Індії. При усій своєрідності їх об'єднує те, що в цих цивілізаціях розвиток особистості реалізується через *самозосередженість, самопізнання, гармонію з природою та оточуючим світом, а не через перетворення його.*

Принципово інша позиція характеризує європейську цивілізацію, європейський стиль мислення. Позиція людини в європейській культурі – це позиція активно-перетворююча. Причому це перетворення стосується не тільки оточуючої природи, а і суспільства, і самої людини. Хоча в європейській цивілізації, як і в східних цивілізаціях цілі періоди формувались під впливом релігії і міфології, саме тут почалась *боротьба раціонального досвіду з міфом і з'явилась людина нового типу.*

Переходимо до розгляду культури Античності як основи європейської цивілізації.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

*Афанасьева В., Луконин В.. Померанцева Н.
Древнеегипетский канон.*

...Характерный прием изображения фигуры на плоскости — совмещение профильных и фасных элементов, где при профиле головы и ног плечи и торс развернуты в фас...

Помимо условного приема передачи человеческой фигуры на плоскости...формируется еще ряд специфических признаков, характерных для памятников древнеегипетского искусства: фризообразность композиции — расположение сцен по регистрам, разномасштабность фигур, пропорциональная соразмерность и замкнутость композиционных

построений — все эти черты свидетельствуют о сложении системы древнеегипетского канона. Канон — это свод художественных правил, способствующий выявлению локальных черт в изобразительном искусстве, присущих именно данной системе культуры, и закреплению их в памятниках. Применение отдельно взятых приемов еще не есть канон. Канон древнеегипетского искусства включал в себя широкий круг понятий, объединяя композицию памятников, иконографию образов и художественных средств их воплощения. Среди разнообразных компонентов, входивших в понятие канона, пропорциональные соотношения составляли главную его сущность, ибо система пропорций являлась той основой, которая обеспечивала органичный синтез всех видов искусства: архитектуры, скульптуры, живописи — и приводила в соответствие все элементы внутри одной композиции.

Скульптура

Скульптура, имевшая ритуальное назначение, связана с культом мертвых. Представление о вечной жизни предполагало не только существование бессмертной души, но и нетленного тела. Это привело к появлению обряда мумификации и к обилию в погребениях статуарных изображений, которые являлись как бы двойником умершего — его «ка». ...Ритуальные портретные статуи «ка» предназначались для воспроизведения невидимого в зрительном образе, становясь вещественным олицетворением двойника умершего. Необходимым условием этого являлось портретное сходство...

В статуарных композициях вырабатываются определенные приемы исполнения: фронтальность позы, симметричное построение относительно вертикальной оси. Обязательным условием было изображение фигуры целиком, что соответствовало требованиям религиозного ритуала...

Среди них наибольшее распространение получили стоящие фигуры с выставленной вперед левой ногой, сидящие на троне или коленопреклоненные статуи и специфическая композиция писца, встречающаяся исключительно в круглой скульптуре. Каноничность этих типов определялась выработавшейся в процессе художественной практики системой пропорций, соответствий между размером всей фигуры и отдельными элементами. Пропорциональные величины, следуя в установленном порядке для аналогичных типов композиции, фиксировали местоположение глаз, носа, рта, размер головы, уровень плеч, подмышек и т.п. С помощью системы пропорций египтяне органично сочетали в одном изображении элементы человеческой фигуры и животного

го. Знаменитый египетский сфинкс настолько естественен, что кажется рожденным самой природой с головой человека и туловищем льва.

(Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н. *Искусство Древнего Востока*. М., Искусство, 1976. С. 207-213, 233-238.

1. Прочитайте уривок і дайте характеристику основних рис давньоєгипетського канону.

2. Як Ви вважаєте, чому давньоєгипетському мистецтву притаманний канонічний характер?

Васильев Л.С. О законах Хаммурапи

... В судебнике выделяются три группы людей по их правоспособности: полноправные, мушкенум и рабы. Каждая из них по-разному отвечала за те или иные поступки. Так, за ущерб, нанесенный какому-либо мушкенуму, штраф был меньше, чем за ущерб полноправному. Что же касается раба, то он «стоил» еще дешевле, а за правонарушения, совершенные им, применялись наиболее строгие меры и жестокие наказания. Вообще рабы, если иметь в виду частных, считались собственностью хозяев — беглых ловили, укрывателей наказывали. Но при всем том раб имел и определенные права — на семью, хозяйство, имущество. Что касается мушкенумов, то это были...зависимые царские люди, которые могли иметь хозяйство, рабов, а подчас и должность, и достаточно высокий административный статус.

Группа статей, касающихся собственности, — едва ли не самая большая и судебнике. Признавая собственность как институт (воры и укрыватели либо покупатели краденого наказывались), законы вместе с тем основную свою цель видели в ее регулировании и ограничении. Прежде всего они строго запрещали отчуждение в любой форме пожалованных царем наделов, особенно наделов воинов. Статьи обстоятельно регламентировали условия найма и размер платы за наемный труд; скрупулезно рассматривались все случаи аренды и норма арендной платы, условия залога имущества.

Наибольшего внимания заслуживают те из статей, которые касались условий кредита и ростовщичества. Все они были направлены на ограничение произвола займодавцев и стремились дать должнику максимальные шансы. При неурожае его долг откладывался. Если за долг человек был вынужден отдать в долговое рабство кого-либо из своей семьи, кредитор нес ответственность за приобретенного таким образом раба-должника: в случае, если от дурного обращения последний

умирал, кредитор наказывался. В любом случае срок долгового рабства не должен был превышать трех лет — после этого срока должник освобождался, а долг считался погашенным. Был установлен и размер долгового процента — он не должен был превышать 20% при денежном и 30% при натуральном займе.

Наказания за серьезные преступления были суровыми, часто преступник карался смертью. Основной принцип назначения наказаний — талион, т.е. воздаяние по принципу «око за око», «рука за руку», «сына за сына», «раба за раба».

Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. М., 1993. Т.1. С.94-95.

1. Які суспільно-економічні стосунки знайшли відображення в законах Хаммурані?

2. Що являє собою «принцип таліону»?

Из «Луной» (Суждения и беседы)

Учитель говорил:

— Достойный муж в еде не ищет сытости, в жилье не ищет удобства. Он усерден в делах и сдержан в речах. Общаясь с людьми добродетельными, себя по ним исправляет — вот о ком можно сказать, что он ревностен в учении!

Мэн И-цзы спросил, в чем состоит сыновний долг. Учитель сказал:

— Не нарушать положенного.

Фань Чи правил колесницей, и Учитель поведал ему:

— Мэн Сунь спросил у меня, в чем состоит сыновний долг. Я ему ответил: не нарушать положенного.

— А что это значит? — спросил Фань Чи. И Учитель сказал:

— Пока родители живы — служить им, как положено. Когда умрут — похоронить, как положено, и приносить положенные жертвы.

Учитель говорил:

— Если человек не человечен, что он понимает в обрядах? Если человек не человечен, что он поймет в музыке?

Учитель говорил:

— Лишь истинно человечный человек способен любить и способен ненавидеть.

Учитель говорил:

— Если ученый муж стремится к истине, но при этом стыдится бедной одежды и грубой пищи, то с ним и говорить не стоит.

Фань Чи спросил, что следует считать разумным.

— Служить народу, как подобает, - ответил Учитель, — почитать духов и богов, но держаться от них подальше — вот что можно назвать разумным.

Учитель говорил:

— Будьте тверды в своей верности и усердны в учении, до конца держитесь истинного пути. В страну, где неспокойно, не ходите. В стране, где смута, не живите. Когда в Поднебесной царит справедливость, будьте на виду. Когда справедливости нет, уйдите от мира. Когда в стране справедливость, стыдно быть бедным и ничтожным. Когда справедливости нет, стыдно быть богатым и знатным.

Учитель говорил:

— Побольше укоряйте самих себя и поменьше других. Этим отдалите от себя людскую неприязнь.

Учитель говорил:

— Достойный муж спрашивает с самого себя, мелкий человек спрашивает с других.

Цыгун спросил:

— Существует ли одна-единственная заповедь, которой можно следовать всю жизнь?

— Будь великодушен, — сказал Учитель. — Не делай другим того, чего себе не желаешь...

Князь Ай-гун спросил:

- Как заставить народ повиноваться?

Учитель Кун ответил ему так:

— Если возвышать честных над бесчестными, народ будет повиноваться. А если возвышать бесчестных над честными, народ повиноваться не будет...

Цыгун спросил, как нужно управлять государством.

— Обеспечить в достатке пищей, — ответил Учитель, - обеспечить в достатке оружием и чтобы народ тебе доверял.

— А если бы, — спросил Цыгун, — пришлось вдруг от чего-то отказаться, так от чего в первую очередь?

— От оружия, — сказал Учитель.

— А если бы, — спросил Цыгун, — пришлось вдруг еще от чего-то отказаться, так от чего в первую очередь?

— От пищи, — сказал Учитель. — Ведь издревле повелось, что люди так и так умирают. А вот когда народ не доверяет — государству не устоять.

Учитель отправился в Вэй, и Жань Ю правил повозкой.

— Как здесь многолюдно! — сказал Учитель.

— А если их много, — сказал Жань Ю, — то что еще следует сделать для этих людей?

— Дать им разбогатеть, — сказал Учитель.

— А когда разбогатеют, — сказал Жань Ю, — то что бы еще для них сделать?

Воспитать их, — сказал Учитель... (С.31-43)

Учитель сказал:

— По природе все люди сходны между собой, привычки и воспитание делают людей отличными друг от друга... Лишь высшая мудрость и крайняя глупость неизменны.

Учитель сказал:

— Я подражаю старине, а не сочиняю, верю в старину и люблю ее.

Начинают образование с поэзии, закрепляют изучением правил ли и завершают обрядовой музыкой.

Конфуций сказал:

— Высшее знание — это врожденное знание. Ниже - знания, приобретенные учением. Еще ниже - знания, приобретенные в итоге одоления трудностей. Наиболее ничтожен тот, кто не желает извлекать поучительного урока из трудностей.

Конфуций сказал:

— Послушай, Ю, я хочу научить тебя правильно относиться к знаниям. О том, что ты знаешь, говори, что знаешь. А, о том, чего не знаешь, говори, что не знаешь. Только такое отношение к знаниям мудрое.

Луньюй //Из книг мудрецов: Проза Древнего Китая. М., 1978.(С.194-195)

1. Виділіть і сформулюйте принципи поведінки, що їх проголошував Конфуцій.

2. Які з положень Конфуція видаються Вам найбільш прийнятними? Наведіть їх.

3. Яке з наведених положень Конфуція характеризується як «золоте правило» моралі?

Чаттерджи С., Датга Д. Буддийское учение

Будда был главным образом учителем этики и реформатором, но не философом. Знакомство с его просветлением указывает человеку путь в жизни, который ведет к освобождению от страдания...

Самая настоятельная задача — положить конец несчастьям. Тот, кто посвящает себя теоретическим умствованиям о душе и мире, изнывая в то же время от страданий, поступает как глупец, который, вместо того чтобы попытаться немедленно извлечь вонзившуюся в его бок отравленную стрелу, размышляет о том, как была сделана эта стрела, кто ее сделал и кто ее пустил...

Будда всегда стремился просвещать людей по самым важным для них вопросам: о страдании, его происхождении и прекращении, а также о путях, ведущих к прекращению страдания. «Это, — говорит Будда, — приносит пользу, способствует святости жизни, приводит к отращению от всего земного, к уничтожению страстей, к прекращению страдания, к успокоению, познанию высшей мудрости, к нирване».

Ответы на эти четыре вопроса составляют ... сущность просветления Будды, которым он стремился поделиться со всеми ближними. Они стали известны под названием «четырёх благородных истин» ...:

- 1) жизнь в мире полна страданий,
- 2) есть причина этих страданий,
- 3) можно прекратить страдания,
- 4) есть путь, ведущий к прекращению страданий ...

Происхождение зла объясняется Буддой с помощью особой концепции естественной причинной связи...

Согласно этой теории, нет ничего не обусловленного — все зависит от определенных условий. Так как каждое событие порождается некоторыми условиями, должно существовать нечто, бытие которого порождает страдание...

Вот вкратце формула причинной зависимости: 1) страдание жизни обусловлено рождением; 2) рождение — стремлением к жизни; 3) стремление к бытию — умственной привязанностью к объектам; 4) привязанность — жадной, желанием вещей; 5) жажда — чувственным восприятием; 6) чувственный опыт — чувственным соприкосновением с объектами; 7) чувственное соприкосновение — шестью органами познания; 8) шесть органов познания — эмбриональным периодом развития организма (состоящего из разума и тела); 9) эмбрион не может развиваться без первоначального сознания; 10) первоначальное сознание обусловлено впечатлениями прошлой жизни; 11) эти впечатления обусловлены двенадцатым звеном цепи — 12) неведением истины...

Указанный Буддой путь состоит из восьми ступеней, или правил, и поэтому носит название восьмеричного благородного пути ... Этот

путь открыт для всех — и монахов, и непосвященных. Этот благородный путь состоит в приобретении следующих восьми добродетелей.

1. Правильные взгляды.

Так как неведение с его последствиями — заблуждениями ... о я и о мире — является коренной причиной наших страданий, то естественно, что для нравственного совершенствования нужно иметь, прежде всего, правильные взгляды, познать истину. Правильные взгляды — это правильное понимание четырех благородных истин.

2. Правильная решимость.

Одно знание истин было бы бесполезно без решимости преобразовать жизнь в соответствии с ними. От стремящегося к моральному совершенствованию требуется поэтому отрешение от всего земного (привязанности к миру), отказ от дурных намерений и вражды к другим людям. Эти три условия и представляют собой основу правильной решимости.

3. Правильная речь.

Правильная решимость не должна оставаться лишь «религиозным желанием», а должна воплощаться в действие. Правильная решимость, прежде всего, должна иметь возможность направлять и контролировать нашу речь. Результатом будет правильная речь — воздержание от лжи, клеветы, жестоких слов и фливорных разговоров.

4. Правильное поведение.

Правильная решимость, не ограничиваясь просто выработкой правильной речи, должна наконец воплотиться в правильное действие, хорошее поведение. Правильное поведение заключается поэтому в отказе от уничтожения живого, от воровства, от неверного удовлетворения чувств.

5. Правильный образ жизни.

Отвергая дурную речь и плохие поступки, следует зарабатывать средства на жизнь честным путем. Необходимость этого правила заключается в показе того, что даже для поддержания жизни нельзя прибегать к недозволенным средствам — надо трудиться в соответствии с доброй решимостью.

6. Правильное усилие.

Когда человек пытается изменить свою жизнь, руководствуясь правильными взглядами, решимостью, речью, поведением и образом жизни, его постоянно совращают с правильного пути как глубоко укоренившиеся в нем старые вредные идеи, так и постоянно приобретаемые новые идеи. Прогресс нельзя закрепить, если стремящийся к нирване

не будет постоянно искоренять старые дурные мысли и препятствовать их появлению вновь. Поскольку ум не может оставаться пустым, его надо постоянно стремиться заполнять хорошими идеями, стараясь закрепить их в уме.

7. Правильное направление мысли.

Необходимость постоянной бдительности — таково дальнейшее развитие того правила, согласно которому ищущий должен постоянно помнить о том, что уже изучено. Он постоянно должен рассматривать тело как тело, ощущение — как ощущение, ум — как ум, душевное состояние — как душевное состояние. Обо всем этом он не должен думать: «это — я» или «это — мое»...

Например, рассматривая тело ... стремящийся может вспомнить ... что оно... тленно и преходяще! «Он отбросит все фальшивые чувства и привязанность к телу, телу своему и телу других». Простым усилением размышлений об ощущениях, уме и пагубных состояниях стремящийся освобождается от привязанности ко всему этому и печали по поводу их утраты....

8. Правильное сосредоточение.

Тот, кто успешно ведет свою жизнь согласно указанным семи правилам и с их помощью освобождается от всех страстей и злобных мыслей, достоин пройти шаг за шагом четыре стадии все более и более глубокого сосредоточения, которые постепенно ведут его к конечной цели длинного и трудного путешествия — к прекращению страданий. Он сосредоточивает свой чистый и невозмутимый ум на осмыслении ... и исследовании ... истин. На этой первой стадии глубокого созерцания ... он наслаждается радостью и свободным порождением отрешенности и чистого мышления.

Когда достигается такое сосредоточение, то вера в четырехстороннюю истину рассеивает все сомнения и необходимость в рассуждениях и исследованиях отпадает. Так возникает вторая стадия сосредоточения, на которой радость, покой и внутреннее спокойствие порождают усиленное невозмутимое размышление. Это — стадия осознания такой радости и покоя. На следующей стадии делается попытка перейти к состоянию безразличия, то есть способности отрешиться даже от радости сосредоточения, так возникает третья, более высокая стадия сосредоточения, когда ищущий испытывает совершенную невозмутимость и освобождается от ощущения телесности. Но он еще сознает это освобождение и невозмутимость, хотя и безразличен к радости сосредоточения.

Наконец, ищущий пытается избавиться даже от этого сознания освобождения и невозмутимости и от всех чувств радости и воодушевления, которые он ранее испытывал. Тем самым он достигает четвертой стадии сосредоточения — состояния совершенной невозмутимости, безразличия и самообладания, без страдания и освобождения.

Таким образом, он достигает желанной цели — прекращения всякого страдания. На этой стадии ищущий достигает архатства, или нирваны...

Результатом этого беспрепятственного сосредоточения на истине является совершенное провидение, высшая мудрость, перед которой раз и навсегда ясно раскрывается тайна существования. Неведение и желания искореняются, и источник страдания исчезает. Следовательно, совершенная мудрость, совершенная добродетель, совершенная невозмутимость — полное избавление от страдания — все это одновременно может быть достигнуто в нирване.

(Чаттерджи С., Датга Д. Индийская философия. М., 1994. С 121-136)

1. Назвіть чотири благородні істини буддизму.
2. Як пояснюється в буддизмі походження страждання?
3. Охарактеризуйте восьмеричний шлях, що веде, згідно буддизму, до порятунку від страждань.
4. Що являє собою нірвана як бажана мета людини з точки зору буддизму?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які спільні риси характеризують усі Давні цивілізації?
2. Що таке „осьовий час“? Кому належить концепція „осьового часу“?
3. Які основні риси давньоєгипетської культури?
4. Чим характеризується давньоєгипетська релігія?
5. Що Ви знаєте про виникнення науки, писемності і освіти в Стародавній Месопотамії?
6. Які пам'ятки правової думки Давньої Месопотамії Вам відомі?
7. Яка релігія була державною Ірану до завоювання його арабами? В якій священній книзі викладені її основні ідеї?
8. Що таке монотеїзм? Які монотеїстичні релігії Вам відомі?
9. Які основні поняття конфуціанства? В чому особливості конфуціанського культу?
10. Які основні цінності давньоіндійської культури?
11. Які Ви знаєте релігії Давньої Індії?

12. В чому полягають чотири благородні істини буддизму? Що таке “серединний шлях” у буддизмі?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Характеристика давніх цивілізацій: спільне та відмінне.
2. Особливості культури Давнього Єгипту і Давньої Месопотамії.
3. Зороастризм та іудаїзм: віровчення, культ, їх вплив на подальший культурний розвиток.
4. Культура Давнього Китаю. Конфуціанство.
5. Культура Давньої Індії. Буддизм. Індуїзм.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Людина і світ в культурі Давнього Єгипту.
2. Спадок давніх цивілізацій Сходу у світовій культурі.
3. Основні досягнення в сфері матеріальної, духовної та художньої культури народів Месопотамії.
5. Авеста – священна книга зороастризму.
6. Священні книги іудаїзму.
7. Світосприйняття і релігійні вірування Давньої Індії.
8. Буддизм – найдавніша світова релігія.
9. Культура Давнього Китаю.
10. Конфуціанство – національна релігія Китаю.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізувати концепцію „осьового часу” (за роботою К.Ясперса „Смысл и назначение истории»).
2. Охарактеризуйте пантеон месопотамських божеств та їхні функції.
3. Охарактеризуйте пантеон давньоєгипетських божеств та їхні функції.
4. Проаналізувати, як світоглядні домінанти Давнього Єгипту знайшли своє відображення в образотворчому мистецтві та архітектурі?
5. Проаналізувати внесок давніх єгиптян в скарбницю світової культури.
6. Проаналізувати відмінності в ціннісно-світоглядних орієнтирах давньоєгипетської культури і культури Давньої Месопотамії.
7. Проаналізуйте, яке місце відводиться людині та її свободі в зороастрійській концепції світу.

8. Який внесок у віровчення та культ більш пізніх релігій, в тому числі і світових, належить зороастризму?
9. Проаналізуйте вплив іудаїзму на формування християнства та ісламу.
10. Дайте характеристику основних культурних досягнень Давнього Китаю.
11. Охарактеризуйте основні релігійно-філософські системи Давнього Китаю.
12. Наведіть аргументи на користь твердження, що конфуціанство не є релігією в традиційному розумінні.
13. Охарактеризуйте основні положення конфуціанської етики.
14. Дати характеристику художніх традицій Давнього Китаю.
15. Дайте характеристику основних культурних досягнень Давньої Індії.
16. Охарактеризуйте основні релігійно-філософські системи Давньої Індії.
17. Проаналізуйте, чим схожі і в чому відрізняються підходи зороастризму та індуїзму відносно можливостей та засобів спасіння людської душі.
18. Охарактеризувати відмінності між течіями буддизму тхеравада і махаяна?
19. Проаналізувати, яке місце займає спадок Давніх цивілізацій Сходу в світовій культурі?

ТЕСТИ:

1. Вставте пропущені слова:

Найбільш характерними загальними рисами в економіці і соціальному устрої виступають: перехід до приватної власності; відділення розумової праці від фізичної; застосування рабської праці; виникнення міст; поява держави.

2. Централізація управління найбільш характерна для тих держав, у яких економіка базувалася на зрошувальному землеробстві.

Так Ні

3. Які хронологічні рамки охоплює, за Ясперсом, осьова епоха?

а) VIII-II до н.е.	в) V-X н.е.
б) I-IV н.е.	г) VI-I до н.е.

4. В якому з осередків культури Давнього Сходу виникло клинописне письмо:

а) Єгипет;	б) Месопотамія;

в) Давня Індія;

г) Давній Китай.

5. Основою якої релігії є вчення про перевтілення душ (сансара), що відбувається відповідно до закону воздаяння (карма) за добродіє чи погану поведінку, обумовлене шануванням верховних богів (Вішну чи Шиви) або їхніх втілень і дотриманням кастових побутових правил?

а) індуїзм;

б) буддизм;

в) даосизм;

г) усі перераховані.

6. Священні тексти в зороастризмі – це:

а) Веди;

б) Авеста;

в) Бхагавадгіта.

7. Характерною рисою віровчення зороастризму є:

а) вчення про мирне співіснування доброго і злого начал;

б) вчення про протиборство доброго і злого начал;

в) вчення про єдність доброго і злого начал.

8. Зороастрийці поклоняються:

а) вогню;

б) воді;

в) небу.

9. Яка релігія існує в Індії, що виникла в VI-IVст. до н. е. на ґрунті давніх релігійних вірувань і реформованого брахманізму?

а) індуїзм;

в) сикхізм;

б) християнство;

г) синтоїзм.

10. Хто з богів в індуїзмі є творцем світу?

а) Вішна;

в) Шива;

б) Брахма;

г) Калі.

11. Три верховних божества в індуїзмі:

а) Брахма, Вішну, Шива; б) Брахма, Вішну, Крішна;

в) Вішну, Калі, Шива.

12. Священні тексти в індуїзмі:

а) Пурани;

б) Веди;

в) Араньяки.

13. Карма – це:

а) вчення про переселення душ; б) закон морального воздаяння;

в) моральний закон.

14. Жерці в індуїзмі – це:

а) шудри;

б) кшатрії;

в) брахмани.

21. Священним Писанням у буддизмі є:

- а) Тіпитака; б) Триратна;
- в) Тримурті.

22. Найстаріша світова релігія, яка виникла понад 2,5 тис. років тому – це ...

- а) індуїзм; в) іслам;
- б) буддизм; г) конфуціанство.

23. З його іменем пов'язують появу вчення буддизму.

- а) Шак'ямуні; в) Сідхартха Гаутама;
- б) Ісус Христос; г) Будда.

24. Буддизм виник у:

- а) в середині I тис. до н.е.; б) в середині II тис. н.е.;
- в) на рубежі I тис. до н.е.- I тис. н.е.

25. Серединний шлях у буддизмі – це шлях між:

- а) помірністю і надмірностями,
- б) порятунком, доступним для усіх віруючих, і порятунком для деяких обраних,
- в) ваш варіант.

26. Основний принцип буддійської етики:

- а) неспричинення шкоди тваринам;
- б) неспричинення шкоди всьому живому;
- в) не вбивай!

27. Основними напрямками в буддизмі є:

- а) тхеравада і махаяна; б) шиїзм і суннізм;
- в) ваш варіант.

28. Далай-лама – це:

- а) верховний релігійний керівник усіх буддистів;
- б) верховний релігійний керівник тибетських буддистів;
- в) почесний титул для буддійського ченця.

29. Цей напрям буддизму має ще й другу назву – тхеравада, що означає "школа старої мудрості":

- а) махаяна; в) ваджраяна;
- б) хінаяна; г) абхідхарма.

30. У якому столітті цар Ашока надав буддизмові статусу державної релігії?

- а) III ст. до н. е.; в) VI ст. н. е.;
- б) VI ст. до н. е.; г) I ст. н. е.

ТЕМА 7. АНТИЧНА КУЛЬТУРА

Зміст теми: 1. Особливості становлення античної культури. 2. Особливості культури Давньої Греції. 3. Культура елліністичної епохи. 4. Культура Давнього Риму.

Особливості становлення античної культури

На початку I тисячоліття до нашої ери провідна роль в суспільному розвитку переходить від давньосхідних цивілізацій до нового культурного центру, що виник в Середземномор'ї і отримав назву *антична цивілізація*. До античної цивілізації відносять історію і культуру Давньої Греції і Давнього Риму. Ця цивілізація базувалась на *якісно інших* соціально-економічних і політичних засадах, ніж цивілізації Сходу, і виявилась значно *динамічнішою* од них.

Античність є культурним та історичним фундаментом сучасної Європи. Величезна культурна спадщина стародавньої Греції та Риму цілком справедливо вважається коліскою європейської цивілізації. Саме античний світ заклав основи європейських філософських, правових, політичних, художніх та наукових систем, котрі виникнули набагато пізніше.

Античною традиційно називають греко-римську культуру, що розвивалась у період з *III тис. до н.е. до сер. V ст. н.е.* Епоха античності починається з утворення грецьких полісів – міст-держав – на початку I тисячоліття до нашої ери і завершується з падінням Римської імперії в V столітті нашої ери.

У своєму розвитку антична культура пройшла *ряд етапів*, виступила в різних історичних модифікаціях, представлених культурою Давньої Греції, елліністичною культурою, культурою Давнього Риму. При цьому “прелюдією” античної культури була ще більш давня крито-мікенська культура, або егейська цивілізація, котра існувала одночасно з давньосхідними культурами. Центрами цієї егейської цивілізації були Крит та місто Мікени на півдні Греції.

Незважаючи на суттєві відмінності між культурою Давньої Греції, елліністичною і давньоримською, вони належать до одного історико-культурного комплексу, мають ряд *загальних* типологічних рис. Це пов'язане, перш за все, з тим, що давньогрецька та давньоримська культури формувались на базі в принципі схожих форм соціальної організації: і давньогрецький поліс, і римська „*цівітас*” епохи Республіки являють собою різні варіанти античної *громадянської общини*.

Громадянська община об'єднувала повноправних вільних громадян, кожний з яких мав право на земельну власність та на участь у вирішенні державних питань. Така форма організації соціального життя визначила *шкалу основних цінностей* античного суспільства:

- ідеал *першочергової значимості громадянської общини* як основи блага окремої людини;
- ідея *верховної влади народу*;
- орієнтація на *земні інтереси*; в античному світогляді немає ідеї бога-творця, що стоїть поза світом і встановлює незмінний та вічний світовий і соціальний порядок (як це мало місце у східних народів);
- на відміну від культур Сходу з їх теоцентризмом антична культура *звернена до людини*, яка знаходиться в центрі уваги філософії та мистецтва.

Суспільна свідомість античного соціуму носила в основному *раціональний* характер. Світ сприймався як реальний, хоча визнавалось *надприродне*, і це мало суттєвий вплив на різні сторони життя. Тому при характеристиці античної культури необхідно проаналізувати *релігійні уявлення* давніх греків і римлян. Для релігії Давньої Греції характерним є політеїзм, з розвинутою міфологією і олімпійською ієрархією богів. Вони не були творцями світу, а захопили його у готовому вигляді, під час боротьби з титанами. Стародавня грецька міфологія вважала, що світ сам по собі вічний і не потребує творця.

В ході історичного розвитку релігія давніх греків та римлян *змінювалась*. В догомерівський період найбільш поширеними були тотемічні, фетишистські і анімістичні вірування. Оточуючий людину світ сприймався як населений різноманітними *демонічними силами*. Це були як твариноподібні, так і людиноподібні істоти (Силен, Пан). Основою релігійних вірувань був культ Землі. Релігійний світогляд цього періоду виражений в “Теогонії” Гесіода (VI ст. до н.е.). У подальшому формується давньогрецький *пантеон* олімпійських богів на чолі з Зевсом, які уявлялись *людиноподібними* істотами, *антропоморфні*. Давні греки далеко не відділяли себе від своїх богів і різко не протиставляли їх людям. Всі олімпійські боги мають всі людські якості, в тому числі і негативні, які інший раз ганьблять цих богів. Вони їдять і п'ють, сваряться і милуються, воюють між собою, змагаються, нерідко одружуються з людьми і від них народжуються герої. *Люди вважали себе співмірними богам і навіть здатними вступати з ними в боротьбу*. Антропоморфізм давньогрецької міфології був свідченням усвідомлення людьми свого місця в світі, зростання їх влади над силами природи, відчуття їх значимості.

Світогляд греків цього періоду знайшов відображення в “*Iliadi*” і “*Odisei*” Гомера. Життєлюбні боги античного суспільства, маючи надприродну могутність, не дуже обтяжували обов’язками своїх земних прихильників. Вони відрізнялись від людей лише безсмертям та могутністю. Віра в богів носила печать тверезої практичності. Від богів вимагали допомоги в конкретних справах і ретельно дотримувались ритуалів, щоб цю допомогу отримати. Міфологічне тлумачення природи і людини, діяльність олімпійських богів у релігійних уявленнях стародавніх греків свідчили про практичний і тверезий характер обожнювання оточуючого світу. Давньогрецька релігія не приділяє особливої уваги моральним проблемам, потойбічної винагороди для неї не існує. Перебування у царстві Аїда жалюгідне.

Якщо світогляд греків архаїчного періоду характеризувався переважно відчуттям *дисгармонії* та *хаосу*, то в класичний період переважають ідеї *впорядкованості*, *космосу*, яким керує всесильний Зевс. Основною формою умилостивлення Зевса та інших богів були культові дії у вигляді *жертвоприношень*. З цією метою греки зводили *храми і вівтарі*. Для стародавніх греків храм був *житлом богів*, які були уособлені в скульптурах. Найбільш поширена форма храму - *периптер* («з усіх боків обкритий»). Будівництво храмів, краса їх колоннади і статуями стимулювали розвиток архітектури і скульптури. Для стародавніх греків храм, що був місцем відбуття релігійного культу, разом з тим був і важливим громадським приміщенням. В ньому зберігалися державні і приватні гроші і коштовності, твори мистецтва, різні документи, архіви, на кам’яних плитах були викарбувані тексти законів, а також тексти, присвячені видатним подіям. В храмах і поруч з ними відбувались народні збори, оголошувались рішення царів, архонтів, інших керівних осіб. Храм був не тільки культовою спорудою, але і певним політичним символом. Звідси зрозуміло, чому в архітектурі стародавнього світу, зокрема у греків, їх споруді приділялась велика увага.

В давньогрецькому культі широко використовувалось *пророкування*, яке здійснювалось, зокрема, у храмі Аполлона в Дельфах, де служительниця храму Піфія повідомляла в алегоричній формі волю богів. Поширеність пророкування було обумовлене такою важливою рисою релігійного світогляду давніх греків як *віра у всемогутність Року*, який панував не лише над людьми, а й над богами, навіть над Зевсом. Лише Мойри знають повеління Року.

В релігійній системі Давньої Греції співіснували *різні культури*. Найбільш поширеними були два протилежних культури: *Аполлона*, який символізував розум, закон і суспільну гармонію, та *Діоніса* – стихійне, руйнівне начало.

Пізніше з'являються релігійні течії з переважаючими *містичними* настроями (орфізм, піфагореїзм). Ці релігійні течії вплинули на формування такого виду культових дій як *елевсинські містерії*, пов'язані з культом богині родючості і землеробства Деметри.

Релігія *Давнього Риму* пройшла ту ж еволюція, що й давньогрецька, під значним впливом якої вона знаходилась. Римляни запозичили значною мірою грецький пантеон богів, змінивши їх імена. Спочатку римський культ був формальний, без всякої містики. Однак на зламі старої і нової ери в імперії набувають поширення марновірства, магія, мантика, східні культури. У боротьбі з ними офіційна влада намагалася встановити загальнодержавну монотеїстичну релігію, але успіху це не мало. Цю роль виконало *християнство*, яке витіснило релігії Стародавнього Риму.

Особливості культури Давньої Греції

Культура *Давньої Греції* є витокom античної культури. Давні греки створили культуру, що була названа у більш пізній час "*грецьким чудом*". Майже кожне завоювання грецької культури досягло таких висот, що лягло в основу багатьох сторін європейської культури в самих різних її сферах. Для наших часів грецька культура є взірцем гуманізму та повноти погляду на світ. Це було обумовлене *рядом обставин*.

Суттєвий вплив на особливості культури Греції мало *вигідне географічне положення*, що сприяло розвитку торгівлі та іншим зовнішнім стосункам. Однією з особливих причин, що зумовили розвиток культури Греції, була колонізація і пов'язана з нею *торгівля*. Колонізація дала можливість грекам набути нового погляду на світ, відмінного від їх первісних вірувань, порівняти свій світ і світ інших народів.

Динамізм і велич античної культури не можна відокремити від динамізму суспільного життя. До VIII – VI ст. до н.е. відноситься формування рабовласницьких *держав-полісів*. Греки вважали відсутність полісів у інших народів рисою варварства, їх моральної недорозвиненості (Аристотель). Жити по-людськи для греків означало жити в полісі, приймати участь в полісному житті. Раби, котрі не мали права приймати участь в житті полісу, людьми не вважались.

На території Стародавньої Греції існувало декілька сот полісів. В середньому кожний з них займав територію не більше 300 квадратних кілометрів і приблизно мав 10-15 тис. населення. Один з найбільших полісів Афінський.

В античному класичному полісі *державою є дійсним і єдиним змістом життя та свободи громадянина*, вона була мало не єдиним місцем, де він почував себе у небезпеці, знаходився під захистом богів, котрі опікувались містом (як, наприклад, Афіна Паллада – Афінами) і міг жити повноцінним життям. Полісне життя з його духовною та економічною автаркією, незалежністю та свободою були для громадянина вищою цінністю, оскільки поліс був головною умовою його власної свободи, міг гарантувати захист його громадянських прав та майнових інтересів. Громадська думка та закони свято оберігали суспільні інтереси і підкорення особистих інтересів суспільним було обов'язковим. Одним з найважливіших критеріїв оцінювального відношення суспільства до індивіда була ступінь його участі в громадському житті. В громадській думці склалось презирливе відношення до байдужості індивіду до подій громадянського життя. Це презирство стало настільки важливим чинником відношення суспільства до особистості, що, спираючись на громадську думку, афінський правитель Солон сформулював рідкісний в світовій історії закон, згідно з яким безчесним і позбавленим прав громадянства оголошувався той, хто під час повстання не підтримав жодну з сторін. Закон вимагав від кожного громадянина приймати участь в боротьбі, а не чекати коли долю держави вирішать інші. І тому для полісного індивіда самим страшним покаранням було вигнання з рідного міста, те, що римляни називали “позбавленням вогню та води”, тобто позбавлення громадянських прав. В грецьких містах для цього була розроблена спеціальна процедура *остракізму* – відправлення у вигнання осіб, по закону невинуватих, але небезпечних своїм впливом.

В багатьох полісах і, перш за все, в Афінах виникає величне досягнення культури древніх греків – *демократія*. Біля витоків демократії в Афінах стояв Солон, реформи якого були спрямовані на створення в Афінах суспільства гуманізму і справедливості. Головним органом управління в полісі були загальні збори. В інший час керівництво здійснювала рада 400, а потім – рада 500. Особливості суспільної організації грецького суспільства вплинули на звичаї, традиції, норми моралі і навіть мистецтво.

Відкрите обговорення у народних зборах законів привело до *десакралізації* суспільних інститутів, мислення, формувало „розкутість” грецького духу, розвиток критичної рефлексії, *раціоналізм*. Вам необхідно ознайомитись з детальною характеристикою основних рис полісного життя за роботою Ж.-П. Вернана “Духовний світ полісу”.

Дух змагальності, *полемічності* (агональності) – інша важлива риса грецької культури. Він проявлявся у всіляких змаганнях – спортивних олімпіадах, змаганнях поетів, музикантів, художників, боях гладіаторів, публічних змаганнях ораторів та філософських дискусіях мудреців, в бурхливому політичному житті античного суспільства. Для грека та римлянина не було нічого найпочеснішого, аніж стати переможцем в будь-якому змаганні, отримати схвалення та захоплення з боку громадян та отримати лавровий вінок. Більш детально змагальний характер давньогрецької культури розглядається в роботі Ф.Х.Кессиди «К проблеме греческого чуда».

З цим пов’язана висока оцінка творчого начала в діяльності особистості. Боротьба думок і свобода критики стали тією ідейно-духовною атмосферою, у якій народилися грецька наука і філософія.

На думку деяких європейських теоретиків, наприклад, Леві-Стросса, поведінка людини може визначатись за її *основною мотивацією*. Це може бути “культура сорому” або “культура провини”. Культура провини характерна головним чином для християнства, тобто вона звернена до голосу совісті, до внутрішнього суду над собою. Культура ж сорому орієнтована на оцінку поведінки людини іззовні, членами тієї чи іншої соціальної групи. “Культура сорому”, що склалась в Греції, включала в себе два моменти: уявлення про *богорівність* елліна і *відчуття змагальності*. В якості основних мотивів поведінки виступало наслідування кращим і суперництво. Для греків не характерне почуття внутрішньої гріховності, але яскраво *виражене почуття сорому перед співгромадянами*. Другою стороною цього було прагнення стати першим, стати кращим. Дух змагальності панував в області науки, риторики, в спорті, навіть на загальних зборах. Будь-який член полісу міг висловити свою думку при обговоренні суспільних проблем. Важлива особливість менталітету афінського громадянина – *прагнення до слави*. Наприклад, перемога на Олімпійських іграх вважалась перемогою не окремої людини, а полісу. Це для греків слугувало підтвердженням їх значимості для суспільства. Всі особливості взаємовідношень між громадянами грецького полісу виховували особливе почуття патріотизму.

В грецькій міфології *боги людяні і людиноподібні*. Тому серед різних міфологій світу грецька стала найбільш привабливою. Грецька олімпійська релігія *антропоморфна*. Боги часто поводять себе як проті смертні, тому у світі олімпійської релігії людина почувала себе досить комфортно.

Історія грецького мистецтва гідна подиву. Чисельно невеликий народ у зображувальному мистецтві, поезії і театрі створив зразки, на які два тисячоліття рівняються народи Європи.

Гуманізм грецького мистецтва в тому, що воно орієнтувалося на людину, співвідносило себе з нею і встановлювало особливий зв'язок людини зі світом. Так, в грецькій міфології природа дружелюбна і зрозуміла, хоча в ній є темні і грізні сили. Але людина може з успіхом протистояти їм.

Художники античності прагнули знайти *раціональні основи краси*, універсальні правила мистецтва. Вони переймаються пошуками міри і порядку.

Мистецтво Давньої Греції, як і філософія, *виходить з міфології* і черпає з неї свої теми і сюжети. Однак воно починає служити не тільки ритуально-міфологічним, культовим цілям. Твори мистецтва набувають своєї власної, естетичної цінності, що визначається не їх культовим призначенням, а художніми властивостями. Мистецтво перетворюється древніми греками в самостійну область культури, сферу діяльності, спрямовану на задоволення *естетичних потреб*. У ньому виникають особливі його *види*: архітектура, скульптура, лірична поезія, драма, театр. В давньогрецькому мистецтві зародились класичні *архітектурні стилі* - доричний, коринфський, іонічний ордери; *канони скульптурного зображення людського тіла* (Фідій, Мірон, Пракситель, Поліклет, Скопас, Лісіпп); *зразки любовної лірики* (Сапфо, Анакреонт), *трагедії* (Есхіл, Софокл, Еврипід), *комедії* (Аристофан); з грецької мови взяте і саме слово "*театр*" (у буквальному перекладі — видовище, місце для видовищ). Театральні вистави були улюбленою розвагою давніх греків. В Афінах міська влада навіть видавала бідним громадянам гроші на відвідування театру. Давньогрецькі театри являли собою величезні спорудження, що вмщували до 17 тисяч глядачів. Масовість театрального видовища, що поєднувало в собі образотворче, літературне, музичне начала, свідчить про велику роль мистецтва в житті грецького суспільства.

Давньогрецька культура характеризується великими досягненнями в галузі *науки*. При усій серйозності наукових досягнень інших ранніх

культур, наприклад, Єгипту чи Китаю, там не виникло систематичної науки. В грецькому світі *знання перестало бути священним*, сакральним, таємничим, яке належало б тільки особливій касті людей – жерцям. Воно стало доступним кожному, хто взявся присвятити йому своє життя. Тим більше, що “культура сорому” не заохочувала невігластво, дурість і пихатість. Саме в Греції здійснюється *перехід від міфології та релігійного світорозуміння, що спиралось на віру, до науки*, котра потребувала постановки, формулювання, логічного розгляду проблем, а *розум стає головним засобом пізнання*. Глибина і продуманість наукових теорій, якими б умосяжними вони не виглядали, лягли в основу багатьох прикладних і теоретичних наук. Істина - не предмет сліпої віри, а *знання*, засноване на логіці, на розумному (раціональному) розумінні. Таким новим шляхом самовизначення людини в античному суспільстві стає *філософія* – принципово інший тип світоспоглядання, який базувався на позиціях розуму та інтелекту. Філософія пропонувала людині новий тип самовизначення - не через звичку і традицію, а через власний розум. Стаючи однією з форм подолання залежності індивіду від роду, вона вперше закликає людину повірити в себе, у свої власні сили, а не в міфологічних богів. Побутуючі в народі міфи зазнають перегляду з позицій розуму, їм надається раціональне тлумачення.

Період найвищого розквіту грецької культури (V ст. до н.е.) пов'язаний з найвищим розквітом полісного життя та усіх інших явищ культури.

Давньогрецькій культурі належить особливе місце у створенні фундаменту європейської культури. Давні греки заклали основи розвитку сучасної науки, філософії, історіографії, архітектури, образотворчого мистецтва, літератури та театру. Важливим їх внеском у світову культуру було створення вперше у історії нового типу суспільної організації - *демократичного громадянського суспільства*, в рамках котрого склались соціальні та духовні передумови *гармонійного* розвитку вільної людини. У рамках цієї культури були закладені *духовні основи європейської культури*: гуманістичний світогляд, утвердження цінності земного буття, раціоналістичне ставлення до світу, уявлення про прекрасне як одну з вищих цінностей, ідеал довершеної гармонійно розвинутої особистості, демократичні стосунки між суспільством та індивідом, ідея самоствердження у процесі змагання рівних людей та ін.

У кінці IV ст. до н.е. Грецію підкоряє Македонія, а завойовницькі походи Олександра Македонського знаменують початок нової епохи в еволюції античної культури - *елліністичної*.

Культура елліністичної епохи

Елліністична культура існувала в період між 323 та 30 рр. до н.е., головним чином у ряді держав Середземномор'я, що утворились в результаті завоювань О. Македонського .

Особливості елліністичної культури:

- вона являла собою *синтез* грецької культури та традицій підкорених східних народів;

- у той же час вона відбивала *корінну зміну положення людини у суспільстві* (греки із громадян полісу перетворились у підданих величезних монархій), в результаті чого намітилась тенденція до *втрати громадянських традицій* та замиканні у сфері приватних інтересів, а, з іншого боку - *поглиблення інтересу до внутрішнього світу людини*;

- це знайшло свій вираз як у сфері образотворчого мистецтва (наприклад, у психологізмі скульптури), літератури, так і у сфері філософії, в якій розповсюдились філософські системи, орієнтовані на *забезпечення внутрішньої особистої свободи індивіда* від зовнішнього світу (філософія Епікура, стоїків, скептиків, кініків);

- для цього періоду характерні також значні досягнення у розвитку *науки* (Архімед, Евклід та ін.);

- важливою рисою еллінізму було злиття релігії греків зі східними кльцтами (формування *релігійного синкретизму*).

Елліністична культура мала великий вплив на розвиток культури Давнього Риму.

Культура Давнього Риму

Культура *Давнього Риму* стала завершальним етапом у розвитку античної культури. У еволюції давньоримської культури виділяють такі основні періоди: *царський* (VIII-II ст. до н.е.); період *Римської республіки* (510 р. до н.е. – 31 р. до н.е.); епоха *Римської імперії* (31 р. до н.е. - 476 р. н.е.).

Римська античність сприйняла багато елементів давньогрецької культури. Так, римська міфологія значною мірою повторює грецьку: в неї включені олімпійські боги, частина з яких ототожнюється з римськими і носить їхні імена. Архітектура Риму використовує еллінські ордерні форми. В римській філософії еkleктично сполучаються прин-

ципи різних вчень грецьких мислителів. Особливого поширення набувають скептицизм і стоїцизм (Сенека, Марк Аврелій).

Але в той же час римській культурі притаманна *самобутність*. Склавшись, як і грецька, на основі громадянської общини (що сприяло взаємовпливу грецької та римської культур), римська культура відобразила особливості *італійської модифікації громадянської общини (civitas)*, котра відрізнялась від грецького полісу, зокрема тим, що формувалась в умовах безперервних завойовницьких війн і будувалась за зразком патріархальної сім'ї, де батько мав необмежену владу. В результаті цього склались особливі риси *колективного духу римлян*: непохитність, практицизм, приземленість (на відміну від поетично-споглядального духу греків), схильність до порядку, залізної дисципліни, культ влади та державності. Серед особистісних якостей людини найбільш цінувались мужність, стійкість, вірність обов'язку, сміливість. Для римлянина вищою гідністю було служити *civitas*, вищою нагородою у службі Риму для індивіда є *honos* (пошана, всенародне схвалення). Одне з центральних місць в шкалі цінностей римлян займала свобода – *libertas*. Свобода тут вже розуміється насамперед як економічна незалежність, як право на володіння певною ділянкою землі. Дуже важливим її аспектом була свобода від тиранії царської влади. Влада для римлян - це *res publica*, справа народу.

Сувора реальність вимагала від громадян не тільки залізної військової дисципліни, а й усвідомлення того, що в захисті своєї держави вони можуть покладатись лише на свої власні сили. Тому в римській міфології боги, як вважали римляни, лише допомагали їм перемагати своїх ворогів, виказуючи цим свою особливу прихильність до Риму. Саме він, його непереможний народ і навіть герої, котрі існували реально і загинули в боротьбі за його славу і велич, знаходяться в центрі міфології Давнього Риму.

З середини I ст. н.е. приходять епоха імперії. З падінням останніх родових авторитетів і заміною їх авторитетом держави, індивід повністю пориває з полісним колективом і переходить на шлях індивідуалістичного розвитку. На місце громадянина приходять підданий, який тепер залежить тільки від імператора. Останній в своїй особі підміняє римський народ, стає джерелом права і гарантом існуючого порядку.

Якщо для громадянина держави-полісу був характерний безпосередній зв'язок в системі «община-громадянин», то для підданого мотивація його вчинків майже повністю вичерпується зв'язками в системі «імперія-підданий», тобто зв'язками підлеглості. Нова соціально-

політична ситуація вимагала певних коректив і в системі релігійних вірувань римлян, які здійснюються в напрямку встановлення обов'язкового імператорського культу.

В умовах імперії поліс перетворюється в *космополіс*, замість колективізму розвивається індивідуалізм, замість патріотизму – космополітизм. Якщо абсолютна більшість рядових громадян імперії втрачає свою свободу, то панівна верхівка, навпаки, набуває свободи майже нічим не обмеженої, стає понад законом.

Розклад суспільного життя в Римській імперії у перші віки н.е. обумовлює кардинальні зрушення в структурі людського вчинку, веде до втрати цілісності людської особистості античного типу. Честь, доблесть, гідність - вищі цінності римського громадянина-воїна епохи республіки в імперському Римі втрачають свій сакральний статус і нерідко вже розглядаються лише як небажані перепони на шляху досягнення особистих цілей.

Суворі і аскетичні добродетелі, надмірна заполітизованість і «воєнізована» свідомість римлян визначають ідеал римської культури і мистецтва - зокрема, який можна сформулювати як «Сила, вбрана в велич». Могутність, масивність, утилітарність як характерні риси римського мистецтва особливо чітко проглядаються в ньому в імперський період історії Риму, коли вимоги імперської величі обмежують духовність суспільства, позбавляючи мистецтво тієї краси і витонченості, яким відзначався художній геній Еллади.

Тверезість та практичність світогляду римлян знайшли свій вираз в особливостях *художньої культури* Давнього Риму: у величезній військово-адміністративній державі переважали ті види мистецтва, котрі мали безпосереднє практичне значення. Провідне місце займала *архітектура*, для якої, на відміну від грецької, характерні гігантизм, велич та пишність, що властиво взагалі імперським масштабам держави й амбіціям римської аристократії; вони виражали ідею могутності Риму, а пізніше - і імператора. Найбільш грандіозними були суспільні споруди: храми, форуми, базиліки, терми, тріумфальні арки, цирки, величезні амфітеатри (з останніх особливо виділяється своїми розмірами побудований у I столітті Колізей, що вмщував 50 тисяч глядачів). Значне місце займали інженерні конструкції - акведуки, дороги, мости та ін. Запозичивши у греків архітектурний ордер та поєднавши його з аркою, римляни створили новий архітектурний елемент – *ордерну аркаду*.

Римські скульптори і художники наслідують грецькі зразки, але, на відміну від греків, розвивають мистецтво *реалістичного портретування* (погруддя Брута, Цицерона, скульптурні портрети імператорів Августа, Тиберія та ін.) і воліють ліпити не оголені, а «закриті» статуї (уявлення про честь і достоїнство римлян вимагають зображувати їх одягненими в тоги). Римський реалістичний скульптурний портрет та *історичний рельєф* стали значним явищем в історії світового мистецтва.

Римляни створили також прекрасну *літературу*, котра, знаходячись під впливом грецької, була в той же час більш зрілою, у ній у більшій мірі були виражені риси індивідуалізму, життя відтворювалося більш драматично. Видними представниками літературної творчості були комедіографи Плавт та Теренцій, сатирики Ювенал, Петроній, Апулей, поети-лірики Катулл, Овідій, Тібулл, Проперцій, Горацій. Вергілій створив знамениту героїчну поему „Енеїда”.

У епоху римської античності досягають високого рівня розвитку *ораторське мистецтво* (Гай Гракх, Цицерон), *історична наука* (Діодор Сицилійській, Тацит, Плутарх), *природознавство* (Пліній Старший).

Найважливіші культурні новації римської античності пов'язані з розвитком *політики і права*. Якщо в невеликих грецьких державах-полісах з їх різноманітними, часто мінливими формами правління багато питань можна було вирішувати на основі безпосереднього волевиявлення загальних зборів громадян чи правлячої верхівки, то керівництво величезною Римською державою потребувало створення детально розробленої *системи державних органів і юридичних законів*, що регулюють цивільні відносини, судочинство і т.д. Історик Полібій вбачав у досконалості політико-правового устрою Риму основу його могутності. Давньоримські юристи дійсно заклали фундамент правової культури. Римське право дотепер залишається основою, на яку спираються сучасні правові системи.

Але чітко оговорені законодавством взаємини, повноваження й обов'язки численних бюрократичних установ і чиновників – сенату, магістратур, консулів, префектів, прокураторів, цензорів та інших – не усували напруженості політичної боротьби в суспільстві. До своєї боротьби за місце в системі влади нобілітет (знать) підключав широкі шари населення, прагнучи одержати від них підтримку. На службу політичним і ідеологічним цілям ставились література, образотворче

мистецтво, міське будівництво. *Політизованість* – характерна риса римської культури.

Давній Рим займає ключове місце в історії європейської та світової культури. Ставши величезною державою, поєднавши досягнення усіх цивілізацій Середземномор'я, залучивши до економічної, правової та адміністративної системи імперії комплекс європейських народів, Давній Рим безпосередньо сформував ґрунт та арсенал європейської культури. Саме тут відбулось *формування розвинутої самосвідомості особистості*.

В цілому найважливішими *культурними досягненнями* давніх римлян, котрі вони, розвинувши запозичене у греків, передали Західній Європі, були: ретельно розроблена система права; система державної організації (зокрема, принцип розподілу влад); принципи демократії та громадянської відповідальності.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Кессиди Ф.Х. К проблеме греческого чуда

...Каждая нация отличается только ей одной присущим сочетанием и соотношением темпераментов, типов мышления и мировосприятия. В уникальности внутреннего мира нации, в устойчивости ее психического склада, определенным образом организующего получаемую информацию, и состоит ценность любой нации как биосоциального сообщества людей и культурного феномена. И если задача состоит в раскрытии причин „греческого чуда“, то без установления отличительных черт национального характера древних греков, прежде всего, афинян, нам не обойтись...

Во всей истории человечества, пожалуй, не было народа, более проникнутого агональным (состязательным, соревновательным, полемическим) духом во имя стяжания славы, чем древние греки. Состязательность пронизывала почти все стороны жизни и деятельности последних, будь то публичное обсуждение законов или Олимпийские игры, театральные постановки или судебные тяжбы. У древних греков состязаются даже боги. Более того, согласно греческой мифологии, наблюдаемый миропорядок возник в результате победы Зевса над Кроном, а затем над титанами. В честь этой славной победы бессмертный Зевс повелел устроить состязания смертных людей на земле Олимпии в знак почитания богов и их местопребывания на горе Олимп. Установка на агон четко обозначена и в гомеровском эпосе: „Всегда

первенствовать и превосходить других” (Илиада. VI, 208). Гераклит из Эфеса, объявив борьбу источником всего происходящего, сказал, что „лучшие люди одно предпочитают всему: вечную славу — тленным вещам”... А его согражданин Герострат, горя желанием приобрести известность, поджег храм Артемиды Эфесской (одно из семи „чудес света”).

Погоня греков за славой и обретением бессмертия в памяти поколений была одним из ярких проявлений их острого чувства „скоротечности” человеческой жизни и неумного желания преодолеть смерть. Отсюда и обостренное у эллинов чувство истории, их склонность к увековечиванию временного, к извлечению (можно сказать, спасению) людей и их деяний из необратимого потока времени. „Отец истории” Геродот начинает свой труд с пожелания, чтобы „прошедшие события с течением времени не пришли в забвение и великие и удивления достойные деяния как эллинов, так и варваров не остались в неизвестности”... Платон вскрыл наиболее глубокие (антропологические, онтологические) корни одержимости эллинов к стяжанию „бессмертной славы”. В уста мудрой мантинейки Диотимы он вкладывает такие слова: „Бессмертия — вот чего люди жаждут”. Иначе говоря, культ славы, острое желание сохранить свое имя в памяти поколений были для грека тем высшим (духовным) способом жизни, который неподвластен смерти.

Для древних греков славное имя... было нетленным, непреходящим: ценное (точнее, бесценное) само по себе, оно не покупается и не продается; славное имя превосходит любую материальную награду. Когда, согласно легенде, Фалеса из Милета спросили, какой награды он желал бы за свое математическое открытие, он заявил, что самой большой наградой было бы для него сохранение в памяти поколений именно его имени как автора этого открытия... Приоритет, которым дорожил Фалес, свидетельствует о преобладании у греков духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными...

Современному человеку, с его установкой на практическое использование достигнутых знаний (не говоря уже об идеологии, согласно которой бесполезное не имеет права на существование), крайне трудно понять древнего грека, ценившего знание ради знания, истину ради истины. Между тем одной из психологических предпосылок фундаментальных открытий и творческих достижений вообще является бескорыстная любовь к истине, влечение к мудрости, говоря в духе древних философов. Древние египтяне знали теорему Пифагора в качестве эм-

пирического знания, но лишь Пифагор теоретически доказал, что в прямоугольном треугольнике квадрат гипотенузы равен сумме квадратов катетов.

Фалес и Пифагор были одними из первых, кто стал оперировать не только фактами и опытными сведениями, но также понятиями и категориями, то есть мыслить теоретически. Переход от эмпирических представлений к *понятийно-доказательному знанию* ознаменовал собой становление науки как нового вида интеллектуальной активности.

Бесспорно, свойственные древним грекам дух соперничества и стремление к славе, требовавшие огромного напряжения духовных и физических сил, способствовали достижению многих выдающихся результатов в различных областях жизни и культуры. Однако ко многим вещам следует подходить диалектически — видеть, так сказать, обе стороны одного и того же явления. Например, терпение само по себе положительная черта характера, чего нельзя сказать относительно долготерпения. Древние греки были мудры, призывая соблюдать „меру во всем”. Но сами они редко следовали этому разумному правилу: сказывались такие черты их характера, как чрезмерная склонность к соперничеству, излишнее честолюбие и жажда славы.

...Жизнь древнегреческих полисов (городов-государств) — это ожесточенная борьба партий внутри их и почти непрекращающиеся раздоры и войны между ними, ставящими свою независимость выше общегреческих интересов. В отличие от древних римлян, древние греки — народ гражданской общины, но не государственный в собственном смысле слова. Во всяком случае, грекам так и не удалось объединиться в какую-либо форму государства, федеративную или конфедеративную, говоря в современных терминах. И совсем поражает в истории древних греков тот факт, что этот талантливейший из народов хладнокровно истреблял сам себя именно на почве соперничества партий и государств. *Дух соперничества, стимулируя активную деятельность и творческие поиски, является не только созидательным началом, но и разрушительным.* Злосчастная Пелопонесская война, явившаяся, по пророческим словам Фукидида, великим бедствием для всех эллинов, — яркий тому пример. Говоря в духе историка Геродиана, старинная болезнь греков — „любовь к несогласию” — погубила Элладу.

...”Состязание в речах”, говоря словами Платона, борьба мнений и свобода критики явились той идейно-духовной атмосферой, в которой

родились греческая философия и наука, в частности, диалектика как искусство доказывать или опровергать какой-либо тезис.

...Внешним выражением внутренней свободы греков явилась их демократия. ...Как политический строй демократия греков — явление редкое, если не сказать исключительное в древнем (и не только в древнем) мире. Можно сказать, что древние греки совершили нечто невероятное для своего времени, да и для последующих времен. Уверовав в свободу как в высшую ценность, они выбрали социально-политический строй, названный ими демократией. На демократическом пути развития они достигли успехов в различных сферах жизни и деятельности, которым нет равных в истории. Демократическая парадигма греков вдохновляла людей в эпохи Возрождения и западноевропейских буржуазных революций. Она и поныне вселяет уверенность в человеческих возможностях.

...Как это ни парадоксально, но в „универсальной одаренности”, в типе мышления греков, в их темпераменте и чертах характера — источник не только их успехов, но также и бед. Иначе говоря, древние греки — отнюдь не баловни судьбы. Чтобы убедиться в этом, достаточно сравнить их с римлянами, в частности, сопоставить образ мышления и ценностные ориентации тех и других.

К примеру, спортивные игры греков были направлены по преимуществу на стяжание славы, приобретение известности, а не на военно-утилитарные цели. Римляне же, создавшие могущественную армию и завоевавшие едва ли не весь известный в те времена мир, не только не увлекались атлетическими состязаниями, но даже рассматривали их как занятия недостойные. За крайне редкими исключениями, римские граждане не принимали участия и в столь популярных у них гладиаторских боях...

Как уже было отмечено, для многих греческих мыслителей самоценность знания, любознательность, словом, „созерцательная жизнь”, не связанная с утилитарными соображениями, являлась наилучшей формой жизни, ибо она посвящена познанию и поиску истины — высшему виду творческой активности... Римляне же, отличаясь практическим (рассудочным) складом ума, были далеки от философствования, считая его праздным занятием. Если Сократ, забросив все домашние дела, занялся поиском истины, особенно этических определений, то известный римский государственный деятель Катон Старший усердно занимался домашним хозяйством, восхваляя крестьянский труд и

презирая философию. Не удивительно, что римляне преуспели в политике и юриспруденции.

Необычайный взлет фантазии эллинов дал миру замечательную по богатству и оригинальности мифологию, в то время как прозаичный подход к жизни римлян, надо полагать, не содействовал созданию более или менее разработанной мифологии. Древние эллины ставили театральные представления, где разыгрывались драмы, трагедии и комедии; римляне же, со свойственным им, так сказать, натуралистическим восприятием жизни, театру предпочитали цирк, где нередко происходили смертельные поединки гладиаторов или единоборства людей со зверями. Можно сказать, что греки были в известном смысле „витающими в облаках” мечтателями и теоретиками, занятыми отвлеченными проблемами, а римляне — суровыми реалистами и расчетливыми прагматиками. Они не изменяли себе даже тогда, когда обращались к греческой философии, заимствуя в основном только практическую ее часть — учение о нравственности и государстве... Итак, греки, превосходя римлян в одном отношении, уступали им в другом. Эллины, давшие миру великих философов и ученых, поэтов и художников, были на редкость высокоодаренным народом. Однако их исключительная одаренность не обеспечила им никаких преимуществ в исторической судьбе. Более того, римляне, казавшиеся менее интеллектуально одаренными, покорили эллинов, доказав своеобразное „превосходство” ориентированного на практику рассудка над теоретическим разумом...

Если древние греки не сумели ответить на вызов истории, преодолеть свой партикуляризм, полисную систему, и потому в конце концов потерпели поражение, то римляне — народ государственный, более того — имперский. Завоевав все Средиземноморье и создав на почве беспощадной эксплуатации провинций своеобразное „общество массового потребления”, римляне стали народом-паразитом, требовавшим „хлеба и зрелищ”. Не удивительно, что деградировавшие и разложившиеся в гедонизме римляне не смогли устоять перед натиском „варваров” — германских племен.

Итак, *в генетически и социально обусловленном национальном характере древних греков — первопричина как „греческого чуда”, так и падения созданного ими мира.* Перефразируя древнего Гераклита, можно сказать: характер народа — его судьба....

Кессиди Ф.Х. К проблеме «греческого чуда» //Философская и социологическая мысль. 1992.№3, С.127-136.

1. В чому проявлялась така риса давньогрецької ментальності як змагальність?
2. Чим було обумовлене прагнення греків до слави?
3. В чому полягають негативні прояви духу суперництва і прагнення до слави?
4. В чому проявляється демократія як вираження внутрішньої свободи давніх греків?
5. Проаналізуйте різницю в ментальності давніх греків і римлян.
6. Як Ви розумієте тезу Кессіди «характер народу – його доля» стосовно культури давніх греків?

Вернан Ж.-П. Духовный мир полиса

В истории греческой мысли создание *полиса* — явление чрезвычайной важности. Однако лишь с течением времени он выявит весь свой интеллектуальный и социальный потенциал, пройдя множество этапов развития и обретя самые различные формы. Возникновение полиса, которое, по-видимому, приходится на период с VIII по VII вв. до н. э., явилось знаменательной вехой, подлинным открытием в общественной и культурной жизни эллинов, все преимущество которой они ощутили в полной мере.

Для системы полиса прежде всего характерно необычайное превосходство слова над другими орудиями власти. Слово становится главным образом политическим инструментом, ключом к влиянию в государстве, средством управления и господства над другими. Власть слова греки превратят в божество: сила убеждения... по действительности приравнивается к формулам некоторых религиозных обрядов или «изречениям» государя, царственно провозглашающего право, закон ... Вместе с тем слово утрачивает ритуальную сущность, претензии на изречение истины. Оно выливается в форму спора, дискуссии, диалога, предполагает наличие публики, к которой оно обращено как к арбитру и которая поднятием рук выносит решение в последней инстанции. По силе убежденности одной из двух речей определяется победа одного оратора над другим.

Все представляющие общий интерес вопросы, урегулирование которых ранее входило в функцию государя ... теперь подчиняются силе ораторского искусства и решаются в результате прений. Следовательно, возникает необходимость составления речей, имеющих четко отточенную форму антитетических доказательств. Таким образом, устанавливается тесная связь и взаимозависимость между политикой и ло-

госом (словом). Политическое искусство состоит, по сути дела, в умении владеть речью; и *логос* с самого начала осознает себя, свои правила, свою эффективность через политическую функцию. Исторически именно риторика и софистика, анализирующие формы речи как орудия победы в дебатах, разгоравшихся на собраниях и в судебных процессах, открыли путь исследованиям Аристотеля, который наряду с техникой убеждения определил правила доказательства и противопоставил логику истины, свойственную теоретическому знанию, логике вероятного или правдоподобного, присущей случайным спорам и обыденной практике.

Второй отличительной чертой полиса является полная публичность наиболее важных проявлений общественной жизни. Более того, можно сказать, что полис существует лишь в той мере, в какой высвобождается общественная сфера, в процессе противопоставления общественных интересов личным: открытые судебные процедуры противостоят тайному делопроизводству; различные формы действий и процедур в масштабах государства, ранее составлявшие исключительную привилегию *басилевса* или знатных родов, ... ставятся под контроль всех граждан. Этот процесс демократизации и установления открытого характера процедур будет иметь в интеллектуальном плане решающие последствия. Становление греческой культуры сопровождается открытием все более широкому кругу людей и в конце концов всему демосу доступа в духовный мир, бывший ранее привилегией военной аристократии и духовенства (эпические произведения Гомера — первый пример такого рода процесса: придворная поэзия, звучавшая в залах дворца, вышла за его стены, распространилась среди народа и обрела статус поэзии празднеств, став, таким образом, важным элементом общей культуры).

Знания, нравственные ценности, техника мышления выносятся на площадь, подвергаются критике и оспариванию. Как залог власти, они не являются более тайной фамильных традиций; их обнародование влечет за собой различные истолкования, интерпретации, возражения, страстные споры. Отныне дискуссия, аргументация, полемика становятся правилами как интеллектуальной, так и политической игры. Постоянный контроль со стороны общества осуществляется как над творениями духа, так и над государственными учреждениями. В противоположность абсолютной власти царя, закон полиса требует, чтобы и те, и другие в равной мере подлежали «отчетности»... Законы больше не навязываются силой личного или религиозного авторитета: они до-

лжны доказать свою правильность с помощью диалектической аргументации.

В рамках полиса именно слово являлось инструментом политической жизни; письменность в собственно интеллектуальном плане начинает служить средством общей культуры и позволяет в полной мере распространять знания, которые ранее были уделом немногих или находились под запретом. Заимствованная у финикийцев и модифицированная для более точной транскрипции греческой речи, письменность стала удовлетворять потребности распространения знаний почти так же, как и разговорная речь. Наиболее древние известные нам записи с помощью греческого алфавита свидетельствуют о том, что начиная с VIII в. до н. э. письменность не предполагает больше специального умения, доступного только писцам, но получает широкое и свободное распространение среди народа... Наряду со ставшим традиционным чтением наизусть текстов Гомера или Гесиода письменность составит основной элемент греческого образования и воспитания (*paideia*). (С.68-71).

Становление *полиса*, рождение философии — весьма тесные связи между этими явлениями объясняют возникновение рациональной мысли, истоки которой восходят к социальным структурам и складу мышления, присущим греческому полису.

...В Греции разум с самого начала получил свое выражение, конституировался и сформировался именно в политическом плане. Социальный опыт стал у греков предметом позитивного размышления, ибо в полисе он подлежал публичным дебатам, аргументированному обсуждению. Закат мифа можно датировать с того момента, когда греческие мудрецы стали обсуждать социальный строй, попытались определить его суть, объяснить его в формулах, доступных пониманию человека, использовать для этой цели количественные представления числа и меры. Таким образом возникла и определилась собственно политическая мысль, чуждая религии, имеющая свой словарь, понятия, принципы, теоретические положения. Эта мысль наложила глубокий отпечаток на умонастроение античного человека. Она характеризует цивилизацию, которая на протяжении всего своего существования не переставала рассматривать общественную жизнь как кульминацию человеческой деятельности. Для грека человек неотделим от гражданина; размышление... является привилегией свободных людей, которые взаимосвязанно проявляют свой разум и осуществляют свои гражданские права и обязанности. Кроме того, осознавая себя граждани-

ном, человек одновременно ориентирует и формирует свою деятельность в других областях. Зародившаяся в Милете философия глубоко укоренилась в этой политической мысли, фундаментальные интересы которой она выражала и у которой она частично заимствовала свой словарь. ...

Греческий разум формировался не столько в ходе *обращения* людей с объектами, сколько во *взаимоотношениях* самих людей.

Он развивался не столько *в связи* с техникой, посредством которой воздействуют на внешний мир, сколько *благодаря* технике, которая воздействует на других и основным средством которой служит язык, а именно: политике, риторике, дидактике. Иначе говоря, греческий разум был устремлен на *воспитание, совершенствование и образование* людей, а не на преобразование природы. Во всех своих достоинствах и недостатках он — дитя полиса.

Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. М., 1988. С.156-159.

1. Як Вернан характеризує полісне життя?
2. Яку роль відігравала суперечка і ораторське мистецтво в полісному житті?
3. Чому публічність є характерною ознакою демократичного життя?

ЗАПИТАННЯ ДЛІА САМОПЕРЕВІРКИ:

- 1.Що являє собою античний поліс як суспільна форма розвитку?
- 2.В чому полягає роль полісної структури в розвитку культури Стародавньої Греції?
- 3.Який вплив мав демократичний устрій на формування раціонального мислення?
- 4.Які основні риси давньогрецької культури?
- 5.В чому полягає агональний характер античної культури?
- 6.В чому полягають особливості давньогрецької релігії?
- 7.Яку роль виконує міфологія в античному суспільстві?
- 8.Який тип соціальної регуляції притаманний античному полісу?
- 9.Якими були особливості світосприйняття людини античного суспільства?
- 10.Яких Ви знаєте видатних представників античного мистецтва?
- 11.Яку роль відігравав театр в житті Давньої Греції?
- 12.Які основні особливості елліністичної культури?

13. Які види мистецтва були домінуючими в давньоримському суспільстві?
14. Що нового внесли римляни в архітектурне мистецтво?
15. Чим характеризується римський портрет?
16. Який вплив мала античність на європейську культуру?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Загальна характеристика основних етапів розвитку античної культури.
2. Громадянська община – соціальна основа античної культури.
3. Система цінностей античного суспільства.
4. Мистецтво Давньої Греції.
5. Мистецтво Давнього Риму.
6. Антична культура як колиска європейської цивілізації.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Античний поліс і антична культура.
2. Антична культура – колиска європейської цивілізації.
3. Міфологія Давньої Греції.
4. Давньогрецька релігія.
5. Олімпійські ігри та їх місце в культурі Давньої Греції.
6. Архітектура Давньої Греції.
7. Видатні діячі літератури та мистецтва Давньої Греції (на вибір).
8. Древньогрецька скульптура.
9. Античний театр.
10. Правова культура Давнього Риму.
11. Свята і видовища в Давньому Римі.
12. Риторика і ораторські школи в Давньому Римі.
13. Зодчество і скульптура Давнього Риму.
15. Риторика і ораторські школи в Давньому Римі.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізувати базові цінності античної культури (за роботою Ф. Кессіди «К проблеме греческого чуда»).
2. Дати характеристику полісному устрою античного суспільства (за роботою Вернана Ж.-П. «Происхождение древнегреческой мысли»).
3. Дати характеристику релігійним поглядам давніх греків і зіставити їх з давньоримською релігією.

- д) Юнона; е) Гера;
ж) Діоніс; з) Юпітер;
и) Афродита; к) Венера;
л) Аполлон.

7. Вставте пропущені слова:

В релігійній системі Давньої Греції найбільш поширеними були два протилежних культу:, який символізував розум, закон і суспільну гармонію та – стихійне, руйнівне начало.

8. Для давньогрецької релігії був характерний:

- а) монотеїзм; б) політеїзм;
в) пантеїзм; в) деїзм.

9. Доповніть класифікацію давньогрецьких архітектурних ордерів:

доричний, коринфський та

10. Для античного світобачення характерні такі риси:

- а) орієнтація на внутрішній світ людини;
б) орієнтація на зовнішній світ;
в) віра в чудо, авторитет;
г) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
д) орієнтація на радість і повноту земного буття;
е) пріоритет духовного над тілесним;
ж) культ тілесного буття;
з) смиренність людини;
і) активність людини.

11. Вставте пропущене слово:

..... - спеціально розроблена в грецьких містах процедура відправлення у вигнання осіб, небезпечних своїм впливом.

ЛІТЕРАТУРА:

- Абрамович С., Тілло М., Чікарькова М. Релігієзнавство. К., 2004.
Антична культура. Література, театр, искусство, філософія, наука. М., 1995.
Боннар А. Греческая цивилизация: В 3 т. М., 1995.
Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. М., 1988.
Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. М., 1998.
Древние цивилизации /Под общ. ред. Г.М.Бонгард-Левина. М., 1989.
Історія світової культури //Під ред. Левчук Л.Т. К., 1999.

- Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. М., 1972.
- Культурология. История мировой культуры. Под ред. А.Н.Марковой. М., 1998.
- Лубський В. та ін. Історія релігій. К., 2002.
- Релігієзнавство //За ред. С.А.Бублика. К., 1998.
- Релігієзнавчий словник. К., 1996.
- Религия в истории и культуре. М., 2000.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

ТЕМА 8. КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- Зміст теми:** 1. Загальна характеристика епохи Середньовіччя.
2. Іслам і особливості арабо-мусульманської культури.
3. Християнство – головний духовний чинник формування західноєвропейської середньовічної культури. 4. Основні соціокультурні характеристики людини західноєвропейського Середньовіччя.
5. Середньовічне мистецтво.

Загальна характеристика епохи Середньовіччя

Культура Середньовіччя представляє собою значний за обсягом історичного часу (V-XV ст.) та інформаційною насиченістю період розвитку світової культури. Середньовіччю властиві оригінальні ідеали, цінності та система норм реалізації людини в суспільному житті, які і визначають його специфіку в культурно-історичному просторі.

Формування культури Середньовіччя обумовлене значними зрушеннями в культурі II-V столітті. Найбільш вагомими можна вважати: *кризу античної культурної традиції, нашествя варварських народів на римський світ та розповсюдження християнства*. Світоглядні засади, що сформувались в межах античної культури, поступово втрачають свою актуальність і починається процес ствердження принципово нових положень стосовно розуміння світу та місця людини в цьому світі. Всі ці культурно-історичні події стали початком становлення *нового типу культури* – західноєвропейського Середньовіччя.

Іслам і особливості арабо-мусульманської культури

Відзначимо, що поняття “середні віки”, що виникло в європейській культурі, було перенесено на історію інших культур, зокрема, на *арабський Схід*. Щодо правомірності такого переносу серед вчених ішла і продовжується суперечка. Ми зупинимося більш детально на західноєвропейському варіанті середньовічної культури, хоча не менш важливим є формування та подальший вплив *ісламу*, який виник на Сході в VII столітті, став *світовою релігією* і на основі якого базується культура численних народів Сходу в Середні віки. Арабський Схід або ісламський світ відрізняються своєю культурою від звичної нам європейської цивілізації, і цю відмінність слід сприймати не з позиції “вище – нижче”, а об’єктивно, без упередженості, враховуючи специфічні історичні обставини формування цього культурного світу.

Якщо інші світові релігії з’являлися в країнах з попередньою тисячолітньою культурною традицією, з досить розвинутими національно-

державними релігіями, зі сформованим державним і соціальним ладом, то іслам формувався в умовах перехідного між первісністю і власне цивілізацією ранньокласового суспільства, без єдиного політичного центру, з надзвичайно строкатою сумішшю вірувань. Тому іслам певною мірою став *об'єднуючим началом*, що перетворив роздрібнені кочові, напівосідлі племена в одну з найбільш масштабних і впливових цивілізацій людства – *арабо-мусульманську*. На відміну від християнства, іслам ніколи не був релігією пригноблених. Він формувався як *ідеологія релігійно-політичної організації арабських племен*, що мали відстоювати свої економічні, торгові інтереси. Іслам виявився *ідеальною релігійно-політичною основою* для централізованої держави і ведення військових дій проти невірних. Основні положення віровчення ісламу викладено в головній священній книзі мусульман – *Корані*. З одного боку, склавшись на Близькому Сході, в тому ж соціокультурному та мовному середовищі, що й іудаїзм та християнство, але значно пізніше, іслам багато запозичив в плані віровчення і культу у своїх попередників. Але, з іншого боку, ісламу вдалось довести до абсолюту принцип *монотеїзму*, на відміну від іудаїзму та християнства, котрі так і не змогли уникнути помітних суперечностей в теоретичному обґрунтуванні цього принципу. Віра в єдиного Бога (Аллаха) становить фундамент мусульманського віросповідання. Аллах – це *єдиний* Бог, що *створив* усе суще і *визначив його долю*.

Іслам, на відміну від християнства, не знає будь-якої церковної організації. В мусульманському світі не було соборів, які б догматизували віровчення і культ. Тому велику роль у збереженні єдності мусульман і цілісності віровчення відіграє *право (ал-фікх)*. Детальною розробкою норм життя іслам відрізняється від інших релігій. Характерною особливістю мусульманської релігії є те, що вона активно втручається в усі аспекти життя людей. Іслам не просто релігія, це – *спосіб життя*.

В ході історії взаємовідносини між релігіями, що значною мірою визначають ціннісне ядро різних цивілізацій, іноді приймали конфліктний характер. Так, багато з війн у минулому були, по суті, битвами між цивілізаціями на релігійному ґрунті. Наприклад, в хрестових походах християнська Західна Європа виступала проти мусульманського Сходу. І в сучасному світі взаємовідносини між цивілізаціями, в тому числі необхідність міжрелігійного діалогу, стає однією з найгостріших проблем. Ця проблема буде більш докладніше розглянута в темі “Культура Новітнього часу”.

Християнство – головний духовний чинник формування західноєвропейської середньовічної культури

Повертаючись до розгляду європейського Середньовіччя, слід зазначити, що християнство стало тут *світоглядною домінантою культури*. В реальній історії християнство *ніколи не було єдиною організацією*. На основі християнського світогляду сформувались дві основні історичні культурні традиції: *західнохристиянський світ* склався навколо Риму, а *східнохристиянський світ* - навколо Візантії. Процес розколу християнства на два основних напрямки – *православ'я* та *католицизм* - почався вже на початку V століття після поділу Римської імперії на Східну та Західну, а *остаточний розкол* відбувся в 1054 році; він існує і досі, хоча через 900 років римський папа Павло VI та Константинопольський патріарх Афінагор I зняли взаємні анафеми з обох церков.

У західноєвропейському християнському світі аж до IX століття тривав період варварської анархії; основною формою організації життя Середньовіччя був кріпосний маєток, де й формувались особливості культурного життя раннього Середньовіччя в Західній Європі. Візантійська ж імперія зберігала багатий спадок Античності і аж до початку II тисячоліття була найбагатшою і найбільш культурною державою світу, багатократно переважаючи за своїм розвитком феодальні держави Західної Європи. Для західноєвропейських країн Візантія довго залишалась єдиним джерелом знайомства з античною спадщиною і зразком переосмислення античної традиції, яку було перероблено в нову гармонійну і завершену систему відповідно до основ християнського світогляду.

Проіснувавши до XV століття, Візантія гине під турецько-мусульманською навалою, але й досі залишається живим поняттям *візантійсько-православного* культурного ареалу, що охоплює величезну територію: країни Східної Європи (в тому числі й Україну), чимало суспільств в Азії і Африці, навіть певні осередки в Америці й Австралії.

Зараз зупинимось більш детально на характеристиці *західноєвропейського Середньовіччя*.

В цілому характер середньовічної культури визначався двома основними факторами: пануючим положенням *християнської ідеології та церкви*, утвердженням *християнських цінностей* як визначальних для ментальності, а також *жорсткою регламентацією життя індивіда* у

відповідності із його положенням в соціальній ієрархії, ієрархічним типом соціальних зв'язків.

В духовному житті західноєвропейського Середньовіччя *виключним є значення християнської релігії* (для Західної Європи у формі *католицизму*). Вона пройшла довгий шлях, перш ніж стати світовою релігією, духовною основою європейської культури. Християнство виникло в I столітті нової ери на території Східної частини Римської імперії, в Палестині. В перші три століття свого існування християнство було релігією, яка переслідувалась, і лише *в 324 році християнство було визнано державною релігією Римської імперії*, а у другій половині IV ст. встановлюється *обов'язковість християнства для всього населення імперії*. Ставши державною релігією Римської імперії, християнство в добу її розпаду розповсюджується разом з греко-римською культурою на германців та слов'ян. *До X століття майже уся Європа стала християнською*. Вже на початку V століття після поділу Римської імперії на Східну та Західну почався процес *розколу* християнства на два основних напрямки – *православ'я та католицизм*, який був остаточно оформлений у 1054 році.

Важливими *соціокультурними* передумовами виникнення християнства, його нестримного розповсюдження та перетворення у світову релігію було, *по-перше*, те, що воно спочатку сприймалось більшістю людей як *форма соціального протесту*. За думкою Ф.Енгельса, християнству передував повний *крах світових порядків*. Саме до середини I ст. в соціальних низах зростає невдоволеність правителями Риму. Християнство ж пробуджувало *віру в заступника*, здатного приборкати несправедливість з боку влади, утверджувало *ідею рівності, спасіння* усіх людей, незалежно від їх етнічної, політичної та соціальної приналежності, що давало надію на заспокоєння мільйонів страждених.

По-друге, в I-II століттях на території Римської імперії в суспільстві мали місце богошукання, і в суспільній свідомості того часу починає панувати *ідея року, долі, невідворотності* того, що наперед визначено зверху. Свій світоглядно-філософський вираз ця ідея отримала в пізньому *стоїцизмі*, який надав християнству *певну систему моральних цінностей*: протиставлення тілесного духовному на користь останнього і у зв'язку з цим - самообмеження в користуванні матеріальними благами, скромність та поміркованість в повсякденному житті, а також - підкорення провіденціальному устрою світу. У становленні християнства відіграли велику роль і інші духовні тенденції пізнього еллінізму.

му: *синкретизм* різних вірувань, зокрема, східних міфів про вмираючого, воскресаючого та страждаючого бога, зближення усіх релігій, посилення ідеї *єдинобожжя*; індивідуалізація релігії як *особистої* справи людини; необхідність *чуда* – надприродної допомоги для порятунку від гріховного земного життя, ворожого людині; особистісне розуміння *Абсолюту*.

Провідні ідеї християнства – ідеї *гріховності* людського роду, *спасіння*, необхідного кожній людині, *спокути* гріхів перед Богом, *співчуття*. Спочатку християнство формувалось в лоні іудаїзму, але потім відбулось переосмислення його ідей, яке полягало в поглибленні змістовного морального начала релігійного вчення під кутом зору ствердження *провідної ролі принципу любові*. Любов до Бога, до ближнього, в тому числі і до свого ворога вважається наріжним каменем релігійно-етичного вчення християнства. В християнстві релігією стає *всезагальна* любов до людей як братів, *рівність* людей перед Богом.

Християнство стало вдалою відповіддю на потреби мас у позитивному *ідеалі*. Воно ставило перед людьми нові цілі, поєднуючи надію на особисте *безсмертя* з надією на *всезагальне спасіння* і *оновлення* в очікуваному царстві Божім, обґрунтовувало ідею братства людей, рівних у гріху і спокуті. Християнство – це передусім *морально-етичне* вчення, яке закликає до *смирнення, прощення, милосердя, самозречення, строгості до самого себе*.

Християнство внесло *нові смисли* природи і людського буття, в основі яких було виправдання творчості і свободи людини, що не могло не відбитися на усій європейській історії. Християнство суттєво *відрізняється* від античного язичництва. Для християн характерні: орієнтація на *внутрішній* світ людини (античність – на зовнішній); віра в *чудо, авторитет* (на відміну від орієнтації на розум в античності); *гріховність* земного життя (в античності – радість земного буття); пріоритет *духовного* над тілесним (на відміну від античного культу тілесного буття); *аскетизм* (на відміну від повноти життя в античності); *смирненість* людини (на протигагу активності людини в античну епоху) тощо.

Отже, християнство – *релігія спасіння*. Як же християнин може бути переконаний у своєму спасінні? Як зберегти справжню віру? Тут і висувається на перший план *роль церкви*. Церква – носій релігійного і морального переказу, що перейшов від Христа до апостолів, а потім до їх учнів; вона також сфера реальної присутності Христа, що дає безпомилковість віри. Перемога над злом можлива лише за умови підпо-

рядкування розуму авторитету віри, носієм якої є церква. Тому створення вчення про церкву і її організацію стали для християнства найважливішими задачами.

Основні соціокультурні характеристики людини Середньовіччя

Християнська духовність відіграла особливу роль в формуванні світовідчуття, основних світоглядних положень людини середньовічної епохи. Відбувається відхід від античних світоглядних засад, античний гармонійний цілісний Космос отримує *два полюси* існування: *Божественний*, або духовний; *земний*, або тілесний. Виключного значення в культурі набувають саме ті Божественні, духовні витoki. Світ тепер отримує чітко виражену центральну точку існування – *це Бог*. Відносно античності, яка не мала яскраво вираженого центру, це стало принципово новою позицією в баченні Всесвіту.

Бог - єдина верховна сутність, джерело істини і краси - відкривається людині виключно через *віру*, а не через розум. Людина вважається *вершиною творіння*, створеною за образом та подобою Бога, всі інші творіння були створені заради неї. Проте ця ідея мала зовсім інший смисл, аніж в античності - людині не належить ні світ, ні блага, ні тіло, ні життя. Вона може цим лише користуватись, своїм існуванням вона повинна прославляти Бога, підкорятись Богові, уподібнюватись йому, а зрештою і з'єднатись з ним. Саме християнство дозволило людині залишити далеко позаду себе природно-космічний світ і відчутти *безпосередній особистісний зв'язок з Богом*. В зв'язку з цим положенням *внутрішньому духовному стану* людини тепер надається виключного значення.

Духовне життя в середньовічній культурі стає предметом особливої уваги та отримує статус виняткової цінності. Ідеалом стає *духовна, страждаюча, смиренна людина*. Внутрішнє "Я" людини, її ядро знаходяться *за межами самої людини* – в сфері духовного. Мета людського життя – досягнути свою подібність з Богом. Це можливо здійснити в процесі вдосконалення власних здібностей та віри.

Як вже зазначалось, другою важливою рисою середньовічного суспільства була жорстка *регламентація життя індивіда* у відповідності із його положенням в соціальній ієрархії. Об'єднуючим началом був принцип *феодальної ієрархії, поширений на всю світобудову*. Всі прошарки суспільства були пов'язані відносинами сюзерена та васала, а нижчі перебували у повній залежності від вищих, тобто феодальної знаті. Середньовічна Європа характеризувалась *общинно-*

корпоративним устроєм: цехи, гільдії, лицарські ордени, церковні і сільські общини. Корпорації одного рівня об'єднувались у стан. Аристократія консолідувалась у родові корпорації. Чим більш знатним був рід – тим більше можливостей відкривалось для його членів. Титулатура встановлювала ієрархію родових корпорацій знаті: герцоги, графи, барони тощо. Король мав вищу воєнну, законодавчу, адміністративну та судову владу.

На відміну від античної цивілізації, в якій система влади носила світський характер, влада в середньовічній Європі була *сакралізована*. Королі і імператори на протязі всього Середньовіччя добивались визнання релігійного, сакрального характеру своєї влади. Основним засобом досягнення цього була *коронація* – релігійна церемонія, в результаті якої правитель набував статусу *помазаника Божого* – государя, що був коронований самим Богом в особі служителів церкви. Світські королі володіли *харизматичною владою*. Найважливіші справи, наприклад, питання війни та миру, прийняття законів, вирішувались королем разом з вищою знаттю і представниками вищого духовенства – архієпископами, єпископами, абатами. Церква виступала в напрямку *ідеологічного обґрунтування* ієрархії, розвиваючи теорію органічної будови суспільства, котре складається з упорядкованих розрядів: духовенство піклується про духовне здоров'я держави, лицарство захищає його, а селянство, трудівники годують. Порушення ж цієї гармонії загрожує згубними наслідками для всього суспільства. В одному з трактатів середньовічного схоласта А.Кентерберійського (1033-1109) Бог зображується як феодальний сеньйор, в розпорядженні якого є три категорії васалів: ангели, що утримують феоди в обмін на постійну службу, монахи, котрі служать в надії отримати втрачене володіння – безсмертя та миряни. Христос же зображений у короні і мантиї імператора. Прагнення служити небесному царю втілювалось, перш за все, в чернецтві і лицарстві.

У зв'язку з цим духовне життя середньовічного суспільства характеризується *традиціоналізмом, груповою свідомістю*. При феодалізмі індивід пов'язаний не з общиною-полісом, як це було в античності, а зі своїм станом, *соціальний статус* якого визначає практично всі сторони людської життєдіяльності. Ідея об'єднання, корпоратизації невідступно переслідувала середньовічну думку, головною задачею було не залишити індивіда віч-на-віч з собою.

Відповідно домінуючою формою соціального контролю всередині станів було *почуття сорому*. Такі його позитивні кореляти як честь,

слава, добродійність, які знаходили схвалення з боку «своїх», становили вищу цінність для станового індивіда. Людина тут ще далека від вільного самовизначення в своїх вчинках, її поведінка мотивується насамперед нормами *конвенціональної моралі*. Порушення її веде до неминучого, хоча і в невизначеному майбутньому, покарання.

Але слід зазначити, що культура сорому, яка майже безроздільно панує в сфері міжособистісних відносин в періоди раннього і високого середньовіччя, в період *пізнього середньовіччя* починає занепадати. Якщо раніше після формальної процедури відпущення гріхів священником людина вважала себе примиреною з церквою, Богом, суспільством, то тепер же вона починає вимагати від себе *внутрішнього каяття*, повинна сама його прагнути, відчуваючи свою провину перед самою собою. Дійсно моральний вчинок - це вчинок, який залежить від внутрішніх намірів самої людини, а не продиктований Богом. Відбувається індивідуалізація в моральні поведінці людини, що свідчить про утвердження її *реальної свободи*, що можна вважати своєрідним підсумком, епілогом всього розвитку середньовічної культури і, одночасно, - прологом до культури Відродження.

Основні субкультури середньовічного суспільства

Коли мова йде про середньовічну культуру, у більшості випадків мають на увазі офіційну високу культуру, створену в церковному середовищі. Але слід мати на увазі, що феодальне суспільство являло собою складну ієрархію різних класів і станів, що обумовило розмаїття культури цієї епохи. Тому в рамках середньовічної культури виділяють ряд *субкультур*. Поряд з панівною *церковно-спіритуалістичною*, що характеризувалась аскетичною спрямованістю, канонізованістю, тяжінням до символізму виділяються: *міська*, *світська*, вплив котрої посилювався в міру зростання міст; *селянська культура*, яку називають низовою; існувала також *куртуазна*, придворно-лицарська культура, значною мірою світська.

Міська культура відіграла велику роль у становленні західної цивілізації в цілому. Поява міст, а також початок хрестових походів характеризують культуру вже *зрілого феодалізму*. Сутність міської культури зводилась до постійного посилення світських елементів в усіх сферах людського буття. Міська культура зародилась в XI-XII столітті, коли місто стає військовим або адміністративним центром. Фактично місто було зародком буржуазної республіки, що формується пізніше.

Досить швидко місто починає формувати і свою культуру, *власну систему цінностей*. Населенню середньовічних міст властива тверезість, обережність, ощадливість, розважливість, меркантильність, опора у всьому виключно на здоровий глузд. Очевидно, самі ці риси середньовічного бюргерства дають нам підстави говорити про те, що саме воно стало соціальною базою, з котрої рекрутується в наступні епохи європейська буржуазія. З'являються фахівці нового типу – юристи, лікарі, вчені, відносно *незалежні* від монастирської культури. Міське життя породило *університети* і нецерковні, часто приватні, *школи*, які забезпечували подальший розвиток і повсюдне поширення знань. Наукова освіта брала в них гору над теологічною, і контролювати їх церкви було дедалі важче. Саме в містах в період розвиненого феодалізму швидко розвивається *світське мистецтво* (архітектура, живопис, скульптура, література, музика).

Особливу роль відіграла народна *карнавальна* культура. Карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології *інший тип світовідчуття*, де панувало *веселе життєствердне начало*. Веселий сміх під час загального свята на міських площах і вулицях, де кожний відчував себе часткою *безсмертного, вічного цілого – народу*, убивав релігійний страх перед смертю, неминучим страшним судом і пекельними муками за гріхи. Людина немовби перероджувалась для нових суто людських взаємин. Відчуження тимчасово зникало, вона поверталась до самої себе й відчувала себе людиною серед людей.

Важливу роль в культурному житті середньовічного суспільства відігравали *лицарська* культура, що була досить складним комплексом звичаїв, ритуалів, манер придворних, військових розваг (наприклад, лицарських турнірів). Для характеристики лицарської культури використовується термін *куртуазність*, що позначає якість ідеального придворного кавалера.

В феномені лицарства розкривається одне з найцікавіших культурних явищ середньовіччя – *служіння*. Були встановлені взаємні зобов'язання між сеньйором, який обіцяв заступництво і підтримку, і васалом - вірою і правдою служити своєму покровителю, а любовне служіння, *культ прекрасної дами* як необхідний елемент куртуазної культури став своєю релігією вищих кіл, що є продовженням та розвитком більш давнього культу ушанування Діви Марії. Лицарській культурі була притаманна своєрідна література: *лицарська поезія* – це поезія трубадурів, що оспівували добродійності лицаря-васала, ідеальну любов і віддане служіння дамі; *героїчний епос*, зокрема “Пісня

про Роланда”; *лицарський роман*, зокрема відомі твори Кретьєна де Труа, присвячені кельтському королю Артуру та його васалам - лицарям Круглого столу.

Селянська культура середньовіччя розглядається як “низова”, культура “*мовчазної більшості*”. Значною мірою середньовічне селянство існувало поза історичним часом. Те, що визначає сутність його культури – самотність, звичаї, котрі в незмінному вигляді передавались з покоління в покоління, витіснення на периферію суспільного життя, робить її глибоко архаїчною, традиціоналістичною. Сам образ життя селянства, тісна пов’язаність з землею, важка праця, далека від військових занять, прирікали його на підкорене та пригнічене становище у суспільстві.

Отже, розвиток культури середньовічної Західної Європи характеризується *розмаїттям* історичних і регіональних форм.

Середньовічне мистецтво

Розвиток *художньої культури* середніх віків пов’язаний з історією усього Середньовіччя. Вона набуває своїх класичних форм у XI-XIV столітті. Мистецтво тепер розглядається як *Біблія для неписьменних*, як засіб, що дозволяє проявити світ божественного, наблизити його до людини. Середньовічне мистецтво мало перед собою досить складне завдання: *об’єктивно явити людству світ духовного, Божественного*.

Для середньовічного мистецтва *прекрасне*, на відміну від античного, яке сприймало його з чуттєвого світу, - це *Бог як надчуттєва, вічна і абсолютна краса*. Бог – найдосконаліший митець, який дав і образ, і красу всьому за своїми законами. Але для середньовічного митця важлива не краса сама по собі, а лише *прихований* в ній зміст, що досягається розумом. В зв’язку з цим в мистецтві переважає *алегорія* і *символ* - найбільш характерні риси середньовічного офіційного мистецтва, яке майже цілком спрямоване на релігійно-церковні потреби. Так, у XIII ст. твори мистецтва на 97 % були присвячені релігійній тематиці.

Характеризуючи феномен символізму середньовічної культури, слід звернутися до роботи *Ле Гоффа “Цивілізація середньовічного Запада”*. Символізм носив *універсальний* характер. Середньовічна символіка розпочиналася на рівні слів та розповсюджувалась на світ і природу. Символ фактично став тим феноменом, який забезпечив зв’язок між матеріальним і духовним полюсами культури. Середньовіччя вбачає в кожному матеріальному предметі відображення чогось, що відповідає йому в сфері більш високого, духовного. В художній

культури сформовано *канон*, який визначає рамки змісту, художньої форми та цілі творчості.

Оскільки серед найважливіших форм середньовічної символіки займала символіка чисел, *музика*, яка була основана на науці чисел, вважалась одним з самих досконалих мистецтв. Символіка чисел була також одним з головних принципів релігійної *архітектури*. І округла, і хрестоподібна форма основних типів середньовічного собору - романського і готичного - були образами досконалості Всесвіту. Глибоко символічний і середньовічний *живопис*, який, заперечуючи самостійність видимого світу, постійно нагадує про недостовірність людського, земного споглядання. В живописі майже на протязі всього середньовіччя відсутній портрет. Середньовічний художник, перш за все, виражає свої почуття – тобто *власне переживання* духовного і не прагне відтворювати природну схожість з оригіналом, його тілесну красу. Тому провідною формою живопису стала *ікона*, в якій ставиться завдання проявити, зробити образним *духовний* світ. Ікона розуміється, перш за все, як емоційний зв'язок з духовним світом, як *втілення божественного*, як “видиме невидимого”, в ній зображено присутній в реальному тілі незримий дух. Так, наприклад, в іконі значна увага приділяється *зображенню очей як дзеркала душі*. При цьому інтенсивність проявлення божественного світу в іконі визначалась ступенем моральної чистоти іконописця - “*пензля в руках Бога*”.

Отже, середньовічна культура сформувала нову концепцію Всесвіту та місця людини в ньому, у відповідності з якою мета людського буття – досягнення духовної єдності з Абсолютом, що є принципово новим рівнем духовного саморозвитку людини на шляху самоусвідомлення людського духу.

Середньовічна культура – це самобутній період розвитку світової культури. Названа своїми наступниками варварською, “темними віками”, вона залишається неповторною в силу свого *духовного напруження*. Це епоха, що дала людству виключний духовний потенціал, відкрила духовні сили людини, започаткувала гуманістичний світогляд. Саме це стане наріжним каменем світобачення епохи Відродження.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Жак Ле Гофф. О цивилизации средневекового Запада.

Ментальность, мир эмоций, формы поведения (X-XIII вв.)

Чувство неуверенности – вот что влияло на умы и души людей Средневековья и определяло их поведение. Неуверенность в материальной обеспеченности и неуверенность духовная; церковь видела спасение от этой неуверенности лишь в одном: в солидарности членов каждой общественной группы, в предотвращении разрыва связей внутри этих групп вследствие возвышения или падения того или иного из них. Эта лежавшая в основе всего неуверенность в конечном счете была неуверенностью в будущей жизни, блаженство в которой никому не было обещано наверняка и не гарантировалось в полной мере ни добрыми делами, ни благоразумным поведением. Творимые дьяволом опасности погибли казались столь многочисленными, а шансы на спасение столь ничтожными, что страх неизбежно преобладал над надеждой.

...Именно в природных бедствиях средневековый человек находил образы для выражения и оценки духовных реальностей, и историк имеет основания говорить, что продуктивность умственной деятельности казалась средневековому человечеству такой же низкой, что и продуктивность его сельскохозяйственной деятельности. Итак, ментальность, эмоции, поведение формировались в первую очередь в связи с потребностью в самоуспокоении.

Прежде всего хотелось опереться на прошлое, на опыт предшественников. Подобно тому как Ветхий завет предшествует Новому и служит основанием для него, поведение древних должно было обосновывать поведение людей нынешних. Если и можно было предположить что-то определенное, так только то, что могло найти подтверждение в прошлом. Особенное значение придавалось тем, кого считали авторитетами. Конечно, именно в теологии, наивысшей из наук, практика ссылок на авторитеты нашла свое наивысшее воплощение, но и она, став основой всей духовной и интеллектуальной жизни, была строго регламентирована. Высшим авторитетом являлось Писание; к нему прибавлялся авторитет отцов церкви. На практике этот всеобщий авторитет воплощался в цитатах, которые как бы превращались в «достоверные» точки зрения и сами начинали в конце концов играть роль «авторитетов». Поскольку суждения авторитетов часто были темны и неясны, они прояснялись глоссами, толкованиями, которые в свою очередь должны были исходить от «достоверного автора»...

Как бы то ни было, ссылка на то, что то или иное высказывание заимствовано из прошлого, была в средние века почти обязательна. Новшество считалось грехом... Это касалось и технического прогресса, и интеллектуального прогресса. Изобретать считалось безнравственным...

К доказательству авторитетом, то есть доказанной древностью, прибавлялось доказательство чудом. Средневековые умы привлекало совсем не то, что можно было наблюдать и подтвердить естественным законом, регулярно происходящим повторением, а как раз, наоборот, то, что было необычно, сверхъестественно или, уж во всяком случае, ненормально. Даже наука более охотно избирала своим предметом что-то исключительное, чудеса... Землетрясения, кометы, затмения – вот сюжеты, достойные удивления и исследования. Средневековые искусство и наука шли к человеку странным путем, изобиловавшим чудовищами.

По всей вероятности, доказательство чудом стало сначала употребляться для определения святости, которая сама по себе исключительна. Здесь встретились народная вера и доктрина церкви. Когда с конца XII в. папы стали претендовать на исключительное право канонизации святых, которых раньше причисляли к таковым «волей народа»..., то они провозгласили совершение чудес одним из обязательных условий для признания святости. Когда в начале XIV в. регламентировалась процедура канонизации, в нее включили обязательное требование наличия специальных записей о чудесах, совершенных кандидатом... Но Бог ведь творит чудеса не только через посредство святых.

Чудеса могли случиться в жизни каждого – вернее, в критические моменты жизни всякого, кто в силу той или иной причины сподобился вмешательства сверхъестественных сил...

Однако главным доказательством истины посредством чуда служил так называемый Божий Суд. «Бог на стороне правого» – эта прекрасная формула узаконивала один из самых варварских обычаев Средневековья. По-видимому, для того, чтобы шансы не были слишком уж неравными с земной точки зрения, слабым, в особенности женщинам, разрешалось находить себе замену. Борцы-профессионалы, которых моралисты осуждали как наихудших наемников, подвергались испытанию вместо них...

Достаточно задуматься об этимологии слова «символ», чтобы понять, какое большое место занимало мышление символами не только в теологии, в литературе и в искусстве средневекового Запада, но и во всем его ментальном оснащении. У греков «цимболон» означало знак благодарности, представлявший собой две половинки предмета, раз-

деленного между двумя людьми. Итак, символ – это знак договора. Он был намеком на утраченное единство: он напоминал и взывал к высшей и скрытой реальности. Однако в средневековой мысли «каждый материальный предмет рассматривался как изображение чего-то ему соответствовавшего в сфере более высокого и, таким образом, становившегося его символом».

Символизм был универсален, мыслить – означало вечно открывать скрытые значения, непрерывно «священнодействовать». Ибо скрытый мир был священен, а мышление символами было лишь разработкой и прояснением учеными людьми мышления магическими образами, присущего ментальности людей непросвещенных. И можно, наверное, сказать, что приворотные зелья, амулеты, магические заклинания, столь широко распространенные и так хорошо продававшиеся, были не более чем грубым проявлением все тех же верований и обычаев. А мощи, таинства и молитвы были для массы их разрешенными эквивалентами. И там, и тут речь шла о поиске ключей от дверей в скрытый мир, мир истинный и вечный, мир, который был спасением. Акты благочестия носили символический характер, они должны были заставить Бога признать человека и соблюдать заключенный с ним договор. Этот магический торг хорошо виден в формулах дарений, содержащих намеки на желание дарителей спасти таким образом свою душу. Бога обязывали, вынуждали даровать спасение. А мысль точно так же должна была найти ключи от дверей в мир идей...

...Природа виделась огромным хранилищем символов. Элементы различных природных классов – деревья в лесу символов. Минералы, растения, животные – все символично, и традиция довольствовалась тем, что некоторым из них давала преимущество перед другими. Среди минералов это были драгоценные камни, вид которых поражал зрение, воскрешая миф богатства. Среди растительности это те растения и цветы, которые упоминаются в Библии, среди животных – это экзотические, легендарные существа, звери-чудовища, удовлетворявшие тягу средневековых людей к экстравагантному.

У камней и цветов символический смысл совмещался с их благотворными или пагубными свойствами. ...

Животный мир чаще всего виделся как сфера зла. Страус, откладывающий яйца в песок и забывающий их высидывать, – таков был образ грешника, не помнящего долга перед Богом. Козел символизировал сластолюбие, скорпион, кусающий хвостом, воплощал в себе лживость. Символика, связанная с собакой, раздваивалась, включая в себя античную традицию, в котором она была символом нечистого, и тенденцию феодального общества к реабилитации собаки как животного благородного, необходимого спутника сеньора на охоте,

как символа верности, самой возвышенной из феодальных добродетелей. Но настоящими обличьями дьявола выступали фантастические звери, имевшие сатанинское происхождение: все эти аспиды, василиски, драконы, грифоны...

Средневековая символика нашла исключительно широкое поле для применения в богатой христианской литургии, а еще раньше в самом строении религиозной архитектуры... И круглая, и крестообразная форма являлись образами совершенства. Легко понять, что круглая форма несла в себе завершенность круга. Но нужно понимать, что крестообразный план здания – это не только изображение распятия Христа. Еще важнее то, что форма, базирующаяся на квадрате, обозначала четыре основных направления, символизировавших вселенную. И в том, и в другом случае церковь олицетворяла микрокосм...

...Наслоение конкретного на абстрактное составляло основу ментальностей и чувствований средневековых людей. Одна страсть, одна потребность, заставляла колебаться между желанием отыскать за осязаемым конкретным более существенное, абстрактное и попытками заставить эту скрытую реальность проявиться в форме, доступной чувствам ...искусство Раннего Средневековья поверх вдохновлявших его эстетических традиций местного населения или кочевников обнаруживает, что тенденции к абстрактному в нем древнее других.

Любовь к свету, авторитет телесного были глубоко свойственны средневековому мироощущению. Можно, однако, задаться вопросом, что больше прельщало людей Средневековья: очарование видимости, воспринимаемое чувствами, или скрывающиеся за внешностью абстрактные понятия – светлая энергия и сила.

...Удовлетворив свою первейшую потребность – в пище (а для сильных еще и не менее важную потребность в сохранении престижа), средневековые люди имели очень немного. Но, мало заботясь о благосостоянии, они всем готовы были пожертвовать, если только это было в их власти, ради видимости. Их единственной глубокой и бескорыстной радостью был праздник и игра, хотя у великих и сильных и праздник тоже являлся хвастовством и выставлением себя напоказ.

Замок, церковь, город – все служило театральными декорациями. Симптоматично, что средние века не знали специального места для театрального представления. Там, где был центр общественной жизни, импровизировались сценки и представления. В церкви праздником были религиозные церемонии, а из литургических драм уже просто получался театр. В замке один за другим следовали банкеты, турниры, выступления труверов, жонглеров, танцовщиков, поводырей медведей. На городских площадях устраивали подмостки для игр и представлений. Во всех слоях общества семейные праздники превращались в ра-

зорительные церемонии. Свадьбы вызвали оскудение крестьян на годы, а сеньоров – на месяцы. В этом сумасшедшем обществе особое очарование имела игра. Пребывая в рабстве у природы, оно охотно отдавалось воле случая: кости стучали на каждом столе. Будучи в плену негибких социальных структур, это общество сделало игру из самой социальной структуры. Унаследованные от Востока в XI в. шахматы, игра королевская, были феодализированы, власть короля в них урезана, а сама игра трансформирована в зеркало общества... Это общество изображало и облагораживало свои профессиональные занятия в символических и имевших магический смысл играх: турниры и военный спорт выражали самую суть жизни рыцарей; фольклорные праздники-существование сельских общин. Даже церкви пришлось примириться с тем, что ее изображали в маскараде Праздника дураков. И особенно увлекали все слои общества музыка, песня, танец. Церковное пение, замысловатые танцы в замках, народные пляски крестьян. Все средневековое общество забавлялось самим собою. Монахи и клирики совершенствовались в вокализах григорианских хоралов, сеньоры – в модуляциях мирских песнопений; крестьяне – в звукоподражаниях шаривари. Определение этой средневековой радости дал Блаженный Августин. Он назвал ее ликованием, «бессловесным криком радости». И вот, поднявшись над бедствиями, жестокостями, угрозами, средневековые люди обретали забвение, чувство уверенности и внутренней свободы в музыке, которая пронизывала их жизнь. Они ликовали...

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992. С. 302, 307-316, 336-337.

Дюби Ж. Европа в средние века.

Город и собор.

Согласно определению, собор — это церковь, в которой богослужение совершает епископ. С самого начала распространения христианства епископ избирался в каждом значительном городе. Собор, таким образом — это городской храм. Возведение множества великолепных соборов в Европе означало прежде всего пробуждение городов. Многие из созданных в это время витражей были даром ассоциаций ремесленников; тем самым они демонстративно посвящали Всевышнему начатки недавно пришедшего к ним благополучия...

Горожане приходили туда не только затем, чтобы молиться. Там собирались их корпорации, да и вся городская община. Собор был домом народных собраний — собраний горожан.

Собор возносится высоко над городом, устремляясь ввысь над этим островком продуктивного изобилия, следя за всем, что производится и продается в этом людском гнездовище, которое, стоит лишь выйти из стен храма представляет собой лабиринт узких улочек с бесчисленными сточными канавами и скотными сараями. Это было тесное нагромождение построек, город был, по нашим меркам, маленьким. Сколько человек жило в Лане в XII веке когда был построен собор? Несколько тысяч, не более. Но многие из них были богаты, и это было новое, денежное богатство...

Города, однако, стремятся выделиться из глади окружающей их нивы. Горожанин презирает деревенщину. Кроме того, крестьяне внушают ему страх. И он отгораживается от них. Каждый город имеет укрепления, ворота тщательно запираемые на ночь, стены, которые постоянно перестраиваются с учетом новейших усовершенствований, принимаемых на вооружение как военной, так и церковной архитектурой. Город становится замком еще боле укрепленным, чем замки сеньоров (да и кем первоначально были эти торговцы и ремесленники, если не особыми слугами сеньоров, епископов, каноников, комендантов крепостей и рыцарей, составлявших гарнизон?). Город становится крепостью, потому что его богатства привлекают алчные взоры и ими легко завладеть, потому что те, кто властвует над ними, прекрасно сознают, что именно в городах собираются самые богатые подати и что необходимо защищать этот источник доходов: первой заботой короля Филиппа II Августа было укрепление Парижа, откуда поступала львиная доля его денежных доходов...

К городским воротам сходились все пути — наземные и водные. Межд тем средства сообщения одновременно служили и средствами защиты: мост легко превращался в стену. Это хорошо видно на миниатюрах XIII века, иллюстрирующих житие Св. Дионисия. Парижские мосты, спасшие тремястами годами ранее город от норманнских грабителей, попрежнему находились на своем месте с укрепленными башнями по бокам и являлись частью организованной системы укреплений. Под их арочными пролетами располагались мельницы — нельзя было не воспользоваться энергией текущей воды. Кораблям здесь не пройти: поэтому приходилось на Гревской набережной выгружать вино, следующее из Оксера в Нормандию и Англию, и переправлять его через Большой мост. На этом мосту, застроенном домами, так как он считается самым безопасным местом в городе..., был самый центр деловой активности, где встречались потоки товаров, перевозимых по

воде и по суше, куда сходилось все, что где-либо производилось, все, чего можно было достичь с помощью наук или искусства, все, что могло служить предметом обмена и что вереницы повозок свозили из близлежащих деревень, самых богатых во всей известной в ту пору части мира. Выставляющий напоказ свое изобилие, кишачий людьми город был для моралистов из собора средоточием разврата. Они объявляли его погрязшим в алчности, обжорстве и похоти. Действительно, в городе можно было предаться удовольствиям, и многие рыцари стремились остаться там подольше. Радость жизни соседствовала там с крайней нищетой: за всем, что могло быть роздано, брошено в толпу, за всем, что можно было украсть или присвоить в промежутке между честными занятиями, жадно следила огромная стая тех, кто был принесен в жертву прогрессу — калек, бродяг, бедняков. Внутри городского пространства, в обществе, разделенном резкими контрастами, подвижном, плохо сдерживаемом еще недостаточно жесткими рамками, обнаруживается обескураживающая нищета...

Монастырь был замкнут в самом себе. Собор — открыт миру. Это была публичная проповедь, безмолвная речь, обращенная ко всем верующим, но прежде всего демонстрация власти. Своими фасадами, похожими на крепостные, неприступными башнями, служившими им продолжением, собор говорил о верховной власти, о Христе-Царе. И стены его украшали скульптурные вереницы царей и епископов. Собор и в самом деле утверждал, что спасения достигают, соблюдая порядок и дисциплину, под контролем власти, или, точнее, двух сотрудничающих властей — епископа и государя. Кафедральный храм, возведенный в городе, этом источнике самого подвижного богатства с тем, чтобы управлять им и использовать его, устанавливает соглашение между обновленными и возрожденными Церковью и монархией.

Школа и обучение

В период раннего Средневековья школы имелись обычно только при монастырях и церквях. В XII в. особую роль стали играть школы при соборах.

При каждом соборе имелась школа. Наиболее активные из этих школ были расположены в районах, где процветало искусство Франции, готическое искусство. Конечно, школы существовали и при монастырях, но монастыри означали замкнутость. Школы при соборах, как и торговая деятельность, на протяжении XII века все более освобождались от стягивавших их пут. В самом деле, миссия епископа состоит в распространении слова Божия. В результате реформы [католи-

ческой] церкви эта его функция на тот момент возобладала над всеми остальными. При этом она стала слишком обременительной, чтобы епископ мог ее выполнять в одиночку. Ему потребовались помощники, способные проповедовать это слово вместе с ним повсюду, и чтобы готовить таких проповедников, — хорошо оборудованные мастерские, а в них — хорошие книги и хорошие наставники, умеющие их комментировать. По мере того как путешествия становились все более доступной вещью, в лучшие школы устремились охочие до приключении интеллектуалы. В результате сформировались центры, в которых была сконцентрирована наука и учебная деятельность, причем в тех самых местах, где были воздвигнуты шедевры готического искусства — в Лане, Шартре, наконец, в Париже, который вскоре превзошел все остальные города. Наблюдалось, таким образом, совпадение очагов интеллектуальных поисков и передовых достижений в области искусства. Круг изучаемых наук остался неизменным со времен первого возрождения античной культуры в каролингскую эпоху. Это были так называемые «семь свободных искусств»: три вводные дисциплины: грамматика, риторика — овладение красноречием, диалектика — овладение [правильным] рассуждением; четыре дисциплины высшего цикла, способствующие постижению тайных законов мироздания: арифметика, геометрия, астрономия, музыка. Эти семь путей знания вели к теологии, царице наук, с помощью которой можно было попытаться проникнуть в Божественные тайны, истолковывая промысел Господа, Его слово, другие рассеянные в природе и доступные для восприятия знаки...

Между тем средства логического анализа постоянно совершенствовались. Целые полчища клириков шли вслед за рыцарями, отвоевывавшими у мусульман Испанию и Сицилию: они с жадностью набросились на книги великолепных библиотек Толедо и Палермо, они развили лихорадочную деятельность по переводу с арабского на латынь трудов, некогда переведенных арабами с греческого. В Париже изучили эти переводы. В них открывалось знание древних, которым пренебрегли римляне: Евклид, Птоломей; в них открывалось биение мысли более привлекательное, чем все логические трактаты Аристотеля. Была выработана и утвердилась методика исследования...

До нас дошел устав одного из парижских коллежей, коллежа Юбан. Этот документ, довольно поздний, — он датируется XIV веком — полон подробностей, позволяющих судить о том, что собой представляла в то время школа. Это была дисциплинированная команда, вроде во-

енного подразделения, возглавляемая наставником-командиром. Ученики — молодые люди, все до единого духовного звания, стриженные и носившие одеяние клириков; они жили одной общиной, совместно, как монахи, принимали трапезу, а их наставник был наподобие аббата. Не следует забывать о том, что все действия, которыми была наполнена их жизнь, это действия священнослужителей. Собственно учеба чередовалась с благочестивыми размышлениями и литургической службой. Учеба соединялась с молитвой и была неотделима от нее; учеба была лишь иным способом служения Господу.

Дюби Ж. Европа в средние века. Смоленск, 1994. С. С. 114-119, 125-128.

Важливе місце в європейському середньовічному суспільстві займає лицарство. Лицарство — це військовий стан. Християнський лицар — це насамперед боєць за віру Христову, але лицар є також вірним васалом свого сюзерена (вірність — одна з найцінніших чеснот епохи), він також є захисником слабких і скривджених, вірним слугою своєї Прекрасної Дами. Культ Прекрасної Дами, що склався в Європі під явним впливом культу Діви Марії, не має аналогів в інших районах світу — це чисто європейське явище.

Руа Ж.Ж. История рыцарства.

Из рыцарского устава.

«Рыцарям вменяется в обязанность иметь страх Божий, чтить Его, служить Ему и любить Его всеми силами своими, всей крепостью своей сражаться за веру и в защиту религии; умирать, но не отречься от христианства».

«Рыцари обязаны служить своему законному государю и защищать свое отечество, не жалея для него и самой жизни».

«Щит рыцарей должен быть прибежищем слабого и угнетенного; мужество рыцарей должно поддерживать всегда и во всем правое дело того, кто к ним обратится».

«Да не обидят рыцари никогда и никого и да убоятся более всего злословием оскорблять дружбу, непорочность отсутствующих, скорбящих и бедных».

«Жажда прибыли или благодарности, любовь к почестям, гордость и мщение да не руководят их поступками, но да будут они везде и во всем вдохновляемы честью и правдою».

«Да повинуются они начальникам и полководцам, над ними поставленным; да живут они братски с себе равными, и гордость и сила их да не возобладают над ними в ущерб правам ближнего».

«Они не должны вступать в неравный бой, следовательно, не должны идти несколько против одного, и должны избегать всякого обмана и лжи».

«Да не употребят они никогда в дело острия меча в турнирах и других увеселительных боях».

«Честные блюстители данного слова, да не посрамят они никогда своего чистого доверия малейшею ложью; да сохранят они непоколебимо это доверие ко всем, и особенно к своим сотоварищам, оберегая их честь и имущество в их отсутствие».

«Да не положат они оружия, пока не окончат предпринятого по обету дела, каково бы оно ни было; да преследуют они его денно и ночью в течение года и одного дня»...

«Да не принимают они титулов и наград от чужеземных государей, ибо это оскорбление отечеству».

«Да сохраняют они под своим знаменем порядок и дисциплину между войсками, вверенными их начальству; да не допускают они разорения жатв и виноградников; да наказуется ими строго воин, который убьет курицу вдовы или собаку пастуха или нанесет малейший вред на земле союзника».

«Да блюдут они честно свое слово и обещание данное победителю; взятые в плен в честном бою, да выплачивают они верно условленный выкуп или да возвращаются они по обещанию в означенный день и час в тюрьму; в противном случае они будут объявлены бесчестными и вероломными».

Руа Ж.Ж. История рыцарства. М., 1996. С 52-55.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які основні етапи розвитку та хронологічні рамки середньовічної культури?
2. Якими рисами характеризується середньовічна картина світу?
3. Де і коли виникає християнство?
4. Які основні принципи християнства?
5. В якому році християнство було визнано офіційною релігією?
6. Коли відбулися два найбільших розколи у християнстві?
7. В якій течії християнства існує віра в чистилище?

8. В чому полягають організаційні відмінності між католиками і православними?
9. Які передумови виникнення ісламу?
10. Коли і де виник іслам, хто був його засновником?
11. Які основні положення віровчення ісламу?
12. Назвіть п'ять "стовпів ісламу".
13. Що таке шаріат?
14. Чим визначається поділ мусульман на сунітів та шіїтів?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Культура західноєвропейського середньовіччя як синтез трьох традицій: християнської, античної, варварської.
2. Християнство: виникнення та розвиток.
3. Християнська свідомість - основа західноєвропейського середньовічного менталітету.
4. Особливості західноєвропейського мистецтва епохи Середньовіччя.
5. Вплив західноєвропейського Середньовіччя на розвиток культури народів Західної Європи.
6. Особливості арабо-мусульманської культури.
7. Іслам: виникнення та розвиток.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Християнський храм як модель середньовічного світу.
2. Християнські культури Західної Європи і Візантії: схожість та відмінність.
3. Куртуазне мистецтво середньовічної Європи.
4. Феномен лицарства.
5. Історія інквізиції.
6. Чернецькі і лицарські ордени.
7. Місце і роль монастирів в середньовічній культурі.
8. Романський стиль в європейському мистецтві X-XIII ст.
9. Готичний стиль в європейському мистецтві (XII-XV).
10. Середньовічний епос.
11. Хрестові походи і культура Середньовіччя.
12. Народна культура Середньовіччя.
13. Перші університети та їх значення в розвитку освіти в Західній Європі.
14. Міська культура Середньовіччя.
15. Середньовічна картина світу, система цінностей та ідеалів людини.

- 16.Символізм як найхарактерніша риса середньовічної культури.
- 17.Романський стиль в середньовічному мистецтві.
- 18.Готичне мистецтво Середньовіччя.
- 19.Середньовічні школи і університети в Західній Європі.
- 20.Феномен лицарства в західноєвропейській середньовічній культурі.
- 21.Візантійська цивілізація.
- 22.Хрестові походи та їх місце в історії Середньовіччя.
- 23.Інквізиція як крайній прояв релігійного фанатизму.
- 24.Іслам: історія виникнення.
- 25.Коран і Суна – священні книги мусульман.
- 26.Іслам і мистецтво.
- 27.Внесок арабських вчених в розвиток світової науки.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 1.Проаналізуйте причини, що обумовили нестримне розповсюдження християнства в Римській імперії.
- 2.Дайте характеристику головних особливостей матеріальної культури, економіки і умов життя в середньовічній Європі.
- 3.Охарактеризуйте лицарсько-куртуазний та міський середньовічний способи життя.
- 4.Зіставте ціннісні орієнтації людини епохи Античності і Середньовіччя. Якими соціокультурними факторами була обумовлена їх відмінність?
- 5.Дати характеристику картини світу і ціннісних орієнтацій людини Середньовіччя, використовуючи роботу Ле Гоффа „О цивилизации средневекового Запада”.
- 6.Дайте порівняльну характеристику романського та готичного стилів у мистецтві.
- 7.Проаналізуйте, в чому полягають основні відмінності між католиками і православними у виконанні ними трьох наступних таїнств: хрещення, шлюбу і причащення.
- 8.Проаналізуйте систему цінностей і ідеал людини у візантійській картині світу.
- 9.Визначте, що являє собою “візантійський стиль у мистецтві”, які його особливості. Чи можна говорити про його вплив на культуру інших країн.
- 10.Проаналізувати, який вплив на формування сучасної західноєвропейської раціоналістичної культури здійснив протестантизм.

11. Порівняти ціннісні орієнтації людини епохи Середньовіччя та Відродження. Якими соціокультурними факторами була обумовлена їх відмінність?
12. Проаналізуйте характерні риси життя середньовічного міста та системи освіти в середньовічну епоху (за роботою Дюби Ж. “Европа в средние века”).
13. Дайте характеристику лицарсько-придворній культурі середньовіччя, використовуючи, зокрема, уривок з роботи Руа Ж.Ж. «История рыцарства».
12. Уявлення християн і мусульман про загробне воздаяння та їх вплив на поведінку людини.
13. Проаналізувати, який вплив мала мусульманська релігія на розвиток мистецтва.
14. Дати характеристику сучасних напрямків ісламу.
15. Наведіть приклади деяких особливостей відношення ісламу до економіки.

ТЕСТИ:

1. Для якої культури характерні наступні ознаки: право, мораль, мистецтво, філософія, освіта пронизані релігійним світоглядом, культура тяжіє до символічної інтерпретації всіх явищ, предметів і відносин?

- а) для античної культури;
- б) для європейської середньовічної культури;
- в) для первісної культури;
- г) для жодної з перерахованих.

2. Вставте пропущене слово:

В цілому характер західноєвропейської середньовічної культури визначався двома основними факторами: пануючим положенням, а також жорсткою регламентацією життя індивіда у відповідності із його положенням в соціальній ієрархії.

3. Система влади в середньовічному суспільстві носила світський характер:

Так Ні

4. Система влади в середньовічному суспільстві носила сакралізований характер:

Так Ні

5. Вставте пропущене слово:

Основними субкультурами західноєвропейського середньовічного суспільства були церковно-спіритуалістична, міська, селянська та

6. Для християнського світобачення характерні такі риси:

- а) орієнтація на внутрішній світ людини;
- б) орієнтація на зовнішній світ;
- в) віра в чудо, авторитет;
- г) орієнтації на гріховність земного життя, аскетизм;
- д) орієнтація на радість і повноту земного буття;
- е) пріоритет духовного над тілесним;
- ж) культ тілесного буття;
- з) смиренність людини;
- і) активність людини.

7. Християнство виникло:

- а) у II ст. н.е.;
- б) у I ст. до н.е.;
- в) у I ст. н.е.

8. Християнство виникло:

- а) у Візантійському імперії;
- б) у Римській імперії;
- в) в імперії Олександра Македонського.

9. Христос у перекладі з грецького:

- а) Посланник;
- б) Помазаник Божий;
- в) Пророк.

10. Священним Писанням у християнстві є:

- а) Старий Завіт;
- б) Новий Завіт;
- в) Біблія, що включає Старий і Новий Завіти.

12. Розкол у християнстві на католиків і православних відбувся:

- а) у 1154 р.;
- б) у 1054 р.;
- в) у 954 р.

13. У православному християнстві таїнств:

- а) сім;
- б) шість;
- в) два.

14. Як називається таїнство, коли до християнства прилучаються засобами омивання чи занурення у воду?

- а) хрещення;
- в) покаяння;
- б) миропомазання;
- г) шлюб.

15. Як називається таїнство, коли куштується хліб й вино, що символізують тіло і кров Христа?

- а) хрещення;
- в) причащення або евхаристія;
- б) миропомазання;
- г) шлюб.

ЛІТЕРАТУРА:

- Абрамович С., Тілло М., Чікарькова М. Релігієзнавство. К., 2004.
- Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Світова та українська культура. Львів. 2004.
- Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське біблійне товариство. 1993.
- Бычко В.В. Малая история византийской эстетики. К., 1991.
- Григулевич И.Р. Инквизиция. М., 1985.
- Гофф Ж.-Ле. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992.
- Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. М., 1990.
- Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. М., 1998.
- Дюби Ж. Европа в средние века. Смоленск. 1994.
- Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990.
- Журавский А.В. Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога. М., 1990.
- Історія світової культури //Під ред. Левчук Л.Т. К., 1999.
- Ислам. Краткий справочник. М., 1985.
- Культурология. История мировой культуры. Под ред. А.Н.Марковой. М., 1998.
- Коран. М., 1990.
- Лубський В. та ін. Історія релігій. К., 2002.
- Мень А. История религии. М., 1992. Т.1.
- Мень А. Сын человеческий М., 1992.
- Мифы народов мира. В 2 т. М., 1968.
- Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследование по истории морали. М., 1987.
- Релігієзнавство //За ред. С.А.Бублика. К., 1998.
- Релігієзнавчий словник. К., 1996.
- Религия в истории и культуре. М., 2000.
- Соколов В.В. Средневековая философия. М., 1979.
- Удальцова З.В. Византийская культура. М., 1988.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Хейзинга Й. Осень Средневековья. М., 1988.
- Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.
- Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. М., 1985.

ТЕМА 9. КУЛЬТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

Зміст теми: 1. Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм. 2. Реформація та контрреформація. 3. Мистецтво і література Відродження.

Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм

В загальноєвропейському масштабі епоха Відродження традиційно розглядається як час *переходу* від Середньовіччя до епохи Нового часу. Тому культура Відродження має специфічні особливості перехідної епохи, в якій старе і нове переплітаються, створюючи своєрідний, якісно новий сплав. *Сутнісними рисами* Відродження стали *антифеодална* спрямованість, світський *антиклерикальний* характер, *гуманізм*, *антропоцентризм*. Крім цього, визначною рисою епохи Відродження було *звернення до культурної спадщини Античності*.

В XIV-XVI ст. в країнах Західної і Центральної Європи починають зароджуватись *буржуазно-капіталістичні відносини*. Перші характерні прикмети нових буржуазних відносин в царині економіки виникають передусім в окремих *італійських* містах, розташованих по Середземному морю - таких як Генуя, Флоренція, котрі вже в XIV ст. встановили стійкі торгівельні зв'язки не тільки з країнами Західної та Центральної Європи, а й з країнами Середземноморського узбережжя та Малої Азії. У зв'язку з цим швидко розвивається торгівельний та лихварський капітал, а з ним і нова верства населення - купці, лихварі, з'являються банки і кредитно-грошові контори, які проводили значні позичкові операції. З розвитком мануфактурного виробництва і торгівлі швидко *зростають міста* як осередки якісно нової *міської культури*, котрі в Італії починають вириватись за рамки феодальної традиції вже з XII століття. До кінця XIII століття італійські міста стають найбільшими в Європі.

Нова міська культура стає опорним пунктом складання внутрішнього ринку, який був не тільки економічною основою, а й соціальною основою формування буржуазних націй з королівською владою і становим представництвом. З'являються якісно нові, далекі від середньовічних, реалії суспільного та політичного життя.

В плані *міжособистісних відносин* епоха Відродження знаменує собою спробу повернення до культури совісті, перехід від общинно-групового типу соціальної регуляції до особистісного. З зародженням

універсальних за своєю природою буржуазних відносин зростає соціальна значущість індивіда, ступінь його поведінкової автономії. Індивід вивільняється від станових уз, які в середньовічну епоху робили його елементом певного людського конгломерату; поступово *виходить з-під прямого контролю стану*, до якого раніш належав. Якщо для середньовічного індивіда саме слово «свобода», яке звичайно вживалось в множинному числі, означало привілей належати до якоїсь системи, котра гарантувала йому захист від «чужих», то тут він все частіше опиняється в ситуації, яка вимагав від нього *самостійно* вирішувати свою долю.

Ранньокапіталістичні відносини формують *історично новий тип особистості* з її нестримною заповзятливістю, приватною ініціативою, творчими виробничими здобутками. Перед нею розкриваються нові, хоча і історично обмежені, перспективи реалізації її можливостей. Людина відчула себе в силах стати *творцем своєї власної долі*, а в значній мірі - і долі суспільства. Ренесансна особистість починає відчувати в собі сили та задатки самостійно формувати свій життєвий шлях, пошуки якого передбачають вже досить значну долю імпровізації та навіть авантюристичності.

Усвідомлення індивідом можливостей вибору соціальної поведінки приводить, зокрема, до виділення, поряд з традиційною категорією *фатуму* (долі), що виражає залежність людини від зовнішніх по відношенню до неї обставин, категорії *фортуни*. Остання виражає специфіку діяльності людини в умовах нової соціальної ситуації, яка надає їй набагато ширший простір для реалізації своїх можливостей.

Звідси виростає *нова самосвідомість* людини, її нова суспільна позиція: усвідомлення нею своєї *унікальності*, власної сили, таланту стає тією новою якістю людини Відродження, яка докорінно відрізняє її від людини Середньовіччя. Якщо остання свої досягнення приписувала традиції, то індивід ренесансної епохи був схильний приписувати всі свої заслуги *виключно собі*. Тому цілком закономірно, що після тисячоліття панування християнсько-аскетичної ідеології була *моральна реабілітація людини*, обґрунтування безмежних можливостей її творчості і вдосконалення, гідності. Уявлення про людину як активного творця своєї долі, а не просто “раба Божого”, істотно вплинуло на *політичну* культуру суспільства, в якій з часу Відродження набувають розвитку ідеї демократії, вибірного парламентаризму, введення республіканського ладу замість монархічного.

Ідейною оболонкою нового змісту культури стає *гуманізм*. Поняття “гуманізм” вводять в XV столітті самі творці нової культури. Богословському знанню, вченню про Бога, релігійній схоластиці – *studia divina* – вони протиставляли *studia humana* – “пізнання тих речей, котрі стосуються життя та моралі і котрі удосконалюють та прикрашають людину”. Називаючи себе гуманістами, вони виражали цим самим спрямованість своїх життєвих та наукових інтересів не на божественні, а на людські справи. В центрі їх уваги постає жива людська особистість; вони вважали, що благородна людина – це гуманіст, “аристократ духу”. Одним з ідеалів розвитку особистості на той час був ідеал всебічної обдарованості, універсальності здібностей, котрий для багатьох стає не винятком, а радше - правилом. Творчому генію гуманістів були підвладні філософія, живопис, література, інженерна справа, архітектура й медицина. Італійський гуманіст XV ст. Джованні Піко делла Мірандолла, автор слів: “Хто не філософ, той не людина” - присвятив прославленню величі людини свою знамениту промову «Про людську гідність» (Див. наведений уривок з Промови).

Благородною та досконалою людиною робить не приналежність до знатного роду, а *оволодіння культурою*. По мірі того, як людина усвідомлює себе в якості творця власного життя і долі, вона стає необмеженим хазяїном над природою. Світ знову, як і в античну епоху, набуває єдності і цілісності. Однак в розумінні природи людина Відродження йде набагато далі космоцентризму античного мислення. Вона тлумачиться тут *пантеїстично*. Християнський Бог тут не тільки втрачає свій надприродний, трансцендентний характер, а й більше того – немов би зливається з природою, яка, в свою чергу, обожнюється і набуває рис, що не були їй властиві в античності.

Реабілітація природи привела і до *реабілітації природи людського тіла*. На протигагу релігійним уявленням про нього як про «темницю душі», «осередок гріха» воно постає як джерело радості і задоволення. Гуманізм відкидає аскетичну ідеалізацію страждань і нищості людини і відстоює її *право на радість і насолоду реальним земним життям*. Людина розглядається як творець, подібний Богу, і навіть перевершує його. Впевнена в своїх власних силах особистість ренесансного типу вже *не потребує релігійних, надособистісних регулятивів*, які не тільки обмежували її свободу, а й принижували її гідність.

Вже перші спроби осмислення та реалізації на практиці ідеалів ренесансного гуманізму входять у протиріччя з офіційною релігійною доктриною, неминуче ведуть до послаблення ролі церкви у суспільстві.

ві, його *секуляризації* - вивільнення від релігійного впливу всіх сфер суспільного життя, хоча віра в епоху Відродження все ще продовжує залишатись одним із найважливіших світоглядних елементів; мало хто наважувався відкрито виступити проти неї. Поза сферою мистецтва вплив гуманістів на духовне життя європейського суспільства був не таким значним. В цих умовах гуманістична думка була спрямована головним чином не стільки на критику релігії взагалі, скільки на *модернізацію* багатьох її ортодоксальних догматів у відповідності з новими реаліями.

Реформація та Контрреформація

У зв'язку з цим слід зазначити, що величезний вплив на суспільство мав інший ідейний рух цієї епохи – *Реформація*. Це був масовий народний рух, що сколихнув широкі різні прошарки населення низки європейських держав і серйозно *похитнув позиції католицької церкви*, яка на той час зазнає небувалого падіння авторитету. Це було обумовлено тим, що вищі сановники католицької церкви - єпископи, абати, що мали величезні прибутки від своїх земельних володінь, вели бездіяльне, розгульне життя. Повсюди процвітала практика продажу *індульгенцій* – особливих грамот, скріплених папською печаткою, які давали прощення вчинених злочинів та гріхів і обіцяли доступ в рай всякому, хто міг за це заплатити. Падіння моралі представників католицької церкви того часу знайшло сатиричне відображення в творі Дж. Боккаччо «Декамерон».

Реформація носила в основному антифеодальний характер, прийнявши форму *боротьби проти католицької церкви* як головної ідеологічної опори феодалізму. Хоча духовні вожді Реформації – М. Лютер в Німеччині, Ж.Кальвін в Швейцарії - у проповідуваних ними протестантських вченнях не виходили за рамки християнської релігійності і навіть виступали проти світських тенденцій розвитку культури того часу.

Реформація почалась в Германії з виступу в 1517 р. Мартіна Лютера. Ідеологи Реформації висунули положення, котрі фактично *заперечували* необхідність католицької церкви з її ієрархією. Це ідеї про „виправдання лише вірою” *без посередницької ролі духовенства* у спасінні віруючого, про священство усіх віруючих, вимога „дешевої церкви”, заперечення права церкви на землю та ін. Єдиним джерелом релігійної істини оголошувалось Священне писання. Головна ідея тез Лютера полягала в тому, що все життя віруючого повинне бути покаян-

ням, і немає необхідності в особливих вчинках, ізольованих від звичайного життя. Людина не повинна, як чернець, бігти від світу, а, навпаки, їй належить сумлінно виконувати *своє земне покликання*. Усяке заняття, якщо його користь не викликає сумнівів, може розглядатися як *свята справа*. Це корінне переосмислення покаяння привело до формування нової, *підприємницької етики*: одержання прибутку визнавалося богоугодною справою, якщо вона здійснюється без лихварських хитрощів, за умови помірності у споживанні, чесності в ділових відносинах і неодмінному інвестуванні нажитого багатства у розвиток справи. На думку відомого німецького мислителя ХХ століття Макса Вебера, утвердження цих нових норм і цінностей, що визначили «*дух капіталізму*», відіграло вирішальну роль у становленні капіталістичних відносин.

Боротьба між католицизмом і протестантизмом мала для долі ренесансної культури *трагічні* наслідки. Церква відповіла на Реформацію посиленням дій *інквізиції*, введенням найжорстокішої *цензури*, заснуванням ордену *єзуїтів*. Атакована з усіх боків культура Відродження знаходилась в атмосфері релігійної нетерпимості. У зв'язку з цим слід зупинитись детальніше і на інших проявах *суперечливості* епохи Ренесансу.

Ренесансна культура, прагнучи воскресити античність та у всьому беручи приклад з неї, так і *не змогла досягнути тієї ясної та спокійної гармонії*, котра була характерна для античної культури і в повній мірі розкрилась в класичній Греції. Світогляд людини епохи Відродження, котра пройшла школу середньовічного християнства, втратив характерне для античності відчуття гармонійної єдності з космосом, природою. Якщо для античної людини природа виступає як об'єкт *споглядання* - художнього та пізнавального, то людина Ренесансу переходить до *активної позиції*, виступаючи як *завойовник та підкорювач* природи. Для людини Відродження світ дуже швидко втрачає свою гармонію.

Антропоцентризм як теоретичне гасло Відродження в практичній площині соціальної поведінки нерідко виявляє себе як нічим не обмежений *егоцентризм і суб'єктивізм*. На місце традиційної, конвенціональної моралі, яка вимагала від кожного індивіда безумовного підкорення звичаю, традиції, приходять *автономна мораль*, котра надає йому повну свободу в самовизначенні власних вчинків. Але та ступінь автономії, до якої прагне особистість епохи Відродження, починає вже суперечити самій моралі у будь-якій її формі, загрожує деструкцією

самого суспільству. Вплив гуманістів на свою епоху знайшло найбільший вираз в руйнуванні середньовічної аскетичної моралі. Але, як виявилось, результатом цього стало всезагальне *падіння моралі*.

Зворотною стороною ренесансного титанізму була абсолютизація творчою особистістю своєї власної винятковості, індивідуальності, що вело до *приниження іншої індивідуальності*. В намаганні утвердити себе така особистість часто руйнує оточуючий світ іншого, заперечуючи його право на самобутність, самостійне існування. Починається війна усіх проти всіх, в якій уже не може бути переможців. Навіть серед геніальних митців Відродження точилася гостра боротьба, конкуренція, що приводила навіть до відкритої ворожнечі між ними.

Мистецтво і література Відродження

Найбільш яскравою маніфестацією ідеології Відродження стало *мистецтво*. Епоха Відродження характеризується сплеском художньої творчості. Це знайшло своє глибоке і яскраве відображення в невмирущих творах Бокаччо, Петрарки, Еразма Роттердамського, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тіціана, Мікеланджело, Мазаччо, Брейгеля, Рабле та інших. Творчість видатних митців цього періоду проникнута вірою у безмежні можливості людини, відкидає середньовічний аскетизм у її зображенні.

Живописці Відродження оволоділи усім арсеналом засобів *реалістичного* відображення багатства реальності: способами передачі об'єму, простору, світла, зображення людської фігури, реального середовища - інтер'єру, пейзажу. Архітектори, використовуючи античний ордер, арочні галереї, колонади, куполи, склепіння, надали своїм переважно світським спорудам - громадським будинкам, палацам, міським будинкам - величавої ясності, гармонійності та *людиномірності*. Реалістичний погляд на людину притаманний і *літературі*. Реалізм Відродження заново відкриває *індивідуальну людину* з її безмежним внутрішнім світом і правом на суб'єктивність. Об'єктом його художнього пошуку стає особистість абсолютно вільна у своїх проявах. Але слід зазначити, що мистецтво і література, віддаючи належне творчим поривам розуму, зосереджує свою увагу на *чуттєвій* природі людини.

Крім того, мистецтво, і передусім живопис, безпосередньо включається в сферу *пізнавальної діяльності* людини. Наприклад, Рафаель, Дюрер, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі були не тільки художниками, а й анатомами, оптиками, механіками, здатними синтезувати свої творчі і наукові досягнення зрілим філософським світоглядом.

Таким чином, звернення до *людини* як вищого начала буття, ідея утвердження гармонійної, звільненої від феодальних пут творчої особистості надає мистецтву Ренесанса великої ідейної значимості, величного героїчного масштабу. Але і мистецтву Відродження притаманні елементи *суперечливості* і нотки *трагічного світовідчуття*. Симптоматичним явищем, котре свідчило про кризу ренесансного гуманізму, була поява *утопій*, одними з перших авторів яких були представники гуманістичного руху Т. Мор та Т. Кампанелла. Те ж саме знаходить свій вираз і в літературі, особливо в творчості У. Шекспіра і М. Сервантеса. Художній задум їхнього бачення дійсності базується на протиставленні добра і зла. Одні з їхніх персонажів уособлюють високі гуманістичні ідеали і духовні цінності, для інших сенсом існування є нажива і неприхована матеріальність. У цьому прозаїчному світі перші приречені на самотність і нерозуміння, оточені ворожою стіною підступності, наклепів, ненависті і зневаги. Уособленням розчарування в ідеях гуманізму є шекспірівський Гамлет.

Однак, незважаючи на суперечливість цієї епохи, вона увійшла в історію як *подих звільнення*, знаменувала собою поворотний пункт в історії, обумовила характер подальшого культурного розвитку і відіграла немалу роль у тому, що Європа у наступні століття змогла побудувати цивілізацію, що зайняла провідне положення у світі.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека.

...Уже всевышний отец, бог-творец создал по законам мудрости мировое обиталище, которое нам кажется августейшим храмом божества. Наднебесиую сферу украсил разумом, небесные тела оживил вечными душами. Грязные... части нижнего мира наполнил разнородной массой животных. Но, закончив творение, пожелал мастер, чтобы был кто-то, кто оценил бы смысл такой, большой работы, любил бы ее красоту, восхищался ее размахом. Поэтому, завершив все дела... задумал наконец сотворить человека. Но не было ничего ни прообразах, откуда творец произвел бы новое потомство, ни в хранилищах, что подарил бы в наследство новому сыну, ни на скамьях небосвода, где восседал сам созерцатель вселенной. Уже все было завершено; все было распределено по высшим, средним и низшим сферам. Но не пристало отцовской мощи отсутствовать в последнем потомстве, как будто она истощена, не подобало колебаться его мудрости в необходимом деле

из-за отсутствия совета... И установил наконец лучший творец, чтобы тот, кому он не смог дать ничего собственного, имел общим с другими все, что было свойственно отдельным творениям. Тогда согласился бог с тем, что человек — творение неопределенного образа, и, поставив его в центре мира, сказал; „Не даем мы тебе, о Адам, ни своего места, ни определенного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо, и обязанность ты имел по собственному желанию, согласно своей воле и своему решению. Образ прочих творений определен в пределах установленных нами законов. Ты же, не стесненный никакими пределами, определишь свой образ по своему решению, во власть которого я тебя предоставляю. Я ставлю тебя в центре мира, чтобы оттуда тебе было удобнее обозревать все, что есть в мире. Я не сделал тебя ни небесным, ни земным, ни смертным, ни бессмертным, чтобы ты сам, свободный и славный мастер, сформировал себя в образе, который ты предпочтешь. Ты можешь переродиться в низшие, неразумные существа, но можешь переродиться по велению своей души и в высшие, божественные”. О, высшая щедрость бога-отца! О, высшее и восхитительное счастье человека, которому дано владеть тем, чем пожелает, и быть тем, кем хочет! ...

Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека //Эстетика Ренессанса: Антология. В 2 т. М., 1981. Т.1.С.248-265.

Франческо Петрарка. Из сонетов (На жизнь Мадонны Лауры)

Не раз, моя врагиня дорогая,
Я в знак того, что боя не приму,
Вам сердце предлагал, но вы к нему
Не снизошли, гордыне потакая.
О нем мечтает, может быть, другая,
Однако тщетно, не бывать тому:
Я не хозяин сердцу своему,
Отринутое вами отвергая.
Когда оно, отторгнутое мной,
Чужое вам, не может быть одно.
Равно как предпочесть другие двери,
Утратит путь естественный оно,
Мне кажется, и этому виной
Мы будем оба — правда, в разной мере

Из сонетов (На смерть Мадонны Лауры)

Уходит жизнь — уж так заведено,

Уходит с каждым днем не удержи́мо,
И прошлое ко мне неприми́римо,
И то, что есть, и то, что суждено.
И позади, и впереди — одно,
И вспоминать, и ждать невыносимо,
И только страхом божьим объяснимо,
Что думы эти не пресек давно.
Все, в чем отраду сердце находило,
Сочту по пальцам. Плаванью конец:
Ладье не пересилить злого шквала.
Над бухтой буря. Порваны ветрила,
Сломалась мачта, изнурен гребец
И путеводных звезд как не бывало.

Петрарка Фр. Сонеты, избранные канцоны, секстины, баллады, мадригалы, автобиографическая проза. М., 1984.

Шекспир У. Гамлет

Быть иль не быть — таков вопрос;
Что благородней духом — покоряться
Пращам и стрелам яростной судьбы
Иль, ополчась на море смут, сразить их,
Противоборством? Умереть, уснуть —
И только; и сказать, что сном кончаешь
Тоску и тысячу природных мук,
Наследье плоти, — как такой развязки
Не жаждать? Умереть. Уснуть. Уснуть!
И видеть сны, быть может?
Вот в чем трудность!
Какие сны приснятся в смертном сне,
Когда мы сбросим этот бранный шум, -
Вот что сбивает нас; вот где причина
Того, что бедствия так долговечны;
Кто снес бы плети и глумленья века
Гнет сильного, насмешку подлеца,
Боль презренной любви, судей медливость,
Заносчивость властей и оскорбленья,
Чинимые безропотной заслуге,
Когда б он сам мог дать себе расчет
Простым кинжалом? Кто бы плелся с ношей,

Чтоб охать и потеть под нудной жизнью,
Когда бы страх чего-то после смерти —
Безвестный край, откуда нет возврата
Земным скитальцам, — волю не смущал,
Внушая нам терпеть невзгоды наши
И не спешить к другим, от нас сокрытым?
Так трусами нас делает раздумье,
И так решимости природный цвет
Хиреет под налетом мысли бледным,
И начинанья, взнесшиеся мощно,
Сворачивая в сторону свой ход,
Теряют имя действия...

*Шекспир У. Гамлет //Шекспир У. Трагедии. Пер. с англ.
М.Лозинского. Ереван, 1986. С. 194-195.*

Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма.

Аскеза и капиталистический дух.

Для понимания связи между основными религиозными идеями аскетического протестантизма и правилами экономических будней необходимо прежде всего обратиться к тем богословским произведениям, которые выросли из повседневной душеспасительной практики. Ибо в те времена, когда мысли о потустороннем мире заполняли жизнь людей, а от допущения к причастию зависело социальное положение христианина, когда значение духовника в деле спасения души, в осуществлении церковной дисциплины и в качестве проповедника достигало такой степени, о которой мы, современные люди, просто *не можем* составить себе *представление*, ... – в те времена движущие религиозные идеи, накладывавшие свой отпечаток на данную *практику*, решающим образом формировали „национальный характер”...

Из пуританской литературы можно извлечь любое количество примеров того, как осуждалась жажда богатства и материальных благ, и противопоставить их значительно более наивной по своему характеру этической литературе средневековья. И все эти примеры свидетельствуют о вполне серьезных предостережениях; дело заключается, однако, в том, что подлинное их этическое значение и обусловленность выявляются лишь при более внимательном изучении этих свидетельств. Морального осуждения достойны *успокоенность* и довольство достигнутым, *наслаждение* богатством и вытекающие из этого пос-

ледствия – бездействие и плотские утехи – и прежде всего ослабление стремления к „святой жизни”. И только потому, что собственность влечет за собой эту опасность бездействия и успокоенности, она вызывает сомнения. Ибо „вечный покой” ждет „святых” в потустороннем мире, в земной жизни человеку, для того чтобы увериться в своем спасении, должно делать дела пославшего его, доколе есть день (Ин., 9, 4). Не бездействие и наслаждение, а лишь деятельность служит приумножению славы Господней согласно недвусмысленно выраженной воле Его. Следовательно, главным и самым тяжелым грехом является *бесполезная трата времени*. Жизнь человека чрезвычайно коротка и драгоценна, и она должна быть использована для „подтверждения” своего призвания. Трата этого времени на светские развлечения, „пустую болтовню”, роскошь, даже не превышающий необходимое время сон – не более шести, в крайнем случае восьми часов – морально совершенно недопустима. Здесь еще не вошло в употребление изречение „время – деньги”, которое нашло себе место в трактате Бенджамина Франклина, однако в духовном смысле эта идея в значительной степени утвердилась; время безгранично дорого, ибо каждый потерянный час труда отнят у Бога, не отдан приумножению славы Его. Пустым, а иногда даже вредным занятием считается поэтому и созерцание, во всяком случае тогда, когда оно осуществляется в ущерб профессиональной деятельности. Ибо созерцание *менее* угодно *Богу*, чем активное выполнение его воли в рамках своей профессии. К тому же для занятий такого рода существует воскресенье ...

Подводя итог сказанному выше, мы считаем возможным утверждать, что мирская аскеза протестантизма со всей решительностью отвергала непосредственное *наслаждение* богатством и стремилась сократить *потребление*, особенно когда оно превращалось в излишества. Вместе с тем она *освобождала приобретательство* от психологического гнета традиционалистской этики, разрывала оковы, ограничивавшие стремление к наживе, превращая его не только в законное, но и в удобное Богу (в указанном выше смысле) занятие. Борьба с плотью и приверженностью к материальным благам была... борьбой *не* с рациональным приобретательством, а с иррациональным использованием имущества. Оно прежде всего находило свое выражение в привязанности к *показной* роскоши (проклинаемой пуританами в качестве обожествления рукотворного), столь свойственной феодальной жизни, тогда как Богу угодно рациональное и утилитарное использование богатства на благо каждого отдельного человека и общества в целом.

Аскеза требовала от богатых людей не *умерщвления* плоти, а такого употребления богатства, которое служило бы необходимым и *практически полезным* целям...

Борясь за *производительность* частнохозяйственного богатства, аскеза ратовала как против недобросовестности, так и против *инстинктивной* жадности..., против стремления к богатству как к *самоцели*. Ибо имущество само по себе, несомненно, является искусом. Однако тут-то аскеза превращалась в силу, „что без конца творит добро, всему желая зла” (зло в ее понимании – это имущество со всеми его соблазнами). Дело заключалось не только в том, что в полном соответствии с Ветхим Заветом и с этической оценкой „добрых дел” эта сила видела в стремлении к богатству как *самоцели* вершину порочности, а в богатстве как *результате* профессиональной деятельности – Божье благословение; еще важнее было другое: религиозная оценка неутомимого, постоянного, систематического мирского профессионального труда как наиболее эффективного аскетического средства и наиболее верного и очевидного способа утверждения возрожденного человека и истинности его веры неминуемо должна была служить могущественным фактором в распространении того мироощущения, которое мы здесь определили как „дух” капитализма. Если же ограничение потребления соединяется с высвобождением стремления к наживе, то объективным результатом этого будет *накопление капитала* посредством принуждения к *аскетической бережливости*. Препятствия на пути к потреблению нажитого богатства неминуемо должны были служить его производительному использованию в качестве *инвестируемого* капитала...

Повсюду, где утверждалось пуританское мироощущение, оно при всех обстоятельствах способствовало установлению буржуазного *рационального* с экономической точки зрения образа жизни, что, конечно, имеет неизмеримо большее значение, чем простое стимулирование капиталовложений. Именно пуританское отношение к жизни было главной опорой этой тенденции, а пуритане – ее единственно последовательными сторонниками. Пуританизм стоял у колыбели современного „экономического человека”. Правда, и пуританские жизненные идеалы подчас не выдерживали натиска слишком сильных „искушений”, которые, как хорошо было известно и пуританам, таило в себе богатство...

Как указывает Уэсли (английский проповедник и протестантский теолог XVIII ст.), великие религиозные движения, чье значение для хозяйственного развития коренилось прежде всего в их аскетическом

воспитательном влиянии, оказывали наибольшее экономическое воздействие, как правило, тогда, когда расцвет *чисто* религиозного энтузиазма был уже позади, когда судорожные попытки обрести царство Божье постепенно растворялись в трезвой профессиональной добродетели и корни религиозного чувства постепенно отмирали, уступая место утилитарной посюсторонности...

В обладании милостью Божьей и Божиим благословением буржуазный предприниматель, который не преступал границ формальной корректности..., мог и даже *обязан был соблюдать свои деловые интересы*. Более того, *религиозная аскеза предоставляла в его распоряжение трезвых, добросовестных, чрезвычайно трудолюбивых рабочих, рассматривавших свою деятельность как угодную Богу цель жизни*. Аскеза создавала и спокойную уверенность в том, что неравное распределение земных благ так же, как и предназначение к спасению лишь немногих, – дело божественного провидения, преследующего тем самым свои тайные, нам не известные цели...

Совершенно очевидно, в какой сильной степени устремленность *исключительно* к тому, чтобы обрести спасение в загробной жизни посредством выполнения своих профессиональных обязанностей в качестве своего призвания, и строгая аскеза, которой церковь подчиняла в первую очередь, конечно, неимущие классы, способствовали увеличению „производительности” труда в капиталистическом значении этого понятия. Отношение к труду как к призванию стало для современного рабочего столь же характерным, как и отношение предпринимателя к наживе ...

Впрочем, мысль, что современная профессиональная деятельность носит отпечаток *аскетизма*, сама по себе не нова. Что ограничение человеческой деятельности рамками профессии вместе с отказом от фаустовской многосторонности (который, естественно, вытекает из этого ограничения) является в современном мире обязательной предпосылкой плодотворного труда» что, следовательно, „дело” и „отречение” в настоящее время взаимосвязаны – этот основной аскетический мотив буржуазного стиля жизни (при условии, что речь идет именно о стиле, а не об отсутствии его) хотел довести до нашего сознания уже *Гете* на вершине своей жизненной мудрости... Для Гете осознание этого факта означало отречение и прощание с эпохой гармоничного, прекрасного человека, с эпохой, повторение которой для нашей культуры столь же невозможно, как и для древности невозможен был возврат к эпохе афинской демократии...

По мере того как аскеза начала преобразовывать мир, оказывая на него все большее воздействие, внешние мирские блага все сильнее подчиняли себе людей и завоевывали наконец такую власть, которое не знала вся предшествующая история человечества. В настоящее время дух аскезы – кто знает, навсегда ли? – ушел из этой мирской оболочки. Во всяком случае, победивший капитализм не нуждается больше в подобной опоре с тех пор, как он покоится на механической основе. Уходят в прошлое и розовые мечты эпохи Просвещения, этой смеющейся наследницы аскезы. И лишь представление о „профессиональном долге” бродит по миру, как призрак прежних религиозных идей. В тех случаях, когда „выполнение профессионального долга” не может быть непосредственно соотнесено с высшими духовными ценностями, или, наоборот, когда оно субъективно не ощущается как непосредственное экономическое принуждение, современный человек обычно просто не пытается вникнуть в суть этого понятия. В настоящее время стремление к наживе, лишённое своего религиозно-этического содержания, принимает там, где оно достигает своей наивысшей свободы, а именно в США, характер безудержной страсти, подчас близкой к спортивной. Никому не ведомо, кто в будущем поселится в этой прежней обители аскезы; возникнут ли к концу этой грандиозной эволюции совершенно новые пророческие идеи, возродятся ли с небывалой мощью прежние представления и идеалы *или*, если не произойдет ни того, ни другого, не наступит ли век механического окостенения, преисполненный судорожных попыток людей поверить в свою значимость...

Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма //М.Вебер. Избранные произведения. М.,1990, С.184-208.

1. В чому проявлялась світська аскеза протестантизму?
2. Чи згодні Ви з твердженням, що протестантизм прискорив розвиток капіталізму?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які характерні риси культури Відродження?
2. В чому полягає сутність Ренесансного гуманізму?
3. Який зміст понять “Відродження” та “Реформація”?
3. Що являє собою процес секуляризації в епоху Відродження?
4. Які особливості Північного Відродження?
5. Чим пояснюється небувалий злет мистецтва епохи Ренесансу?

6. Що таке Реформація? Які культурні зміни відбулися в результаті Реформації?

7. Який основний результат Реформації у сфері релігійного життя Європи?

8. В чому полягає внесок Ренесансу в історію світової культури?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

1. Соціально-економічні, соціально-політичні і світоглядні передумови становлення європейського Ренесансу.

2. Особливості світогляду і світовідчуття громадянина епохи Відродження. Їх відмінність від світогляду і світовідчуття середньовічної людини.

3. Суперечливий характер культури Відродження. Зворотна сторона титанізму.

4. Реформація та її вплив на історичний розвиток Європи.

5. Особливості протестантизму як гілки християнства. Основні відмінності від католицизму та православ'я.

6. Мистецтво і література епохи Відродження: видатні представники.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. Характерні риси культури епохи Відродження.

2. Італія - батьківщина Відродження.

3. Книгодрукування, його значення для поширення і розвитку культури.

4. Місце мистецтва в культурі Ренесансу.

5. Мистецтво італійського Відродження.

6. Мистецтво Північного Відродження.

7. Творчість Рафаеля.

8. Внесок Леонардо да Вінчі в культурну спадщину людства.

9. Мікеланджело: життя та творчість.

10. Традиції венеціанських карнавалів.

11. Архітектура епохи Відродження: видатні митці та їх творіння.

12. Скульптура епохи Відродження.

13. Італійські гуманісти: стиль життя, стиль мислення.

14. Ренесансний стиль в мистецтві.

15. Образ Дон Кіхота як концентроване вираження совісті людства.

16. Західноєвропейська література епохи Відродження.

- 17.Творчість У.Шекспіра як вираз гуманістичних ідей епохи Ренесансу.
- 18.Живопис, архітектура та скульптура ренесансної епохи.
- 19.Суперечливий характер культури епохи Відродження.
- 20.М.Лютер: життя та діяльність.
- 21.Вплив ідей Реформації на розвиток західної культури.
- 22.Соціально-утопічні ідеї епохи Ренесансу: Т.Мор.
- 23.Соціально-утопічні ідеї епохи Ренесансу: Т.Кампанелла.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізувати соціально-культурні передумови становлення особистості епохи Відродження.
2. Дати характеристику картини світу і ціннісних орієнтацій людини епохи Відродження, використовуючи роботу Мірандоли „Речь о достоинстве человека”.
3. Обґрунтувати, чому поняття ”гуманізм”, “пантеїзм”, “антропоцентризм” є найсуттєвішими характеристиками епохи Ренесансу.
4. Які якості, на Вашу думку, характеризували титанічні особистості епохи Відродження?
5. Проаналізувати зворотну сторону титанізму в ренесансній культурі та обґрунтувати свою позицію.
6. Порівняти ціннісні орієнтації людини епохи Середньовіччя та Відродження. Якими соціокультурними факторами була обумовлена їх відмінність?
7. Проаналізувати відмінність протестантизму від католицизму.
8. Проаналізуйте роль духовних факторів в становленні буржуазних суспільних відносин (за роботою М.Вебера „Протестантская этика и дух капитализма»).
9. Як Ви вважаєте, чи можна стверджувати, що в епоху Відродження були закладені базові елементи того типу культури, який ми називаємо фаустівською цивілізацією? Аргументуйте свою позицію.
10. Чи згодні Ви з твердженням, що протестантизм прискорив розвиток капіталізму? Обґрунтуйте свою точку зору.
11. Як Ви вважаєте, чи можна розглядати Ренесанс як “золотий вік” європейської культури? Аргументуйте свою позицію.

ТЕСТИ:

1. Характерними рисами культури Відродження є:

- а) антиклерикальний характер; б) гуманістичний світогляд;
- в) звернення до культурної спадщини античності;
- г) усе перераховане; д) усе перераховане, окрім а).

2. Для ренесансного світобачення характерні такі орієнтири:

- а) антропоцентризм; б) віра в чудо, авторитет;
- в) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
- г) орієнтація на радість і повноту земного буття;
- д) пріоритет духовного над тілесним;
- е) культ тілесного буття.

3. З яких позицій тлумачиться природа в ренесансному світогляді?

- а) матеріалізму; б) пантеїзму;
- в) деїзму; г) теоцентризму.

4. Вставте пропущене слово:

..... - вивільнення від релігійного впливу всіх сфер суспільного життя і особистості.

5. Який тип соціальної регуляції характерний для епохи Ренесансу?

- а) сорому; б) совісті;
- в) страху.

6. Вставте пропущене слово:

В XIV-XVI ст. в країнах Західної і Центральної Європи починають зароджуватись відносини.

7. Протестантизм виник:

- а) у XVI ст.; б) у XVII ст.;
- в) у XV ст.

8. Вставте пропущене слово:

..... – особлива грамота, скріплена папською печаткою, яка давала прощення вчинених злочинів та гріхів і обіцяла доступ в рай всякому, хто міг за це заплатити.

8. Автор антипапського документу „95 тез”?

- а) Ж. Кальвін; в) У. Цвінглі;
- б) М. Лютер; г) А. Кун.

9. Предтечами Реформації були ...

- а) Джон Вікліф; в) Ян Гус;
- б) Мартін Лютер; г) Жан Кальвін.

10. Початком Реформації є ...

- а) 1523 рік; в) 1594 рік;

б) 1517 рік; г) 1612 рік.

11. Хто з перерахованих мислителів Відродження були авторами утопій?

- а) Т.Мор; б) М.Кузанський;
в) Дж.Бруно; в) Т.Кампанелла;
г) Дж.Бокаччо.

12. Основоположником протестантизму в Німеччині є:

- а) Ульріх Цвінглі;
б) Жан Кальвін;
в) Мартін Лютер.

13. Кому з мислителів епохи Відродження належать ці слова: “Не даем мы тебе, о Адам, ни своего места, ни определенного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо, и обязанность ты имел по собственному желанию, согласно своей воле и своему решению”:

- а) Е.Роттердамському; б) М.Монтеню;
в) П. делла Мірандолі; г) М.Кузанському.

14.Хто у Швейцарії в 20-х роках XVI ст. виступив з пропозицією реформації католицизму?

- а) Ж. Кальвін; в) У. Цвінглі;
б) М. Лютер; г) Ян Гус.

15.Пізні протестантські напрями – це ...

- а) лютеранство, кальвінізм, англіканство;
б) англіканство, баптизм, методизм;
в) адвентизм, п’ятидесятництво, квакери;
г) адвентизм, англіканство, анабаптизм.

16. Чернецтво існує:

- а) у католицизмі і протестантизмі;
б) у католицизмі і православ’ї;
в) православ’ї і протестантизмі.

17.Вчення про виправдання тільки вірою існує:

- а) у православ’ї;
б) у католицизмі;
в) у протестантизмі.

18.Принцип «світської аскези» існує:

- а) у православ’ї;
б) у католицизмі;
в) у протестантизмі.

19.Автором вчення про абсолютне напередвизначення є:

- а) Ульріх Цвінглі;

- б) Жан Кальвін;
- в) Мартін Лютер.

20. Які з названих митців належать до епохи Відродження?

- а) Шекспір;
- б) Рембрандт;
- в) Дюрер;
- г) Рафаель;
- д) Шіллер;
- е) Леонардо да Вінчі;
- ж) Байрон.

ЛІТЕРАТУРА:

Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Світова та українська культура. Львів. 2004.

Абрамович С., Тілло М., Чікарькова М. Релігієзнавство. К., 2004.

Баткин Л. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. М., 1987.

Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Изб. произведения. М., 1990.

Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. М., 1998.

Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. М., 1990.

Історія світової культури // Під ред. Левчук Л.Т. К., 1999.

Культурология. История мировой культуры. Под ред. А.Н.Марковой. М., 1998.

Культура Возрождения и Реформации. М., 1981.

Лубський В. та ін. Історія релігій. К., 2002.

Религия в истории и культуре. М., 2000.

Релігієзнавство // За ред. С.А.Бублика. К., 1998.

Релігієзнавство // За ред. І.М.Сурмай. Львів. 2004.

Релігієзнавчий словник. К., 1996.

Ревуненкова Н.В. Ренесансное свободомыслие и идеология Реформации. М., 1988.

Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.

Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

ТЕМА 10. КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ.

Зміст теми: 1. Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу. 2. Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу. 3. Мистецтво епохи Нового часу: основні художні стилі.

Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу

В Новий час – з XVII до початку XX століття – культура західно-європейських країн набула тієї розвиненої форми, котра виділила Європу із усього іншого світу і котру мають на увазі, коли говорять про європейську культуру в цілому. В соціальному, політичному, економічному аспектах Новий час продовжує тенденції культурного розвитку, закладені Ренесансом, але також виявляє нові культурні явища. Загалом це була епоха розвитку і утвердження у виробництві капіталістичних відносин, значно прискорених першими буржуазними революціями, та боротьби з залишками феодально-аристократичних привілеїв в соціальній та духовній сферах.

В цілому можна сказати, що гаслом Нового часу стали людський *Розум, раціоналізм і наука*, які і визначили культурне обличчя цієї епохи. “Знання – сила” – відоме гасло англійського філософа XVII століття Ф.Бекона. Душа європейської культури, не задоволена перебуванням в межах досягнутого, націлена на нескінченний рух до незвіданого, була охарактеризована Шпенглером як “*фаустівська*”. Саме герою знаменитої трагедії Гете притаманний невтомний пошук сенсу людського існування, пов’язаний з набуттям все нових і нових знань. Шлях до істини пролягає через сумніви, скепсис, втрати, страждання.

Виключне значення для культурного розвитку Європи XVII ст. мала *наукова революція XVI–XVII ст.*, яка стала підґрунтям для формування нового світогляду. Основи новоевропейської науки заклали видатні натурфілософи XVI ст. (Бруно, Телезіо, Парацельс, Кардано, Копернік), а потім важливий крок у цьому напрямку зробив Галілей, котрий почав використовувати експеримент та математику для опису отриманих результатів. В результаті виникло *експериментально-математичне природознавство* як новий спосіб пізнання природи та джерело культурних інновацій, що динамізували культуру.

Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу

Зародження новоевропейської науки зміцнювало позиції розуму і *послаблювало роль релігії*, що вело до критичного переосмислення релігійних догм, зниження авторитету віри та церкви, посилення процесів *секуляризації*. Суспільна думка все більше набуває незалежності від релігії. Хоча християнська релігія залишається важливим фактором духовного життя суспільства, але її безроздільному пануванню над усією культурою приходить кінець. Європейська культура стає *світською*; релігія в ній відтепер існує як одна з царин культури, що не панує над усіма сферами культури, а співіснує поряд з ними.

Певний *компроміс* між релігією і наукою, узгодженість між ними стає можливим і тому, що сама релігія пристосувалась до вимог визрівання і формування буржуазного суспільства. Такою оновленою релігією стає *протестантизм*, ідеї якого знаходять найбільш сприятливе підґрунтя для свого втілення саме в Англії, яку можна вважати прикладом класичного розвитку капіталізму. Як вже вище зазначалось, один із провідних західних соціологів XIX-XX ст. Макс Вебер у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904 р.) підкреслював, що саме протестантизм відіграв ключову роль у створенні *системи цінностей капіталізму*. Протестантизм став розглядати працю як *життєву мету* людини, визначену Богом: конкретна праця кожної конкретної людини разом з її результатами – прибутком, примноженим майном стає насамперед безпосереднім виразом божественної волі, виступає *обов'язком* людини, який постає для людини її «*призначенням*». Протестантська етика стала ідеальним *обґрунтуванням* для розквіту капіталістичного господарства.

У сфері *міжособистісних відносин* в епоху Нового часу продовжується започаткований Відродженням процес розпаду віджилих станovo-корпоративних форм. Потреби розвитку капіталістичного виробництва вимагають від індивіда як безпосереднього виробника підвищення його соціальної мобільності і поведінкової автономії. Але, включаючись в процес машинного виробництва, людина *не набувала* в ньому самостійного значення. Навпаки, підкорена дії машини і ритму машинного виробництва, вона стає лише додатком машини. За цих умов індивід, як і раніше, не набуває індивідуальних рис, залишається «усередненою особистістю». На зміну ренесансній універсальності приходить позбавлена особистісно-людського, дійсно гуманістичного змісту, продиктована виробничою необхідністю *одноманітність* Нового часу. Тому свобода, яку набуває особистість в епоху Нового

часу, виявляє себе головним чином у *відчуженні* однієї людини від іншої. Позбавляючись свого найближчого оточення, «значущих для себе інших», індивід, тим самим, втрачав опору свого власного існування, залишався наодинці з собою.

Американський філософ Е. Фромм в своїй роботі *”Втеча від свободи”* вважає причиною цього епоху Відродження, яка зруйнувала стабільність Середньовіччя, коли кожний знав своє місце в соціальній системі і не відчував самотності, відірваності від інших. В Новий час людина *набуває свободи, але втрачає соціальну безпеку*. В своїй самотності вона виявляється нездатною розпорядитися своєю свободою, взяти особисту відповідальність за свої вчинки. Це призводить до виникнення *механізмів “втечі від свободи”*.

Крім того, незважаючи на величезні успіхи науки і техніки в епоху розвитку капіталістичних відносин, поряд з тим, що наука зміцнювала віру в необмежені можливості людини і сприяла раціоналістичному оптимізму, виникають нотки *трагічного світовідчуття, «онтологічного сирітства»*. Космос з наукових позицій постав як годинниковий механізм, холодні і безпристрасні маси й енергії, байдужі до людини - на відміну від релігійної картини світу, де Бог піклується про людину. Людина усвідомлює себе жалюгідною часткою у вихорі буття. Повний гіркоти афоризм Паскаля: „Людина є мислячий очерет” – яскраво відбиває нерозв’язне протиріччя між здатністю людського розуму досягнути світ і його крихкістю перед обличчям як природних, так і соціальних стихій. Ці трагічні мотиви в ХХ столітті набудуть ще виразнішого звучання.

Якщо середньовічній культурі був властивий теоцентризм, а ренесансній – антропоцентризм, то для культури Нового часу з її чітко вираженим натуралістично-механістичним баченням світу і людини в ньому центральним, структуруючим принципом стає не Бог і не людина, а *держава*. Сама вона в цю епоху стає головним гарантом нормального функціонування соціального організму.

Такий тотальний контроль, з одного боку, обмежував негативну свободу особистості - наслідок розпаду станово-корпоративних форм людського співіснування, а з другого - жорстко спрямовує її поведінку в рамках “сурогатного” колективу лише в тому напрямку, який дозволив людині бути лише одухотвореною машиною, автоматом, здатним лише продукувати і множити матеріальні цінності і блага, користуватись якими призначено було не їй, а наступним поколінням. Лю-

дина ставала несвідомим знярядям в побудові підвалин майбутньої чуттєвої культури ХХ століття.

Мистецтво епохи Нового часу: основні художні стилі

Художня культура Нового часу нараховує численні стилі і напрямки, причому кожне століття має свої провідні течії.

Два найбільш широких і впливових художніх напрямки мистецтва ХVІІ століття – *бароко* і *класицизм* – складні і суперечливі за своєю природою. Стил ь бароко (італійське слово “бароко” означає буквально “дивовижний”, “хімерний”) виникає наприкінці ХVІ століття, хронологічно належить двом епохам - Відродженню і Новому часу - і охоплює період з ХVІІ по ХVІІІ ст., точніше з 1550 по 1750 рік, тому цей період ще називають “епохою бароко”. Його появу можна вважати *закономірним* результатом кризи культури Відродження, яка охопила усі сфери життя пізньоренесансного суспільства і поклала кінець ренесансній утопії про безмежне вдосконалення людини. Бароко з особливою силою виразило крах усталеної картини світу, розвінчало ідеали Відродження і усіма своїми зображувальними засобами прагнуло передати суперечливість і катастрофізм оточуючого життя. Таким чином, бароко – це художня система, що відображає *світогляд людей післяренесансної епохи*.

Основу барочного світосприйняття складає теза про існування суперечностей і протиріч як основи життя. Антиномії, протилежності співіснують в культурі бароко, являючи собою своєрідну гармонію. В основі барочної картини світу – *драматизм* та *напруженість*, які виражені в поєднанні протилежностей. Художня концепція бароко глибока *песимістична* і сповнена зневіри в можливостях людини, скепсису, відчуття марності людського існування і сумнівів у можливостях перемоги над злом. Світ потрапляє під владу *незрозумілих* надприродних сил, втрачає свою самостійність і реальність, перетворюючись в *ілюзію*. Ілюзорності набуває і людське існування в ньому. Під тиском зовнішнього світу, що став ворожим людині, особистість позбавляється своєї самобутності і самоцінності, стає лише іграшкою в руках долі. Гостре відчуття скороминучості людського життя, що поглинає всіх і вся, усвідомлення марності буття, наповненого жахами мук і страждань на тлі наступу католицької реакції породжують в мистецтві атмосферу невизначеності і есхатологічних очікувань. Така повнота образу дійсності мала пробудити релігійні почуття, сприйняття буття як чо-

гось тимчасового. Тому бароко якийсь час є стилем *оновленого католицького мистецтва* епохи Контрреформації, частиною її програми.

Але сутність бароко не лише виражає ідеологію церкви. Утвердившись в епоху інтенсивного формування націй і національних держав, воно також було покликане прославляти і пропагувати могутність *абсолютних монархій* і *аристократії*. Тому мистецтво бароко тяжіло до грандіозності, пишності і динаміки, до ефектності, синтезу мистецтв (у вигляді міських та садово-паркових ансамблів, опери). Чуттєва культура Відродження в мистецтві бароко давала про себе знати в утвердженні незвичайної життєрадісності і життєлюбства, у глибокому розкритті всієї гами переживань внутрішнього світу особистості. В ньому проявились тенденції до прославлення життя і усього багатства реального буття.

Бароко яскраво проявилось в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці, літературі. Цей стиль розповсюдився, перш за все, в Італії (батьківщині бароко), Фландрії, Іспанії, на Півдні Германії, в Австрії, Росії та Україні. Мистецтво бароко має специфічні риси: культ прекрасного тіла; динамізм, емоційність; різкі контрасти кольорів; асиметрія, неясність простору; скульптура підпорядкована загальному декоративному оформленню; декоративне домінує над конструктивним; багате внутрішнє оздоблення.

Іншого роду естетика, протилежна художнім засобам бароко, була канонізована в європейському мистецтві і літературі *класицизму*, який оформився в художній культурі європейських країн на початку XVII ст. Класицизм як породження періоду формування в Європі сильних *абсолютистських* держав найбільшого свого розвитку досягає у Франції.

Суттєвою рисою мистецтва класицизму є те, що воно *схилялось перед Античністю*. Мистецтво Стародавнього Риму та Стародавньої Греції для класицистів виступає ідеальною моделлю художньої творчості. Причому, насамперед вони були зорієнтовані на суворе мистецтво імператорського Риму, а також на мистецтво Греції елліністичного періоду. Орієнтація класицизму на художню спадщину пізньої античності не була випадковою. Адже Рим за часів Імперії зі своєю централізованою адміністративною системою, універсальною регламентацією суспільного життя, політичним устроєм, жорсткою соціальною ієрархією і системою цінностей був зразком в справі розбудови сильної централізованої держави.

Мистецтво класицизму виходило з уяви про *розумну сутність світу* та *панівну роль розуму* у людському житті, про наявність об'єктивних, вічних і загальнообов'язкових законів краси. Тому представники класицизму прагнули до завершених гармонічних форм, монументальності, ясної і благородної простоти стилю та до певної ідеалізації, дидактичності. Класицизм розглядав художній твір як творіння розуму та логіки, що торжествують над хаосом та плинністю чуттєвого світу, признавав художню цінність лише за тим, що є непідвладним часу.

Державний абсолютизм базувався на принципі універсальної *регламентації* у всіх сферах життя, починаючи від економіки і закінчуючи духовним життям. Якщо в мистецтві середньовіччя людина належить Богу, а в мистецтві Відродження - собі, то в класицизмі вона належить *державі*. Особистість та її свобода приносяться в жертву абсолютистським порядкам. Звідси і *естетичний ідеал* класицизму полягає в *підкоренні людини інтересам держави і суспільства*, готовності героя пожертвувати заради них своїм щастям і навіть життям, дотримуванні абстрактних норм добродетності, *приборкання почуття розумом*. В досягненні цієї мети класицизм покладається на культуру сорому. Такі його позитивні кореляти, як почуття обов'язку, честі, гідності, проголошуються, як і в епоху Середньовіччя, найбільш значущими людськими якостями, хоча й ідентифікують уже людину Нового часу не з общиною, а з певним соціальним станом, державою. Сутність колізії в класичній трагедії полягає у зіткненні почуття і розуму, де перше неминуче повинно бути принесене в жертву обов'язку, втіленому у всезагальному блазі.

Класицизм *дидактичний, повчальний*. Це проявляється в тому, що естетичне в ньому нерідко підпорядковане моральному. Класична естетика орієнтується на загальне, родове, *типове*. Людина позбавлена будь-яких індивідуальних рис, у неї немає свого обличчя. Відсутність його компенсується *гіперболічною* концентрацією якоїсь однієї риси, яка перетворюється в абстракцію і живе немовби своїм власним життям. Все індивідуальне, всі відтінки і фарби гаснуть. Так виникає Скульпність, Лицемірство.

Раціоналізм, умоглядність класицизму закономірно виводить на передній план *художню літературу* і *театр*. У системі видів мистецтва провідне місце у XVIII ст. займає література, головним жанром якої став *роман*. Саме роман був найадекватнішим розуму жанром мистецтва, оскільки в ньому естетичне освоєння світу переноситься в сферу

свідомості, де людина, обмежена індивідуальним життєвим досвідом, може поєднатися з людством в його минулому, сучасному і майбутньому. Провідне місце займає англійський роман (Г.Філдінг, Д.Дефо, Т.Дж.Смоллетт та ін.). Гострим соціальним змістом сповнені твори французького драматурга та публіциста П.-О.Бомарше.

Живопис і архітектура відсувається на задній план, хоча і їм також притаманний поділ на “високі” і “малі” жанри. В живописі, зокрема, “високі” жанри охоплювали витвори на історичну, міфологічну і релігійну тематику, де зображувались монархи, герої, полководці, міфологічні персонажі, релігійні подвижники, а “малі” жанри обмежувались пейзажами, портретами, натюрмортами.

В епоху наполеонівської імперії класицизм еволюціонує в *ампір*, який стає офіційною естетичною доктриною початку XIX ст. Його ідейно-естетичний зміст полягає в посиленні тенденцій оспівування і звеличування військової сили. Монументальність, римська військова емблематика в архітектурних деталях і декорі (лікторські зв’язки, військові обладунки, лаврові вінки, орли тощо) в ампірі поєднуються з деякими елементами єгипетської архітектури (масивність, єгипетський орнамент, стилізовані сфінкси).

Якщо в мистецтві Франції та Німеччини в епоху Нового часу майже безроздільно панує класицизм, який в утвердженні своїх принципів чітко орієнтується на естетичні і етичні цінності античності, то для *англійського* мистецтва, особливо в XVII ст., таким орієнтиром виступає Біблія. Саме релігія тут стає дієвим політичним інструментом, за допомогою якого англійська буржуазія боролась з аристократією. Протестантські *проповідники-пуритани*, які виступали з позиції ревнителів чистоти християнського віровчення, беруть на себе ідеологічну частину революції. Пуритани *негативно* ставились до мистецтва. В театрі церква вбачала одну з головних бід, яка породжує розпутність і лінощі, відволікає від молитви і сімейних обов’язків, сприяє зубожінню людей: «театри повні, а церкви пустують», «місця благочестивих справ залишаються покинутими». В 1642 р. англійський парламент закриває театри і забороняє будь-які вистави. В 1644 р. був знесений знаменитий шекспірівський театр “Глобус”, в 1649 р. - театр «Фортуна», в 1655 р. - «Блекфрайарс”.

Але по мірі того, як англійське суспільство утверджувалось на шляхах економічної діяльності, воно стає більш реалістичним і тверезим в оцінці майнових відносин, схильним до політичного компромісу. В мистецтві право людини на свободу та суб’єктивність проявляється в

утвердженні сенсуалістичних, емпіричних принципів. Воно починає відштовхуватись від реальної людини, поступово стає світським і реалістичним. Починаючи з XVII ст., в Англії зароджується і набирає силу *чуттєве мистецтво*. Саме тут раніше, ніж будь-де, з'являється така літературна течія як *сентименталізм*, який звертається до *життєвого* матеріалу із самих *різних* прошарків суспільства, включаючи і його низи. Ця література апелює насамперед до *людських почуттів*, підносить їх у культ, а чуттєвість - в моральний і естетичний принцип.

Возвеличення сентименталістами почуття, розчарування їх у розумі і цивілізації, їх ліричні зітхання по красі природи і ностальгія по старовині робить їх прямими попередниками *романтиків* XIX ст. (Ф. Шіллер, Г. Гейне, Дж. Байрон, П. Шеллі, Ф.Р. Шатобріан) та *критичного реалізму* XIX ст. (Ч. Діккенс, О. Бальзак, Стендаль). Якщо романтизм зосереджується на *неповторно-індивідуальному*, виключеному в людині, абстрагується від реальних обставин її життя і *сам творить художню реальність*, нерідко вдаючись до ідеалізації, фантазії і навіть містики, то *критичний реалізм*, навпаки, тяжіє до *правдивості* деталей і показу *типових* характерів, які діють в типових обставинах. Однак *спільним* для цих літературних течій є те, що вони починають орієнтуватись на *гуманістичні ідеали*, утверджують людину як вищу цінність, зосереджують увагу на внутрішньому світі особистості та проблемі сенсу людського існування.

Таким чином, в культурному житті Європи XIX ст. найбільш глибокий слід залишили реалізм та романтизм, взаємодія і протистояння яких визначали основний художній зміст даної епохи; свій найхарактерніший вираз це знайшло в літературі.

До першої половини XIX ст. західноєвропейське мистецтво остаточно набуває рис *чуттєвого*. Воно втрачає свою дидактичність і все частіше орієнтується на запити широкої публіки, яка прагне чуттєвого задоволення і розваг. Його головними рисами стають *реалістичність*, *натуралістичність*, *візуальність*. Звільняючись від регламентуючого, обмежуючого впливу культури сорому, чуттєве мистецтво на даному етапі свого розвитку поки що не пориває остаточно з релігійними, моральними і громадянськими цінностями, намагаючись відшукати гармонію між особистісним і суспільним, розкриває багатообіцяючі і привабливі перспективи реалізації творчих можливостей людини.

У відповідності із збагаченою суспільною практикою розширюється і предмет мистецтва. Суспільного значення і естетичної цінності набувають побут людини, сфера її інтимного життя, почуттів, пристра-

стей, природа і світ речей, широкі суспільні процеси. Мистецтво відображає оточуючу реальність такою, якою вона відкривається нашим органам відчуття у всій її складності, багатогранності і багатстві її естетичних рис.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Руссо Ж.-Ж. Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов?

До того, как искусство обтесало наши манеры и научило наши страсти говорить готовым языком, нравы у нас были грубые и простые, но естественные, и различие в поведении с первого взгляда говорило о различии характеров. Человеческая природа, в сущности, не была лучшею, но люди видели свою безопасность в легкости, с какою они понимали друг друга, и это преимущество, ценности которого мы уже не чувствуем, избавляло их от многих пороков.

Ныне, когда более хитроумные ухищрения и более тонкий вкус свели искусство нравиться к определенным принципам, в наших нравах воцарилось низкое обманчивое однообразие, и все умы кажутся отлитыми в одной и той же форме: вежливость без конца чего-то требует, благопристойность приказывает, мы без конца следуем обычаям и никогда – собственному своему разуму. Люди уже не решаются казаться тем, что они есть; и при таком постоянном принуждении эти люди, составляющие стадо, именуемое обществом, поставленные в одинаковые условия, будут все делать то же самое, если только более могущественные причины их от этого не отвратят. Никогда не знаешь как следует, с кем имеешь дело: для того, чтобы узнать своего друга, нужно таким образом ждать крупных событий, т.е. ждать, когда на это уже нет больше времени, так как именно ради этих событий и было бы важно узнать, кто твой Друг.

Какая вереница пороков тянется за этой неуверенностью. Нет больше ни искренней дружбы, ни настоящего уважения, ни обособленного доверия. Подозрения, недоверие, страхи, холодность, сдержанность, ненависть постоянно скрываются под этим неизменным и коварным обличем вежливости, под этою столь хваленою благовоспитанностью, которой мы обязаны просвещенности нашего века. Никто уже не станет поминать всуе имя Владыки вселенной, но его оскорбляют богохульством, и это не оскорбляет наш слух. Люди уже не превозносят свои собственные заслуги, но они умаляют заслуги других людей. Никто уже не станет грубо оскорблять своего врага, но его умеют ловко оклеветать. Национальная вражда угасает, но вместе с

нею угасает и любовь к Отечеству. Невежество, достойное презрения, заменяется опасным пирронизмом (скептицизмом). Появляются недозволенные излишества, бесчестные пороки; но иные из пороков и излишеств награждаются именем добродетелей; нужно обладать ими или притворяться, что ими обладаешь...

Там, где нет никакого результата, там нечего искать и какой-либо причины, но здесь результат несомненен – явная испорченность; и наши души развратились по мере того, как шли к совершенству наши науки и искусства. Можно ли сказать, что это несчастье свойственно лишь нашему веку? Нет, господа, беды, вызванные нашим ненужным любопытством, стары, как мир. Ежедневные приливы и отливы вод Океана не более связаны с движением планеты, что светит нам по ночам, чем судьба нравов и честности с успехами наук и искусств. Люди видели, что добродетель исчезла по мере того, как их сияние поднималось все выше над нашим горизонтом, и то же явление наблюдалось во все времена и повсеместно.

...Роскошь, распущенность и рабство во все времена становились наказанием за все исполненные гордыни попытки выйти из счастливо-го неведения, в которое погрузила нас вечная Мудрость. Густая пелена, которою покрыла она все свои действия, казалось, достаточно предупредила нас о том, что она вовсе не предназначала нас для ненужных и пустых разысканий. Но сумели ли мы воспользоваться или безнаказанно пренебречь хоть одним из ее уроков? Народы, знайте же раз навсегда, что природа хотела уберечь вас от знания, как мать, которая вырывает опасный предмет из рук своего дитяти; что все тайны, которые она от нас скрывает, – это беды, от которых она нас ограждает; что трудности учения – это не меньшее из ее благодеяний. Люди испорчены; они могли бы быть еще хуже, если бы имели несчастье родиться учеными...

Сколько опасностей, сколько ложных путей угрожают нам в научных исследованиях! Через сколько ошибок, в тысячу раз более опасных, чем польза, приносимая истиною, нужно пройти, чтобы этой истины достигнуть? Несоразмерность затрат и результатов очевидна: ибо ложное может выступать в бесконечных сочетаниях, истина же существует лишь в одном виде. Впрочем, кто же ищет ее со всею искренностью? Даже при самом большом желании, по каким признакам можно с уверенностью ее узнать? В этой толчее различных мнений, что будет нашим *критериум*, позволяющим верно судить о ней?...

Если наши науки бессильны решить те задачи, которые они перед собою ставят, то они еще более опасны по тем результатам, к которым они приводят. Рожденные в праздности, они, в свою очередь, питают

праздность, и невозместимая потеря времени – вот в чем, раньше всего, выражается вред, который они неизбежно приносят обществу...

Это большое зло – потеря времени. Но зло еще худшее несут с собою литература и искусства. Такое зло – роскошь, рожденная, как и они, из праздности и людского тщеславия. Роскошь редко обходится без наук и искусств, они же никогда не обходятся без роскоши. Я знаю, что наша философия, неистощимая в изобретении удивительных афоризмов, утверждает, вопреки всему вековому опыту, что роскошь сообщает блеск государствам; но, забыв о необходимости законов против роскоши, осмелится ли она также отрицать, что долговечность империй зиждется на добрых нравах и что роскошь представляет собою диаметрально противоположность добрым нравам?...

Размышляя о нравах, нельзя не вспомнить с наслаждением картины простоты обычаев первобытных времен. Это – прекрасное побережье, украшенное руками одной только природы, к которому беспрестанно обращаются наши взоры и от которого отдаляешься столь неохотно. Когда люди были невинны и добродетельны, они хотели, чтобы боги были свидетелями их поступков, и они жили с богами под одной и тою же крышею; но вскоре, когда люди стали недобрыми, им наскучили эти неудобные свидетели, и они удалили их в великолепные храмы. В конце концов, они изгнали богов и оттуда, чтобы обосноваться в этих храмах самим, или, по меньшей мере, храмы богов уже перестали отличаться от домов людей. Это было пределом упадка нравов, и никогда пороки не заходили столь далеко, как в то время, когда их, так сказать, поддерживали мраморные колонны и когда они у входа во дворцы великих мира сего были запечатлены в коринфских капителях.

Пока умножаются жизненные удобства, совершенствуются искусства и распространяется роскошь, истинное мужество хиреет, воинские доблести исчезают; и все это тоже дело наук и всех этих искусств, что развиваются в тиши кабинетов. Когда готы опустошили Грецию, все библиотеки были спасены от сожжения лишь благодаря тому, что один из победителей подумал: надо оставить врагам то их достояние, которое так удачно отвращает их от военных упражнений и располагает к занятиям праздным и требующим сидячего образа жизни...

Если развитие наук вредно отражается на воинских качествах, то на свойствах моральных оно отражается еще более вредно. С первых же лет нашей жизни безрассудное воспитание изощряет наш ум и извращает наши суждения. Я вижу повсюду бесчисленные заведения, где с большими затратами воспитывают молодежь, чтобы научить ее всему, но только не выполнению ее обязанностей... Я знаю, что детей

нужно как-то занимать и что праздность есть для них самая страшная опасность. Чему же они должны научиться? Вот, поистине, удивительный вопрос! Пусть они учатся тому, что они должны будут делать, когда станут мужами, а не тому, что они должны позабыть.

Антология культурологической мысли. М., 1996. С.52-56

Томас Джефферсон. Билль об установлении религиозной свободы.

Хорошо понимая, что взгляды и вера людей зависят не от их собственной воли, но невольно подчиняются доказательствам, предложенным их уму, что всемогущий бог создал разум свободным и выразил своим высшим желанием, чтобы он и впредь оставался свободным, для чего сделал его совершенно невосприимчивым к обузданию; что все попытки воздействовать на ум временными наказаниями, или возложением тягот, или лишением гражданской правоспособности приводят лишь к приобретению привычки лицемерить и совершать нечестные поступки, что далеко от намерений святого творца нашей религии, который, являясь господином духа и тела, предпочел, однако, распространять ее не принуждением над тем или другим, что было в его силах, но распространять ее, воздействуя лишь на разум; что нечестива презумпция законодательной власти и правителей, гражданских и церковных, которые, хотя они могут ошибаться, как простые люди, взяли на себя руководство верой других, выдавая свои собственные взгляды за единственно правильные и безошибочные, начали навязывать их другим, создали и поддерживали ложные религии в большей части мира во все времена; что заставлять человека вносить денежные суммы на распространение взглядов, которых он не разделяет и которые ему ненавистны, — грех и тирания; что даже заставлять кого-либо поддерживать того или иного проповедника собственных религиозных убеждений — значит лишать человека утешительной свободы помогать тому пастору, добродетели которого он хотел бы взять за образец и сила которого ему кажется наиболее убедительной и справедливой, а также лишать духовенство тех мирских вознаграждений, которые, исходя из одобрения личного поведения, являются дополнительным стимулом для серьезного и упорного труда с целью обучения человечества; что наши гражданские права не зависят от наших религиозных взглядов, так же как они не зависят от наших взглядов в области физики или геометрии; а поэтому объявлять гражданина недостойным общественного доверия, лишая его возможности

занимать ответственное положение и получать за это вознаграждение, если он не исповедует или не признает то или иное религиозное учение, — значит несправедливо лишать его тех привилегий и преимуществ, на которые он, как и его другие сограждане, имеет естественное право; что это приводит также к искажению основ той самой религии, которую предполагали поддерживать, подкупая монополией на мирские почести и вознаграждение тех, кто внешне исповедует и признает ее; что хотя в действительности преступник тот, кто не противостоит такому соблазну, однако и того нельзя считать невиновным, кто кладет приманку на пути человека; что взгляды людей не подчиняются гражданской власти и не входят в ее юрисдикцию; что позволять гражданским властям вмешиваться в область мировоззрения людей и ограничивать исповедание или распространение принципов, считая их неверными, — опасное заблуждение, которое сразу разрушает всю религиозную свободу, поскольку, являясь, несомненно, судьей такой тенденции, [гражданская власть] сделает свои взгляды критерием суждения и будет одобрять или осуждать взгляды других исключительно по тому, насколько они согласуются с ее собственными или отличаются от них; что в справедливых целях гражданской власти должностным лицам надлежит вмешиваться тогда, когда чьи-либо принципы приводят к открытым действиям, направленным против мира и надлежащего порядка; и наконец, что истина сильна и восторжествует, если ее предоставить самой себе; что она — верный и надежный противник заблуждения и ей нечего опасаться конфликтов, если только людское вмешательство не лишит ее естественного оружия — свободной дискуссии и спора; что ошибки перестают быть опальными, если разрешается их открыто опровергать, ... мы, Генеральная ассамблея Вирджинии, утверждаем закон, согласно которому никого нельзя заставить регулярно посещать или поддерживать какое-либо религиозное богослужение, место [культа] или священнослужителя, а также нельзя принуждать, ограничивать, досаждать или причинять ущерб его личности или имуществу или заставлять его как-то иначе страдать по причине его религиозных воззрений или убеждений: закон, согласно которому все люди свободны в исповедании веры и вольны отстаивать с помощью доводов свои взгляды в вопросах религии, и что это не должно ни в коем случае уменьшать или увеличивать их гражданскую правоспособность или как-то влиять на нее...

Джефферсон Т. Билль об установлении религиозной свободы // Антология мировой философии: В 4 т. Т.2. М., 1970 С. 698-700.

Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение?

Просвещение — это выход человека из состояния своего несовершеннолетия, в котором он находится по собственной вине. Несовершеннолетие есть неспособность пользоваться своим рассудком без руководства со стороны кого-то другого. *Несовершеннолетие* по собственной вине — это такое, причина которого заключается не в недостатке рассудка, а в недостатке решимости и мужества пользоваться им без руководства со стороны кого-то другого.... Имей мужество пользоваться *собственным* умом! — таков, следовательно, девиз Просвещения.

Леность и трусость — вот причины того, что столь большая часть людей, которых природа уже давно освободила от чужого руководства, все же охотно остаются на всю жизнь несовершеннолетними; по этим же причинам так легко другие присваивают себе право быть их опекунами. Ведь так удобно быть несовершеннолетним! Если у меня есть книга, мыслящая за меня, если у меня есть духовный пастырь, совесть которого может заменить мою, и врач, предписывающий мне такой-то образ жизни, и т. п., то мне нечего и утруждать себя. Мне нет надобности мыслить, если я в состоянии платить; этим скучным делом займутся вместо меня другие...

Итак, каждому отдельному человеку трудно выбраться из состояния несовершеннолетия, ставшего для него почти естественным. Оно ему даже приятно, и первое время он действительно не способен пользоваться собственным умом, так как ему никогда не позволяли делать такую попытку. Положения и формулы — эти механические орудия разумного употребления или, вернее, злоупотребления своими природными дарованиями — представляют собой кандалы постоянно несовершеннолетия... Вот почему лишь немногим удалось благодаря совершенствованию своего духа выбраться из состояния несовершеннолетия и сделать твердые шаги.

Кант И. О воспитании

Человек может стать человеком только через воспитание. Он — то, что делает из него воспитание. Следует заметить, что человек может быть воспитан только человеком, — людьми, точно так же получившими воспитание. Поэтому недостаток в дисциплине и обучении у некоторых людей делает их, в свою очередь, плохими воспитателями их питомцев. Если бы когда-нибудь за наше воспитание взялось суще-

ство высшего порядка, тогда действительно увидели бы, что может выйти из человека. Но так как воспитание одному научает человека, другое только развивает в нем, то и нельзя знать, как далеко простираются у него природные способности. Если бы в данном отношении сделан был, по крайней мере, опыт, при содействии правителей и при соединенных условиях многих лиц, то уже одно это дало бы нам разгадку относительно того, до чего приблизительно в состоянии дойти человек. Но, — замечание настолько же важное для философа, насколько печальное для филантропа; мы видим, как правители по большей части заботятся только лишь о себе и не принимают участия в важных опытах по части воспитания с целью заставить природу подойти на шаг ближе к совершенству.

Нет никого, кто, быв в юности оставлен без призора, в более зрелом возрасте не заметил бы сам своих пробелов, будет ли то относительно дисциплины или культуры (так можно назвать обучение). Тот, кто не культивирован, груб; кто не дисциплинирован, дик. Упущение в дисциплине — большее зло, нежели упущение в культуре, ибо последнее можно наверстать еще и впоследствии; дикость же нельзя искоренить, и упущение в дисциплине возместить невозможно. Может быть, воспитание будет постепенно улучшаться, и каждое последующее поколение будет делать шаг дальше по пути к усовершенствованию человечества, ибо в воспитании кроется великая тайна усовершенствования человеческой природы. Теперь это может осуществиться. Ибо лишь теперь начинают судить правильно и давать себе ясный отчет в том, что собственно принадлежит к хорошему воспитанию. Заманчиво представить себе, что благодаря воспитанию человеческая природа будет развиваться все лучше и лучше и что ей можно придать такую форму, которая соответствовала бы идеалу человечности. Эта надежда открывает перед нами в перспективе будущее более счастливое поколение людей...

Кант И. О педагогике //Хрестоматия по истории педагогики: В 4-х Т., Т.2, Ч.1., М., 1940, С. 86-90.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

- 1.Які соціально-економічні умови визначили підґрунтя формування культури Нового часу?
- 2.Яке світоглядне значення мала наукова революція XVII століття в західноєвропейських країнах?

3. Чому європейська культура була охарактеризована Шпенглером як „фаустівська“?
4. Що виступає домінантою культури Нового часу?
5. Чи згодні Ви з твердженням, що протестантизм прискорив розвиток капіталізму?
6. Які основні стилі характерні для мистецтва XVII століття?
7. Яка країна стає у XVIII ст. гегемоном духовного життя? В чому це проявляється?
8. Чому XVIII століття називають століттям розуму, епохою Просвітництва?
9. Який сенс вкладали у слово “Просвітництво” мислителі цієї епохи? Назвіть основних її представників.
10. Які основні художні стилі та напрямки у мистецтві XVIII століття?
11. Які основні види мистецтва характеризують XIX століття?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Соціально-економічні та соціокультурні передумови формування феномену фаустівської культури:
 - а) становлення та розвиток капіталістичних відносин в Західній Європі;
 - б) роль наукової революції в становленні світобачення Нового часу;
 - в) роль протестантської етики в формуванні капіталізму;
 - г) посилення процесів секуляризації;
 - д) суперечливий характер наслідків наукової революції XVI-XVII століть.
2. Мистецтво епохи Нового часу: основні види та стилі.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ І ДОПОВІДЕЙ:

1. Наукова революція XVI-XVII століття та її значення для становлення світоглядної картини світу.
2. Релігійна ситуація в Західній Європі у XVI-XVIII ст.
3. Бароко як умонастрій і художній стиль.
4. Класицизм як напрямок європейського мистецтва XVII-XIX ст.
5. Ціннісно-світоглядні орієнтири епохи Просвітництва.
6. Представники Просвітництва про роль освіти та виховання.
7. Видатні діячі європейського Просвітництва та їх внесок в розвиток культури та науки.
8. Стильові та жанрові особливості мистецтва XVIII століття.

9. Сентименталізм як відображення світовідчуття епохи кінця XVIII-початку XIX століття.
10. Культурний світ романтизму.
11. Реалізм в мистецтві XIX ст.
12. Основні течії в мистецтві наприкінці XIX- початку XX століття.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Проаналізувати, яка світоглядна картина склалась в культурі XVII століття і які чинники сприяли її формуванню.
2. М. Вебер про роль протестантської етики в становленні буржуазних відносин (за роботою “Протестантська етика і дух капіталізму”).
3. Дати характеристику ціннісно-світоглядних орієнтацій людини Нового часу.
4. Проаналізувати, чим обумовлені в період розквіту науки та техніки XVII-XVIII століття нотки трагічного світовідчуття.
5. Дайте порівняльну характеристику бароко і класицизму як основних стилів в європейському мистецтві XVII-XVIII ст.
6. Проаналізуйте причини реформаційного руху та основні ідейні принципи протестантизму.
7. Проведіть порівняльний аналіз догматики та культової практики протестантизму і католицизму.
8. Проаналізуйте, чим обумовлена провідна роль французького Просвітництва в європейських країнах.
9. Дайте характеристику основним стилям європейського мистецтва XVII ст.; пов’яжіть їх виникнення з процесами, що відбувались у суспільстві.
10. Дайте порівняльну характеристику стилів “бароко” та “класицизм”.
11. Дайте порівняльну характеристику стилів “романтизм” та “реалізм”.
12. Проаналізуйте, чому література та театр вважаються основними видами мистецтва XVIII століття.
13. Проаналізувати позицію Ж.-Ж. Руссо за роботою “Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов”. Чи згодні Ви з його думкою?
14. Як Ви розумієте вислів І. Канта: “Имей мужество пользоваться собственным умом!” Як Ви ставитесь до того, щоб це гасло Просвітництва зробити гаслом свого власного життя?

15. Проаналізуйте погляди Т. Джефферсона, викладені в “Билле об установлении религиозной свободы».

ТЕСТИ:

1. Які ціннісно-світоглядні орієнтири характерні для епохи Нового часу?

- а) зниження авторитету віри та церкви;
- б) раціоналізм;
- в) зростання авторитету науки;
- г) смиренність людини;
- д) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
- е) активність людини.

2. Кому з мислителів Нового часу належить гасло: “Знання - сила”?

- а) Ф. Бекону;
- б) Ж. Руссо;
- в) Р. Декарту;
- в) Ф. Вольтеру.

3. Вставте пропущені слова:

..... - два найбільш широкі і впливові художні напрями мистецтва XVII століття.

4. Кому належить характеристика елементу трагічного світовідчуття епохи Нового часу: “Людина є мислячий очерет”?

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Б. Паскалю;
- в) І. Канту;
- г) Й. Гердеру.

5. Кого з провідних діячів Реформації мав на увазі К. Маркс, висловлюючи таку думку: „Він обернув попів на мирян, обернувши мирян на попів”?

- а) У. Цвінглі;
- б) Ж. Кальвіна;
- в) М. Лютера;
- г) Т. Мюнцера.

6. Хто з культурологів охарактеризував душу європейської культури як фаустівську?

- а) А. Швейцер;
- б) О. Шпенглер;
- в) П. Сорокін;
- г) А. Тойнбі.

7. Характерними рисами культури епохи Просвітництва є:

- а) безмежна віра в розум людини;
- б) критика релігії;
- в) надія на гармонізацію суспільства через освіту людей;
- г) провідна роль релігії;
- д) секуляризація суспільства.

8. Хто з перерахованих мислителів відноситься до французького Просвітництва?

- а) Вольтер;
- б) Кант;
- в) Гердер;
- г) Дідро;
- д) Руссо;
- е) Лессінг;
- ж) Локк.

- в) домінування емоційної сторони художнього образу;
- г) культ піднесеного, благородного;
- д) прагнення до ідеалізації;
- е) показ типових характерів в типових обставинах;
- ж) культ людських почуттів.

ЛІТЕРАТУРА:

Абрамович С., Тілло М., Чікарькова М. Релігієзнавство. К., 2004.

Гриненко Г.В. Хрестоматія по истории мировой культуры. М., 1998.

Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследование по истории морали. М., 1987.

Історія світової культури //Під ред. Левчук Л.Т. К., 1999.

Культурология. История мировой культуры. Под ред. А.Н.Марковой. М., 1998.

Лубський В. та ін. Історія релігій. К., 2002.

Релігієзнавство //За ред. С.А.Бублика. К., 1998.

Релігієзнавчий словник. К., 1996.

Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.

Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

ТЕМА 11. КРИЗОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміст теми: 1. Криза як культурне явище. 2. Тема “кризи культури” в культурологічній думці. 3. Суперечливий характер розвитку науки та техніки як один з чинників кризових явищ в культурі.

Криза як культурне явище

Європейська культура кінця ХІХ - початку ХХ століття характеризується існуванням значного кола проблем, які зародилися ще в попередній період. Розвиток капіталістичного виробництва призвів до кардинальних змін політичного, соціального та загальнокультурного рівня, що знайшло своє відображення в розвитку європейської культури. В духовному плані ХІХ ст. можна назвати століттям *контрастів*: з одного боку, розквіт та зрілість духовної культури, з іншого - духовне зубожіння суспільства, усвідомлення наявності *кризових* моментів. Розумно організовані держава та суспільство, суд, церква та інші соціальні інститути привели до цивілізації освіченої, технічно оснащеної, комфортної, але, на жаль, бездуховної, безжальної та аморальної.

Традиційно в культурологічній теорії під *кризою* розуміють порушення балансу в структурній упорядкованості локальної соціокультурної системи, що спричиняє неможливість узгодженої роботи її різних підсистем та компонентів. Це веде до деградації нормативно-регулятивних функцій культури та її поступової руйнації. Кризова ситуація в культурі може бути викликаною як внутрішніми, так і зовнішніми причинами, що зумовлюють руйнацію соціокультурної системи в цілому. До *зовнішніх* причин можна віднести:

- значні за характером зміни природнокліматичних умов в зоні, де розташована культура;
- зовнішня агресія, коли культура–завойовник не тільки встановлює своє політичне правління, а й намагається змінити культурну традицію.

В результаті таких дій в культурі відбуваються значні зрушення в стереотипах свідомості та поведінці людей, девальвація традиційних цінностей та норм, починає руйнуватися система соціально інтегруючих мотивацій, функціональних взаємодій між людьми; спільнота починає перетворюватися в хаотичну масу індивідів, що самостійно переживають кризову ситуацію, все менше дотримуючись норм виживання.

До *внутрішніх* причин належать:

- політична криза в суспільстві, що значно погіршує функціонування інститутів регуляції, зумовлює деградацію консолідуючої ідеології;
- економічна криза, що веде до значних змін в характері соціальних інтересів та потреб людей;
- неефективність процесів соціокультурної модернізації, коли спільнота опиняється в ситуації, в якій попередні нормативно-ціннісні регулятори культури вже не актуальні, а нові не сформувались або ще не почали функціонувати на повну силу.

Наслідки кризи в культурі можуть бути різними в залежності від сукупності конкретно-історичних факторів, що її викликали. В окремих випадках криза веде до повної руйнації культури, як, наприклад, у випадку загибелі Римської імперії в IV-V ст.; в інших ситуаціях культура знаходить резерв для мобілізації та відродження всіх механізмів соціокультурної системи.

Сутність кризи – переоцінка і зміна складових духовно-змістовного ядра культури. З одного боку, вона здатна паралізувати культурну динаміку, викликати хворобливі, болісні феномени. Це може привести до краху культури в її колишньому вигляді. Але криза часто пов'язана із самопізнанням, самоідентифікацією культури, можливостями її внутрішнього розвитку. Ось чому, як свідчить світова практика, дуже часто кризові явища народжують нову культуру.

Шляхи виходу з кризової ситуації, як показує історія світової культури, досить різноманітні, проте є низка необхідних умов, без дотримання яких побороти кризу не можна:

- наявність критичної маси населення, що кровно зацікавлена в збереженні тих чи інших форм своєї соціальної структури;
- формування нової консолідуючої ідеології (чи оновлення традиційної), де досить чітко сформульовано культурні цілі.

Отже, криза є одним із етапів в розвитку будь-якої культури. Визнаючи можливість повного знищення культури, слід сказати, що кризова ситуація в культурі зумовлює процес розкриття її внутрішніх резервів та потенціалів. За таких умов є можливим народження нової культурної парадигми.

Тема “кризи культури” в культурологічній думці

В ХХ столітті в суспільній свідомості все наполегливіше звучить думка про те, що людство знаходиться на порозі значних перетворень, кардинальних змін. Про це свідчить, зокрема, комплекс глобальних проблем, перед якими опинилось людство у ХХ столітті.

Тема “кризи культури” стала визначальною *філософською* проблемою. Ознаки напруженості з’явилися ще в культурі кінця ХІХ – поч. ХХ ст., і західноєвропейська думка розвинула мотив приреченості свого суспільства і своєї культури, а згодом оголосила про кризовий стан всієї західноєвропейської культури.

Саме в цей період були зроблені спроби видатними мислителями цього часу О. Шпенглером, А. Тойнбі, Х. Ортегою-і-Гассетом, Г. Маркузе, А. Швейцером, Е. Гуссерлем осмислити глобальну кризу культури, визначити її причини та вказати на можливі шляхи виходу із кризової ситуації. В їх роботах криза культури розглядається як наслідок закономірного старіння суспільства, всіх його складових – і матеріальних, і духовних, але провідна роль відведена *занепаду духовних елементів*.

Так, *О.Шпенглер* кризу та загибель розглядає як долю, неминучу для культури, оскільки процес розгортання культури в часі тлумачиться ним як спрощення її складної структури до механічної єдності. За О. Шпенглером, культура *перероджується в цивілізацію*, для якої характерним є засилля техніцизму та інтелектуалізму, відмова від безпосереднього та творчого сприйняття світу. Отже, криза культури, за О.Шпенглером, не спричинена якимись соціальними факторами, а є необхідним етапом її існування (Докладніше див. в розділі “Класичні теорії цивілізації”).

Схожий підхід щодо розуміння кризи культури був обґрунтований *П.Сорокіним*, як вже зазначалось раніше. Еволюція культурної реальності в його концепції постає як *зміна культурних надсистем* („ідеаціональної”, „ідеалістичної” та „чуттєвої”), кожна з яких характеризується своєю ментальністю, специфічною системою істини та знання, власною філософією та світоглядом, законами, економічною та політичною організацією, а криза культури розуміється як елемент процесу зміни однієї надсистеми іншою (Див. розділ “Схеми культурно-історичного процесу”).

Е.Гуссерль розглядав кризу сучасної культури як результат тієї ситуації, в якій опинилась європейська наука, європейський раціоналізм взагалі, який, за визначенням Е.Гуссерля, „збився зі шляху”. Е.Гуссерль розглядає проблему *втрати віри в розум*, в пізнання, основою якого є раціональність, зазначаючи, що науковий розум в широкому розумінні слова являє центральне ядро, душу європейської культури та європейської частини людства.

В цьому ж аспекті криза культури ХХ століття аналізується в концепції *Г.Маркузе*. Суспільство різноманітними шляхами переросло минулі революційні суперечності та трансформувалося таким чином, що втратило здатність критично себе сприймати. В ньому, на думку *Г.Маркузе*, сформувалися стандарти хибних потреб, що пов'язують індивіда та сучасне суспільство. Він називає їх *репресивними*. Тим самим людина втратила основу, на якій вона мала б змогу розвиватися автономно і протистояти суспільству. Внаслідок цього формується модель „*одномірного*” мислення та поведінки, витоки якого *Г.Маркузе* шукає в сфері метафізики. Він вважає, що в основі сучасної індустріальної цивілізації лежить історичний проект такого відношення людини до світу, яке він назвав технологічним, або *технологічною раціональністю*. Ставлення європейської людини до природи носить згубний характер. Людина намагається пристосувати навколишній світ до власних потреб, однак це намагання завдає шкоди як природі, так і їй самій. Репресивна раціональність проявляється як *ірраціональність*, яка може привести людство до катастрофи. Людина самовладно знищує можливі альтернативи, бо виявляється нездатною відмовитись від благ цієї цивілізації. Сама думка про відмову від цих благ здається людині катастрофою.

Таким чином, технологічна раціональність, що лежить в основі сучасної індустріальної цивілізації, спричиняє кризу культури ХХ століття. А це, у свою чергу, є чи не основним проявом кризового стану і самого людського буття: *культура виробляє механізми для власного знищення*. Шляхом виходу з кризового становища, яке склалося в культурі ХХ століття, *Г.Маркузе* вважає певні *соціальні зміни*, необхідні як для кожної окремої людини, так і для суспільства в цілому. Він стоїть на позиції відмови від капіталізму та соціалізму, спотворених, на його думку, тоталітарною системою влади і політикою співіснування та змагання. Не менш важливою, на його погляд, є зміна свідомості. Людство має *вийти за межі „одномірного мислення”*, відновити критичну теорію з раціональним обґрунтуванням.

Позиція критики абсолютизованої ролі науки у свідомості сучасного суспільства, панування сцієнтизованого світогляду як безпосередньої передумови кризи сучасної культури представлена концепцією *А.Швейцера*. Він зазначає, що перспективи, які відкрила перед людиною наука, дозволили покращити матеріальний рівень людського буття. Матеріальні досягнення культури стали пріоритетними за рахунок недооцінки значення духовних витоків культури. Втрата рівноваги

матеріальних і духовних вимірів культури і призвела до її кризового стану.

Найбільш загрозливим для культури наслідком матеріальних досягнень стало *поневолення мас людей*. Ідеали культури втратили свою необхідну чистоту, вони були спотворені інтересами боротьби. Матеріальна залежність людини призвела і до духовної несамостійності, яка збільшується пропорційно матеріальній. А.Швейцер приходиться до висновку, що, незважаючи на всі успіхи в розвитку культури і досягненні благополуччя, люди в багатьох відношеннях втрачають здатність до осягнення справжньої, істинної культури. За умов втрати духовної сутності культури людство сформувало *хибні ідеали і хибний світогляд*. Отже, кризу культури, за А.Швейцером, спричинила відсутність світогляду, який би відповідав справжній, істинній культурі. Тому важливим завданням є розробка філософськи обгрунтованого і практично втілюваного *оптимістичного* світогляду, який би утверджував людську особистість в умовах дегуманізованої цивілізації, відновлюючи її творчу активність. Сам А.Швейцер шукає вихід з кризового стану культури, проголошуючи етичний принцип „*благоговіння перед життям*”, який має стати основою формування нового світогляду, нових етичних принципів людської діяльності, спрямованої на збереження і вдосконалення життя.

Суперечливий характер розвитку науки та техніки як один з чинників кризових явищ в культурі

Незважаючи на різноманітність підходів до вивчення кризового стану культури, в цілому можна сформулювати загальний висновок щодо ситуації, яку переживає сучасне суспільство: сьогоднішній етап розвитку людства довів *неспроможність* світоглядних засад, заснованих на пріоритеті раціоналізму, який орієнтує на перебудову світу заради задоволення людських матеріальних потреб, а не на духовне вдосконалення людини; усвідомлення небезпеки, пов'язаної з непередбаченістю тих наслідків для природи і людини, які несе людству *науково-технічний прогрес*.

Саме наприкінці XIX століття філософія техніки поставила *ряд світоглядних питань*, які і сьогодні є об'єктом гострої філософської рефлексії: які форми і межі впливу техніки на людське буття? в чому виражається її суспільна обумовленість і як перебороти ті непередбачувані наслідки, що несе людству науково-технічний прогрес?

Техніка – це феномен, що забезпечує взаємодію між суспільством і природою, вона є результатом *зустрічі людського духу з природою*. Техніка являє собою частину природи, перетвореної людиною, і в цьому сенсі вона *штучна* і належить не природі, а людині. Однак використання техніки передбачає вплив на природу і її *активне перетворення*: людина формує і змінює неорганічну і органічну природу, в тому числі і власну психічну і духовну природу у відповідності з пізнаними законами і згідно зі своїми цілями.

У ході розвитку техніки змінювалося і *співвідношення її з науково-технічним знанням*. Так, на самих ранніх етапах розвитку суспільства технічне знання було тісно пов'язане з *магічною дією* і *міфологічним світорозумінням*. В античності поняття «техне» охоплює і техніку, і технічне знання, і мистецтво, але ще *не містить у собі теорію*. В епоху середньовіччя архітектори і ремісники покладалися в основному на *традиційне знання*, що трималося в таємниці і змінювалося дуже повільно. Але вже в епоху Відродження формується *практично орієнтована теорія*; при цьому формується ідеал універсально розвинутої особистості вченого й інженера, який одночасно і багато знає, і багато вміє. У культурі Нового часу спостерігається інша тенденція: *прагнення до спеціалізації* і виділення окремих аспектів і сторін предмету дослідження, який вивчається експериментальними і математичними засобами. Формуються *ідеали нової науки*, здатної вирішувати теоретичними засобами інженерні задачі, і *нової техніки, заснованої на науці*. Складається *дисциплінарна організація* науки і техніки, що в соціальному плані було пов'язано зі становленням професій вченого й інженера, підвищенням їхнього статусу в суспільстві.

Техніка, безсумнівно, збагачує людське існування, вона є засобом, за допомогою якого людина пристосовує середовище до себе, економить свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя. Одне з призначень техніки – *звільнення* людини від „обійм” природи, досягнення певної незалежності від неї. У своїй праці *“Человек и машина”* М.Бердяев розглядав характерний парадокс: без техніки неможлива культура, з нею пов'язана сама поява культури, але остаточно перемога техніки в культурі, вступ людства в технічну еру веде культуру до знищення. Вчений виділив в культурі два етапи: технічний і природно-органічний. Остаточна перемога першого над другим означає переродження культури у щось інше, відмінне від культури. Схожу думку проводить і Ортега-і-Гасет: *техніка дає людині можливість утвердити своє панування над обставинами*. Створюючи величезне багатство,

міць економіки, вона формує в людині впевненість і забезпеченість, владу над нижчими рівнями існування, дає можливість в найвищій мірі реалізувати свою індивідуальність.

Але, звільнившись від жорсткої природної необхідності, людина опинилась, непомітно для себе, в тисках *необхідності технічної*, непередбачених *побічних* наслідків технічного прогресу, таких як погіршення стану довкілля, нестача ресурсів тощо. Тепер людина змушена *приспосовуватися до невблаганних законів функціонування технічних систем*. Досягнення техніки, особливо сучасної, вимагають неминучої *розрахунку* за них: за стрімке підвищення продуктивності праці – безробіттям; за житловий комфорт – роз'єднаністю людей; за досягнуту мобільність – шумовим навантаженням, незатишністю міст і загубленою природою.

З соціокультурної точки зору важливим також є питання про *спосіб життя людини в створеному нею самою техносвіті*. Виникає загроза духовної односторонності, що виражається у формуванні *технократичного типу мислення*, що найбільше проявляється вже в ХХ столітті в результаті науково-технічної революції.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Х. Ортега-и-Гассет. О ценности культуры

Как у Гёте, так и у Ницше, невзирая на чрезмерный зоологизм в языке последнего, открытие имманентных жизни ценностей было гениальной интуицией, опережавшей чрезвычайное событие будущего: ознаменовавший целую эпоху новый тип чувственности, открытый ими вместе с этими ценностями. Угаданная, возвещенная двумя гениальными пророками, эта – наша – эпоха наступила.

Все старания затушевать тяжкий кризис, через который проходит сейчас западная история, останутся тщетными. Симптомы слишком очевидны, и кто всех упрямее отрицает их, тот постоянно ощущает их в своем сердце. Мало-помалу во все более широких слоях европейского общества распространяется странный феномен, который можно было бы назвать жизненной дезориентацией.

Мы сохраняем ориентацию до тех пор, пока нам еще ясно, где у нас находится север и где юг, некие крайние отметины, служащие неподвижными точками отсчета для наших действий и поступков. Поскольку в своей глубочайшей сути жизнь и есть действие и движение, преследуемые цели составляют неотъемлемую часть живого существа.

Предметы надежды, предметы веры, предметы поклонения и обожествления соткались вокруг нашей личности действием нашей же жизненной потенции, образовав некую биологическую оболочку, неразрывно связанную с нашим телом и нашей душой. Наша жизнь – функция нашего окружения, и оно, в свою очередь, зависит от нашей чувственности. По мере развития живого существа меняется окружение, а главное, перспектива окружающих вещей. Вообразите себе на минуту такой сдвиг, когда великие цели, еще вчера придававшие ясную архитектуру нашему жизненному пространству, утратили свою четкость, притягательную силу и власть над нами, хотя то, что призвано их заменить, еще не достигло очевидности и необходимой убедительности. В подобную эпоху окружающее нас пространство чудится распавшимся, шатким, колышущимся вокруг индивида, шаги которого тоже делаются неуверенными, потому что поколеблены и размыты точки отсчета. Сам путь, словно ускользая из-под ног, приобретает зыбкую неопределенность.

В такой ситуации находится сегодня европейское сознание. Система ценностей, организовывавшая человеческую деятельность еще какие-нибудь тридцать лет назад, утратила свою очевидность, притягательность, императивность. Западный человек заболел ярко выраженной дезориентацией, не зная больше, по каким звездам жить.

Точнее: еще тридцать лет назад подавляющая часть европейского человечества жила для культуры. Наука, искусство, право казались самодовлеющими величинами; жизнь, всецело посвященная им, перед внутренним судом совести оставалась полноценной. Отдельные индивиды, конечно, могли изменять им и пускаться в другие, более сомнительные предприятия, но при всем том они прекрасно сознавали, что отдаются прихотливому произволу, гораздо глубже которого непоколебимой твердыней залегает культура, оправдывая их существование. В любой момент можно было вернуться к надежным канонизированным формам бытия. Так в христианскую эпоху Европы грешник ощущал свою недостойную жизнь щепкой, носимой над подводным камнем веры – веры в Божий закон, живущий в тайниках души.

И что же? Неужели теперь мы перестали верить в эти великие цели? Неужели нас не захватывают больше ни право, ни наука, ни искусство?

Долго думать над ответом не приходится. Нет, мы по-прежнему верим, только уже не так и словно с другой дистанции. Возможно, образ нового мирочувствия ярче всего прояснится на примере нового искус-

ства. С поразительным единодушием молодое поколение всех западных стран создает искусство – музыку, живопись, поэзию, – выходящее за пределы досягаемости старших поколений. Культурно зрелые люди, даже самым решительным образом настроившись на благожелательный тон, все равно не могут принять новое искусство по той элементарной причине, что никак не поймут его. Не то что оно им кажется лучше или хуже старого – оно просто не кажется им искусством, и они начинают вполне серьезно подозревать, что дело тут идет о каком-то гигантском фарсе, сеть злонамеренного потакательства которому раскинулась по всей Европе и Америке.

Всего легче было бы объяснить это неизбежным расколом поколений. Однако на прежних ступенях художественного развития перемены стиля, как они ни были глубоки (вспомним о ломке неоклассических вкусов под влиянием романтизма), всегда ограничивались просто выбором новых эстетических предметов. Излюбленные формы красоты все время менялись. Но сквозь все вариации предмета искусства неизменными оставались позиция творца и его взгляд на свое искусство. В случае с поколением, начинающим свою жизнь сегодня, трансформация радикальна. Молодое искусство отличается от традиционного не столько предметно, сколько тем, что в корне изменилось отношение личности к нему. Общий симптом нового стиля, просвещающий за всеми его многообразными проявлениями, – перемещение искусства из сферы жизненно «серьезного», его отказ впредь служить центром жизненного тяготения.

Полурелигиозный, напряженно патетический характер, который века два назад приняло эстетическое наслаждение, теперь полностью выветрился. Для людей новой чувственности искусство сразу же становится филистерством, неискусством, как только его начинают принимать всерьез. Серьезна та сфера, через которую проходит ось нашего существования. Так вот, говорят нам, искусство не может нести на себе груз нашей жизни. Сияясь сделать это, оно терпит крушение, теряя столь необходимую ему грациозную легкость. Если вместо этого мы перенесем свои эстетические интересы из жизненного средоточия на периферию, если вместо тяжеловесных упований на искусство будем брать его таким, каково оно есть, как развлечение, игру, наслаждение, – творение искусства вновь обретет свою чарующую трепетность. Для стариков недостаток серьезности в новом искусстве – порок, сам по себе способный все погубить, тогда как для молодых такой

недостаток серьезности – высшая ценность, и они намерены предаваться этому пороку вполне сознательно и со всей решимостью.

Такой вираж в художественной позиции перед лицом искусства заявляет об одной из важнейших черт современного жизнеощущения: о том, что я давно уже называю спортивным и праздничным чувством жизни. Культурный прогрессизм, эта религия наших последних двух веков, невольно оценивает всю человеческую деятельность с точки зрения ее результатов. Усилие, абсолютно необходимое для их достижения, есть трудовая деятельность, труд. Недаром XIX век его обожестил. Однако мы должны помнить, что этот труд, взятый сам по себе, представляет собой безликое, лишенное внутреннего смысла усилие, обретающее значимость только в аспекте потребностей, которым он служит; сам по себе он однороден и потому поддается чисто количественному, почасовому измерению.

Труду противоположен другой тип усилия, рождающийся не по долгу, а как свободный и щедрый порыв жизненной потенции спорт.

Если трудовое усилие обретает смысл и ценность от ценности продукта, то в спорте, наоборот, спонтанность усилия придает достоинство результату. Щедрая сила раздаривается здесь полными пригоршнями без расчета на награду. Поэтому качество спортивного усилия всегда возвышенно, благородно, его нельзя исчислить единицами меры и веса, как обычное вознаграждение за труд. К произведениям подлинной ценности можно прийти только путем такого неэкономного усилия – научное и художественное творчество, политический и нравственный героизм, религиозная святость – высокие плоды спортивной увлеченности. Однако будем помнить, что к ним нельзя прийти заранее размеченным путем. Нельзя поставить перед собой задачу – открыть физический закон; его можно найти как неожиданный подарок, незримо ожидающий вдохновенного и бескорыстного испытателя природы.

Жизнь, видящая больше интереса и ценности в своей собственной игре, чем в некогда столь престижных целях культуры, придаст всем своим усилиям присущий спорту радостный, непринужденный и отчасти вызывающий облик. Вконец потускнеет постное лицо труда, думающего оправдать себя патетическими рассуждениями об обязанностях человека и священной работе культуры. Блестящие творения будут создаваться словно бы шутя и без всяких многозначительных околичностей. Поэт, словно хороший футболист, будет играть своим искусством, как тот – мячом, действуя носком ноги. На всем XIX веке от

его начала до завершения отпечатлелся горький облик тяжелого трудового дня. И вот сегодня молодые люди намерены, похоже, придать нашей жизни блеск ничем не замутненного праздника.

Ценности культуры не погибли, однако они стали другими по своему рангу. В любой перспективе появление нового элемента влечет за собой перетасовку всех остальных элементов иерархии. Таким же образом в новой спонтанной системе оценок, которую несет с собой новый человек, которая и *составляет* этого человека, выявилась одна новая ценность – витальная – и простым фактом своего присутствия начала вытеснять остальные...

Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы // Проблема человека в западной философии. М., 1988. С. 202-206.

Швейцер А.А. Культура и этика.

Кризис культуры и его духовная причина

Наша культура переживает тяжелый кризис. Обычно считают, что этот кризис порожден войной. Однако такое утверждение ошибочно. Война и все, что с нею связано, – лишь проявление состояния бескультурия, в котором мы находимся. В государствах, не участвовавших в войне и не испытавших на себе ее непосредственного воздействия этой культуры также заколебались – хотя и не столь явственно, как в тех странах, которые пострадали от последствий войны, единственной в своем роде по масштабам духовного и материального ущерба.

...Каков характер вырождения нашей культуры и почему оно наступило?

Прежде всего здесь напрашивается довольно элементарная констатация. Роковым для нашей культуры является то, что ее материальная сторона развилась намного сильнее, чем духовная. Равновесие ее нарушено. Под воздействием открытий, которые в невиданной ранее степени ставят нам на службу силы природы, условия жизни индивидов, общественных групп и государств подверглись радикальному преобразованию. Наши познания обогатились, а возможности возросли в масштабах, которые ранее вряд ли могли бы считаться мыслимыми. Благодаря этому перед нами открылись перспективы обеспечить в некоторых отношениях намного лучшие, по сравнению с прежними, условия существования человека. Восторгаясь успехами науки и практики, мы, – увы! – пришли к ошибочной концепции культуры. Мы переоцениваем ее материальные достижения и не признаем значения духовного начала в той мере, в какой следовало бы. Но вот

мы сталкиваемся с фактами, и они все больше заставляют нас задумываться. Беспощадно суровым языком они говорят нам, что культура, развивающая лишь материальную сторону без соответствующего прогресса духовного, подобна кораблю, который, лишившись рулевого управления, теряет маневренность и неудержимо мчится навстречу катастрофе.

Главное в культуре – не материальные достижения, а то, что индивиды постигают идеалы совершенствования человека и улучшения социально-политических условий жизни народов и всего человечества и в своих взглядах постоянно руководствуются этими идеалами. Лишь в том случае, если индивиды в качестве духовных сил будут работать над совершенствованием самих себя и общества, окажется возможным решить порождаемые действительностью проблемы и обеспечить благотворный во всех отношениях всеобщий прогресс. Будут ли материальные достижения несколько большими или несколько меньшими, не является для культуры решающим. Ее судьба определяется тем, в какой мере убеждения людей сохраняют власть над фактами. Результат плавания зависит не от того, быстрее или медленнее продвигается корабль, идет ли он под парусами или приводится в движение паром, а от того, будет ли правильным его курс и исправным его рулевое управление.

...В наиболее общем виде угроза культуре, таящаяся в материальных достижениях, состоит в том, что массы людей в результате коренного преобразования условий их жизни из свободных превращаются в несвободных. Те, кто обрабатывал свою землю, становятся рабочими, обслуживающими машины на крупных предприятиях; ремесленники и люди делового мира превращаются в служащих. Все они утрачивают элементарную свободу человека, живущего в собственном доме и непосредственно связанного с кормилицей землей. Кроме того, в новых условиях им больше не присуще живое, несокрушимое сознание ответственности людей, занимающихся самостоятельным трудом. Следовательно, условия их существования противостественны. Теперь они ведут борьбу за существование, будучи лишены более или менее нормальных условий, когда каждый, идет ли речь о борьбе с природой или о конкуренции людей, может пробить себе дорогу благодаря своим способностям. Напротив, они считают, что необходимо объединиться и образовать таким образом силу, способную добиться лучших условий существования. В итоге складывается психология не-

свободных людей, в которой идеалы культуры уже не выступают в необходимой чистоте, а искажаются интересами борьбы.

...Наша духовная несамостоятельность увеличивается в той же мере, что и материальная. На каждом шагу мы попадаем в самые различные формы зависимости, равных которым по всеобъемлемости и силе люди раньше не знали. Непрерывно совершенствующиеся экономические, социальные и политические организации все больше подчиняют нас своей власти. Постоянно укрепляющее свою организацию государство все более решительно и всеобъемлюще повелевает нами. Таким образом, наше личное бытие во всех отношениях принижено. Быть личностью становится для нас все труднее.

Так, успехи нашей внешней культуры приводят к тому, что индивиды, несмотря на все преимущества, которые сулят им эти успехи, во многих отношениях утрачивают способность к постижению подлинной культуры.

Кроме того, именно успехи материальной культуры столь невероятно обостряют социальные и политические проблемы... Машина и мировая торговля явились в конечном счете именно теми факторами, которые привели к мировой войне. Изобретения же, давшие в наши руки столь огромную разрушительную силу, сделали войну настолько опустошительной, что и побежденный, и победитель оказались ввергнутыми ею в состояние разрухи на многие, не поддающиеся точному исчислению годы. ...

Следовательно, материальные достижения – это еще не культура, они становятся ею лишь в той мере, в какой их удастся поставить на службу идее совершенствования индивида и общества. Мы же, ослепленные успехами теоретического познания и практики, не задумывались над тем, на какой опасный путь вступили, игнорируя духовную сущность культуры, наслаждались чувством наивного удовлетворения нашими грандиозными материальными достижениями и пришли в результате к невероятно выхолощенной концепции культуры. Мы верили фактам, которые свидетельствовали об имманентном прогрессе. Вместо того, чтобы сформулировать разумные идеалы и направить усилия на преобразование действительности в соответствии с ними, мы, обольщенные тщеславной уверенностью в нашем знании действительности, думали обойтись взятыми из действительности опшленными идеалами. В результате мы утратили всякую власть над фактами

Итак, именно в то время, когда духовная сущность культуры так необходима нам во всей своей специфической силе, мы обрекли ее на прозябание.

Что такое культура? Культура – совокупность прогресса человека и человечества во всех областях и направлениях при условии, что этот прогресс служит духовному совершенствованию индивида как прогрессу прогрессов.

Стремление к прогрессу во всех областях и направлениях человек черпает в оптимистическом мировоззрении, которое утверждает мир и жизнь как нечто само по себе ценное и побуждает поэтому относиться к бытию – в той мере, в какой последнее поддается нашему воздействию, – как к высшему благу. Отсюда вытекают направленное на улучшение условий существования индивидов и общества, народов и человечества желание действовать, надежда на высокий смысл такого действия и, наконец, само действие. А оно ведет к господству духа над силами природы, к завершению религиозного, социально-экономического и практического приобщения людей к общественному бытию, ведет к духовному совершенствованию человека и общества.

Только миро- и жизнеутверждающее, то есть оптимистическое мировоззрение, способно побудить человека к действию во имя культуры, и только этическое мировоззрение обладает силой удержать человека в этом действии, заставив его пренебречь эгоистическими интересами и постоянно ориентируя его на духовное и нравственное совершенствование индивида как на решающую цель культуры. Следовательно, только единство миро- и жизнеутверждения и этики способно дать идеалы подлинной, совершенной культуры и побудить взяться за их осуществление.

Если культура остается несовершенной или даже переживает упадок, то объясняется это в конечном счете тем, что либо миро- и жизнеутверждающее начало мировоззрения, либо его этика, либо и то и другое вместе остались неразвитыми или деградировали.

Именно это и произошло с нами. Не подлежит никакому сомнению, что мы утратили необходимые для культуры этические принципы...

Швейцер А. Культура и этика. М., 1973. С.97-105.

К.Ясперс. Истоки истории и ее цель

2. Современная техника

... Техника—это совокупность действий знающего человека, направленных на господство над природой, цель их—придать жизни че-

ловека такой облик, который позволил бы ему снять с себя бремя нужды и обрести нужную ему форму окружающей Среды. Как природа меняет свой облик под воздействием техники, какое обратное действие на человека оказывает его техническая деятельность, т.е. как характер его труда, организация его труда и его воздействие на среду меняют его самого, все это составляет основной фактор исторического развития.

Однако только современная техника сделала ощутимыми роковые следствия этого для человека. После относительно стабильного состояния в течение тысячелетий, в конце XVIII в. в технике и вместе с тем во всей жизни людей произошел переворот, быстрота которого все возрастает вплоть до сего дня...

С помощью современной техники связь человека с природой проявляется по-новому. Вместе с необычайно усилившимся господством человека над природой возникает угроза того, что природа в свою очередь, в неведомой ранее степени подчинит себе человека. Под воздействием действующего в технических условиях человека природа становится подлинным его тираном. Возникает опасность того, что человек задохнется в той своей второй природе, которую он технически создает, тогда как по отношению к непокоренной природе, постоянно трудясь в поте лица, чтобы сохранить свое существование, человек представляется нам сравнительно свободным.

Техника радикально изменила повседневную жизнь человека в окружающей его среде, насильственно переместила трудовой процесс и общество в иную сферу, в сферу массового производства, превратила все существование в действие некоего технического механизма, всю планету в единую фабрику. Тем самым произошел и происходит по сей день полный отрыв человека от его почвы. Он становится жителем Земли без родины, теряет преемственность традиций. Дух сводится к способности обучаться и совершать полезные функции.

Эта эпоха преобразований носит прежде всего разрушительный характер. Сегодня мы живем, ощущая невозможность найти нужную нам форму жизни. Мир предлагает нам теперь не много истинного и прочного, на что отдельный человек мог бы опереться в своем самосознании.

Поэтому человек живет либо в состоянии глубокой неудовлетворенности собой, либо отказывается от самого себя, чтобы превратиться в функциональную деталь машины, не размышляя, предаться своему витальному существованию, теряя свою индивидуальность, пер-

спективу прошлого и будущего, и ограничиться узкой полоской настоящего, чтобы изменяя самому себе, стать легко заменяемым и пригодным для любой поставленной перед ним цели, пребывать в плену раз и навсегда данных, непроверенных, неподвижных, недиалектических, легко сменяющих друг друга иллюзорных достоверностей...

Определение техники. *Техника как средство.* Техника возникает, когда для достижения цели вводятся промежуточные средства. Непосредственная деятельность, подобно дыханию, движению, принятию пищи, еще не называется техникой...

Для техники характерно следующее:

Рассудок. Техника покоится на деятельности рассудка, на исчислении в сочетании с предвидением возможностей и с догадками. Техника оперирует механизмами, превращает свои данные в количества и отношения. Она является частью общей рационализации как таковой.

Власть. Техника – это умение, методы которого являются внешними по отношению к цели. Это умение – способность делать и обладать, а не созидать и предоставлять расти.

Применяя силу природы против силы природы, техника господствует над природой посредством самой природы. Это господство основано на знании. В этом смысле и говорят: знание – это власть.

Смысл техники. ...Смысл техники состоит в освобождении от власти природы. Ее назначение – освободить человека как животное существо от подчинения природе с ее бедствиями, угрозами и оковами. Поэтому принцип техники заключается в целенаправленном манипулировании материалами и силами для реализации назначения человека. Технический человек не принимает преднайдённое просто как оно есть. Он рассматривает вещи под углом зрения и их ценности для реализации человеческих целей и пытается приблизить формы вещей к особенностям этих целей (Дессауэр).

....Техникой мы называем всякое оперирование материалами и силами природы для получения полезных вещей и эффектов. Лишь по аналогии говорят о технике при планомерных действиях другого рода в той мере, в какой они ведут к различного рода устройствам и к механической повторяемости; так, например, при организации человеческих отношений, деятельности институтов, попытках воздействовать на свое тело и душу.

Великий исторический перелом в развитии техники. Техника, как умение применять орудия труда, существует с тех пор, как существуют люди... В великих культурах древности, особенно в Западном мире,

высокоразвитая механика позволила перевозить огромные тяжести, воздвигать здания, строить дороги и корабли, конструировать осадные и оборонительные машины.

Однако эта техника оставалась в рамках того, что было сравнительно соразмерно человеку, доступно его обзору... Все изменилось с конца XVIII в. Неверно, что в развитии техники никогда не было скачка. Именно тогда этот скачок произошел, охватив всю техническую сторону человеческой жизни в целом...

Подобное развитие техники стало возможным только на основе естественных наук на их современном уровне. Они дали нужное знание и открыли возможности, немыслимые в рамках прежней механики. Необходимой предпосылкой новой технической реальности стали в первую очередь электричество и химия...

Так началось на Западе техническое и экономическое наступление предпринимателей XIX в., в ходе которого прежнее ремесло исчезло, за небольшим исключением совершенно необходимых его отраслей, и каждый, кто совершал бесполезные в техническом смысле поступки, безжалостно уничтожался...

Таким образом, в возникновении современного технического мира неразрывно связаны между собой естественные науки, дух изобретательства и организация труда...

Оценка современной техники. В течение последних лет технику либо прославляли, либо взирали на нее с ужасом.

В XIX в. были изобретатели, обладавшие неудержимым творческим импульсом, и были рабочие, ожесточенно уничтожавшие машины.

В первоначальном энтузиазме был заключен тот смысл, который сохранился до наших дней и, по мнению Дессауэра, являет собой идею формирования окружающей Среды, реализованной творческой способностью человека, который, подобно Богу, открыл вечные идеи творения и осуществил их в виде второй природы. В этом случае «дух техники» является уже не только средством, но и всеохватывающей реализацией изначально данной, подлинной и истинной Среды человека. Вырастает некий самобытный мир. Техника уже не только внешнее бытие, но возникшая в силу внутреннего решения сфера духовной жизни. При таком вдохновении кажется маловероятным, «что мощь, изменяющая мир, не что иное, как средство выполнения чужих целей».

Если Дессауэр прав, то в настоящее время возникает совершенно новая среда, созданная человеком из самого духа техники. В кризисах

нашего времени, когда рушатся прежние устои, эта среда, по мнению Дессауэра, еще не нашла адекватной ей формы. Она являет себя в подступах, целое же на стадии этого творческого перехода представляется анархией и руинами. Быть может, полагает Дессауэр, в технике современного типа заключена идея новой человеческой среды и развитие техники не беспредельно, а направлено на некое завершение, которое окажется завершением нового типа, материальным базисом человеческого существования.

Этой точке зрения противостоит другая: развитие техники ведет не к освобождению от власти природы посредством господства над ней, а к разрушению, и не только природы, но и человека. Не знающее преград уничтожение всего живого ведет в конечном итоге к тотальному уничтожению. Ужас перед техникой, охватывавший уже в начальной стадии ее развития многих выдающихся людей, был прозрением истины.

Есть и третья, отличная от двух охарактеризованных здесь крайних точек зрения. Согласно этой точке зрения, техника нейтральная. Сама по себе она не является ни благом, ни злом, но может быть использована во благо и во зло. В ней самой отсутствует какая бы то ни было идея, будь то идея завершения, будь то inferнальная идея разрушения. То и другое имеет совсем иные истоки, коренится в человеке, и только это придает технике смысл.

В данный момент характерно уже то, что в Европе почти исчез прометеевский восторг перед техникой, хотя это и не парализовало дух изобретательства. Опасность, проистекающая из детской радости по поводу успехов техники, уже относится к прошлому или стала уделом примитивных народов, которые только теперь знакомятся с техникой и учатся пользоваться ею...

Техника – средство, которое должно направляться определенным образом. В раю техники быть не может. Техника служит освобождению от нужды, которая заставляет человека посредством труда поддерживать свое физическое существование и позволяет ему, освободив его от бремени нужды, расширять свое существование до беспредельности создаваемой им Среды.

Техническое созидание, технические открытия находятся на службе человеческих потребностей, направляются ими и поэтому оцениваются в зависимости от их полезности...

Граница техники в том, что она не может быть сама по себе, для себя, но всегда остается средством. Поэтому она двойственна. Посколь-

ку техника сама не ставит перед собой целей, она находится по ту сторону добра и зла или предшествует им. Она может служить во благо или во зло людям. Она сама по себе нейтральна и противостоит тому и другому. Именно поэтому ее следует направлять.

...Направленность техники не может быть выведена из самой техники, ее следует искать в осознанном этосе. Человек должен сам найти путь к управлению техникой. Он должен отчетливо уяснить себе свои потребности, проверить их и определить их иерархию.

...*Обнаружение демонического характера техники.* Слово «демонизм» не должно указывать на какое-либо воздействие демонов. Демонов не существует. Слово это указывает на нечто, созданное людьми, но созданное ими непреднамеренно, на нечто, подавляющее, оказывающее последующее воздействие на все их существование; противостоящее им, не постигнутое ими, как бы происходящее на заднем плане, нераскрытое...

Техническое мышление распространяется на все сферы человеческой деятельности. Совершающееся преобразование распространяется и на науку; очевидным свидетельством этого является технизация медицины, индустриализация исследования природы, организационные меры, направленные на создание для все большего числа наук своего рода предприятий. Это необходимо для достижения намеченного успеха...

Механизм техники может оказывать на людей в массе совсем иное давление, чем это было возможно прежде. Так, например, если исчерпывающие сведения вначале давали людям духовное освобождение, то теперь распространение информации обратилось в господство над людьми посредством контролируемых сведений. Воля государства может при современных средствах сообщения охватить самые отдаленные области и в любую минуту заявить о себе в каждом доме...

Несомненно одно: техника направлена на то, чтобы в ходе преобразования всей трудовой деятельности человека преобразовать и самого человека. Человек уже не может освободиться от воздействия созданной им техники. И совершенно очевидно, что в технике заключены не только безграничные возможности, но и безграничные опасности.

Техника стала ни от кого не зависимой, все за собой увлекающей силой. Человек подпал под ее власть, не заметив, что это произошло и как это произошло... Да и кто может в наши дни сказать, что он проник в сущность этого процесса? Между тем демонизм техники может быть преодолен только посредством подобного проникновения. И,

быть может, все те беды, которые связаны с техникой, когда-нибудь будут подчинены власти человека...

Ясперс К. Истоки истории и ее цель //К. Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 113—139.

Бердяев Н. Человек и машина
(Проблема социологии и метафизики техники)

...Вопрос о технике стал вопросом о судьбе человека и судьбе культуры... Техника есть последняя любовь человека, и он готов изменить свой образ под влиянием предмета своей любви. Человек жаждал чуда... И вот техника производит настоящие чудеса... Техника есть дело инженеров. Она дает усовершенствования жизни... Техника умножает блага жизни...

Технику можно понимать в более широком и в более узком смысле. *Techne* – значит и «индустрия» и «искусство». *Techna* – значит «фабриковать, создавать с искусством»... Техника повсюду учит достигать наибольшего результата при наименьшей трате сил... Но в [нашем веке] достижения количества заменяют достижения качества, свойственные технике-мастеру старых культур. Шпенглер... определяет технику как борьбу, а не орудие. Но... техника всегда есть средство, орудие, а не цель. Не может быть технических целей жизни, могут быть лишь технические средства, цели же жизни всегда лежат в... области духа...

Мы стоим перед основным парадоксом: без техники невозможна культура, с нею связано самое возникновение культуры, и окончательная победа техники в культуре, вступление в техническую эпоху влечет культуру к гибели. В культуре всегда есть два элемента – элемент технический и элемент природно-органический. И окончательная победа элемента технического над элементом природно-органическим означает перерождение культуры во что-то иное, на культуру уже не похожее. Романтизм есть реакция природно-органического элемента культуры против технического ее элемента... Он восстает против преобладания технической формы над природой. Возврат к природе есть вечный мотив в истории культуры, в нем чувствуется страх гибели культуры от власти техники, гибели целостной человеческой природы... Жажда возврата к природе есть воспоминание об утраченном рае, жажда возврата в него... Техническая эпоха требует от человека фабрикации продуктов, и притом в наибольшем количестве при наимень-

шей затрате сил. Человек делается орудием производства продуктов. Вещь становится выше человека.

Можно установить три стадии в истории человечества – природно-органическую, культурную в собственном смысле и технически-машинную... Человек культуры все еще жил в природном мире, который не был сотворен человеком, который представлялся сотворенным Богом. Он был связан с землей, с растениями и животными... Люди культуры, как ни далеко они ушли от природной жизни, смотрели еще на небо, на звезды, на бегущие облака. Созерцание красот природы есть даже по преимуществу продукт культуры. Культуру, государство, быт любили понимать органически. по аналогии с живыми организмами. Процветание культур и государств представлялось как бы растительно-животным процессом. Культура полна была символами, в ней было отражение неба в земных формах, даны были знаки иного мира в этом мире. Техника же чужда символики, она реалистична, она ничего не отображает, она создает новую действительность, в ней все присутствует тут. Она отрывает человека и от природы и от миров иных.

...Организм рождается из природной космической жизни, и он сам рождает. Признак рождения есть признак организма. Организация же совсем не рождается и рождает. Она создается активностью человека, она творится, хотя творчество это и не есть высшая форма творчества. Организм не есть агрегат, он не составляется из частей, он целостен и целостным рождается, в нем целое предшествует частям и присутствует в каждой части. Организм растет, развивается. Механизм, созданный организационным процессом, составляется из частей, он не может расти и развиваться, в нем целое не присутствует в частях и не предшествует частям. В организме есть целесообразность, имманентно ему присущая, она вкладывается в него Творцом или природой, она определяется господством целого над частями. В организации есть целесообразность совсем другого рода, она вкладывается в нее организатором извне. Механизм составляется с подчинением его определенной цели, но он не рождается с присущей ему целью. Часы действуют очень целесообразно, но эта целесообразность не в них, а в создавшем и заведшем их человеке. Организованный механизм в своей целесообразности зависит от организатора... Новая природная действительность, перед которой ставит человека современная техника, совсем не есть продукт эволюции, а есть продукт изобретательности и творческой активности самого человека, не процесса органического, а

процесса организационного. С этим связан смысл всей технической эпохи. *Господство техники и машины есть прежде всего переход от органической жизни к организованной жизни, от растительности к конструктивности.* С точки зрения органической жизни техника означает развоплощение, разрыв в органических телах истории, разрыв плоти и духа. Техника раскрывает новую ступень действительности, и эта действительность есть создание человека, результат прорыва духа в природу и внедрение разума в стихийные процессы. Техника разрушает старые тела и создает новые тела, совсем не похожие на тела органические, создает тела организованные.

И вот трагедия в том, что творение восстает против своего творца, более не повинуется ему. Тайна грехопадения – в восстании твари против Творца... Прометеевский дух человека не в силах овладеть созданной им техникой, справиться с раскованными, небывалыми энергиями. Мы это видим во всех процессах рационализации в техническую эпоху, когда человек заменяется машиной. Техника заменяет органически-иррациональное организованно-рациональным. Но она порождает новые иррациональные последствия в социальной жизни... Машина совсем не повинуется тому, что требует от нее человек, она диктует свои законы. Человек сказал машине: ты мне нужна для облегчения моей жизни, для увеличения моей силы; машина же ответила человеку: а ты мне не нужен, я без тебя все буду делать, ты же можешь пропадать... Машина хочет, чтобы человек принял ее образ и подобие... Организация имеет тенденцию и самого организатора превратить из организма в машину...

...Действительность, раскрывающаяся в искусстве, носит характер символический, она отображает идейный мир. Техника же создает действительность, лишенную всякой символики, в ней реальность дана тут, непосредственно...

Техника имеет космогоническое значение, через нее создается новый космос... Наряду с неорганическими и органическими телами есть еще *тела организованные* – царство машин, особое царство. Это есть новая категория бытия. Машина действительно не есть ни неорганическое, ни органическое тело.

...В природе неорганической машин не существует, они существуют лишь в мире социальном. Эти организованные тела появляются не до человека, как тела неорганические, а после человека и через человека. Человеку удалось вызвать к жизни, реализовать новую действительность...

...Техника так же двойственна по своему значению, как все в этом мире. Техника отрывает человека от земли, она наносит удар всякой мистике земли, мистике материнского начала, которая играла такую роль в жизни человеческих обществ... *Смысл технической эпохи прежде всего в том, что она заканчивает теллурический период в истории человечества, когда человек определялся землей не в физическом только, но и в метафизическом смысле слова.* В этом религиозный смысл техники Техника дает человеку чувство планетарной земли, совсем иное чувство земли, чем то, которое было свойственно человеку в прежние эпохи .

...Техника обладает страшной силой реализации, и она дает острое ощущение разрушения древнего космоса с землей в центре. Это меняет, революционизирует весь быт современного человека. И результат получается противоречивый и двойственный в отношении к человеку...

...Машина и техника наносят страшные поражения душевной жизни человека, и прежде всего жизни эмоциональной, человеческим чувствам. Душевно-эмоциональная стихия угасает в современной цивилизации. Так, можно сказать, что старая культура была опасна для человеческого тела, она оставляла его в пренебрежении, часто его изнеживала и расслабляла. Машинная, техническая цивилизация опасна прежде всего для души. Сердце с трудом выносит прикосновение холодного металла, но не может жить в металлической среде. Для нашей эпохи характерны процессы разрушения сердца как ядра души... Техника наносит страшные удары гуманизму, гуманистическому мирозерцанию, гуманистическому идеалу человека и культуры. Машина по природе своей антигуманистична... Техника менее опасна для духа, хотя это на первый взгляд может удивить... Мы живем в эпоху техники и духа, не в эпоху душевности Религиозный смысл современной техники именно в том, что она все ставит под знак духовного вопроса, а потому может привести и к одухотворению Она требует напряжения духовности.

Техника перестает быть нейтральной, она давно уже не нейтральна, не безразлична для духа и вопросов духа Техника убийственно действует на душу, но она вместе с тем вызывает сильную реакцию духа... Техника делает человека космиургом. По сравнению с орудиями, которые современная техника дает в руки человека, прежние его орудия кажутся игрушечными. Это особенно видно на технике войны. Во всем техника дает в руки человека страшную силу. которая может

стать истребительной. Скоро мирные ученые смогут производить потрясения не только исторического, но и космического характера. Небольшая кучка людей, обладающая секретом технических изобретений, сможет тиранически держать в своей власти все человечество. Но когда человеку дается сила, которой он может управлять миром и может истреблять значительную часть человечества и культуры, тогда все делается зависящим от духовного и нравственного состояния человека, от того, во имя чего он будет употреблять эту силу, какого он духа. Вопрос техники неизбежно делается духовным вопросом, в конце концов религиозным вопросом. От этого зависит судьба человечества. Чудеса техники, всегда двойственной по своей природе, требуют небывалого напряжения духовности, неизмеримо большего, чем прежние культурные эпохи.

Духовность человека не может уже быть органически-растительной... Силы духа требует техника прежде всего для того, чтобы человек не был ею поработан и уничтожен. В известном смысле можно сказать, что речь идет о жизни и смерти. Иногда представляется такая страшная утопия. Настанет время, когда будут совершенные машины, которыми человек мог бы управлять миром, но человека больше не будет. Машины сами будут действовать в совершенстве и достигать максимальных результатов. Последние люди сами превратятся в машины, но затем и они исчезнут за ненужностью и невозможностью для них органического дыхания и кровообращения. Фабрики будут производить товары с большой быстротой и совершенством. Автомобили и аэропланы будут летать... Природа будет покорена технике.. Но человека не будет, не будет органической жизни. Этот страшный кошмар иногда снится. От напряжения силы духа зависит, избежит ли человек этой участи. Исключительная власть технизации и механизации влечет именно к этому пределу, к небытию в техническом совершенстве. Невозможно допустить автономию техники, предоставить ей полную свободу действия, она должна быть подчинена духу и духовным ценностям жизни..

Власть техники в человеческой жизни влечет за собою очень большое изменение в типе религиозности. Религиозная жизнь делается более личной, более выстраданной, т.е. определяется духовно... Техническая цивилизация по существу своему имперсоналистична, она не знает и не хочет знать личности. Она требует активности человека, но не хочет, чтобы человек был личностью. И личности необыкновенно трудно удержаться в этой цивилизации. Личность во всем противопо-

ложна машине. Она прежде всего есть единство в многообразии и целостность, она из себя полагает свою цель, она не согласна быть превращена в часть, в средство и орудие. Но техническая цивилизация, но технизированное и машинизированное общество хотят, чтобы человек был их частью, их средством и орудием, они все делают, чтобы человек перестал быть единством и целостью, т.е. хотят, чтобы человек перестал быть личностью. И предстоит страшная борьба между личностью и технической цивилизацией, технизированным обществом, борьба человека и машины. Техника всегда безжалостна ко всему живому и существующему. И жалость к живому и существующему должна ограничить власть техники в жизни.

Машинизм... прежде всего извращает иерархию ценностей, и восстановление иерархии ценностей есть ограничение власти машинизма. Эта проблема не может быть решена возвратом к старой душевной структуре и к старой природно-органической действительности... Появляется новый человек, с новой душевной структурой, с новым образом... Машинизм хотел бы заменить в человеке образ и подобие Божие образом и подобием машины. Это не есть создание нового человека, это есть истребление человека, исчезновение человека, замена его иным существом, с иным, не человеческим уже существованием... Новый человек, который окончательно порвет с вечностью, окончательно прикрепится к новому миру, которым должен овладеть и подчинить себе, перестанет быть человеком, хотя и не сразу это заметит. Происходит дегуманизация человека. Ставится вопрос: быть или не быть человеку, не старому человеку, который должен преодолеваться, а просто человеку...

...Не машина, а человек виновен в страшной власти машинизма, не машина обездушила человека, а сам человек обездушился. Проблема должна быть перенесена извне внутрь. Духовное ограничение власти техники и машины над человеческой жизни есть дело духа, дело самого человека, зависит от напряжения его духовности. Машина может быть великим орудием в руках человека, в его победе над властью стихийной природы, но для этого человек должен быть духовным существом, свободным духом. В мире происходит процесс дегуманизации, дегуманизации во всем. Но в этой дегуманизации повинен сам человек, а не машина. Машинизм есть лишь проекция этой дегуманизации...

...В своей исторической судьбе человек проходит разные стадии, и всегда трагична эта судьба. Вначале человек был рабом природы, и он

начал героическую борьбу за свое охранение, независимость и освобождение. Он создал культуру, государства, национальные единства, классы. Но он стал рабом государства, национальности, классов. Ныне вступает он в новый период. Он хочет овладеть иррациональными общественными силами. Он создает организованное общество и развитую технику, делает человека орудием организации жизни и окончательного *овладения* природой. Но он становится рабом организованного общества и техники, рабом машины, в которую превращено общество и незаметно превращается сам человек. Но в новых и новых формах ставится проблема освобождения человека, овладения духом природы и общества...

Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства: В 2 т М., 1994. Т. 1. С. 499-523.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Що означає культурна криза?
2. У творах яких видатних дослідників знайшла відображення проблема кризових явищ в культурі?
3. Які основні зовнішні причини кризових явищ в культурі?
4. Які основні внутрішні причини кризових явищ в суспільстві?
5. Які наслідки культурної кризи?
6. Які шляхи подолання сучасної кризи?
7. Що таке техніка як соціокультурне явище?
8. Які гострі проблеми виникають у зв'язку з бурхливим розвитком науково-технічного прогресу?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Поняття кризи культури, її чинники, різні підходи оцінки кризи та до розуміння шляхів виходу з неї в культурологічній думці кінця XIX-XX століття.
2. Суперечливий характер науково-технічної революції:
 - а) техніка як феномен культури;
 - б) оцінка місця та ролі техніки в роботах видатних культурологів XX століття;
 - б) людина і техносвіт: оптимістичний і песимістичний погляд на проблему.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА ДОПОВІДЕЙ:

1. “Одномірна людина” Г.Маркузе як породження сучасної цивілізації.
2. А.Швейцер про втрату духовних вимірів культури в ХХ столітті як симптом її кризи.
3. Техніка як феномен культури.
4. Техногенна цивілізація: основні характеристики.
5. Техніка і наука: еволюція взаємин.
6. Сучасна і майбутня техніка: могутність чи загроза?
7. Роль інформаційних технологій в розвитку людства та суспільства.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Проаналізувати погляди Х.Ортеги-і-Гассета на кризову ситуацію в культурі (за роботами: «Восстание масс», «О ценности культуры»).
2. Як Ви вважаєте: чи може культура обійтися без кризи? Чи згодні Ви з думкою, що криза супроводжує лише європейську культуру? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Охарактеризуйте погляди А.Печчеї на загрози, пов’язані з ростом технічної могутності людини (за роботою “Человеческие качества”).
5. Проаналізуйте погляди А.Швейцера про пріоритет духовних цінностей над матеріальними (за роботою “Культура и этика”).
6. Проаналізувати основні етапи розвитку техніки.
7. Проаналізувати погляди М.Бердяєва на взаємини людини і техніки (за роботою “Человек и машина”).
8. Дайте аналіз поглядів К.Ясперса на роль техніки в суспільстві та в житті людини (за роботою “Истоки истории и ее цель”).

ТЕСТИ

1. Вставте пропущене слово:

В культурологічній теорії під розуміють порушення балансу в структурній упорядкованості соціокультурної системи.

2. До зовнішніх причин кризових явищ можна віднести:

- а) значні за характером зміни природнокліматичних умов;
- б) політичну кризу в суспільстві;
- в) економічну кризу;
- г) зовнішню агресію;

д) неефективність процесів соціокультурної модернізації.

3. До внутрішніх причин кризових явищ можна віднести:

а) значні за характером зміни природнокліматичних умов;

б) політичну кризу в суспільстві;

в) економічну кризу;

г) зовнішню агресію;

д) неефективність процесів соціокультурної модернізації.

4. Хто з мислителів ХХ століття проголосив етичний принцип «благоговіння перед життям»?

а) О.Шпенглер;

б) П.Сорокін;

в) А.Тойнбі;

г) А.Швейцер;

д) Е.Гуссерль.

5. Як характеризує сутність кризи в культурі О.Шпенглер?

а) як зміну однієї культурної надсистеми іншою;

б) як кризу європейського раціоналізму;

в) як необхідний етап існування культури, коли вона перероджується у цивілізацію;

г) як втрату рівноваги матеріальних і духовних вимірів культури;

д) як формування одномірного мислення та поведінки.

6. Як характеризує сутність кризи в культурі П.Сорокін?

а) як необхідний етап існування культури, коли вона перероджується у цивілізацію;

б) як кризу європейського раціоналізму;

в) як втрату рівноваги матеріальних і духовних вимірів культури;

г) як зміну однієї культурної надсистеми іншою;

д) як формування одномірного мислення та поведінки.

7. Як характеризує сутність кризи в культурі Е.Гуссерль?

а) як зміну однієї культурної надсистеми іншою;

б) як необхідний етап існування культури, коли вона перероджується у цивілізацію;

в) як кризу європейського раціоналізму;

г) як втрату рівноваги матеріальних і духовних вимірів культури;

д) як формування одномірного мислення та поведінки.

8. Як характеризує сутність кризи в культурі Г.Маркузе?

а) як зміну однієї культурної надсистеми іншою;

б) як кризу європейського раціоналізму;

в) як втрату рівноваги матеріальних і духовних вимірів культури;

г) як формування одномірного мислення та поведінки;

д) як необхідний етап існування культури, коли вона перероджується у цивілізацію.

9. Як характеризує сутність кризи в культурі А.Швейцер?

а) як зміну однієї культурної надсистеми іншою;

б) як кризу європейського раціоналізму;

в) як втрату рівноваги матеріальних і духовних вимірів культури;

г) як формування одномірного мислення та поведінки;

д) як необхідний етап існування культури, коли вона перероджується у цивілізацію.

10. Техніка в соціокультурному контексті – це:

а) засіб перетворення середовища, природи;

б) посередник між людиною і природою;

в) засіб, що змінює саму людину;

г) усе перераховане.

11. Виберіть правильне висловлювання:

а) Техніка – сукупність засобів людської діяльності, створюваних для здійснення процесів виробництва й обслуговування невиробничих потреб суспільства.

б) Техніка – сукупність прийомів, що застосовуються у якійсь справі.

в) Обидва висловлювання правильні.

г) Обидва висловлювання неправильні.

12. Хто є автором роботи "Людина і машина"?

а) Л. Гумільов; б) Н. Бердяєв;

в) У. Соловйов; г) П. Сорокін.

13. Як певного роду соціокультурна цінність, техніка може розглядатися в аспекті:

а) як об'єкт (прилади, інструменти, машини);

б) як знання (уміння, правила, теорії);

в) як процес (винаходу, проектування, виготовлення).

г) усе перераховане.

14. Сьогодні ростуть занепокоєння і нападки на техніку. Це пов'язане з тим, що:

а) зросла непередбачуваність наслідків для природи і людини, що несе із собою техніка;

б) техніка не досить надійна; її складність перевершує контролюючі можливості людини;

в) масштаби розвитку техніки привели до виникнення особливого роду техносфери, що розвивається за своїми законами;

г) усе перераховане.

15. Що означає термін "сцієнтизм"?

- а) форма первісних релігійних вірувань;
- б) абсолютизація ролі науки в системі культури;
- в) розгляд техніки як джерела загроз існуванню людства;
- г) філософський напрямок, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей.

16. Що означає термін "антисцієнтизм"?

- а) форма первісних релігійних вірувань;
- б) абсолютизація ролі науки в системі культури;
- в) розгляд техніки як джерела загроз існуванню людства;
- г) філософський напрямок, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей.

ЛІТЕРАТУРА

- Бердяев Н. Человек и машина. Проблемы социологии и метафизики техники // Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства. Т.1, М., 1994.
- Гуревич П.С. Культурология. М., 2002.
- Культурология. XX век. Энциклопедия. СПб., 1998. Т.1,2.
- Культурология. Век XX. Антология. М., 1995.
- Мамфорд Л. Техника и природа человека //Новая технократическая волна на Западе. М., 1986.
- Новая технократическая волна на Западе. М., 1986.
- Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы // Проблема человека в западной философии. М., 1988.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1998.
- Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.
- Шпенглер О. Человек и техника // Культурология. XX век. Антология. М., 1995.
- Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.
- Ясперс К. Истоки истории и ее цель //Смысл и назначение истории. М., 1991.

ТЕМА 12. КУЛЬТУРА НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ

Зміст теми: 1. Особливості культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть. 2. Основні культурні регіони сучасного світу, їх загальна характеристика. 3. Проблема діалогу культур в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Особливості сучасного культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть

ХХ століття в масштабах існування людського суспільства являє собою відносно невеликий відрізок історичного часу. Проте кількість подій та проблем, що виникли в межах культури ХХ століття, безумовно, мають вирішальне значення для ходу людської історії. Численні дослідження особливостей сучасної культури носять *суперечливий характер* - від оптимістичних концепцій до абсолютного песимізму. При спробі сучасників адекватно оцінювати тенденції культурного розвитку ХХ ст. виникають значні труднощі. Вони пов'язані як з величезним розмаїттям культурного матеріалу, так і з тим, що для людей, які знаходяться ще фактично всередині сучасної культури, непросто скласти про неї більш-менш об'єктивне судження, адже для цього потрібна певна історична дистанція.

Події ХХ століття – дві найжорстокіші світові війни, поява тоталітарних держав, процеси розвитку всесвітньої системи господарювання, ринкових відносин і демократичних структур, науково-технічна революція – привели до зміни мислення і системи цінностей. Суть цієї трансформації - *криза гуманізму*. Оскільки саме перша світова війна розвіяла всі ілюзії щодо розумності і ґрунтовності основ європейської цивілізації передвоєнного часу, то, всупереч календарю, початок ХХ століття змістовно прийнято відносити до 1914 року.

Загалом, характеризуючи культурний розвиток ХХ століття, слід звернути увагу на ряд наступних його суттєвих взаємопов'язаних рис.

Виключного значення в культурі ХХ століття набули *наука і техніка*. Наука досягла значних висот практично в усіх сферах буття людини. З'явилося багато нових наук, значення яких ще повністю не виявилось: кібернетика, екологія, гена інженерія тощо. Відбулися революційні відкриття в галузі ядерної фізики, хімії, математики, психології. Науково-технічна революція здійснює небувалий переворот у житті людей. В найбільш розвинутих країнах формується *постіндустріальне суспільство*, для якого характерні такі *рис*и: створення економіки послуг, домінування у суспільстві науково-технічних спеціалістів, пану-

вання інформаційного сектору в економіці, зростає соціальна мобільність, темп життя.

Слід звернути увагу на те, що сучасні дослідники *по-різному* розцінюють вплив науково-технічної революції на життя суспільства. З одного боку, висловлюється оптимістична впевненість у безмежних можливостях науково-технічного розуму, висуваються технократичні утопії (Тоффлер, Масуда); з іншого – посилюються антисциєнтистські настрої. Техногенні кризи, поява *глобальних проблем* вказують на те, що науково-технічний прогрес, позбавлений гуманістичного виміру, не врівноважений прогресом моральним і духовним, несе загрозу людству.

Особливої динаміки і гостроти набули в ХХ столітті *суспільно-політичні процеси*: дві світові війни, розгортання протистояння різних політичних систем, ряд революцій та громадянських воєн – в Росії, Угорщині, Германії, Китаї та інших країнах, складання авторитарних та тоталітарних режимів.

ХХ століття характеризується розвитком *світового ринку*, в який включаються усі країни. Формуються глобальні господарські зв'язки між країнами, встановлюється всесвітня система господарства. Поширення ринкових відносин означає формування приватних власників, а отже – і приватновласницької орієнтованості індивідуальної поведінки людини. В результаті остаточно пориваються зв'язки з традиційним суспільством. Це стосується, перш за все, європейської цивілізації і тих народів, що знаходяться під її впливом, де сучасний розвиток веде до панування *ринкової культури*.

Товарно-грошові відносини починають домінувати над усіма іншими; формальні, механістичні форми спілкування витісняють такі, що несуть в собі безпосередньо людський сенс. Відбувається *ціннісна абсолютизація грошей*. На те, що у зв'язку з прискореним розвитком товарного типу господарства змінюється шкала цінностей у суспільстві, вказував ще на рубежі ХІХ-ХХ століть німецький мислитель Г.Зіммель. У своїй праці “Філософія грошей” він зазначав: “Сьогодні, як це мало місце в час занепаду, усі людські відносини і об'єктивна культура пройняті інтересом до грошей. Іронія історичного розвитку полягає в тому, що внаслідок атрофії змістовних життєвих цілей місце їх зайняла цінність, котра є лише засобом і нічим більше”.

ХХ століття яскраво виявило дегуманізуючий характер *споживацьких цінностей*, що характеризують західну цивілізацію. Світ сучасної західної людини – *гіпертрофовано-речовий*. Як влучно зазначив філо-

соф і поет Р.Емерсон, “речі скочили у сідло і поганяють людство”. Сучасний філософ Е.Фромм у своїй праці “Мати чи бути?” зазначає: “Якщо я є те, що я маю, і якщо я втрачаю те, що я маю, то хто ж тоді я є? Ніхто інший як повалена, спустошена людина – жалюгідне свідощтво неправильного образу життя”.

Конкуренція як неодмінна риса ринкової культури, поділ праці ведуть до розширення сфери індивідуальної свободи дії. Усе це обумовлює *знецінення традиційних релігійних основ культури*. Сучасність вперше в історії створює передумови для чіткого розмежування надособистісних і особистісних регуляторів поведінки. *Секуляризований індивід стає масовим явищем*. Звільнившись від Бога, від будь-яких абсолютів, масовий індивід ХХ століття отримує широкий простір для вільної усвідомлено-добровільної дії, керуючись лише своїм власним розумінням добра і зла. Тобто зменшується сфера суспільного контролю над особистістю, що *вимагає розширення сфери дії особистісних регуляторів*. Це несе у собі загрозу сваволі, відриву свободи особистості від її відповідальності і обов’язку. Відбувається атомізація суспільства, *раціоналізм усе більше набуває форми утилітаризму, практицизму, прагматизму*.

Криза гуманізму посилюється процесами масовізації суспільства. *Формування масової культури* – важлива риса ХХ століття. Її *передумови*: індустріалізація, стандартизація виробництва і споживання, розвиток засобів масової комунікації, здатних тиражувати інформацію в глобальному масштабі, комерціалізація усіх сфер життя. Виникає можливість формувати стандарти мислення і почуття, «однотунність» у все більших масштабах. На відміну від культури елітарної, масова орієнтована на *пересічний рівень* масового споживача культурної продукції і *відтворює цей рівень*. Уявна демократичність масової культури, її начебто антиелітарність фактично спрямовані *проти особистості*, ведуть до втрати її творчих сил, формують особистість *пасивного споживача*. Важлива риса масової культури – *ескапізм* – орієнтація споживача культури на *втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри*. Перетворюючи людину на пасивний гвинтик, масова культура створює передумови для виникнення тоталітарних режимів.

В ХХ столітті раціоналістичний підхід до світу, що визначив специфіку європейської культурної традиції, в значній мірі був витіснений різними напрямками *ірраціоналізму*, відбувається певний *відхід від ідеї європоцентризму* і, як наслідок – поява інтересу до східних культур та релігій.

В якості найбільш значимих та пріоритетних проблем сучасності виступають *глобальні проблеми*. Термін “глобальні проблеми” був уведений в наукову літературу і отримав широке розповсюдження завдяки діяльності Римського клубу. Сьогодні під глобальними проблемами розуміють цілу низку проблем, які зачіпають життя всього людства, а їх розв’язання можливе лише зусиллями всіх народів, які населяють Землю. Причому, глибина проникнення глобальних проблем у суспільне життя зростає з часом у геометричній прогресії. В процесі історичної еволюції людство уже підійшло до межі, коли його існування в науково-технічному, соціокультурному і природному середовищах без фундаментальних перетворень вихідних принципів співжиття може призвести до загибелі людської цивілізації.

Глобальність нових проблем, що постали перед світом, не лише в тому, що вони повсюдні чи пов’язані з особливою „*біосоціальною*” природою людини, а ще і в тому, що інтернаціоналізація суспільного життя створила такі якісно нові форми взаємодії, які суттєво вплинули на взаємозалежність прогресивного розвитку усіх країн.

Весь комплекс глобальних проблем можна згрупувати навколо *трьох* фундаментальних напрямків розвитку, що описують спосіб існування людини у світі. Це взаємозв’язки: „людина – техніка”, „людина – культура”, „людина – природа”. В кожній із цих систем по-своєму проявляється загроза людству. Зокрема, в системі „*людина – техніка*” загроза виникає з боку використання таких видів енергії як ядерна, термоядерна тощо. Зовсім невідомі для людини наслідки роботи машин, що працюють на принципах самовдосконалення і самонавчання.

Система „*людина – культура*” зачіпає сутнісні риси людського буття. Як зазначають культурологи, скорочення культурного поля людини загрожує всім. Зокрема, Річард Пек, американський письменник, вважає, що існує тенденція втрати національних культур. Гвінейський поет Елдор Проенс стверджує, що припинилось наслідування культур. Більш однозначно з цього приводу висловився А.Вознесенський: „Рівній небезпеці піддається як зовнішня, так і внутрішня духовність: із крахом однієї з них загине і друга”.

Система „*людина – природа*” складалась тисячоліттями. На початку людської історії в ній діяли табу, ритуали, культи, що досить адекватно часу забезпечували єдність природного і штучно створеного. Людина мислила синкретично, не виділяючи себе із природного середовища. Матеріалістичний погляд на світ не тільки сприяв появі нових машин і механізмів, а й відділив людину від першооснов буття. Еколо-

гічна проблема віддзеркалює обмеженість сучасної стадії прогресу людства і реалізується в процесах, що загрожують глибинним засадам людського буття. Протягом всього історичного розвитку людства індивід вбачав у природі, *навіть у прояві її всемогутності*, невід’ємний елемент свого існування. На сучасному етапі, внаслідок нерозумного втручання людини в природу, остання все більше починає проявляти себе як могутня „*кимось керована*” сила, що зможе знищити все людство.

В зв’язку з цим в світоглядних засадах культури ХХ століття спостерігається тенденція до переходу на позиції *плюралізму, толерантності*. В ХХ столітті сформувалася нова філософська традиція – філософія *діалогу*, що представлена іменами М.Бубера, М.Бахтіна та інших. Детальніше про це буде йти мова в подальшому.

Основні культурні регіони сучасного світу, їх загальна характеристика.

Культура кожного народу і кожної історичної епохи будується на основі взаємодії *національного і загальнолюдського*. Загальнолюдське – основа для розвитку національних цінностей. Це, по-перше, пов’язане з тим, що біологічна природа усіх людей єдина, а, значить, і ознакам нашої надбіологічної природи (культури) притаманна *спільність*. Усі сучасні культури вийшли з епохи давньокамінної культури. Перед усіма людьми стоять одні і ті ж фундаментальні життєві проблеми. По-друге, загальнолюдські цінності формуються в результаті *взаємодії* культур окремих етносів і регіонів. Так, в основі європейської культури лежить греко-римське ядро (основні принципи моралі, поняття прекрасного, демократичні принципи). Але давньогрецька культура відчула значний вплив культури давнього Сходу (Єгипет, Вавилон). Християнство, що вплинуло на культурний тип Європи, теж прийшло зі Сходу. В свою чергу, культурні досягнення Європи, починаючи з Нового часу, стали розповсюджуватись по всьому світу. При цьому відбувались такі взаємодії: культурна *інтеграція*, тобто залучення традицій локальних культур до певних спільних традицій регіону; *аккультурація*, коли суттєва частина чужої культури стає для даної культури своєю (як для єгипетської культури з VII ст. став іслам); *асиміляція* – коли культура певного етносу повністю розчиняється в чужій культурі.

Всяке суспільство завжди характеризується особливим, специфічним для нього типом культури, тобто являє собою *соціокультурний*

світ. Кожний соціокультурний світ відрізняється своєрідністю культури, укладом життя. Культура забезпечує цілісність соціокультурного світу, утворює спільне інформаційно-знакове середовище, в якому протікає життя його учасників. Для соціокультурних світів характерна відносна відокремленість від зовнішнього оточення, це своєрідні окремі островки архіпелагу людської культури. Але усі вони живуть „під єдиним Сонцем”, їх поєднує спільна природа людства. Можливо, колись в майбутньому вони зіллються в єдине ціле, але до цього часу людська культура розвивалась і продовжує розвиватись в умовах *спі-віснування різних соціокультурних світів*.

На сьогодні найбільш плідною в науковому відношенні стала *регіональна типологізація* культури. Регіональний підхід до культурного розвитку людства дає системне бачення людської культури взагалі, розкриває культурну самобутність регіону, показує взаємозв'язки і взаємовпливи культур різних народів. *Під культурним регіоном* розуміють певну єдність етнічно-родових, національних, духовних характеристик, що проявляються у схожості таких складових соціуму, як: *традиції, релігія, культурні зв'язки, етико-естетичні норми, світоглядні принципи*. Центральне місце при порівняльній характеристиці культурних регіонів належить *базовим цінностям*.

Основні *фактори*, що формують культурний регіон: *територіальна спільність; спільність історії; схожість природних умов; спільність соціально-економічних умов*, в яких формувались відповідні національні культури регіону. Слід відзначити особливу конститутивну роль *релігійного* фактору у формуванні культури кожного регіону, визначення специфіки регіональної культури неможливе без аналізу домінуючої релігії.

В сучасному світі виділяють наступні культурні регіони: *європейський; далекосхідний; індійський; тропічно-африканський; арабомусульманський; латино-американський*.

Європейський культурний регіон традиційно характеризується як *Захід*, а далекосхідний та індійський – як *Схід*. Вони є найбільш крупномасштабними культурними світами, що виражають дві *різні глобальні системи цінностей*, що склалися в культурній історії Землі, як *західна і східна парадигми* культури.

Вирішальне значення для формування *західної культурної парадигми*, ціннісне ядро якої склалося в межах *європейського культурного регіону*, мали такі фактори:

а) тривале існування на території Європи *великих багатонаціональних держав* (Римської і Візантійської імперій, імперії Карла Великого (VIII-IX ст.); етнічне розмаїття, яке сприяло надзвичайному багатству європейської культури;

б) величезний вплив *античної культури* з її орієнтацією на земне, а не потойбічне життя, демократичними традиціями античного полісу, гуманістичними принципами (людина – міра всіх речей), пов'язаною з цим свободою духу, змагальністю в різних сферах життя;

в) *християнство* з його ідеєю неповторності людської індивідуальності (що сприяло розвитку особистісного начала в європейській культурі); воно духовно зцементувало Європу. Християнство у своєму розвитку утворило три основні напрямки: в 1054 р. оформився розкол на католицизм і православ'я, а в XVI ст. з католицизму виділився протестантизм. Це суттєво вплинуло на формування культурних відмінностей всередині європейського регіону. Протестантський акцент на внутрішньому світі особистості та практичній релігійності глибоко відбився на всьому подальшому історико-культурному розвитку Європи;

г) зародження саме в Європі *буржуазних відносин*, що обумовило швидкий економічний і науково-технічний розвиток.

Основними цінностями західної культури виступають:

– *раціоналізм*;

– *сцієнтизм* – культ науки і техніки;

– *антропоцентризм і активізм* – коли людина протиставляє себе природі як щось особливе і прагне до активного оволодіння світом;

– *персоналізм* – високе цінування особи, її права на свободу, самореалізацію, автономність і пов'язаний з цим індивідуалізм;

– *динамізм, орієнтація на нове*;

– *демократичні ідеали* – свободи, рівності, толерантності.

На ґрунті такої духовності сформувалась європейська цивілізація, що являє собою *креативну культуру*, яка швидко розвивається на основі поступу науки і техніки і яку характеризують як *техногенну*. Західна цивілізація відіграла унікальну роль в історії людства.

Але це не означає, що справжні цінності науки, мистецтва, філософії виникали тільки в Європі. Уявлення про те, що саме Європа являє собою безумовну культурну цінність, яка протистоїть «неправильності» і «нерозвинутості» решти світу, називається *європоцентризмом* (докладніше про це явище йшлося в першій темі).

Величезний внесок в скарбницю світової культури, виходячи з інших ціннісних настанов, здійснили представники інших культур, перш

за все – східних. Двохтисячолітня історія Сходу і Заходу визначалась різними політичними, економічними, культурними взаємодіями. Взаємовідносини цих культурних світів є важливим фактором сучасного світового розвитку.

Особливої виразності протиставлення Схід – Захід набуло в період, коли в Європі сформувалась *техногенна цивілізація*. Її характерними рисами стали швидка зміна техніки і технології на основі систематичного застосування наукових досягнень. В соціальному плані західна цивілізація ототожнювалась з епохою становлення і розвитку буржуазних відносин, демократичної форми правління, громадянського суспільства, правової держави.

Але криза техногенної цивілізації, що проявилась у ХХ ст., привела до *критики європоцентризму* і до усвідомлення необхідності звернутися до пошуку нової парадигми у відносинах європейської культури з іншими культурами, перш за все, зі східними.

Аналізуючи різні ціннісні орієнтації Заходу і Сходу, слід розглянути проблему *діалогу* цих культурних світів під кутом зору імперативів сьогодення. У цьому зв'язку часто наводяться слова Р.Кіплінга: “Захід є Захід, Схід є Схід, і їх шляхи не співпадуть” (“Балада про Схід і Захід”). Але слід згадати і інші стрічки цієї балади: «Поки над небом і землею не почався Господній суд», «Але нема Сходу і Заходу ... коли сильний і сильний стоять обличчя до обличчя, хоч би звідки вони не прийшли». Один з головних смислів балади – в тому, що поєдинок, протистояння може перерости в ситуацію *взаємовизнання і взаєморозуміння*.

Ще й сьогодні поширена думка про те, що Схід відстає чи сповільнено розвивається. Європейці звикли вимірювати ступінь розвитку суспільства ступенем розвитку техніки, точної науки, але, не менш важливими є й інші критерії, наприклад, моральні. Можливо, Європа буде виглядати дуже відсталою з точки зору високих духовних критеріїв, які протягом двох з половиною тисячоліть виробляли східні культури. Схід не йшов повільніше від Заходу, він йшов *іншим* шляхом.

Головна особливість *східної* культури – її *стійкість*. Захід рухається вперед немовби ривками і кожний ривок (Античність, Середньовіччя і т.д.) супроводжується крахом старої системи цінностей, а також економічних і політичних структур. На Сході нові віяння не руйнують устоїв життя, а органічно вписуються в старе і розчиняються в ньому.

Східна культура (що асоціюється, перш за все, з Далекосхідним та Індійським регіонами) орієнтована на *відтворення усталених соціаль-*

них структур, способу життя. Традиційні зразки поведінки, що акумулюють досвід предків, розглядаються як вища цінність. Тому східний тип культури отримав назву *традиційного* суспільства. З цим пов'язана і *орієнтація на колективізм*. На відміну від християнської Європи з її поклонінням абсолютній особистості Творця, а тим самим і возвеличенням людини як його образу і подоби, східні релігії базуються на ідеї *хибності індивідуальних форм* духовного життя. Схід культивує ідею відмови від особистого “Я” на користь безособового Абсолюту або соціуму. Автономія, свобода особистості, дух демократії, громадянського суспільства не притаманні східній ментальності. Людина тут повністю детермінована або космічним законом, або Богом, або соціумом. Прагнення прищепити норми західної демократії на східному ґрунті дають дуже своєрідні гібриди, породжують глибокі соціальні катаклізми.

Важливою особливістю Сходу є те, що суспільство *не втратило свого зв'язку з природою*. Людина розглядає себе не в якості господаря (і працівника) в цьому світі, а лише як одну із складових частин природи. Її метою є прагнення бути з природою в гармонії. Так, гаслом східного мудреця-даоса є: “не нищи природного людським, натурального – штучним”. Свої помисли і зусилля людина Сходу спрямувала не на створення механізмів, що компенсують власну недосконалість, а навпаки – на *вдосконалення своєї душі і тіла*. Науковій раціональності тут протиставляється морально-вольова настанова на *споглядальність, інтуїтивно-містичне єднання з буттям*.

Однак, спільність ціннісних орієнтацій Індійського та Далекосхідного регіонів не виключає *самобутності* кожного з них.

Для *Далекосхідного культурного регіону*, де домінує Китай, притаманні такі традиційні цінності:

- орієнтація на *підтримку способу життя нащадків*, шанування старших, орієнтація на сім'ю, колектив, державу, суспільство; з цим пов'язана ідеалізація минулого, культ древності;

- *підпорядкування індивіда соціальному цілому*, звичаям, традиціям, суспільним правилам, необхідність відповідати певному соціальному стандарту; індивідуальні якості повинні проявлятися в жорстко визначеній формі, вираженій в складному ритуалі (церемонії);

- *прагнення до практичної користі*, конкретного щастя на цьому світі шляхом внутрішнього самовдосконалення; соціальна етика та практика управління тут завжди відігравали більшу роль, ніж містика та пошуки спасіння;

– *поклоніння природі*: у спілкуванні з природою вбачався контакт з вічним потоком буття; природа тут не була відгородженою від людини ніякими релігійними доктринами (як в європейському та арабському світах).

Ціннісне ядро *Індійського культурного регіону*, що знайшло вираз в домінуючих в духовному житті *релігійно-філософських вченнях*, включає:

- орієнтацію на *подолання страждань шляхом самовдосконалення*;
- прагнення до *самореалізації людини через заперечення своєї емпіричної природи і злиття зі світовим духом*;
- вимогу *доброзичливого ставлення до всього живого* і неспричинення йому шкоди («ахімса»); це пов'язано з ідеєю єдності життя в усіх його проявах, що реалізується в вічному круговороті переселення душ; ця настанова набула особливого звучання в умовах сучасної екологічної кризи;
- дотримання таких *моральних принципів* як правдивість, благочестя, щедрість, відмова від грубості, задрощів, гніву, ненависті, помірність і стриманість в усьому, ненасильство, покора, терпеливість в спілкуванні з людьми.

Стереотипні протиставлення Сходу і Заходу виражаються в таких опозиціях:

СХІД	ЗАХІД
духовність	практицизм
космоцентризм	антропоцентризм
містицизм	раціоналізм
монізм	дуалізм
колективізм	персоналізм (індивідуалізм)
споглядальність	активізм

Поряд із опозицією «Схід – Захід» останнім часом усе більшого значення набуває проблема «Північ – Південь». Під «Півднем» мається на увазі культурний світ народів субтропічного і тропічного поясу. Найбільш яскраво особливості Півдня проявляються в способі життя, перш за все, мешканців «чорної Африки». Тут склався особливий культурний регіон, який називають *тропічно-африканським*. Мається на увазі та частина Африки, яка не входить в арабо-мусульманський світ. Незважаючи на певні територіальні відмінності, культура Африки має єдину основу, що визначається *специфічним світовідчуттям африканців*, особливою системою цінностей.

Перш за все, свідомість африканця характеризується *інтуїтивно-емоційним ставленням до світу*. Визначальною характеристикою традиційно-релігійної свідомості африканських народів є *релігійно-міфологічна картина світу*. Світ надприродного вбирає в себе головне божество, з якого виникає світ другорядних божеств – духів вод, лісів, землі, а також предків, душі яких виступають посередниками між божествами і людьми. Усюди в Африці зберігаються і відіграють велику роль в організації життя традиційні форми міфології і магії, що включають у себе древні вірування в духів, шаманство і чаклунство, поклоніння ідолам і фетишам. Поширене уявлення про походження родів від тваринних предків. Роди нерідко носять назви тотемних тварин (слона, змії, лева, мавпи та ін.). Звідси впливає *злитність з природою*, чуттєве єднання з нею. Ідея життєвого начала, життєвої сили є домінуючою в традиційних африканських релігіях. Постійне відтворення з покоління в покоління у свідомості африканців уявлення про життєву силу стає основою формування *ідеї безперервності життя і взаємозв'язку людей – живих і померлих – з божествами, духами, світом навколишньої природи*.

Істотним елементом африканського суспільства є *велика сім'я*, стосунки всередині якої базуються на кровних зв'язках, шлюбні, а також на ритуальних та містичних зв'язках – ініціаційні групи, братерство за кров'ю, клятви тощо. У людини одночасно може бути декілька батьків, матерів – в залежності від широти родинних зв'язків. Сім'я включає в себе як живих, так і померлих членів і тих, які ще не народилися. Особливу роль відіграють предки, які можуть впливати на долю живих. Померлих регулярно згадують, вважають, що дух предка постійно перебуває в домі. Саме на ґрунті цих уявлень склалась така характерна риса африканського суспільства як *кланова солідарність*. Клан сприймається як сукупність живих і померлих членів, непорушний організм для відтворення і передачі життєвої сили. Таким чином, прослідковується вирішальна роль релігійних вірувань в формуванні специфічної культури африканського регіону.

Слід зазначити особливу роль *мистецтва масок* в африканській культурі. Маска – це не просто театральний атрибут, а, перш за все, символ, що виражає емоційний настрій: радість, гнів, сили добра і зла. Маски мають свої символічні кольори. Чорний колір, наприклад, уособлює міць, фізичну силу, червоний – владу і силу. Маска війни має червоний колір – вираз готовності пролити кров ворогів. Маска полю-

вання – малиновий, що символізує кров тварин. В кожному домі африканця є маски, що оберігають від злих духів і приносять благополуччя.

Для африканської культури також особливо велике значення мають *колір і ритм*. Кожний колір несе певне смислове навантаження: білий означає траур, сум, червоний – радість, життя, блакитний – спокій, благородство. Але особливо важливим є *ритм*, який проявляється практично в усьому: в орнаменті, у танці, в архітектурі і навіть в емоціях (наприклад, політичні демонстрації супроводжуються ритмічними рухами). Ритмічна музика африканців стала надбанням світової культури, зокрема, вплинувши на виникнення джазу. Сенгор писав, що поведінка африканця визначається космічним ритмом. Обігруючи відому фразу Декарта, Сенгор пропонує формулу: «*Я відчуваю, я танцюю, значить, я існую*». Танцювати – означає відкривати себе, ототожнювати себе з життєвими силами, існувати. Це вища форма пізнання.

Культура Африканського регіону характеризується *синкретизмом*. Мистецтво тут розчинене у повсякденному житті. Предмети першої необхідності (одежа, посуд) одночасно є і творами мистецтва. Тому для африканців є чужою європейська уніфікована матеріальна культура.

Своєрідність африканської культури, її яскрава відмінність від європейської дали підставу для деяких африканських лідерів говорити про особливе світосприйняття африканців, про суттєву різницю між «чорним» і «білим» світом. В цьому зв'язку видний політичний діяч Сенегалу, філософ і поет *Леопольд Сенгор* розробив ідеологію «*негритюд*», протиставивши європейському раціоналізму, техніцизму і індивідуалізму цільність світовідчуття і інтуїцію, общинні ідеали справедливості і взаємодопомоги, притаманні африканській культурі (Про це вже йшлося в темі “Типологія культури”). В цих характеристиках африканської культури романтизується архаїчна свідомість, оспівується культура, властива «дитинству людства». Подібна жива, органічна злитість суб'єкта з об'єктом, наївно-дитячий, емоційний, інтуїтивний образ бачення світу колись був притаманний і Заходу, але в сучасному його стані давно зникли. Однак таке «повернення до дитинства» завдяки впливу елементів африканської культури помітно збагатило культуру європейську. Особливо воно оновило й емоційно збагатило музику і танець. Так, загального поширення набув в наш час імпровізаційний джаз, реггі, реп, брейк-данс. Мистецтво Африки наклало свій відбиток на творчість таких видатних європейських художників кінця XIX – початку XX ст., як Гоген, Матісс, Пікассо, Далі та

ін. Африканська культура стала одним із джерел експресіонізму і кубізму в живопису. Так, Пікассо в картині «Авіньонські дівчата» використав мотиви африканської маски. Пікассо зацікавив не містичний аспект маски, а її *геометрична простота*, яка була результатом багатовікових пошуків африканської пластики. Багато європейських і американських поетів і письменників (Аполлінер, Кокто тощо) відобразили у своїх творах її мотиви. Певний вплив африканської культури відчувається і в області філософії: це виражено в концепції “благоговіння перед життям”, розробленої видатним європейським гуманістом А.Швейцером, який багато років свого життя присвятив служінню людям африканського континенту. Завдяки негритянським спортсменам з їхнім азартом, відточеною технікою і ритмікою рухів стали більш жвавими, гострішими і динамічнішими багато спортивних видовищ – футбол, баскетбол, бокс, легка атлетика та ін.

Таким чином, культура Африки вже зараз впливає на культуру інших регіонів. Разом з тим відбувається також інтенсивне освоєння африканськими народами досягнень культури цих регіонів. Подальше посилення таких контактів, безсумнівно, буде сприяти взаємному збагаченню різних соціокультурних світів.

Найбільш яскраво роль релігійного фактору у формуванні культури регіону виявилась в *арабо-мусульманській* культурі, що склалась в VII-X ст., насамперед, *під впливом ісламу і арабської мови*. Виражене в Корані світоглядно-ціннісне ядро ісламського світу включає:

– *абсолютизацію всемогутності Аллаха* – всезнаючого, всюдиущого, милостивого і милосердного Бога, від якого залежать життя і смерть усіх живих істот; усе життя людини підкорене виконанню волі Аллаха, перед яким рівні усі мусульмани;

– *фаталізм* – культ Аллаха логічно переходить в ідею напередвизначеності людських вчинків. Аллах все знає і направляє праведних в їх житті. До кого Аллах прихильний, у тієї людини усе виходить як треба; від кого відвернувся – у того нічого не вийде. Однак, всім належить безумовно коритися божій волі;

– *нерозривний зв'язок між світським і духовним*, релігією і політикою, економікою і правом. Іслам носить тотальний характер: охоплює усі сфери життєдіяльності віруючих. Це не тільки віра, але і економічний і соціальний устрій, управління, сім'я і побут. Тільки в країнах ісламського світу існує такий зв'язок релігії з повсякденним життям. В усіх життєвих ситуаціях, щоб досягти моральної досконалості, мирського благополуччя і потрапити в рай, віруючі повинні керуватися *шарі-*

атом – сукупністю закріплених Кораном приписів. Шаріат строго регламентує повсякденне життя мусульманина. Він визначає як правові, так і моральні стосунки. Іслам виступає як образ життя, що цілком визначає світогляд і поведінку людей.

Менш вираженим є своєрідність ціннісного ядра в *латиноамериканському культурному регіоні*, оскільки він склався в результаті сплаву трьох культур: місцевої культури індіанців; європейської культури іспанців і португальців; африканської культури. Термін «латинський» відображає спільну латинську основу мов (іспанської, португальської та французької), якими розмовляє більшість населення регіону.

Жодна з частин світу не бачила такого гігантського змішування рас, як Латинська Америка. Тому дуже важко говорити про цінності, спільні для всіх народів регіону. Зустріч Старого і Нового світів, що являла спочатку собою жорстоке зіткнення, закінчилося перемогою носіїв європейської культури. Тому домінує тут *європейський елемент*: іспанська або португальська мова, *християнство у формі католицизму* (90% населення континенту сповідує католицизм), європейська архітектура в її середземноморському варіанті, європейський живопис і літературні традиції. *Індіанський і африканський* елементи надають латиноамериканській культурі неповторного колориту. Від індіанців латиноамериканці запозичили споглядальність, від африканців – чуттєвість сприйняття.

До відкриття Америки європейцями її населяли індіанські племена і народності, серед яких були творці високорозвинутих цивілізацій: *майя, ацтеки, інки*. Завдяки американським індіанцям в практику світового землеробства увійшли кукурудза, картопля, квасоля, помідор, гарбуз, какао, ананас, соняшник, арахіс, ваніль та ін. Ними був відкритий каучук. Високого рівня розвитку досягло мистецтво архітектури, кам'яної скульптури, настінного живопису, розписної і фігурної кераміки.

Внаслідок колоніальних завойовницьких війн більшість племен індіанців були знищені. Лише деякі народи (кечуа, аймара, гуарані, науа та ін.) зуміли частково зберегти свою культуру та етнічну територію. Досвід аборигенів містить чимало цінного. Це і почуття колективізму, взаємодопомоги, відчуття нерозривного життєвого зв'язку з рідною землею і дивна стійкість до життєвих незгод, вироблене протягом віків вміння виживати в умовах жорстокого гноблення.

Африканський елемент в культурі проявляється переважно в музиці і танцях. Карнавал – важливий елемент культури регіону. В кубинсь-

кій румбі, бразильській самбі знайшли відображення такі властиві африканській музиці риси як панування ритмічно-ударного начала, гострота ритмічного рисунку.

Латиноамериканці у своїй більшості відкритий у спілкуванні, емоційний народ. Характерно, що на континенті практично немає расової неприязні.

Давши ціннісну характеристику кожному з сучасних культурних регіонів, слід розглянути перспективи їх співіснування і взаємодії.

Проблема діалогу культур в контексті сучасних глобалізаційних процесів

Взаємовідносини різних культурних світів є важливим фактором сучасного світового розвитку, і взаємодія між ними є однією з найгостріших проблем. Все більшу роль починають відігравати не відносини між державами, а відносини між цивілізаціями, що характеризуються різними цінностями та ідеалами, притаманними їх культурі. Існують *різні* погляди на цю проблему. Так, на думку сучасного американського дослідника С.Хантінгтона, людство вступає в нову епоху – епоху „зіткнення цивілізацій”. Він виділяє вісім великих культурних світів – цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов’янську, латиноамериканську і африканську. Саме від їх взаємодії, вважає він, в найближчому майбутньому буде залежати хід історії людства. Основним джерелом конфліктів на світовій арені стане вже не ідеологія і не економіка, а *культура*. Хантінгтон вважає, що відмінності між цивілізаціями за їх історією, традицією, мовою, релігією більш фундаментальні, ніж відмінності між державами. Місце народження, громадянство в нинішніх умовах не так істотно впливає на життя людей, як їх *культурна та релігійна ідентифікація*. Детально поняття “ідентифікація” було проаналізовано в темі “Типологія культури”.

В незахідних цивілізаціях йде процес „девестернізації” – повернення до своїх культурних витоків. Тому Хантінгтон вважає, що нині на перше місце стають взаємини між Заходом і не-західними цивілізаціями. Лише на поверхневому рівні багато елементів західної культури проникли в культури не-західні, але на глибинному – західні уявлення та ідеї: індивідуалізм, лібералізм, демократія, вільний ринок, відокремлення релігії від держави – майже не знаходять відгуку в не-західних цивілізаціях (ісламській, конфуціанській, індуїстській та інших). Тому зусилля Заходу, що спрямовані на нав’язування свого способу життя,

„імперіалізм прав людини” часто викликають в не-західних культурах ворожу реакцію і сприяють зміцненню їх споконвічних цінностей. За Хантінгтоном, протистояння Заходу і решти світу стане в майбутньому центральною віссю світової політики; головною небезпекою стане конфронтація між Заходом і мусульманським світом.

Але концепція Хантінгтона не є загальноприйнятною і викликає багато суперечок. Прихильники інших точок зору підкреслюють величезну силу протилежної тенденції – *тенденції до культурного, політичного і економічного співробітництва*, котра поступово, через труднощі і суперечності, усе більше набуває сили в сучасному світі, де розгортаються процеси *глобалізації* в економічній, інформаційній та культурній сферах.

Проаналізувавши різні соціокультурні світи сучасного світу під кутом зору їх ціннісних орієнтацій, слід розглянути перспективи їх *діалогу* як єдино можливого *імперативу сьогодення*.

У сучасну епоху практично всі народи і держави залучаються до загальної мережі контактів і утворюють, хоча і повний протиріч, але *єдиний людський світ*. Локальні культурно-історичні процеси зливаються в цілісний світовий культурно-історичний процес. *Антропологічна єдність людства як біологічного роду доповнюється нині його культурною єдністю*. Це виражається в тому, що різні культури розвиваються в усій більшій взаємодії одна з одною, збільшується ступінь знайомства людей з культурами інших народів, поглиблюється розуміння специфіки інших культур, складаються загальні оцінки культурних досягнень незалежно від того, у якій культурі вони з'явилися.

Сучасний світ йде до об'єднання. В наш час усе більше усвідомлюється факт вступу людської цивілізації в якісно новий стан, одним із проявів якого є *глобалізація*, що здійснює сильний вплив практично на усі соціальні процеси з точки зору як їх змісту, так і форм вияву. Глобалізація являє собою *всеохоплюючий багатоаспектний* процес перетворення світу в *цілісну систему*, що визначає майбутнє людства. Вона є найважливішим, найвпливовішим й найвиразнішим процесом в сучасних світових суспільних відносинах і характеризується *прискоренням темпів* розвитку усіх сфер суспільного життя, - економічної, соціальної, політичної, духовної. В основі глобалізації лежить інтернаціоналізація людської діяльності. У соціальному вимірі глобалізація розглядається як процес безпрецедентного *розширення інформації й комунікацій* у світовому просторі. Глобалізація неминуче постає також як історичний процес *уніфікації традицій, культур, релігій, ідеологій*, що

виражається в понятті “*культурно-історична (ментальна) глобалізація*”.

Соціальний позитив глобалізаційних процесів виявляється в розширенні інформаційного поля для багатьох людей, у створенні потенційних можливостей налагодження особистісних контактів в глобальному просторі, що полегшує становлення порозуміння між суб’єктами світового суспільства, формування спільних цілей соціального розвитку. В цьому ж напрямку діє *поглиблення культурного взаємопроникнення між народами світу*. Глобалізація сприяє взаємному збагаченню культур, поширенню кращих зразків національних культур на соціальному просторі планети й робить їх надбанням усього людства. В результаті все більшої сили набуває *культурна інтеграція всесвітнього масштабу*.

Водночас є глобалізаційні прояви, які оцінюються *негативно* або, принаймні, *неоднозначно*. Так, взаємодія культур часто здійснюється в напрямку *поглинання* західною культурною традицією усіх інших культур, в тому числі і європейської, що загрожує розмиванням національної самоідентичності населення країн, що втягуються в глобалізацію під прапором американізації. Існує навіть думка, що глобалізація – це всього лише поширена вестернізація, дифузія західного капіталізму, його інститутів та соціально-культурних орієнтацій на решту світу. Таким чином, в цих умовах паралельно процесам взаємопроникнення і інтеграції культур розгортаються і процеси їх *конфронтації* і *диференціації*.

Тільки *діалог* є інструментом, з допомогою якого може відбутися зрушення у старій цивілізаційній парадигмі замкненості, що заснована на сприйнятті „розмаїття як загрози”, потреби в наявності ворога і явної чи неявної установки „у грі на перемогу”. Після того, як світ став по-справжньому глобальним, теорія переможців і переможених втрачає своє значення, належачи до однієї і тієї ж єдності, людство може або разом виграти, або разом програти. Суть діалогу полягає в тому, щоб люди змогли *подивитися один на одного по-новому – не з минулого, а з майбутнього*, в якому їм прийдеться жити, і де усі вони неминуче будуть ближче один до одного у багатьох відношеннях.

Таким чином, культурна єдність людства, котра нині вперше в історії виникає, принципово *змінює механізми взаємодії окремих культурних світів*. Настає нова ера, у якій на авансцену всесвітньої історії виходить «*багатомірний діалог*» культур. Участь у цьому діалозі стає найважливішою умовою розвитку будь-якої культури. При цьому від-

бувається *взаємозбагачення культур при збереженні своєрідності* кожної. М. Ганді якось сказав, що мріє про те, щоб вітри культури усіх країн і народів віяли навколо рідного будинку, але він проти того, щоб якийсь вітер зірвав дах його будинку. Культура, що не знаходиться в контакті з іншими культурами і не відчуває їхнього впливу, неминуче приречена на відставання від темпів світового культурного розвитку, як і економіка країни, відірваної від світового економічного ринку, неминуче опиняється в занепаді. І подібно до того, як духовно багата особистість, осягаючи думки і почуття інших людей, не втрачає від цього своєї оригінальності і неповторності, так і досить багата культура, засвоюючи досягнення інших культур, не перестає бути своєрідною й унікальною, а лише ще більше збагачується. Для будь-якої національної культури знайомство з іншими культурами відкриває широкі можливості розвитку. Відомості про життя інших народів розширяє кругозір людей, дозволяє їм новими очима подивитися на світ і на своє життя, усвідомити особливості свого буття, внести корисні інновації у свій спосіб життя. Культурні досягнення інших народів – художні цінності, філософські і моральні, правові ідеї, техніко-технологічні досягнення – усе це вливається іззовні в національну культуру і стає її власним надбанням. Наприклад, винайдена фінікійцями ще у другому тисячолітті до н.е. абетка, будучи винаходом маленького народу, що давно зник з лиця землі, належить в наш час до основних досягнень людства. Це – один з яскравих прикладів того, як національні досягнення набувають міжнародного характеру.

Взаємодія культур створює підґрунтя для узгодження й уніфікації різних культурних норм, *етичних стандартів*, в яких виявляються *культурні універсалії, загальнолюдські цінності*. Такий набір цінностей у людства є. Це *віра у силу людського розуму, прихильність до свободи, терпимість, прагнення до справедливості, повага до людської гідності*. Провідне місце у між цивілізаційному діалозі мають зайняти ідеї справедливості і „золоте правило моральної поведінки”, яке має стати основою *універсальної етики*, що народжується.

Настає нова епоха, коли починає домінувати і панувати свідомість, що всі нації і народи належать до *однієї* родини, зріє необхідність загальнолюдського співтовариства, зникають примари, що змушували ставитися один до одного з підозрою і недовірою. Свідомість вселюдської єдності почала зароджуватись вже в епоху античності. У Сократа якось запитали, звідки він родом, і він не відповів: «З Афіні», а сказав: «Із Всесвіту».

Культурне світове співтовариство усе глибше сприймає *ідею діалогу*. Шириться переконання, що всі країни можуть успішно співробітничати і знаходити загальну мову. Висновок, до якого підводить сучасна ситуація у світі, полягає в розумінні того, що виживання людства неможливо при конфронтації. *Діалог особливо необхідний перед лицем глобальних небезпек*, що загрожують людству. Значимість діалогу полягає в тому, що в умовах взаємного духовного спілкування відбувається глибоке усвідомлення іншої культури й іншого людського досвіду. Діалог – сьогодні рятівний шлях, рухаючись по якому можна уникнути крайніх форм конфронтації.

Діалог — це взаємопроникнення культур; це не просто спілкування як розмова різними мовами, а спілкування зі спробою перекладу, взаєморозуміння; це не просто усвідомлення альтернативи, а й *толерантне* ставлення до неї. Толерантність - це не тільки повага чужих цінностей, але позиція, що припускає *розширення кола власних ціннісних орієнтацій* за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами, збагачення новим, іншим культурним надбанням, соціальним досвідом.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ:

Х. Ортега-и-Гассет. Восстание масс

... Толпа – понятие количественное и визуальное: множество. Переведем его, не искажая, на язык социологии. И получим «массу». Общество всегда было подвижно единством меньшинства и массы. Меньшинство – совокупность лиц, выделенных особо; массы —не выделенных ничем. Речь, следовательно, идет не только и не столько о «рабочей массе». Масса – это средний человек. Таким образом, чисто количественное определение – «многие» – переходит в качественное. Это совместное качество, ничейное и отчуждаемое, это человек в той мере, в какой он не отличается от остальных и повторяет общий тип. Какой смысл в этом переводе количества в качество? Простейший – так понятнее происхождение массы. До банальности очевидно, что стихийный рост ее предполагает совпадение целей, мыслей, образа жизни. Но не так ли обстоит дело и с любым сообществом, каким бы избранным оно себя не полагало? В общем, да. Но есть существенная разница...

В сущности, чтобы ощутить массу как психологическую реальность, не требуется людских скопищ. По одному-единственному человеку можно определить, масса это, или нет. Масса – всякий и каждый, кто ни в добре, ни в зле не мерит себя особой мерой, а ощущает таким же «как и все», и не только не удручен, но доволен собственной неотличимостью. Представив себе, что самый обычный человек, пытаюсь мерить себя особой мерой, задаваясь вопросом, есть ли у него какое-то дарование, умение, достоинство, убеждается, что нет никакого. Этот человек почувствует себя заурядностью, бездарностью, серостью. Но не массой.

Обычно, говоря об «избранном меньшинстве», передергивают смысл этого выражения, притворно забывая, что избранные – не те, кто кичливо ставит себя выше, но те, кто требует от себя больше, даже если требование к себе непосильно. И конечно, радикальнее всего делить человечество на два класса: на тех, кто требует от себя многого и сам на себя взваливает тяготы и обязательства, и на тех, кто не требует ничего, и для кого жить – это плыть по течению, оставаясь таким, какой ни на есть, и не силясь перерасти себя...

Масса – это посредственность, и, поверь она в свою одаренность, имел бы место не социальный сдвиг, а всего-навсего самообман. Особенность нашего времени в том, что заурядные души, не обманываясь на счет собственной заурядности, безбоязненно утверждают свое право на нее и навязывают ее всем и всюду. Как говорят американцы, отличиться – неприлично. Масса сминает все непохожее, недюжинное, личностное и лучшее. Кто не такой, как все, кто думает не так, как все, рискует стать отверженным. И ясно, что «все» – это еще не все. Мир обычно бы неоднородным и единством массы и независимых меньшинств. Сегодня весь мир становится массой...

Пора уже наметить первыми двумя штрихами психологический рисунок сегодняшнего массового человека: эти две черты – беспрепятственный рост жизненных запросов и, следовательно, безудержная экспансия собственной природы и, второе, врожденная неблагодарность ко всему, что сумело облегчить ему жизнь. Обе черты рисуют весьма знакомый душевный склад избалованного ребенка. И в общем, можно уверенно прилагать их к массовой душе как оси координат. Наследница незапамятного и гениального былого, гениального по своему вдохновению и дерзанию, современная чернь избалована окружением. Баловать – это значит потакать, поддерживать иллюзию, что все дозволено и ничто не обязательно. Ребенок в такой обстановке лишается

понятий о своих пределах. Избавленный от любого давления извне, от любых столкновений с другими, он и впрямь начинает верить, что существует только он, и привыкает ни с чем не считаться, а главное, никого не считать лучше себя. Ощущение чужого превосходства вырабатывается лишь благодаря кому-то более сильному, кто вынуждает сдерживать, умерять и подавлять желания. Так усваивается важнейший урок: «Здесь кончаюсь я, и начинается другой, который может больше, чем я. В мире, очевидно, существует двое: я и тот другой, кто выше меня». Среднему человеку прошлого мир ежедневно преподавал эту простую мудрость, поскольку был настолько неслаженным, что бедствия не кончались и ничто не становилось надежным, обильным и устойчивым. Но для новой массы все возможно и даже гарантировано и все наготове, без каких-либо предварительных усилий, как солнце, которое не надо тащить в зенит на собственных плечах. Ведь никто никого не благодарит за воздух, которым дышит, потому что воздух никем не изготовлен – он часть того, о чем говорится «это естественно», поскольку это есть и не может не быть. А избалованные массы достаточно малокультурны, чтобы всю эту материальную и социальную сложность, безвозмездную, как воздух, тоже считать естественной, поскольку она, похоже, всегда есть и почти так же совершенна, как и природа...

Массовый человек ощущает себя совершенным. Человеку незаурядному для этого требуется незаурядное самомнение, и наивная вера в собственное совершенство у него неограничена, а внушена тщеславием и остается мнимой, притворной и сомнительной для самого себя. Поэтому самонадеянному так нужны другие, кто подтвердил бы его домыслы о себе. И даже в этом клиническом случае, даже ослепленный тщеславием, достойный человек не в силах ощутить себя завершенным. Напротив, сегодняшней заурядности, этому новому Адаму, и в голову не взбредет усомниться в собственной избыточности. Самосознание у него поистине райское. Природный душевный герметизм лишает его главного условия, необходимого, чтобы ощутить свою неполноту, — возможности сопоставить себя с другим. Сопоставить означало бы на миг отрешиться от себя и вселиться в ближнего. Но заурядная душа не способна к перевоплощению — для нее, увы, это высший пилотаж.

Словом, та же разница, что между тупым и смышленным. Один замечает, что он на краю неминуемой глупости, силится отпрянуть, избежать ее и своим усилием укрепляет разум. Другой ничего не замеча-

ет: для себя он – само благоразумие, и отсюда та завидная безмятежность, с какой он погружается в собственный идиотизм. Подобно тем моллюскам, которых не удастся извлечь из раковины, глупого невозможно выманить из его глупости, вытолкнуть наружу, заставить на миг оглядеться по ту сторону своих катаракт и сличить свою привычную подслеповатость с остротой зрения других. Он глуп пожизненно и прочно. Недаром Анатолий Франс говорил, что дурак пагубней злодея. Поскольку злодей иногда передыхает.

Речь не о том, что массовый человек глуп. Напротив, сегодня его умственные способности и возможности шире, чем когда-либо. Но это не идет ему впрок: на деле смутное ощущение своих возможностей лишь побуждает его закупориться и не пользоваться ими. Раз навсегда освещает он ту мешанину прописных истин, несвязных мыслей и просто словесного мусора, что скопилось в нем по воле случая, и навязывает ее везде и всюду, действуя по простоте душевной, а потому без страха и упрека...

Сегодня, напротив, у среднего человека самые неукоснительные представления обо всем, что творится и должно твориться во вселенной. Поэтому он разучился слушать. Зачем, если все ответы он находит в самом себе? Нет никакого смысла выслушивать, и, напротив, куда естественнее судить, решать, изрекать приговор. Не осталось такой общественной проблемы, куда бы он не встревал, повсюду оставаясь глухим и слепым и всюду навязывая свои «взгляды».

Но разве это не достижение? Разве не величайший прогресс то, что массы обзавелись идеями, то есть культурой? никоим образом. Потому что идеи массового человека таковыми не являются и культурой он не обзавелся. Идея – это шаг истине. Кто жаждет идей, должен прежде их домогаться истины и принимать те правила игры, которых она требует. Бессмысленно говорить об идеях и взглядах, не признавая системы, в которой они выверяются, свода правил, к которым можно апеллировать в споре. Это правила – основы культуры. Не важно, какие именно. Важно, что культуры нет, если нет устоев, на которые можно опереться. Культуры нет, если нет основ законности, к которым можно прибегнуть. Культуры нет, если к любым, даже крайним взглядам нет уважения, на которое можно рассчитывать в полемике. Культуры нет, если экономические связи не руководствуются торговым правом, способным их защитить. Культуры нет, если эстетические споры не ставят целью оправдать искусство.

Если всего этого нет, то нет и культуры, а есть в самом прямом и точном смысле слова варварство. Именно его, не будем обманываться, и утверждает в Европе растущее вторжение масс...

Мерой культуры служит четкость установлении. При малой разработанности они упорядочивают лишь в целом, и чем отделаннее они, тем подробнее выверяют любой вид деятельности...

Отвращением к долгу отчасти объясняется и полусмешной-полупостыдный феномен нашего времени – культ молодежи как таковой. Все от мала до велика подались в «молодые», прослышав, что у молодых больше прав, чем обязанностей, поскольку последние можно отложить в долгий ящик и приберечь для зрелости. Молодость как таковую всегда освобождали от тяжести свершений. Она жила в долг. По-человечески так и должно быть. И надо же было настолько одурманить ее, что она и впрямь сочла это своим заслуженным правом, за которым должны последовать и все прочие заслуженные права.

Как ни дико, но молодостью стали шантажировать. Вообще мы живем в эпоху всеобщего шантажа, у которого два облика, с дополняющими друг друга гримасами – угрозой насилия и угрозой глумления. Обе служат одной цели и равнопригодны для того, чтобы людская пошлость могла не считаться ни с кем и ни с чем.

Поэтому не стоит облагораживать нынешний кризис, видя в нем борьбу двух моралей, или цивилизаций, – обреченной и новорожденной. Массовый человек попросту лишен морали, поскольку суть ее – всегда в подчинении чему, в сознании служения и долга. Но слово «попросту», пожалуй, не годится. Все гораздо сложнее. Попросту взять и избавиться от морали невозможно. То, что грамматически обозначено как чистое отсутствие, безнравственность – не существует в природе. Если вы не расположены подчиняться нравственным устоям, будьте любезны подчиниться иной необходимости, и хочешь не хочешь жить наперекор им, а это уже не безнравственность, но противонравственность. Не просто отрицание, но антимораль, негатив, полный оттиск морали, сохранивший ее форму.

Как же умудрились уверовать в антиморальность жизни? Несомненно, к этому и вела вся современная культура и цивилизация. Европа пожиная горькие плоды своих духовных шатаний. Она стремительно катится вниз по склону своей культуры, достигшей невиданного цветения, но не сумевшей укорениться.

Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. М., 1991. С. 309—311, 319—324, 349—350.

А. Печчи. О человеческих качествах

На протяжении моей жизни ход человеческой истории решительно и внезапно переменялся. Суть этих изменений в том, что за какие-нибудь несколько десятилетий завершился продолжавшийся много тысяч лет период медленного развития человечества и наступила новая динамичная эра. Буквально ошеломленные событиями, которые свидетельствуют об этих переменах, мы все время задаем себе вопрос, что же несет нам новый век, станет ли он звездным часом человечества или ввергнет нас в пучину ужасов и зла. И как мне кажется, все перемены в сущности касаются именно *изменившегося положения самого человека на Земле*. Если раньше он был не более чем одним из многих живых существ, живущих на планете, то теперь человек превратил ее в свою безраздельную империю.

С тех пор как существует человечество, люди всегда бились над вопросом, что значит быть человеком и в чем состоит его земное предназначение. Поиски ответов на этот вопрос служили вечной темой философских и религиозных размышлений. Теперь, впервые в истории, появился новый мощный фактор, который необходимо принимать во внимание, размышляя о судьбах человечества. Этот фактор – *огромное и всевозрастающее материальное могущество самого человека*. Это могущество возрастает по экспоненте, год за годом аккумулируя силы для дальнейшего роста. Однако развитие это в высшей степени сомнительно и неоднозначно, ибо оно может послужить на благо человеку только при разумном и сдержанном к нему отношении, при безрассудном же его использовании человеку грозит непоправимая катастрофа.

В сущности, с тех самых пор, как появился венец творения – Человек, жизнь на планете постоянно и непрерывно изменялась, и его влияние стабильно росло на протяжении тысяч поколений. Теперь, однако, когда оно стало возрастать с поистине космической скоростью, судьба всех имеющихся форм жизни на Земле – в значительно большей степени, чем в прошлом, – зависит от того, что делает или чего не делает человек. Основной вопрос сегодня сводится к тому, как умудрится он разместить на Земле дополнительные миллиарды себе подобных и обеспечить все их многочисленные потребности и желания. Какие еще живые существа окажутся новыми жертвами его триумфального исторического восхождения и расширения, за которые ответственным будет только он один?

Под угрозой сейчас находится большинство оставшихся высших видов растений и животных. Те из них, которые человек избрал для удовлетворения своих потребностей, давно уже гибридизированы, приспособлены к его требованиям и выхолонены с единственной целью – производить для него как можно больше пищи и сырья. На них уже более не распространяется дарвиновский закон естественного отбора, который обеспечивает генетическую эволюцию и приспособляемость диких видов. (А ведь до сих пор так и неизвестно, в какой мере одомашнивание снижает со временем сопротивляемость к болезням и паразитам). Впрочем, и те виды, которым человек не смог найти непосредственного применения, тоже обречены. Их естественная обитель и их ресурсы были отняты и безжалостно разрушены в целеустремленном продвижении человечества вперед. Не менее печальная участь ждет и нетронутую дикую природу, которая все еще нужна как естественная среда обитания самого человека, для его физической и духовной жизни.

Однако поднятая человеком грозная волна, если ее не приостановить, неминуемо достигнет и его самого. Ведь человек является результатом длительной естественной эволюции – процесса, в котором, как в сложнейшей ткани, тесно и прихотливо переплелись жизни тысяч и тысяч организмов. Сможет ли он сам выжить в роскошном замке, куда добровольно заточил себя, отгородившись от всего живого мира, взяв с собой лишь нескольких приближенных? Никогда еще судьба человека не зависела в такой степени от его отношения ко всему живому на Земле. Ведь, нарушая экологическое равновесие и неправомерно сокращая жизнеобеспечивающую емкость планеты, человек таким путем может в конце концов сам расправиться со своим собственным видом не хуже атомной бомбы.

И это не единственное, в чем новая благоприобретенная мощь человека отразилась на его собственном положении. Современный человек стал дольше жить, что привело к демографическому взрыву. Он научился производить больше, чем когда бы то ни было, всевозможных вещей, и к тому же в значительно более короткие сроки. Уподобившись Гаргантюа, он развил в себе ненасытный аппетит к потреблению и обладанию, производя все больше и больше, вовлекая себя в порочный круг роста, которому не видно конца.

Родилось явление, которое стали называть промышленной, научной, а чаще научно-технической революцией. Последняя началась тогда, когда человек понял, что может эффективно и в промышленных

масштабах применять на практике свои научные знания об окружающем мире. Этот процесс идет сейчас полным ходом и все набирает и набирает скорость. Ведь непрерывный поток новых технологических процессов, различных приспособлений, готовых товаров, машин и оружия, который с поистине захватывающей дух скоростью выливается из технического рога изобилия, поглощает тишь часть непрерывно возрастающего объема научных знаний человека. Можно с уверенностью утверждать, что поток этот и дальше будет расти.

Истоки этой почти зловещей благоприобретенной мощи человека лежат в комплексном воздействии всех названных выше изменений. а их своеобразным символом стала современная техника. Еще несколько десятилетий назад мир человека можно было – в весьма упрощенном виде, разумеется, – представить тремя взаимосвязанными, но достаточно устойчивыми элементами. Этими элементами были Природа, сам Человек и Общество. Теперь в человеческую систему властно вошел четвертый и потенциально неуправляемый элемент – основанная на науке Техника.

...Человеческая *Техника* почти так же стара, как и сам человек, и была она вначале, скорее, средством, чем самоцелью. Вплоть до недавнего времени человеку удавалось поддерживать разумное равновесие между тем материальным прогрессом, который она обеспечивала, и той социокультурной жизнью, которой она должна была служить. Теперь, когда техника в своей новой версии зиждется исключительно на науке и ее достижениях, она приобрела статус доминирующего и практически независимого элемента. Прежнее равновесие оказалось безвозвратно нарушенным. За последние годы результаты технического развития и их воздействие на нашу жизнь стали расширяться и расти с такой прямо-таки астрономической скоростью, что оставили далеко позади себя любые другие формы и виды культурного развития. Так что человек уже не в состоянии не только контролировать эти процессы, но даже просто осознавать и оценивать последствия всего происходящего. Техника, следовательно, превратилась в абсолютно неуправляемый, анархический фактор. Однако даже в том случае, если нам удастся поставить ее под надежный контроль, все равно она уже принесла в наш мир и будет продолжать вызывать в нем поистине эпохальные изменения. И новый факт здесь состоит в том, что – *на радость нам или на горе – техника, созданная человеком, стала главными фактором изменений на Земле*

Итак, человеческое развитие вступило в новую эру. С незапамятных времен человек, изобретая остроумные, но относительно бесхитростные приспособления, облегчающие ему жизнь, медленно, со скоростью черепахи, полз по пути прогресса. В начале текущего столетия темпы развития стали резко возрастать, машины стали больше и сложнее, но масштабы их все еще оставались «соизмеримыми» с самим человеком. Водораздел между двумя эпохами связан с появлением высокоразвитой техники и сложных искусственных систем в авиации и космонавтике, вооружении, транспорте, коммуникациях, информации, с использованием этих систем при сборе и обработке данных и т. д. Все эти технические новшества радикально изменили нашу повседневную жизнь. Гигантский мир, созданный человеком, не только ошеломлял нас, но порою производил пугающее впечатление. Гроздя сцепленных друг с другом человеческих и природных систем и подсистем – при всем том разнообразии, которое они приобретали в различных районах, – оказались прямо или косвенно связаны между собой. И сеть их опутала всю планету. Любое повреждение или нарушение в одной из этих систем может легко перекинуться на другие, приобретая порой характер эпидемий.

Так пришел конец той культуре и образу жизни, которые вели свое начало от далекой эпохи неолита. Мое поколение еще успело насладиться последними плодами этой безвозвратно ушедшей поры, ее утонченностью, изысканностью и элегантностью. Сейчас все это стремительно исчезает из нашей жизни. И мы приходим в замешательство, размышляя о той непомерной власти, которая заставила всю планету сдаться на милость человека. Перед нами, как неясный еще мираж, манящий и соблазнительный, и в то же время полный угроз и неизвестности, *маячит век безраздельной империи человека.*

Эта глобальная человеческая империя располагает в сущности, всем необходимым для того, чтобы затмить все предыдущие цивилизации. И в то же время вполне возможно, что ее ждет трагический конец... По-видимому, мы сейчас слишком близки к поворотному пункту истории, чтобы рассмотреть в истинном, неискаженном виде возможные варианты будущего, к которому мы идем...

Печчи А. Человеческие качества. М., 1985. С. 63-68.

Швейцер А. Этика благоговения перед жизнью

...Этика заключается... в том, что я испытываю побуждение выказывать равное благоговение перед жизнью как по отношению к моей

воле к жизни, так и по отношению к любой другой. В этом и состоит основной принцип нравственного. Добро – то, что служит сохранению и развитию жизни, зло есть то, что уничтожает жизнь или препятствует ей...

Единственно возможный основной принцип нравственного означает не только упорядочение и углубление существующих взглядов на добро и зло, но и их расширение. Поистине нравственен человек только тогда, когда он повинуется внутреннему побуждению помогать любой жизни, которой он может помочь, и удерживается от того, чтобы причинить живому какой-либо вред. Он не спрашивает, насколько та или иная жизнь заслуживает его усилий, он не спрашивает также, может ли она и в какой степени ощутить его доброту. Для него священна жизнь как таковая. Он не сорвет листочка с дерева, не сломает ни одного цветка и не раздавит ни одно насекомое. Когда летом он работает ночью при лампе, то предпочитает закрыть окно и сидеть в духоте, чтобы не увидеть ни одной бабочки, упавшей с обожженными крыльями на его стол...

Этика есть безграничная ответственность за все, что живет.

По своей всеобщности определение этики как поведения человека в соответствии с идеей благоговения перед жизнью кажется несколько неполным. Но оно есть единственно совершенное. Сострадание слишком узко, чтобы стать понятием нравственности. К этике относится переживание всех состояний и всех побуждений воли к жизни, ее желания, ее страсти полностью проявить себя в жизни, ее стремления к самосовершенствованию.

Более всеобъемлющая любовь потому, что она одновременно несет в себе и сострадание, и радость, и взаимное устремление. Но она раскрывает этическое содержание только в некотором сопоставлении, пусть даже естественном и глубоком. Создаваемую этикой солидарность она ставит в отношении аналогии к тому, что физически более или менее преходяще допускается природой между двумя полами или между родителями и их потомством.

Швейцер А. Культура и этика. М., 1973. С. 304-326.

Тоффлер О. Футуришок

Происходящее ныне, судя по всему, – нечто более масштабное, глубокое и значительное, чем промышленная революция.

Среди историков и археологов, социологов и экономистов, психологов и представителей других научных дисциплин крепнет убежденность в том, что многие социальные процессы ускоряются, причем стремительно, с головокружительной быстротой.

Процесс образования городов, рост потребления человеком энергии, экономический рост стран и т.п. вызваны техническим прогрессом.

Ускорение внешнее преобразуется в ускорение внутреннее... Для того чтобы избежать шока от столкновения с будущим, человек должен стать несравненно более приспособленным и пластичным, чем когда-либо. Ему предстоит изыскать совершенно новые способы сохранения жизненной устойчивости, потому что прежние его устои – религиозные, национальные, общинные, семейные и профессиональные – трещат ныне под ураганным напором ускоряющегося темпа перемен.

Ускорение темпов жизни рождает ощущение эфемерности. Эфемерность – это новое качество «скоротечности» повседневной жизни, ощущение мимолетности и непостоянства всего, сегодня более глубокое и острое, чем когда-либо раньше.

В прошлом идеалом были прочность и долговечность. Что бы ни создавал человек – пару ботинок или собор, – он направлял всю свою творческую энергию на то, чтобы дело его рук служило максимально долгий срок... Теперь господствует принцип – «использовал – выбросил».

Происходит неизбежная эфемеризация отношений человека с вещами.

С приближением к супериндивидуализму отношения людей друг с другом приобретают все более временный характер. Люди, так же как вещи и места, проходят через нашу жизнь, не задерживаясь, во все убыстряющемся темпе. Чаще всего мы вступаем с окружающими нас людьми в поверхностные, деловые отношения... В сущности, мы распространяем принцип «использовал – выбросил» на человека...

Средняя продолжительность отношений с другими людьми становится короче. Дальнейшая урбанизация – лишь одна из целого ряда сил, толкающих нас в сторону «эфемеризации» наших отношений друг с другом... Другой такой силой является возрастающая географическая мобильность.

Страны, приближающиеся к супериндивидуализму, резко повышают производство «психоэкономической» продукции. Твигги, «битлы», Джон Glenn, Джек Рубин, Эйхеман, Жан-Поль Сартр – тысячи «известных личностей» появляются на подмостках истории. Реальные люди, многократно увеличенные и спроецированные в наше сознание средствами массовой информации, они внедряются в виде живых образов в мозг миллионов людей, никогда не встречавшихся с ними, никогда с ними не говоривших и не видевших их в лицо... Мы

вступаем с этими «заместителями» в отношении точь-в-точь так же, как с друзьями, соседями, коллегами.

Точно то же самое можно сказать и о вымышленных персонажах, чьи образы проникают в наше сознание со страниц книг и журналов, с театральной сцены, теле- и киноэкранов. Все эти люди-«заместители», реальные и вымышленные, занимают в нашей жизни важное место, служат для нас образцами поведения, разыгрывают для нас роли и ситуации, позволяя нам делать из этого выводы для нашей собственной жизни. Хотим мы того или не хотим, мы извлекаем из их поступков уроки жизни. Мы учимся на их удачах и ошибках. Они дают нам возможность «примерить» различные роли или жизненные стили, избегав неприятных последствий, к которым могли бы привести подобные эксперименты в реальной жизни. Все ускоряющееся течение через сознание потока «людей-заместителей» у многих реальных людей, которым не удастся найти подходящий для себя стиль жизни, приводит к неустойчивости склада индивидуальности, характера, психики... Имеет место не просто коловращение реальных людей и вымышленных персонажей, а все ускоряющееся в нашем мозгу обращение образов и структур образов...

Результатом этой бомбардировки образами является ускоренное отмирание старых представлений, убыстрение интеллектуальной переработки понятий и появление острого ощущения непостоянства самого знания...

Если первый ключ к пониманию нового общества – это идея быстротечности, эфемерности, то вторым таким ключом является новизна. Будущее предстанет перед нами как нескончаемая вереница диковинных происшествий, сенсационных открытий, невероятных конфликтов и сногшибательных новых дилемм... Выпустив на свободу силы новизны, мы толкаем людей в объятия необычайного, непредсказуемого. Тем самым мы поднимаем проблемы адаптации на новый и опасный уровень. Ибо недолговечность и новизна образуют опасную смесь... После того как рост изобилия и дальнейшая эфемеризация безжалостно подрубят под корень исконное стремление владеть собственностью, потребители так же сознательно и страстно начнут коллекционировать ощущения и впечатления, как они раньше собирали вещи...

Третий фактор исторического кризиса адаптации – разнообразие. Автоматизация широко раскрывает двери для бесконечного, поистине ошеломляющего разнообразия... Готов ли человек иметь дело с возросшим выбором доступных ему продуктов материального и культурного производства? Близится время, когда выбор, вместо того чтобы раскрепощать личность, станет настолько сложным, трудным и дорогостоящим, что превратится в свою противоположность. Грядет время,

когда выбор обернется избытком выбора, а свобода – отрицанием свободы

Человек, стремящийся обрести чувство принадлежности, установить с другими людьми социальные связи, отождествить себя с определенной группой, ведет поиски в изменчивой среде, где все объекты, к которым он мог бы присоединиться, находятся в быстром движении. Ему приходится выбирать среди движущихся целей, число которых увеличивается... Все возрастающее число случаев психического расстройства, невроза и просто потери душевного равновесия в нашем обществе красноречиво говорят о том, что многим людям сейчас уже трудно выработать разумный, цельный и достаточно устойчивый личный стиль...

Зачастую кажется, что наше общество трещит по швам... Семья, школа, корпорация, церковь, сверстники, средства массовой информации и мириады субкультур – все они рекламируют весьма отличные друг от друга совокупности ценностей... Мы ищем героев или мини-героев в качестве образца для подражания... Поиски себя, своей индивидуальности вызваны не предполагаемым отсутствием выбора в «массовом обществе», а как раз избытком и сложностью выбора... Однако, когда разнообразие сочетается с эфемерностью и новизной, общество на всех парах устремляется к историческому кризису адаптации.

При всей высокой приспособляемости человека, при всем его героизме и выносливости, он остается биологическим организмом, «биосистемой», способной функционировать, как и все такие системы, только в определенных рамках... Шок от столкновения с будущим – болезнь, порождаемая переменами, – может быть предотвращен. Но для этого необходимо принять решительные социальные и даже политические меры. Как бы ни старались отдельные люди отрегулировать ритм своей жизни, какие бы психологические костыли мы им ни предлагали, как бы мы ни преобразовывали систему образования, общество в целом по-прежнему будет напоминать собой бешено крутящуюся карусель, поскольку мы не возьмем под контроль сам процесс стремительного ускорения потока перемен...

Речь идет не об остановке технического прогресса с помощью стоп-крана. Проблемы техники нельзя решать исключительно в рамках техники... Нельзя же позволить, чтобы техника творила с обществом все, что хочет...

Урбанизация, этнический конфликт, миграция, рост населения, преступность – можно назвать тысячу других областей, в которых наши усилия обуздать стихию перемен выглядят все более неудачными... Результаты социальной политики становятся случайными и трудно

предсказуемыми. В этом и заключается политический смысл столкновения с будущим...

Сегодня, когда со всех сторон поступают все новые доказательства того, что общество вышло из-под контроля, доверие к науке падает. Как следствие этого мы видим бурное возрождение мистицизма. Вокруг началось повальное увлечение астрологией.

В моду вошли дзен-буддизм, йога, спиритические сеансы и колдовство. Создаются культы вокруг поисков дионисийских радостей, способов внеязыковой и даже внепространственной коммуникации. Нас уверяют, что «чувствовать» важнее, чем «мыслить», как будто между тем и другим существует противоречие. Экзистенциалистские оракулы, присоединяясь к хору католических мистиков, психоаналитиков школы Юнга и индуистских «учителей» гуру, прославляют мистическое и эмоциональное в противовес научному и рациональному...

Хотим ли мы предотвратить столкновение с будущим, или поставить под контроль рост народонаселения, покончить с загрязнением окружающей среды или прекратить гонку вооружения – ни в одном из этих случаев мы не можем допустить, чтобы решения глобальной важности принимались непродуктивно, небрежно, бесплано-во. Оставаться безучастными ко всему этому – значит совершать коллективное самоубийство.

Тоффлер О. Столкновение с будущим//Иностранная литература. 1972. № 3. С. 132-136.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які особливості культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть?
2. Які основні типи соціокультурних світів Вам відомі?
3. Що таке культурний регіон і які основні фактори впливають на його формування?
4. Які фактори мали важливе значення для формування європейського культурного регіону?
5. Які культурні регіони включає культурологічне поняття “Схід”?
6. Що таке “європоцентризм”? Чому європоцентризм переживає кризу?
7. Що таке „глобальні проблеми”? Які ви знаєте глобальні проблеми?
8. В чому полягає основний принцип етики “благоговіння перед життям” А.Швейцера?
9. Як Ви розумієте проблему діалогу культур в сучасному світі?

ПЛАН СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Основні тенденції культурного розвитку ХХ-го століття:
 - а) загальна характеристика глобальних проблем;
 - б) зміна ціннісних орієнтирів в умовах ринкової економіки;
 - в) глобалізація та її суттєві риси, різні підходи до її оцінки.
2. Феномен масової культури і її характерні риси.
3. Основні культурні регіони сучасного світу:
 - а) фактори, що обумовлюють формування культурного регіону;
 - б) загальна характеристика європейського культурного регіону; основні цінності західної культури;
 - в) головні особливості культур Сходу: індійський, далекосхідний, арабо-мусульманський регіони.
4. Діалог культур як імператив сьогодення.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ І ДОПОВІДЕЙ:

- 1.Європейська культура: досягнення та проблеми.
- 2.Масова культура - феномен ХХ століття.
- 3.Далекосхідний та індійський культурні регіони, їх схожість та відмінність.
- 4.Наука і техніка ХХІ століття: могутність чи загроза людству?
- 5.Сцієнтизм і антисцієнтизм як протилежні підходи до оцінки ролі науки і техніки в новітню епоху.
- 6.Глобальні проблеми сучасності і перспективи їх вирішення.
- 7.Суперечливий характер глобалізації: сподівання та побоювання.
- 8.Діалог культур – імператив сьогодення.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 1.Проаналізуйте сутність проблем, породжених швидкими темпами науково-технічного прогресу (за роботою О.Тоффлера “Футурошок”).
- 2.Проаналізуйте, який вплив здійснює технізація життя суспільства на розвиток культури.
- 3.Здійснити порівняльний аналіз західних і східних цінностей.
- 4.Охарактеризуйте погляди Л.Сенгора на специфіку африканської культури (за роботою “Негритюд: психологія африканського негра”). Порівняйте ціннісні орієнтації європейського та тропічно-африканського регіонів.

5. Як Ви вважаєте, що очікує людство: зближення чи зіткнення цивілізацій? Чи згодні Ви з точкою зору С.Хантінгтона?

6. Чому глобальні проблеми виникли лише в ХХ ст.? Обґрунтуйте свою позицію.

7. Проаналізувати, якими чинниками, на Вашу думку, визначається суперечливий характер розвитку науки і техніки в ХХ столітті.

8. Проаналізувати зміну ціннісних орієнтацій в умовах ринкової економіки.

9. Проаналізувати, в чому полягає суперечливість і неоднозначність процесу глобалізації.

10. Чи зможе людство відмовитись від сучасних благ цивілізації і повернутись в лоно природи? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Проаналізувати, чому діалог культур є необхідною умовою виживання людства.

ТЕСТИ

1. Оберіть найбільш виправданий варіант відповіді. Глобальними проблемами сучасної цивілізації можна назвати:

- а) ті проблеми, що породжені розвитком індустріального суспільства;
- б) ті проблеми, що так чи інакше зачіпають інтереси всього людства;
- в) ті проблеми, що виникли внаслідок зовнішнього втручання людини у хід природних процесів;
- г) ті проблеми, що виникли тоді, коли людська діяльність за своїми масштабами зрівнялась із масштабами загальнопланетних процесів.

2. Які проблеми є глобальними?

- а) екологічна;
- б) демографічна;
- в) втрата людьми здоров'я;
- г) загроза ядерної війни;
- д) виснаження природних ресурсів;
- е) усі перераховані.

3. Кому належить вислів: “Якщо я є те, що я маю, і якщо я втрачаю те, що я маю, то хто ж тоді я є? Ніхто інший як повалена, спустошена людина – жалюгідне свідectво неправильного образу життя”?

- а) Г.Зіммелю;
- б) Ортезі-і-Гасету;
- в) Е.Фромму;
- г) А.Печчеї.

4. Підберіть поняття, що характеризує особливості виробництва духовних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове споживання:

- а) елітарна культура;
- б) народна культура;
- в) традиційна культура;
- г) ліберальна культура;
- д) масова культура.

5. Вставте пропущене слово:

Створення економіки послуг, домінування у суспільстві науково-технічних спеціалістів, панування інформаційного сектору в економіці характерно для суспільства.

6. Хто з мислителів вважає, що в ХХ столітті формується новий загальний розум – розум культури, розум діалогічний; культури можуть існувати тільки в діалозі?

- а) Л. Баткин;
- б) У. Библер;
- в) П. Гуревич;
- г) Э. Сепир.

7. Вставте пропущене слово:

..... це риса масової культури, яка полягає в орієнтації споживача культури на втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри.

8. Хто з мислителів протиставляв духовній еліті, що творить культуру, ідейно і культурно роз'єднані маси, розробив концепцію масового суспільства і масової культури?

- а) Д. С. Лихачов;
- б) Е. Фромм;
- в) У. Дільтей;
- г) Х. Ортега-и-Гассет.

9. Вставте пропущене слово:

Всеохоплюючий багатоаспектний процес перетворення світу в цілісну систему - це

10. Кому належить термін "дегуманізація мистецтва"?

- а) Г. Гадамеру;
- б) Ф. Ніцше;
- в) Х. Ортезі-і-Гасету;
- г) А. Камю.

11. Які ціннісно-світоглядні орієнтації характеризують Захід?

- а) раціоналізм;
- б) традиціоналізм;
- в) індивідуалізм;
- г) доброзичливе ставлення до всього живого;
- д) колективізм;
- е) сцієнтизм;
- ж) орієнтація на нове;
- з) демократичні ідеали;
- і) антропоцентризм і активізм.

12. Які ціннісно-світоглядні орієнтації характеризують Схід?

- а) раціоналізм;
- б) традиціоналізм;
- в) індивідуалізм;
- г) доброзичливе ставлення до всього живого;
- д) колективізм;
- е) сцієнтизм;
- ж) орієнтація на нове;
- з) демократичні ідеали.

13. Які ціннісно-світоглядні орієнтації специфічні для тропічно-африканського регіону?

- а) інтуїтивно-емоційне ставлення до світу;
- б) раціоналізм;
- в) активізм;
- г) злитність з природою;
- д) кланова солідарність.

ЛІТЕРАТУРА

- Гуревич П.С. Культурология. М., 2002.
- Гуревич П.С. Философия культуры. М., 1995.
- Гатальська С.М. Філософія культури. К., 2005.
- Губман Б.Л. Западная философия культуры XX века. Тверь. 1997.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М., 1990.
- Европейская цивилизация и капитализм: культура и экономика в развитии общества. М., 1991.
- Московичи С. Век толп. М., 1998.
- Левяш И.А. XX век: глобальный конфликт цивилизации и культуры //Человек, общество, мир. Вып. I. Минск, 1995.
- Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. М., 1997.
- Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 1996.
- Печчеи А. Человеческие качества. М.,1985.
- Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник. За ред. М.М.Заковича. К., 2001.
- Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1998.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2003.
- Хоруженко К.М. Культурология. Энциклопедический словарь. Ростов-на-Дону. 1997.
- Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. М., 1997.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ	4
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ	4
<i>Культурологія як галузь наукового знання</i>	4
<i>Культурологічні категорії</i>	6
<i>Функції культури</i>	13
Першоджерела:	
<i>Левит С.Я. Культурология как интегративная область знания</i>	17
<i>Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре</i>	20
<i>Быстрицкий Е.К. Бытие человека в культуре</i>	22
<i>Бердяев Н.А. О культуре</i>	23
<i>Фрейд З. О сущности культуры</i>	25
<i>Фромм Е. Иметь или быть?</i>	28
ТЕМА 2. РЕЛІГІЯ ТА МИСТЕЦТВО ЯК ФЕНОМЕНИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ	38
<i>Релігія в соціокультурній системі суспільства</i>	38
<i>Основні структурні елементи релігії</i>	40
<i>Функції релігії в житті людини і суспільства</i>	45
<i>Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя</i>	47
<i>Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки в мистецтві</i>	50
Першоджерела:	
<i>Мень А. История религии</i>	56
<i>Толстой Л.Н. Что такое искусство?</i>	63
<i>Мартынов В.Ф. Философия красоты</i>	66
ТЕМА 3. КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА	76
<i>Поняття культурної динаміки</i>	76
<i>Основні концепції походження культури</i>	78
<i>Механізми культурної динаміки</i>	83
<i>Схеми культурно-історичного процесу</i>	86
<i>Класичні теорії цивілізації</i>	90
Першоджерела:	
<i>Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года.</i>	94

<i>Мамфорд Л. Техника и природа человека</i>	96
<i>Фрейд З. Будущее одной иллюзии</i>	100
<i>Хейзинга Й. Об игровых элементах культуры</i>	103
<i>Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки</i>	107
<i>Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества</i>	109
<i>Ясперс К. О мировой истории</i>	110
<i>Сорокин П. Кризис нашего времени</i>	116
<i>Данилевский Н.Я. Россия и Европа</i>	128
<i>Шпенглер О. Закат Европы</i>	133
<i>Тойнби А. Постижение истории</i>	138
<i>Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли</i>	148
ТЕМА 4. ТИПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	162
<i>Типологізація культури та її варіанти</i>	162
<i>Культурна ідентифікація</i>	164
Першоджерела:	
<i>Сенгор Л. Негритюд: психологія африканського негра</i>	171
<i>Хантингтон С. Столкновение цивилизаций</i>	173
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ	179
ТЕМА 5. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА	179
<i>Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури</i>	179
<i>Характерні риси свідомості первісної людини</i>	179
<i>Виникнення та ранні форми релігії</i>	183
<i>Особливості первісного мистецтва</i>	191
Першоджерела:	
<i>Тайлор Э.Б. Первобытная культура</i>	194
<i>Кессиди Ф.Х. Сущность мифа и его отношение к познанию, религии и художественному творчеству</i>	195
<i>Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии</i>	198
ТЕМА 6. ДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ	205
<i>Загальна характеристика Давніх цивілізацій</i>	205
<i>Культура Давнього Єгипту</i>	207
<i>Цивілізація Давньої Месопотамії</i>	209
<i>Зороастризм – стародавня релігія Ірану</i>	211
<i>Іудаїзм – національна монотейстична релігія</i>	213
<i>Культура Давнього Китаю. Конфуціанство</i>	215

<i>Культура Давньої Індії. Буддизм. Індуїзм.</i>	219
Першоджерела:	
<i>Афанасьєва В., Луконин В., Померанцева Н.</i>	222
<i>Древнеегипетский канон.</i>	
<i>Васильєв Л.С. О законах Хаммурапи</i>	224
<i>Из «Лунной» (Суждения и беседы)</i>	225
<i>Чаттерджи С., Датга Д. Буддийское учение</i>	227
ТЕМА 7. АНТИЧНА КУЛЬТУРА	238
<i>Особливості становлення античної культури</i>	238
<i>Особливості культури Давньої Греції</i>	241
<i>Культура елліністичної епохи</i>	246
<i>Культура Давнього Риму</i>	246
Першоджерела:	
<i>Кессиди Ф.Х. К проблеме греческого чуда</i>	250
<i>Вернан Ж.-П. Духовный мир полиса</i>	255
ТЕМА 8. КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	263
<i>Загальна характеристика епохи Середньовіччя</i>	263
<i>Іслам і особливості арабо-мусульманської культури</i>	263
<i>Християнство – головний духовний чинник формування західноєвропейської середньовічної культури</i>	265
<i>Основні соціокультурні характеристики людини Середньовіччя</i>	268
<i>Основні субкультури середньовічного суспільства</i>	270
<i>Середньовічне мистецтво.</i>	272
Першоджерела:	
<i>Жак Ле Гофф. О цивилизации средневекового Запада</i>	274
<i>Дюби Ж. Европа в средние века</i>	278
<i>Руа Ж.Ж. История рыцарства</i>	282
ТЕМА 9. КУЛЬТУРА ВІДРОДЖЕННЯ	291
<i>Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм.</i>	291
<i>Реформація та Контрреформація</i>	294
<i>Мистецтво і література Відродження</i>	296
Першоджерела:	
<i>Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека</i>	297
<i>Франческо Петрарка. Из сонетов</i>	298
<i>Шекспир У. Гамлет</i>	299
<i>Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма</i>	300

ТЕМА 10. КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ	310
<i>Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу</i>	310
<i>Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу</i>	311
<i>Мистецтво епохи Нового часу: основні художні стилі</i>	313
Першоджерела:	
<i>Руссо Ж.-Ж. Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов</i>	318
<i>Томас Джефферсон. Билль об установлении религиозной свободы</i>	321
<i>Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение?</i>	323
<i>Кант И. О воспитании</i>	323
ТЕМА 11. КРИЗОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРІ КІНЦЯ XIX- ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	330
<i>Криза як культурне явище</i>	330
<i>Тема “кризи культури” в культурологічній думці</i>	331
<i>Суперечливий характер розвитку науки та техніки як один з чинників кризових явищ в культурі</i>	334
Першоджерела:	
<i>Ортега-и-Гассет Х. О ценности культуры</i>	336
<i>Швейцер А.А. Культура и этика</i>	340
<i>Ясперс К. Истоки истории и ее цель</i>	343
<i>Бердяев Н. Человек и машина</i>	349
ТЕМА 12. КУЛЬТУРА НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ	360
<i>Особливості культурного розвитку на зламі XX-XXI століть</i>	360
<i>Основні культурні регіони сучасного світу, їх загальна характеристика</i>	364
<i>Проблема діалогу культур в контексті сучасних глобалізаційних процесів</i>	374
Першоджерела:	
<i>Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс</i>	378
<i>Печчеи А. О человеческих качествах</i>	383
<i>Швейцер А. Этика благоговения перед жизнью</i>	386
<i>Тоффлер О. Футурошок</i>	387